

ISSN 2518-1467 (Online),
ISSN 1991-3494 (Print)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің

Х А Б А Р Ш Ы С Ы

ВЕСТНИК

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ
НАУК РЕСПУБЛИКИ
КАЗАХСТАН
Қазақстан Республикасының
педагогикалық университетінің
Абая

THE BULLETIN

THE NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF
KAZAKHSTAN
Abai Kazakh National Pedagogical
University

PUBLISHED SINCE 1944

1 (401)

JANUARY – FEBRUARY 2023

ALMATY, NAS RK

БАС РЕДАКТОР:

ТҮЙМЕБАЕВ Жансейіт Қансейітұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА құрметті мүшесі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ректоры (Алматы, Қазақстан)

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ:

БИЛЯЛОВ Дархан Нұрланұлы, PhD, ҚР ҰҒА құрметті мүшесі, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің ректоры (Алматы, Қазақстан), **Н = 2**

ҒАЛЫМ ХАТШЫ:

ӘБІЛҚАСЫМОВА Алма Есімбекқызы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Абай атындағы ҚазҰПУ Педагогикалық білімді дамыту орталығының директоры (Алматы, Қазақстан), **Н = 2**

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

САТЫБАЛДЫ Әзімхан Әбілқайырұлы, экономика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Экономика институтының директоры (Алматы, Қазақстан), **Н = 5**

САПАРБАЕВ Әбдіжапар Жұманұлы, экономика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА құрметті мүшесі, Халықаралық инновациялық технологиялар академиясының президенті (Алматы, Қазақстан), **Н = 6**

ЛУКЪЯНЕНКО Ирина Григорьевна, экономика ғылымдарының докторы, профессор, «Киево-Могилян академиясы» ұлттық университетінің кафедра меңгерушісі (Киев, Украина), **Н = 2**

ШИШОВ Сергей Евгеньевич, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, К. Разумовский атындағы Мәскеу мемлекеттік технологиялар және менеджмент университетінің кәсіптік білім берудің педагогикасы және психологиясы кафедрасының меңгерушісі (Мәскеу, Ресей), **Н = 4**

СЕМБИЕВА Ләззат Мықтыбекқызы, экономика ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), **Н = 3**

АБИЛЬДИНА Салтанат Қуатқызы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті педагогика кафедрасының меңгерушісі (Қарағанды, Қазақстан), **Н = 3**

БУЛАТБАЕВА Күлжанат Нурымжанқызы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының бас ғылыми қызметкері (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), **Н = 2**

РЫЖАКОВ Михаил Викторович, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ресей білім академиясының академигі, «Білім берудегі стандарттар және мониторинг» журналының бас редакторы (Мәскеу, Ресей), **Н = 2**

ЕСІМЖАНОВА Сайра Рафихевна, экономика ғылымдарының докторы, Халықаралық бизнес университетінің профессоры, (Алматы, Қазақстан), **Н = 3**

«Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Хабаршысы».

ISSN 2518-1467 (Online),

ISSN 1991-3494 (Print).

Меншіктенуші: «Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясы» РҚБ (Алматы қ.). Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігінің Ақпарат комитетінде 12.02.2018 ж. берілген

№ 16895-Ж мерзімдік басылым тіркеуіне қойылу туралы куәлік.

Тақырыптық бағыты: *әлеуметтік ғылымдар саласындағы зерттеулерге арналған.*

Мерзімділігі: жылына 6 рет.

Тиражы: 300 дана.

Редакцияның мекен-жайы: 050010, Алматы қ., Шевченко көш., 28, 219 бөл., тел.: 272-13-19

<http://www.bulletin-science.kz/index.php/en/>

© Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясы, 2023

Типографияның мекен-жайы: «Аруна» ЖК, Алматы қ., Мұратбаев көш., 75.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

ТУЙМЕБАЕВ Жансент Кансеитович, доктор филологических наук, профессор, почетный член НАН РК, ректор Казахского национального университета им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

БИЛЯЛОВ Дархан Нурланович, PhD, почетный член НАН РК, ректор Казахского национального педагогического университета им. Абая (Алматы, Казахстан), **Н = 2**

УЧЕНЫЙ СЕКРЕТАРЬ:

АБЫЛКАСЫМОВА Алма Есимбековна, доктор педагогических наук, профессор, академик НАН РК, директор Центра развития педагогического образования КазНПУ им. Абая (Алматы, Казахстан), **Н = 2**

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

САТЫБАЛДИН Азимхан Абылкаирович, доктор экономических наук, профессор, академик НАН РК, директор института Экономики (Алматы, Казахстан), **Н = 5**

САПАРБАЕВ Абдижапар Джуманович, доктор экономических наук, профессор, почетный член НАН РК, президент Международной академии инновационных технологий (Алматы, Казахстан), **Н = 6**

ЛУКЪЯНЕНКО Ирина Григорьевна, доктор экономических наук, профессор, заведующая кафедрой Национального университета «Киево-Могилянская академия» (Киев, Украина), **Н = 2**

ШИШОВ Сергей Евгеньевич, доктор педагогических наук, профессор, заведующий кафедрой педагогики и психологии профессионального образования Московского государственного университета технологий и управления имени К. Разумовского (Москва, Россия), **Н = 4**

СЕМБИЕВА Лязгат Мыктыбековна, доктор экономических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан), **Н = 3**

АБИЛЬДИНА Салтанат Куатовна, доктор педагогических наук, профессор, заведующая кафедрой педагогики Карагандинского университета имени Е.А.Букетова (Караганда, Казахстан), **Н=3**

БУЛАТБАЕВА Кулжанат Нурымжановна, доктор педагогических наук, профессор, главный научный сотрудник Национальной академии образования имени Ы. Алтынсарина (Нур-Султан, Казахстан), **Н = 3**

РЫЖАКОВ Михаил Викторович, доктор педагогических наук, профессор, академик Российской академии образования, главный редактор журнала «Стандарты и мониторинг в образовании» (Москва, Россия), **Н=2**

ЕСИМЖАНОВА Сайра Рафихевна, доктор экономических наук, профессор Университета международного бизнеса (Алматы, Казахстан), **Н = 3**

«Вестник Национальной академии наук Республики Казахстан».

ISSN 2518-1467 (Online),

ISSN 1991-3494 (Print).

Собственник: ООО «Национальная академия наук Республики Казахстан» (г. Алматы).
Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания в Комитете информации Министерства информации и коммуникаций и Республики Казахстан № **16895-Ж**, выданное 12.02.2018 г.

Тематическая направленность: *посвящен исследованиям в области социальных наук.*

Периодичность: 6 раз в год.

Тираж: 300 экземпляров.

Адрес редакции: 050010, г. Алматы, ул. Шевченко, 28, ком. 219, тел. 272-13-19

<http://www.bulletin-science.kz/index.php/en/>

© Национальная академия наук Республики Казахстан, 2023

Адрес типографии: ИП «Аруна», г. Алматы, ул. Муратбаева, 75.

EDITOR IN CHIEF:

TUIMEBAYEV Zhansait Kanseitovich, Doctor of Philology, Professor, Honorary Member of NAS RK, Rector of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan).

DEPUTY CHIEF DIRECTOR:

BILYALOV Darkhan Nurlanovich, Ph.D, Honorary Member of NAS RK, Rector of Abai Kazakh National Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan), **H = 2**

SCIENTIFIC SECRETARY:

ABYLKASSYMOVA Alma Esimbekovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Executive Secretary of NAS RK, President of the International Academy of Innovative Technology of Abai Kazakh National Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan), **H = 2**

EDITORIAL BOARD:

SATYBALDIN Azimkhan Abilkairovich, Doctor of Economics, Professor, Academician of NAS RK, Director of the Institute of Economics (Almaty, Kazakhstan), **H = 5**

SAPARBAYEV Abdizhapar Dzhumanovich, Doctor of Economics, Professor, Honorary Member of NAS RK, President of the International Academy of Innovative Technology (Almaty, Kazakhstan) **H = 6**

LUKYANENKO Irina Grigor'evna, Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of the National University "Kyiv-Mohyla Academy" (Kiev, Ukraine) **H = 2**

SHISHOV Sergey Evgen'evich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Pedagogy and Psychology of Professional Education of the Moscow State University of Technology and Management named after K. Razumovsky (Moscow, Russia), **H = 4**

SEMBIEVA Lyazzat Maktybekova, Doctor of Economic Science, Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan), **H = 3**

ABILDINA Saltanat Kuatovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Pedagogy of Buketov Karaganda University (Karaganda, Kazakhstan), **H = 3**

BULATBAYEVA Kulzhanat Nurymzhanova, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Chief Researcher of the National Academy of Education named after Y. Altynsarın (Nur-Sultan, Kazakhstan), **H = 2**

RYZHAKOV Mikhail Viktorovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, academician of the Russian Academy of Education, Editor-in-chief of the journal «Standards and monitoring in education» (Moscow, Russia), **H = 2**

YESSIMZHANOVA Saira Rafikhevna, Doctor of Economics, Professor at the University of International Business (Almaty, Kazakhstan), **H = 3**.

Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan.

ISSN 2518-1467 (Online),

ISSN 1991-3494 (Print).

Owner: RPA «National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan» (Almaty). The certificate of registration of a periodical printed publication in the Committee of information of the Ministry of Information and Communications

of the Republic of Kazakhstan **No. 16895-Ж**, issued on 12.02.2018.

Thematic focus: *it is dedicated to research in the field of social sciences.*

Periodicity: 6 times a year.

Circulation: 300 copies.

Editorial address: 28, Shevchenko str., of. 220, Almaty, 050010, tel. 272-13-19

<http://www.bulletin-science.kz/index.php/en/>

© National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, 2023

Address of printing house: ST «Aruna», 75, Muratbayev str, Almaty.

МАЗМҰНЫ

ПЕДАГОГИКА

Е.Б. Абдимомынов, Т.Р. Абдыкадырова М. ӘУЕЗОВТИҢ ӘНГІМЕЛЕРІН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕР.....	14
Д. Айтенова, Хулия Касапоглу Ченгел, Ф. Турсуманова, М. Исакулова ҚАРАХАН ДӘУІРІ ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР.....	29
Б. Акмагамбетова, Г. Сәрсек ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУДАҒЫ СҰХБАТТЫҢ РӨЛ.....	40
С.С. Анапияева ЦИФРЛЫҚ ДИЗАЙНДЫ ЖОБАЛАУ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ӘДЕБИ МӘТІНДЕРДЕГІ КӨРКЕМДЕГІШ ҚҰРАЛДАРДЫ ТАҢУ БІЛГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ.....	55
Ж.Б. Ахметова, Ж.А. Орынханова, Г.А. Сейдуллаева, Э.И. Турсунбаева ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫ ОҚЫТУШЫЛАРЫНЫҢ ЦИФРЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	70
Ә.И. Әбілғаева, К.А. Жумагулова, Л.М. Мамбетова, К.Б. Тлегенова ИНТЕГРАЦИЯ НЕГІЗІНДЕ БОЛАШАҚ БИОЛОГ ПЕДАГОГТЕРІН КӘСІБИ ДАЯРЛАУДЫҢ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ.....	88
Е. Бурибаев, Ж. Хамзина, Л. Сафронова, Т. Килыбаев, Т. Әпендиев ҚАЗАҚСТАННЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНДЕ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ.....	104
Г.А. Ергалиева, Л.М. Маденова, Ж.Ж. Нәбиева ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЫНЫҢ ӨЗГЕРУ СЕБЕПТЕРІ.....	122
С.Ж. Жанжигитов, Б. Әбдуәлиұлы СТУДЕНТТЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ.....	140
Г.А. Кажигалиева, А. Еркебекова, Г.А. Орынханова МЕКТЕПТЕГІ ОРЫС ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА МӘТІНМЕН ЖҰМЫС.....	160
Ж.Б. Қдыралиева, Г.С. Балтабаева, Р. Жәлиқызы ЕЖЕЛГІ ДӘУІР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ.....	172
А.Б. Қудасбекова, А.П. Мынбаева, О.А. Стычева, Д. Байғұтова ЖОО-ДАҒЫ ӘДЕБИЕТ ПӘНІНДЕ ЛИНГВОСТИЛИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ.....	180
Ж.Г. Кулекенова, З.Б. Ешимбетова, Б.Н. Агабекова, Ш.А. Акимбекова ЖОҒАРЫ КУРС СТУДЕНТТЕРІНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУДА ШЕТ ТІЛІНДЕ БІЛІМ БЕРУ.....	190

К. Мухтарқызы, Г.М. Абильдинова
 ТОЛЫҚТЫРЫЛҒАН ШЫНАЙЫЛЫҚ МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАЛАРЫНЫҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ
 ОҚУ МОТИВАЦИЯСЫНА ӘСЕРІ.....201

М.М. Нуризинова, М.К. Скаков, Ш.Ж. Раманкулов
 БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ ТРИБОЛОГИЯ ТУРАЛЫ ТҮСІНІКТЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫН
 ЗЕРТТЕУ.....212

А.Б. Туркменбаев, Э.А. Абдыкеримова, Б.У. Қуанбаева, М.Е. Рахметов
 БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ
 ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІ.....223

ЭКОНОМИКА

А.Б. Әбілқасым, Ғ.М. Жұрынов, Т.Н. Маширова, А.А. Иманбаев, А.Т. Шитенова
 КӘСПОРЫНДА ЗАМАНАУИ САТУ ЛОГИСТИКАСЫН ЕНГІЗУ МЕХАНИЗМІ.....238

М.Е. Абылкасымова, Ш.Ж. Шунеев, С.А. Джуатова
 ЭКОНОМИКАНЫ НЕСИЕЛЕНДІРУДІҢ ТЕПЕ – ТЕҢДІК ЖӘНЕ ШАМАДАН ТЫС ӨСУ
 ҚАРҚЫНЫН БАҒАЛАУ.....248

Б.А. Альпенова, Д.Б. Муратова, Л.Т. Сарыкулова, К.А. Абдыкулова, Н.Х. Маулина
 ҚАЗАҚСТАН Өңірлерін қаржыландырудың өлеуметтік-экономикалық
 ӘСЕРІН БАҒАЛАУ.....278

Ж.А. Бабажанова, Д.А. Бекешева, А.К. Оралбаева, С.Ч. Примбетова, М.С. Толысбаева
 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ
 ПРОЦЕСТЕРДІ ДАМУДЫҢ МОДЕЛІН ӘЗІРЛЕУ.....290

Ж. Байшукурова, Р. Якудина, С. Серикбаев, К. Камали, А. Нурманов
 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚАЗІРГІ
 ПАРАМЕТРЛЕРІН ЗЕРТТЕУ.....304

А.Н. Бейсембина, С.К. Кунязова, А.Ж. Бұхарбаева, А.Т. Султанов, Р.К. Айтманбетова
 ЭКОНОМИКАНЫҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ ЖАҒДАЙЫНДА ХАЛЫҚТЫ ЖҰМЫСПЕН
 ҚАМТУДЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ КОНТЕКСТІНДЕГІ ЕҢБЕК НАРЫҒЫ
 ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ МӘНІ МЕН РӨЛІ.....316

С.Т. Дошманова, Б.Ж. Болатова, А.А. Курманалина, Б.М. Таскарина, А.М. Сапарғали
 ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨСУДІ ЫНТАЛАНДЫРУДАҒЫ ҒЫЛЫМНЫҢ РӨЛІ МЕН
 МАҢЫЗЫ.....325

З.О. Иманбаева, Г.С. Мукина, Ж.А. Бабажанова, Ж.К. Аймагамбетова, Г.Д. Кенжебаева
 ЕУРОПАЛЫҚ ОДАҚ ЕЛДЕРІНІҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ КООПЕРАТИВТЕРІ
 САЛАСЫНДАҒЫ ТӘЖІРИБЕСІ.....336

Б.А. Мархаева, М.У. Бейсенова, А.К. Мурзалиева
 МЕЙРАМХАНАЛАРДА ШЕШІМ ҚАБЫЛДАУ ҮШІН РЕЛЕВАНТТЫҚ ШЫҒЫНДАРДЫ
 ТАЛДАУ.....347

С.Т. Мусина, М.К. Асанова, А.Б. Мыржықбаева, Е.Т. Ақбаев, А.И. Нагорная КӨШІ-ҚОН СЕБЕПТЕРІН ЗЕРТТЕУ: ПАНДЕМИЯ КЕЗІНДЕГІ COVID-19 ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ РЕЙСТЕР АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫСТЫ ТАЛДАУ.....	357
Қ.Т. Нұралина, С.А. Азылжанова, Ж.А. Абылқасимова, Л.М. Шаяхметова, Д.М. Ақишева АЙМАҚ ЭКОНОМИКАСЫН ДАМУДЫ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУДІҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ.....	369
Б.К. Нурмағанбетова, Г.Ж. Рысмаханова, М.Ш. Кушенова, А.Ж. Машаева, А.Ж. Оспанбаева ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ САЛАСЫНА ШЕТЕЛ ИНВЕСТИЦИЯЛАРЫН ТARTУ МӘСЕЛЕСІ.....	382
О. Рыскельді, В. Шеломенцева, М. Миркович, А. Нурғалиева АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ЦИФРЛАНДЫРУДЫҢ БОЛАШАҒЫ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	395
М.Х. Саидов, Н.А. Ашурметова, Б.Б. Қалықов, Г.М. Рахимжанова, Г.Т. Хамдамова ОРГАНИКАЛЫҚ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	410
М.Р. Сихимбаев, Г.Н. Сраилова, З.К. Калиаскарова, Қ.Б. Жұманазаров, А.Ж. Асаинов ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҰЛТТЫҚ СТАНДАРТТАР БАЗАСЫНДА БАҒАЛАУДЫ ДАМУТУ.....	422
А.Г. Утжанова, А.О. Жағыпарова МҰНАЙ ФЮЧЕРСТЕРІ НАРЫҒЫНЫҢ ДАМУЫН ТАЛДАУ.....	439

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕДАГОГИКА

Е.Б. Абдимомынов, Т.Р. Абдыкадырова МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ РАССКАЗАМ М. АУЭЗОВА.....	14
Д. Айтенова, Хулия Касапоглу Ченгел, Ф. Турсуманова, М. Исакулова ОСНОВЫ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ЛИТЕРАТУРЫ ЭПОХИ КАРАХАНА.....	29
Б. Акмагамбетова, Г. Сарсеке РОЛЬ ИНТЕРВЬЮ В РАЗВИТИИ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ ОБУЧАЮЩИХСЯ.....	40
С.С. Анапияева МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ УМЕНИЙ ОПРЕДЕЛЯТЬ ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ СРЕДСТВА В ЛИТЕРАТУРНЫХ ТЕКСТАХ ПОСРЕДСТВОМ ПРОЕКТИРОВАНИЯ ЦИФРОВОГО ДИЗАЙНА.....	55
Ж.Б. Ахметова, Ж.А. Орынханова, Г.А. Сейдуллаева, Э.И. Турсунбаева ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЦИФРОВОЙ ГРАМОТНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ.....	70
Ә.И. Әбілғаева, К.А. Жұмағұлова, Л.М. Мамбетова, К.Б. Тлегенова ТЕНДЕНЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ- БИОЛОГОВ НА ОСНОВЕ ИНТЕГРАЦИИ.....	88
Е. Бурибаев, Ж. Хамзина, Л. Сафронова, Т. Кильбаев, Т. Апендиев ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ КАЗАХСТАНА.....	104
Г.А. Ергалиева, Л.М. Маденова, Ж.Ж. Набиева ПРИЧИНЫ ИЗМЕНЕНИЯ ЦЕННОСТНЫХ ВЗГЛЯДОВ ПОДРОСТКОВ.....	122
С.Ж. Жанжигитов, Б. Абдуалиулы МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВОЙ ГРАМОТНОСТИ СТУДЕНТОВ.....	140
Г.А. Кажигалиева, А. Еркебекова, Г.А. Орынханова РАБОТА С ТЕКСТОМ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В ШКОЛЕ.....	160
Ж.Б. Кдыралиева, Г.С. Балтабаева, Р. Жәліқызы МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ДРЕВНЕЙ ЛИТЕРАТУРЕ.....	172
А.Б. Кудасбекова, А.П. Мынбаева, О.А. Стычева, Д. Байғұтова ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ЛИТЕРАТУРЕ ВУЗЕ.....	180
Ж.Г. Кулекенова, З.Б. Ешимбетова, Б.Н. Агабекова, Ш.А. Акимбекова ИНОЯЗЫЧНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В РАЗВИТИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ СТАРШИХ КУРСОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ.....	181

К. Мухтарқызы, Г.М. Абильдинова
ВЛИЯНИЕ УЧЕБНЫХ МОБИЛЬНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ ДОПОЛНЕННОЙ РЕАЛЬНОСТИ НА
МОТИВАЦИЮ УЧЕНИКОВ ВО ВРЕМЯ УРОКА.....201

М.М. Нуризинова, М.К. Скаков, Ш.Ж. Раманкулов
ИССЛЕДОВАНИЕ СФОРМИРОВАННОСТИ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ БУДУЩИХ
СПЕЦИАЛИСТОВ О ТРИБОЛОГИИ.....212

А.Б. Туркменбаев, Э.А. Абдыкеримова, Б.У. Куанбаева, М. Рахметов
ОПЫТ ПРИМЕНЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В
ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ.....223

ЭКОНОМИКА

А.Б. Әбілқасым, Ғ.М. Жұрынов, Т.Н. Маширова, А.А. Иманбаев, А.Т. Шитенова
МЕХАНИЗМ ВНЕДРЕНИЯ СОВРЕМЕННОЙ ЛОГИСТИКИ СБЫТА НА
ПРЕДПРИЯТИИ.....238

М.Е. Абылкасымова, Ш.Ж. Шунеев, С.А. Джуатова,
ОЦЕНКА РАВНОВЕСНОГО И ЧРЕЗМЕРНОГО ТЕМПОВ РОСТА КРЕДИТОВАНИЯ
ЭКОНОМИКИ.....248

Б.А. Альпенова, Д.Б. Муратова, Л.Т. Сарыкулова, К.А. Абдыкулова, Н.Х. Маулина
ОЦЕНКА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО ЭФФЕКТА ФИНАНСИРОВАНИЯ
РЕГИОНОВ КАЗАХСТАНА.....278

Ж.А. Бабажанова, Д.А. Бекешева, А.К. Оралбаева, С.Ч. Примбетова, М.С. Толысбаева
РАЗРАБОТКА МОДЕЛИ РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В СЕЛЬСКОМ
ХОЗЯЙСТВЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....290

Ж. Байшукурова, Р. Якудина, С. Серикбаев, К. Камали, А. Нурманов
ИССЛЕДОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ПАРАМЕТРОВ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ
ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....304

А.Н. Бейсембина, С.К. Кунызова, А.Ж. Бухарбаева, А.Т. Султанов, Р.К. Айтманбетова
СУЩНОСТЬ И РОЛЬ ЭКОНОМИКИ РЫНКА ТРУДА В КОНТЕКСТЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ
ЗАНЯТОСТИ НАСЕЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИИ ЭКОНОМИКИ.....316

С.Т. Дошманова, Б.Ж. Болатова, А.А. Курманалина, Б.М. Таскарина, А.М. Сапаргали
РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ НАУКИ В СТИМУЛИРОВАНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО
РОСТА.....325

**З.О. Иманбаева, Г.С. Мукина, Ж.А. Бабажанова, Ж.К. Аймагамбетова,
Г.Д. Кенжебаева**
ОПЫТ СТРАН ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА В ОБЛАСТИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ
КООПЕРАТИВОВ.....336

Б.А. Мархаева, М.У. Бейсенова, А.К. Мурзалиева
АНАЛИЗ РЕЛЕВАНТНЫХ ЗАТРАТ ДЛЯ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ В
РЕСТОРАНАХ.....347

С.Т. Мусина, М.К. Асанова, А.Б. Мыржыкбаева, Е.Т. Акбаев, А.И. Нагорная ИЗУЧЕНИЕ ПРИЧИН МИГРАЦИИ: АНАЛИЗ ВЗАИМОСВЯЗИ МЕЖДУ COVID-19 И МЕЖДУНАРОДНЫМИ РЕЙСАМИ В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ.....	357
К.Т. Нуралина, С.А. Азылканова, Ж.А. Абылкасимова, Л.М. Шаяхметова, Д.М. Акишева ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ РЕГИОНА.....	369
Б.К. Нурмаганбетова, Г.Ж. Рысмаханова, М.Ш. Кушенова, А.Ж. Машаева, А.Ж. Оспанбаева ПРОБЛЕМА ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В ИННОВАЦИОННУЮ СФЕРУ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	382
О. Рыскельді, В. Шеломенцева, М. Миркович, А. Нургалиева ПЕРСПЕКТИВЫ И ПРОБЛЕМЫ ЦИФРОВИЗАЦИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА.....	395
М.Х. Саидов, Н.А. Ашурметова, Б.Б. Калыкова, Г.М. Рахимжанова, Г.Т. Хамдамова ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЧЕСКОГО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА.....	410
М.Р. Сихимбаев, Г.Н. Сраилова, З.К. Калиаскарова, К.Б. Жуманазаров, А.Ж. Асанов РАЗВИТИЕ ОЦЕНКИ НА БАЗЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ СТАНДАРТОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	422
А.Г. Утжанова, А.О. Жагыпарова АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ РЫНКА НЕФТЯНЫХ ФЬЮЧЕРСОВ.....	439

CONTENTS

PEDAGOGY

Y.B. Abdimomynov, T.R. Abdykadyrova METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF TEACHING M. AUEZOV'S STORIES.....	14
D. Aitenova, Hulya Kasapoglu Cengel, F. Tursumanova, M. Isakulova ACTUAL PROBLEMS OF TEACHING LITERATURE OF THE KARAKHAN ERA.....	29
B. Akmagambetova, G. Sarseke THE ROLE OF INTERVIEWS IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' RESEARCH SKILLS.....	40
S.S. Anapiyayeva METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR THE FORMATION OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN'S SKILLS TO IDENTIFY ARTISTIC MEANS IN LITERARY TEXTS THROUGH DIGITAL DESIGN.....	55
Zh. Akhmetova, Zh. Orynkhanova, G. Seidullayeva, E. Tursunbayeva PROBLEMS OF FORMATION OF DIGITAL LITERACY OF TEACHERS OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTION.....	70
A. Abiltayeva, K. Zhumagulova, L. Mambetova, K. Тлегенова TRENDS IN THE PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE BIOLOGY TEACHERS BASED ON INTEGRATION.....	88
Ye. Buribayev, Zh. Khamzina, L. Safronova, T. Kilybayev, T. Apendiyev EVALUATION OF THE EFFECTIVENESS OF SCIENTIFIC RESEARCH AT THE PEDAGOGICAL UNIVERSITY OF KAZAKHSTAN.....	104
G. Yergaliyeva, L. Madenova, Zh. Nabieva REASONS FOR CHANGING THE VALUE VIEWS OF ADOLESCENTS.....	122
S.Zh. Zhanzhigitov, B. Abdualiuly METHODS OF FORMATION OF LEGAL LITERACY OF STUDENTS.....	140
G.A. Kazhigaliyeva, A. Yerkebekova, G. Orynkhanova WORKING WITH TEXT IN RUSSIAN LANGUAGE LESSONS AT SCHOOL.....	160
Zh.B. Kadyralieva, G.S. Baltabayeva, R. ZHalikyzy METHODOLOGY OF TEACHING NATIONAL VALUES IN ANCIENT LITERATURE.....	172
A.B. Kudasbekova, A.P. Mynbayeva, O.A. Stycheva, D.N. Baigutova LINGUISTIC AND STYLISTIC ANALYSIS AT THE LESSONS OF LITERATURE AT THE UNIVERSITY.....	180
Zh.G. Kulekenova, Z.B. Yeshimbetova, B.N. Agabekova, Sh.A. Akimbekova FOREIGN LANGUAGE EDUCATION IN THE DEVELOPMENT OF UNDERGRADUATES' PROFESSIONAL COMPETENCE	190

K. Mukhtarkyzy, G. Abildinova

IMPACT OF AUGMENTED REALITY LEARNING MOBILE APPLICATIONS ON STUDENTS' MOTIVATION DURING LESSONS.....201

M. Nurizinova, M. Skakov, Sh. Ramankulov

THE STUDY OF THE FORMATION OF IDEAS OF FUTURE SPECIALISTS ABOUT TRIBOLOGY.....212

A. Turkmenbaev, E. Abdykerimova, B. Kuanbayeva, M. Rakhmetov

EXPERIENCE IN THE USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS.....223

EKONOMICS**A.B. Abylkasym, G.M. Zhuryynov, T.N. Mashirova, A.A. Imanbayev, A.T. Shitenova**

THE MECHANISM OF IMPLEMENTATION OF MODERN SALES LOGISTICS AT THE ENTERPRISE.....238

M. Abylkassymova, Sh. Shuneyev, S. Juatova

ASSESSMENT OF THE EQUILIBRIUM AND EXCESSIVE GROWTH RATES OF LENDING TO THE ECONOMY.....248

B. Alpenova, D. Muratova, L. Sarykulova, K. Abdykulova, N. Maulina

ASSESSMENT OF THE SOCIO-ECONOMIC EFFECT OF FINANCING THE REGIONS OF KAZAKHSTAN.....278

Z. Babazhanova, D. Bekesheva, A. Oralbayeva, S. Primbetova, M. Tolysbayeva

MODEL FOR THE DEVELOPMENT OF INNOVATIVE PROCESSES IN AGRICULTURE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN.....290

ZH. Baishukurova, R. Yakudina, S. Serikbayev, K. Kamali, A. Nurmanov

STUDY OF MODERN PARAMETERS OF THE FUNCTIONING OF THE ECONOMIC SYSTEM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN.....304

A. Beisembina, S. Kunyazova, A. Bukharbayeva, A. Sultanov, R. Aitmanbetova

THE ESSENCE AND ROLE OF THE LABOR MARKET ECONOMY IN THE CONTEXT OF EMPLOYMENT PROVISION IN THE CONDITIONS OF ECONOMIC TRANSFORMATION.....316

S.T. Doshmanova, B.Zh. Bolatova, A.A. Kurmanalina, B.M. Taskarina, A.M. Sapargali

THE ROLE AND IMPORTANCE OF SCIENCE IN STIMULATING ECONOMIC GROWTH.....325

Z.O. Imanbayeva, G. Mukina, Z. Babazhanova, Zh.K. Aimagambetova, G.D. Kenzhebayeva

EXPERIENCE OF THE EUROPEAN UNION COUNTRIES IN THE FIELD OF AGRICULTURAL COOPERATIVES.....336

B. Markhayeva, M. Beisenova, A. Murzaliyeva

ANALYSIS OF RELEVANT COSTS FOR DECISION MAKING IN RESTAURANTS.....347

S. Mussina, M. Assanova, A. Myrzhykbayeva, Y. Akbayev, A. Nagornaya

EXPLORING MIGRATION CAUSES: ANALYSIS OF THE RELATIONSHIPS BETWEEN COVID-19 AND INTERNATIONAL FLIGHTS DURING THE PANDEMIC PERIOD.....357

K.T. Nuralina, S.A. Azylkanova, J.A. Abylkasimova, L.M. Shayakhmetova, D.M. Akisheva FOREIGN EXPERIENCE OF STATE REGULATION OF REGIONAL ECONOMIC DEVELOPMENT.....	369
B. Nurmaganbetova, G. Rysmakhanova, M. Kushenova, A. Mashayeva, A. Ospanbayeva THE PROBLEM OF ATTRACTING FOREIGN INVESTMENT IN THE INNOVATIVE SPHERE OF THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN.....	382
O. Ryskeldi, V. Shelomentseva, M. Mirkovic, A. Nurgaliyeva PROSPECTS AND CHALLENGES IN DIGITALIZATION OF AGRICULTURE.....	395
M.H. Saidov, N.A. Ashurmetova, B.B. Kalykova, G.M.Rakhimzhanova, G.T. Khamdamova THEORETICAL FOUNDATIONS OF ORGANIC AGRICULTURE.....	410
M.R. Sikhimbayev, G.N. Srailova, Z.K. Kaliaskarova, K.B. Zhumanazarov, A.Zh. Asainov DEVELOPMENT OF ASSESSMENT ON THE BASIS OF NATIONAL STANDARDS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN.....	422
A. Utzhanova, A. Zhagyparova ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT OF THE OIL FUTURES MARKET.....	439

ПЕДАГОГИКА – ПЕДАГОГИКА – PEDAGOGY

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE
REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 1, Number 401 (2023), 14-28
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.419>
IRSTI 215.125.1255

© **Y.B. Abdimomynov** , **T.R. Abdykadyrova** , 2023

Taraz Regional University named after M.H.Dulati, Kazakhstan, Taraz.
E-mail: edil889@mail.ru

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF TEACHING M. AUEZOV'S STORIES

Y.B. Abdimomynov – Taraz Regional University named after M.H. Dulati,
Kazakhstan, Taraz

E-mail: edil889@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9534-4281>;

T.R. Abdykadyrova – Taraz Regional University named after M.H. Dulati,
Kazakhstan, Taraz

E-mail: tursynai_1959@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5716-6891>.

Abstract. The article provides comprehensive analysis of methodological foundations for teaching stories, written by the classic of Kazakh literature, great writer Mukhtar Auezov, from a scientific and theoretical point of view. His literary works went beyond national framework and, as a precious treasure, entered the golden fund of universal culture. In addition, the work considers methodological potential of teaching in the modern educational process. In order to achieve the goal set, we will reviewwork of researchers, who have considered various aspects of study and teaching of ‘story’ genre in Kazakh literature, analyze opinions and conclusions, made by scientists and teachers, who systematize their study of classic writer’s stories systematically. In addition, thematic and ideological nature, general poetics and methodological characteristics of M. Auezov’s stories are studied in detail, including main author’s positions, philosophical, psychological, pedagogical foundations and areas of study. Within the framework of widely used educational paradigms in the modern learning system, the study reflects features of learning, effectiveness of learning through new technologies and prerequisites for achieving knowledge, using innovative methods and techniques in the educational process. In

conclusion, the article ratifies general methodological system of teaching writer's stories and offers an illustrative figure.

Keywords: story, methodology, technology, training, paradigm, education system.

© Е.Б. Абдимомынов , Т.Р. Абдыкадырова , 2023

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Қазақстан, Тараз.
E-mail: *edil889@mail.ru*

М. ӘУЕЗОВТИҢ ӘНГІМЕЛЕРІН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Аннотация. Мақалада шығармалары ұлттық шеңберден биікке көтеріліп, жалпы адамзаттық мәдениеттің алтын қорына қымбат қазына болып енген қазақ әдебиетінің классигі, ұлы жазушы Мұтар Омарханұлы Әуезовтің әңгімелерін оқытудың әдістемелік негіздері ғылыми-теориялық тұрғыда, жаңаша көзқараста жан-жақты сараланып, қазіргі білім беру үрдісінде оқытылуының әдістемелік әлеуеті туралы баяндалады. Ол үшін қазақ әдебиетіндегі «әңгіме» жанрын оқыту мен жалпы зерттелу жайын әр қырынан қарастырған зерттеушілердің еңбектеріне шолу жасалынып, классик жазушының әңгімелерін оқытуды әдістемелік тұрғыда жүйелеуге талпынған ғалымдардың, ұстаздардың пікірлері мен тың тұжырымдары сараланады. Сонымен қатар, М. Әуезовтің әңгімелерінің тақырыптық-идеялық сипаты, жалпы поэтикасы мен автордың негізгі ұстанымдарын, оқытудың философиялық, психологиялық, педагогикалық негіздері мен тұғырларынан тұратын әдіснамалық сипаты тыңғылықты зерделенеді. Қазіргі оқыту жүйесінде кеңінен қолданылып жүрген білім беру парадигмалары аясында оқытудың ерекшеліктері, жаңа технологиялар арқылы оқытудың тиімділігі, және оқу үрдісіндегі инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдана отырып білімге қол жеткізудің алғышарттары көрсетіледі. Мақала соңында жазушының әңгімелерін оқытудың жалпы әдістемелік жүйесі нақтыланып, сызба түрінде суреттеліп ұсынылады.

Түйін сөздер: әңгіме, әдістеме, технология, оқыту, парадигма, білім беру жүйесі.

© Е.Б. Абдимомынов, Т.Р. Абдыкадырова, 2023

Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Казахстан, Тараз.
E-mail: *edil889@mail.ru*

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ РАССКАЗАМ М. АУЭЗОВА

Аннотация. В статье с научно-теоретической точки зрения проведен всесторонний анализ методических основ обучения рассказам классика казахской

литературы, великого писателя Мухтара Омархановича Ауэзова, произведения которого вышли за национальные рамки и как драгоценное сокровище вошли в золотой фонд общечеловеческой культуры, а также раскрывается методический потенциал обучения в современном образовательном процессе. Для решения поставленной цели будет проведен обзор трудов исследователей, рассматривавших различные аспекты изучения и преподавания жанра «рассказ» в казахской литературе, будут проанализированы мнения и выводы ученых, учителей, методически систематизирующих изучение рассказов писателя-классика. Кроме того, детально изучаются тематико-идейный характер, общая поэтика и методологическая характеристика рассказов М. Ауэзова, включающая основные позиции автора, философские, психологические, педагогические основы и направления обучения. В статье в рамках широко применяемых образовательных парадигм в современной системе обучения отражены особенности обучения, эффективность обучения посредством новых технологий и предпосылки достижения знаний с использованием инновационных методов и приемов в учебном процессе. В заключении статьи уточняется общая методическая система обучения рассказам писателя и предлагается иллюстративная схема.

Ключевые слова: рассказ, методика, технология, обучение, парадигма, система образования.

КІРІСПЕ

Адамзат тарихында білім мен ғылымның жаңа эволюциялық дамуы кезеңінің көрінісі болған ХХІ ғасырда әлемнің барлық өркениетті елдері ғасырлар бойы жүріп өткен жолдарындағы рухани-ағартушылық бағытында қол жеткізген жетістері мен кемшіліктерін қайта ой елегінен өткізіп, жаңаша көзқараста интерпретациялауда. Бұл орайда атқарылып жатқан ауқымды істердің бірі ретінде білім беру жүйелерін заман талабына сай жаңғыртып, оқытудың барлық саласында жаңа педагогикалық технологиялар мен парадигмаларды қалыптастырып, адамгершілік құндылықтарды сақтай отырып оқытудың тұжырымдамалық, әдістемелік негіздерін әзірлеуде. Осы бағытта кел-келген ұлттың рухани дамуының қандай дәрежеге жеткендігі дана тұлғаларына деген көзқарас пен көркемдік өлшемнің деңгейі арқылы пайымдалатындығы айрықша ескеріліп, әрбір ел болашақ жастарына өздерінің ірі тарихи тұлғаларының танымдық, тағылымдық көзқарастары қамтылған рухани мұралары мен құнды пікірлерін қайта саралап оқытуда. Қазақ халқында өз елін түрлі кезеңдерде рухани құлдырауларға ұрындырмай, ұлттық болмыс-бітімі мен құндылықтарын сақтауда негізгі өзек болатын мұндай тау тұлғаның бірі де бірегейі ұлы гуманист жазушы Мұхтар Омарханұлы Әуезов.

М. Әуезов қазақ әдебиеті мен мәдениетін тарихи-көркемдік ойлар арқылы әлемдік деңгейде көтерген бірегей тұлға. Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі мен тарихи дәстүрінің ерекшелігін, ойлау жүйесінің құрылымын, тіл байлығының қуатын да әлем елдері М. Әуезов арқылы таныды. Қазақ елінің сөз өнерін

әлемге танытқан ұлы жазушы кеңестік дәуірдің идеологиялық тежеулерімен шектеліп қалмай, әдебиетті өз табиғатына сай ұлттық үлгімен өрнектеп жалпы адамзаттық ортақ мұра деңгейіне көтере білді. Нәтижесінде қазақ халқын, және оның ұлттық дәстүрін барлық қырынан энциклопедиялық деңгейде жан-жақты ашып көрсеткен 17 мыңнан астам сөз қолданып әлем әдебиетінің алтын қорына «Абай жолы» секілді алып туындыны қосып ғаламдық деңгейдегі ірі романист жазушыға айналды. Автордың көлемі төрт кітаптап тұратын бұл ғажайып шығармасы әлемнің 116 тіліне аударылып миллиондаған данамен таралып, 200 томдық «Әлем әдебиеті кітапханасы» сериясында басылған (Қасқабасов, 1:26).

This once again shows the range of the writer's creative talent. The widespread use of non-verbal means of communication enforces the artistic originality, manysidedness and multidisciplining of the literary work. The study of these linguistic resources provides the opportunity for their complex application to acquire the verbal and non-verbal communication. (Әбдіғұлов, 211:686). Much of Abai's reputation owes its existence to the twentieth-century author, critic, and scholar Mukhtar Auezov (1897–1961), whose biographical writings on the poet formed the standard narrative of his life and work (Бейбітнұр және т.б., 2015).

Сондықтан, М. Әуезовтің шығармашылық мұраларын жан-жақты қарастырған зерттеушілердің де басым көпшілі өз назарларын осы кең көлемді шығармаға аударып отырған. Дегенмен, ұлы жазушының көркемдік ойлау қабілеті, реалистік бағыттағы көзқарастары, характер жасаудағы шеберлігі, образ шындығын суреттеуі, тіл шеберлігі, спихологизмді сипаттауы секілді қол жеткізген табыстары алғаш рет прозалық әңгімелерінде көрініс берген. Бұл тұрғыда «Қорғансыздың күні», «Оқыған азамат», «Қаралы сұлу», «Жетім», «Кінәмшіл бойжеткен», «Ескілік көлеңкесінде», «Кім кінәлі?», «Жуандық», «Қасеннің құбылыстары» және т.б. әңгімелерінің жазушының шығармашылық ізденісі жолында айрықша маңызы бар (Тасболатұлы 199:185).

Зерттеу жұмысында тандалған көзқарас, алдыға қойылған келелі мақсаттарға қол жеткізу әдістері мен тәсілдерінің негіздемесі ретінде М. Әуезовтің шығармашылығына қатысты қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінде жүргізіліп жатқан іргелі зерттеулер мен ғылыми нәтижелер басты назарға алынды. Соңғы кездері қоғамдық ой-сана мен ғылыми ойлау жүйесіндегі соны бағыттар мен жаңашылдық белгілер зерттеудің инновациялық тұрғыдағы тірек көзі ретінде белгіленіп, жазушының көркем әңгімелерін оқытудың әдістемелік жүйесін жасауға тапыныстар жасалынды. Сонымен қатар, М. Әуезовтің шығармашылығына қатысты ғылыми айналымдағы нақтылы түрде дәлелденген тұжырымдар мен нанымды дереккөздер, қалыптасқан таным түсініктер мен орнықты қағидалар зерттеу жұмысының методологиялық қор көзі болып табылды.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Алдыға қойылған мақсат-міндеттерді жүйелі түрде шешу бағытында М. Әуезовтің шығармашылығына қатысты түрлі дереккөздер мен құнды

мәліметтердің, қолданылған әдебиеттердің негізінде жинақтау, даралау, бақылау, баяндау, зерделеу, талдау, объективті-саралау, сұрыптау, жүйелеу, дәйектеу, тұжырым жасау, ой қорыту мен ақпаратты өңдеу, интерпретациялау және т.б. ғылыми әдіс-тәсілдер желісінде жүзеге асырылды. Зерттеу методологиясы объективтік, тарихилық, жүйелілік, салыстырмалық, тұжырымдау, тақырыптық ғылыми таным принциптеріне негізделіп, ғылыми мақалалар жазудың талаптарына сәйкес жүргізілді.

ЗЕРТТЕУ МАТЕРИАЛДАРЫ

Қазақ әдебиетіндегі проза жанрына алғаш сүреу түскен кезеңде М. Әуезов, Б. Майлин, Ғ. Мүсіреповтердің бастамасымен басталған әңгіменің қазіргі қазақ әдебиетінде өзіндік қалыптасқан дәстүрі мен бағындырған биігі бар (Caffee, 2018) Көлемі шағын болса да күрделі жанр болып табылатын әңгіме ғылыми-теориялық тұрғыдан да жан-жақты зерделенген, жүйеленген. Атап айтқанда, Б. Наурызбаев, З. Қабдолов, С. Шарабасов, А. Құлымбетова, Р. Рүстембекова, Г. Балтабаева, Қ. Тамабаева, С. Айтуғанова және т.б. зерттеушілердің еңбектерінде «әңгіме» жанрына әр қырынан қарастырылып ғылыми тұжырымдар жасалынған. Ал, М. Әуезовтің әңгімелерін зерттеп-зерделеу мен поэтикалық әлемін танып-білуде Х. Әдібаевтың «О поэтике повестей и рассказов М. Ауэзова двадцатых годов» және К. Уразбаеваның «М. Әуезовтің алғашқы прозасындағы фольклорлық дәстүр мен романтикалық стиліндегі ерекшеліктер» атты кандидаттық диссертациялық жұмыстарының маңызы ерекше. Аталмыш жұмыстарда М. Әуезовтің әңгімелерінің зерттелуі, тақырыптық-идеялық ерекшелігі, суреткерлік стилі, кейіпкерлер жүйесі, фольклорлық дәстүрдің жайы, байыптап тексеріліп шыққан (Қирабаев, 2011). Сонымен қатар, бұл бағыттағы құнды пікірлер мен жаңаша көзқарастар ретінде Е. Лизунова, Ы. Дүйсенбаев, Ә. Қоңыратбаев, Б. Майтанов, Т. Кәкішұлы, Г. Пірәлі, Т. Жұртбай, Р. Әбдіғұлов сынды әдебиет зерттеушілерінің бірнеше ғылыми-мақалаларының мәні айрықша екендігін де атап өтуіміз керек. Түйіндеп айтқанда қазіргі қазақ әдебиетіндегі «әңгіме» жанры және М. Әуезовтің әңгімелері көркемдік, танымдық, ғылыми-теориялық тұрғыда айтарлықтай сараланып, жүйеленген. Дегенмен, олардың жалпы поэтикалық табиғатын, автордың қаламгерлік қуатын, шығарманың көркемдік сипатын таныту мен оларды оқыту жолдары тыңғылықты қарастырылып, әдістемелік әлеуеті қалыптаспай келеді. Әдебиетті оқыту әдістемесі саласында көркем шығармаларды талдау мен оқытуға арналған соңғы жылдарда қорғалған PhD докторлық диссертацияларда да негізінен кең көлемді прозалық шығармалар зерттеу нысанына алынған. Мәселен, А. Акбулатовтың «XXI ғасырдағы қазақ романдарын жоғары мектепте оқыту әдістемесі» мен Қ. Сүлейменованың «Эпикалық шығармаларды оқытуда оқушылардың оқырмандық қабілетін дамыту әдістемесі» тақырыптарында қорғаған диссертациялық жұмыстарында эпикалық шығармалар ретінде повестер мен романдарды оқытудың әдістемелік жүйесі әзірленіп, ұсынылған. Бұл тізімді уақыт өткен сайын қазақ әдебиетін

оқыту әдістемесіне байланысты оқулықтар мен монографиялық еңбектер жазатын әдіскер-ғалымдар, ұстаздар, және диссертациялар қорғайтын ізденушілер толықтыра түсетіндігі анық. Мұндай ауқымды істің маңызды бір бағыты ретінде жазушы ойының көркемдік көкжиегін қысқа да нұсқа түрде көрсетіп, ауқымы кең повестер мен романдарда айтылатын ойларды ықшамдап 5-10 беттің көлеміне сыйдыра алатын шағын көлемді эпикалық шығарма әңгімені оқытудың әдістемелік жолдарын жан-жақты қарастырып, тәжірибелік-эксперимент жұмыстары арқылы дәлелдеп, тұжырымдап ұсыну қажет деп ойлаймыз. Бұл орайда қазақ әдебиетіндегі «әңгіме» жанрына алғашқылардың бірі болып қалам сермеген, өз әңгімелері арқылы ХХ ғасырдағы қазақ прозасын Еуропалық деңгейге көтеріп, классикалық әдебиетке айналдырған ұлы жазушы М. Әуезовтің әңгімелерін оқытудың әдістемелік жүйесін әзірлеудің маңызы ерекше болмақ.

ТАЛҚЫЛАУ

Бүгінгі күні М. Әуезовтің шығармашылығын негізгі орта мектептер мен колледждерде, жоғары оқу орындарында «Қазақ әдебиеті», «Қазіргі кезеңдегі қазақ әдебиеті», «ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті», «Әуезовтану», «Әуезов және әлем әдебиеті» секілді пәндерде оқытылып жүр. Бұл бағыттағы ғылыми зерттеу жұмыстарының арасында зерттеуші Қ. Тасболатұлының «Изучение творчества Мухтара Ауэзова в средней казахской школе» тақырыбында қорғаған кандидаттық диссертациясы мен әдебиетті оқыту әдістемесіне үлкен үлестерін қосқан ұстаздар мен ғалымдар Қ. Бітібаева, Т. Ақшолақов, Т. Жұмажанова, Б. Сманов және т.б. еңбектері айрықша. Дегенмен, ұлы жазушының шығармашылығы әр қырынан оқытылып жүрген аталмыш оқу пәндерінде және зерттеуші-ғалымдар мен әдіскер ұстаздардың құнды еңбектерінде де көпшілік жағдайда зерттеу нысаны «Абай жолы» роман-эпопеясы алынып, М. Әуезовтің әңгімелерін оқытудың әдістемелік жүйесі мен жолдары кенжелеп қалған. Ал жоғары оқу орындарында қазіргі оқыту жүйесінің ерекшеліктері мен талабына сай жоғарыда аталған М. Әуезовтің шығармашылығын оқытуға арналған оқу пәндерінің оқу-жұмыс бағдарламаларында «міндетті» пән емес «таңдау» (элективті) пән ретінде тұруы, оқыту әдістемесіне қатысты арнайы диссертациялардың қорғалмауы, білім берудің қазіргі парадигмалары мен технологияларына сай жаңаша көзқараста әдістемелік тұрғыда жүйеленбеуі және т.б. мәселелер жеке саралау мен сараптауды қажет етеді.

М. Әуезовтің әңгімелерін оқытуды объект ретінде жан-жақты қарастыратын негізгі пән әдебиетті оқыту әдістемесі болып табылады. Ол педагогика ғылымының бір саласы ретінде ХХ ғасырдың басында қалыптасып, бүгінгі күнге дейін ғылыми-эволюциялық жолмен қоғамдық-әлеуметтік талаптар мен уақыттың сұранысына сай дамып келеді. Сондай ақ, әдебиетті оқыту әдістемесі өзінің зерттеу, талдау, саралау жұмыстарында педагогика ғылымының ашқан, негіздеген заңдар мен заңдылықтарға, принциптерге тікелей сүйенеді. Содан бастау алады, және соның негізінде дамиды. Олай болса соларды танудың

жүйелі зерттеу тәсілін, шындықты білудің, танымның ғылыми жүйесін қалыптастырудың заңдылықтарын айқындайтын, сол үшін адам әрекетін дұрыс ұйымдастырудың бағдарлы амал, тәсілдерін, оның жолдарын көрсететін зерттеу әдісі ғылымның әдіснамасы деп аталады (Балтабаева, 1999).

Жалпы «әдіснама» педагогикада жаңадан қалыптасқан сала да ұғым да емес. Оны педагогика тарихында көптеген ғалымдар, танымның жалпы әдістері туралы ілім, қоғамдық өмірді зерделеудің диалектикалық-материалистік ұстанымдары мен тәсілдеріне негізделген идеялар жиынтығы деп анықтап қойған. Бұл орайда К. Поппер, Т. Кун, М. Палани, П. Фейерабенд, Ю. Бабанский, В. Загвязинский, В. Гурман, В. Краевский, М. Саткин және т.б. зерттеушілердің еңбектері ерекше маңызды. Аталмыш ғалымдардың бірі әдіснаманы «әдістер туралы ғылым» десе, басқалары философиялық үдерістер қолданылатын сала деп түсіндірген. Ал, осы саланы тыңғылықты зерделеп жүрген белгілі отандық ғалым Б. Тұрғынбаева «Әдіснама дегеніміз - ғылымды тану жолы» (Әбдіғұлов, 2009) - деп тұжырымайды. Біз де осы пікірді қуаттай отырып, М. Әуезовтің әңгімелерін оқытудың ғылыми-танымдық жолдарының бастауы ретінде оның әдіснамалық негіздерін айқындап алуымыз қажет екендігін айтқымыз келеді. Бұл орайда М. Әуезовтің әңгімелерін оқытудың әдіснамалық жүйесін ғылыми тұрғыда жіктеп, әдістемелік жүйесін әзірлеуге талпыныс жасауда оның философиялық, психологиялық және педагогикалық неіздерін анықтап алу қажет.

М. Әуезов әңгімелерінің философиялық негіздерін айқындау үшін оны қазіргі педагогика ғылымындағы «білім философиясы» ұғымымен өзара сабақтастықта қарастырғанымыз жөн. XX асырда Батыс елдері мен бүкіл Еуропада кеңінен қарастырылып қанатын жайған «білім философиясы» отандық білім мен ғылым саласында жаңа сала болып саналады. Ол жалпы ғаламдық білім беру жүйесіндегі жаңа тенденциялардың қазіргі білім беру үрдісіне тигізетін ықпалын, интеграциялық, құндылықтық әрекеттерін жан-жақты зерделеуге бағытталған. Бұл саланы тереңдете зерттеген ғалым О. Крашнева: «Основными мировыми тенденциями развития философия образования являются смена социокультурных парадигм образования, связанных с кризисом классической модели и системы образования, разработка педагогических фундаментальных идей в гуманитарной науке, демократизация, гуманизация образования, создание системы непрерывного образования» (Тасболатұлы, 199:186) - деп білім философиясының қарастыратын басты бағыттарын айқындап берген. Сондай ақ, білім философиясы білім ұғымын тұлғаны тәрбиелейтін, өмірге бейімдейтін негіз деп қатарстырады. Өйткені, білім - адамды түбегейлі өзгертетін және оның тіршілік ету мүмкіндігін кеңейтетін рухани фактор болып табылады. Кеменгер жазушы М. Әуезовтің әңгімелерінде білімді адамгершілікке, ізгілікке бастайтын құндылық ретінде бағалап, оқыған адамдардың образын тереңдете суреттеуі білім философиясының аталмыш факторлық, негіздемелік ұстанымдарымен тығыз сабақтастық табады. Қазақ әдебиетінде білімді кеңінен насихаттап, оны халық өмірімен тығыз байланыстырып оқыған көзі

ашық кейіпкерлердің бейнесін суреттеу А. Құнанбайұлы, С. Торайғыров және Б. Майлиннің шығармаларында кеңінен көтерілген. Олар демократиядан шыққан Ахмет пен Әбдірахман секілді халық мұғалімдерінің типін әдебиетке түсіріп, жаңалық ашты. Ал, М. Әуезов осы бағытты жаңаша көзқарастармен толықтырып, әдеби-көркемдік әсемдік пен образдарды жасуда, реалистік әдісті шебер қолданып, білімді құндылық ретінде игеруде интеллигенция өкілдерінің қоғамдық өмірдегі мәні мен негізгі функциясын айқындауға кеңінен тоқталды. Оған автордың ағартушылық мотивке құрылған «Оқыған азамат», «Кім кінәлі», «Сөніп-жану», «Үйлену», сияқты әңгімелері дәлел. Бұл әңгімелердегі Мақсұт, Ісләм, Қабыш, Сыздық сияқты кейіпкерлер алған білімдерін халық игілігіне жұмсауды ойлайтын, қоғамдық мүдде жолында тұрған оқығандар. Белгілі ғалым Ә. Қоңыратбаев М. Әуезовтің әңгімелерін тақырыптық-идеялық сипаты мен объектісіне, қарастырған проблемасына қарай төрт түрлі топқа бөліп жіктеген. Соның бірінші тобын «интеллигенция тақырыбына арналған әңгімелер» (Тұрғынбаева, 2012) - деп атаған. Демек, ұлы жазушының әңгімелерінің ауқымды бір бөлігінде білім философиясы туралы көзқарастары айқындалып, ағартушылық бағытына арналып білімді, оруды игерудің мәні мен маңызын, халықты тәрбиелеп тура жолға салуда атқаратын рөлін анықтауға арналған деп тұжырымдауымызға болады.

М. Әуезовтің әңгімелерін оқытудың келесі ғылыми-теориялық кезеңін оның психологиялық негіздері құрайды. Жазушының алғашқы әңгімесі «Қорғансыздың күнінен» бастап «Жетім», «Қаралы сұлу», «Кінәмшіл бойжеткен», «Қасеннің құбылыстары» және т.б. туындыларында психологизм табиғатының бояуы барынша шебер суреттелген. Көркем әдебиетте адамның жан дүниесіндегі сезім иірімдері мен түрлі психикалық күйлерді суреттеу, характер жасау, және портрет, монолог, диалог сияқты көркемдеуіш құралдар ортақ болғанымен, оны әр жазушы қарым-қабілетіне қарай түрлі деңгейде қолданады. Заңғар жазушы М. Әуезов өз әңгімелерінде кейіпкерлерінің ішкі әлеміне жан-жақты тереңінен үңілу арқылы олардың психологиялық образдарын сомдауда аталмыш көркемдеуіш құралдарды шебер пайдалана білген. Бұл жазушының проза жанрындағы шеберлігі мен негізгі ойын айқындайтын айрықша құбылыс болып табылады (Крашнева, 2005). Сондықтан, ұлы жазушының әңгімелерін оқытқанда ондағы терең психологизмге толы суреттеулердің білім алушылардың психикасына тигізетін ықпалын ескере отырып, біртұтас психологиялық тұтастықта қарастырған жөн. Бұл орайда психологиялық анықтау, талдау, саралау, салыстыру және т.б. әдістерді қолдану мен қатар автор әңгімелерінің жазылған кезеңіндегі заманға сай контекстік көзқарас пен қазіргі білім беру жүйесіндегі білім алушылардың жеке тұлғалық психологиясындағы ерекшеліктер мен құбылыстар айрықша ескерілуі қажет. Себебі, қазіргі білім беру үрдісінің көздеген бірден-бір мақсаты жеке тұлғаның психологиялық, интеллетуалдық қабілеттерін дамытуға бағытталған. Психология ғылымының ақықтауынша біздің елдегі жеке тұлға психологиясы зерттеудің енді ғана дамып келе жатқан өте жас саласы. Ол тек соңғы елу жылдың ішінде ғана қанат жайып

қуаттанып келеді. Бұл бағытта болашақты шығармашылықпен зерттеушілер өздерінен бұрынғылардың интеллектілі қазынасына сүйенетін болады (Қоңыратбаев, 2004). Сондықтан, ұлы интеллектуал жазушы М. Әуезовтің әңгімелеріндегі психологизмнің көрінісі, түрлі психикалық құбылыстардың айқын суреттелуі ұлттық психологиялық сипатта қазіргі білім беру үрдісінде кеңінен қолдануға лайықты құнды рухани қазына болып табылады.

Қазіргі білім беру жүйесінде М. Әуезовтің әңгімелерін оқытудың педагогикалық негіздері оқыту, мақсат қою, нәтижеге бағытталған білім беру, алған білімдерін өмірде қолдану мен айқындалады. Көркем шығарманы оқыту үрдісі алдымен оны оқудан басталатындығы анық. Әдебиетті оқыту әдістемесі саласы бойынша белгілі ғалым Б.Смановтың пікірінше: «Оқудың ерекшелігі сол - ол әдеби мәтінді субъективтендіреді, көркемдік әсерлер арқылы шығарма бейнелері мен ондағы жағдайлар оқырман санасында орнығады» (Пірәлі, 2014). Бұл пікірден ұғатынымыз - білім алушылардың көркем шығарманың тұтастай табиғатын, көркемдік қуатын, сыры мен сипатын өзіндік санаға мықтап сіңіруде ең алдымен оны мұқият оқып шығу маңызды. Содан кейін барып қана оның тақырыбы мен идеясын, поэтикалық әлемін, мақсатын татып-білу мүмкін болмақ. М.Әуезовтің жалпы шығармаларында көтерген басты идеялар ұлттық деңгейдің шеңберінде ғана емес, күллі адамзат баласының ортақ ізгілік, адамгершілік, кішіпейілділік, қарапайымдылық т.б. қасиеттердің өмірдегі қолданысының шынайы көрінісін бейнелеумен ерекшеленеді. Алғашқы әңгімелерінде қорғансыз адамдардың тақырыбын жиі көтеріп озбырлықты суреттеуінен бастап адамзатқа ортақ гуманистік идеяны насихаттауды қолға алып, оны жазушылық жолының соңына дейін дамытып отырған. Сөйтіп өз шығармаларында әлем әдебиетіндегі мәңгілік тақырыптың бірі болған «гуманизм» мәселесін көтеріп, барлық адамзат баласының жер бетінде бейбіт өмір сүруінің басты тірегі ізгілік қасиетіне байланысты болатындығын ашып көрсеткен (Нысанбаев, 2005).

Демек, М. Әуезов әңгімелерінің тақырыбы мен идеясы адамгершілік, ізгілік, гуманизм секілді ғаламдық деңгейдегі әдебиет үшін мәңгілік тақырыптарға арналған. Оған «Қорғансыздың күнінен» бастап «Асыл нәсілдерге» дейінгі аралықтағы көркемдік қуаты жоғары 30 дан астам әңгімелерін жатқызуға болады. Бұл автор танымының жалпы адамзаттық деңгейге жетіп ұлттық шеңберден биікке көтерілгендігін көрсетеді. Бүгінгі еліміздің педагогикалық білім беру үрдісі де әлемдік білім беру кеңістігімен тығыз интеграциялық бірлікте дамуда. Осы ретте жастарымызға әлемдік деңгейдегі адамзаттық проблемаларды көтере білген ойшылдарымыздың рухани мұраларын оқытудың маңыздылығы да арта түспек. Оның үстіне ұлы жазушы М. Әуезов тек әдеби-көркем шығармалар жазумен ғана шектелмей, оқу-ағарту саласына арнап бірнеше еңбек жазып педагогикалық, оқу-әдістемелік көзқарастар қалыптастырған бірегей тұлға. Сондықтан, біз заңғар жазушының әңгімелерін оқытуда авторын өзі жазып қалдырған әдістемелік пікірлері мен көзқарастарын да ерекше ескеріп, өзара тұтастықта қолданғанымыз орынды.

М. Әуезовтің оқу-ағарту саласындағы алғашқы педагогикалық педагогикалық көзқарастары 1917-1920 жылдары жазған «Қайсысын қолданамыз?», «Ғылым тілі», «Оқудағы құрбыларыма», «Оқу ісі», «Бұл күнгі зор міндет» т.б. шағын зерттеулері мен ғылыми мақалаларынан бастап «Әдебиет тарихы», «Новый ауыл» 2 – книга для чтения по русскому языку для казахских детей, школ I ступени», «Қазақ шаруа жастар мектебіне арналған программа және түсінік хаттар», «XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетін оқу кітабі» еңбектеріне дейін ұласып жатыр. Бұл еңбектерінде автордың білім алушыға тапсырманы «жеңілден бастап, біртіндеп күрделендіру», оқу мен мәтінді түсінуге терең мән беріп «мұқият оқуға дағдыландыру», «білімге құндылық ретінде қарау және оны бағалау» секілді әдістемелік пікірлері айқын көрініс берген. Ал автордың «Мұғалімнің тек жақсы оқитын балаларға ғана көңіл бөліп, ұдайы солармен жұмыс жасауы дұрыс емес» деген пікірі қазіргі білім беру үрдісінде кеңінен қолданылып жүрген педагогикалық-әдістемелік көзқараспен толықтай сәйкес келеді. Түйіндеп айтқанда, М. Әуезовтің әңгімелерін оқытуға келгенде жоғарыда атап көрсеткен автордың педагогикалық көзқарастарын да назарға алғанымыз жөн. Қазіргі білім беру үрдісінің негізгі бағыты білім алушылардың мақсат қоюы мен нәтижеге қол жеткізу арқылы бағаланады. Бұл орайда, М. Әуезов әңгімелерін оқытуда білім алушылар өздерінің мүмкіндіктеріне қарай белгілі бір мақсаттарды қоюлары, сол мақсатқа қол жеткізулері мен жазушың әңгімелерінен алған тәлімдерін өмір сүру барысында қолдана алулары айрықша ескерілу қажет. Мәселен, жазушының әңгімелеріндегі өткір гуманистік идеялар мен адамгершілік мәселелерінің мәні мен маңызын білім алушылар тереңінен түсініп, қоғамда ізгілік жасаушы тұлғаларға айналулары қажет. Автордың өз оқырмандарына ұсынған басты идеясының бірі де осы болғандығы анық. Мұның барлығы ұлы жазушының әңгімелерін оқытудың ғылыми-педагогикалық арналарына негізделуі қажет.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕСІ

Қазіргі білім беру ісінде маңызды мәселелерге айналған мазмұн, әдістеме, және нәтижеге қол жеткізу тұрғысынан алып қарастырғанда М.Әуезовтің әңгімелерін оқытудың негізгі *мазмұны* – білім алушыларды гуманистік сезімдері жоғары, адамгершілік қасиеттерге бай, жалпыадамзаттық рухани құндылықтарды бойына сіңірген ізгілікті тұлғаларды дайындаудан тұрады. Ал, *әдістемесі* – әдіснамалық тұғырлары айқындалған, қазіргі білім беру парадигмалары мен жаңа технологияларды кеңінен пайдаланып, тәжірибелік-эксперимент жұмыстары арқылы дәлелденген әдістемелік жүйесінен құралады. Оқыту арқылы қол жеткізетін негізгі *нәтижелер* – мазмұны мен әдістемесінде көзделген мақсаттар мен міндеттерді орындауда алынған қорытындыларға сәйкес анықталады. Сондай ақ, М. Әуезовтің әңгімелерінің тұтастай табиғатын танып-білу мен қатар оларды игеретін әдістемеге үйрету бұл бағытта қол жеткізетін негізгі нәтиженің бірі болмақ.

М. Әуезовтің әңгімелерін оқытудың негіздері ретінде әдіснамалық

тұғырларын айқындап алғаннан кейін оның әдістемелік жүйесін жасауға болады. Яғни ғылыми-теориялық кезеңін құрайтын әдіснамалық тұғырларының негізінде оларды оқытудың түрлі амал-тәсілдері мен технологияларын, моделі мен тәжірибесін саралауға болады. Бұл орайда қазіргі оқу үрдісінде кеңінен қолданылып жүрген білім беру парадигмаларын да ерекше ескергеніміз орынды. Әсіресе, барлық әңгімелерінде негізгі тірек объектілі мәселесі ретінде адам табиғатына тереңінен үңілу, дүниетанымды кеңейту, гуманистік идеяны насихаттау, білімді адамзат игілігі жолында игеру мен жұмсауды көздеген М. Әуезовтің әңгімелерін оқытуда «Антропоөзекті», «Когнитивтік», «Гуманистік», «Білімді интеллект дамытудың қайнар көзі ретінде игерту» және т.б. білім беру парадигмаларының орны ерекше (Сманов, 2016). Аталмыш білім беру парадигмалары негізінде ұлы жазушының әңгімелерін оқытудың әдістемелік жолдарында жаңа оқу технологиялары мен инновациялық әдіс-тәсілдер өзара сабақтастықта шебер қолданып қолданып, практикада жүзеге асыру қажет. Себебі, оқу үдерісінде олардың барлығы бір-бірімен тығыз байланысып, кейде параллел қоладануды да қажет ететін тұстары болады. Мәселен, «М. Әуезова әңгімелерін оқытудың құрылымдық-мазмұндық моделін әзірлеу», «интербелсенді», «мәтіндік талдау, «топтық жұмыс», Блум таксаномиясы, ПОПС формуласы (төрт сөйлем әдісі), «аяқталмаған ой», «эссе жазу», «ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану» және т.б. оқыту әдістері мен технологияларын қолданғанда оқытудың біртұтастығы мен сабақтастығының мәні мен маңызы арта түседі. Педагогикалық лектикадағы теория, әдістер, әдістеме, технология, оқыту технологиясы, педагогикалық технология ұғымдарының арақатынасын дұрыс ажырата білу және практикада дұрыс қолдана білу әр мұғалімнің технологиялық құзыреттілігінің басты көрсеткіші. Практикада кейде «технология» ұғымы «әдістеме» немесе оқытуды ұйымдастырудың «формасы» ұғымының синонимі ретінде қолданылып кететіні байқалады. Аталмыш ұғымдардың барлығы оқыту үрдісінде қолданылатын болғандықтан мақсатты түрде олардың мағыналық ерекшеліктерін салыстыра отырып қарастыру қажет (Абдимомынов және т.б., 2019) М. Әуезовтің әңгімелерін оқытудың әдістемесін зерделегенде оқу үрдісіндегі аталған педагогикалық тұжырымдар мен түсініктерді айрықша назарда ұстап, ұлы жазушының әңгімелерінің тақырыптық-идеялық сипатына, жалпы поэтикасына сай оқыту технологиялары мен білім беру парадигмаларын мұқият саралап, салмақтап барып қолданған жөн. Себебі, қазіргі білім беру жүйесінде жасалынып жатқан түрлі реформалар мен еліміздің білім беру кеңістігінде әлем елдерімен ашық интеграцияға түсуі оқу және оқыту әдістемелеріне қатысты көптеген технологиялар мен әдіс-тәсілдерді қабылдауымызға, қолдануымызға ықпал етіп отыр. Белгілі әдіскер-ғалым А. Әлімовтің пікірінше: «Бүгінгі оқу мен оқытудың басты проблемасы ретінде ақпараттың шектен тыс көп мөлшерде болуы танылып отыр» (Абдимомынов, 2018). Бұл бүгінгі әдістеме ғылымындағы өзекті мәселенің бірі болып табылады.

Сонымен қатар, М. Әуезовтің әңгімелерінде атамекенді, отанды, елді сүйу мен

құрметтеу ең алдымен адамгершілік қасиеттер арқылы жүзеге асыралатындығы айқын көрініс берген. Әңгімелеріндегі жақсылық пен жамандықты, озбырлық пен дүниеқоңыздықты, адамдардың қым-қиғаш тұрмыстарын суреттеудегі жазушының ұстанған басты мақсатының бірі де осы адамгершілік, ізгілік қағидасын берік ұстанып, сол арқылы қасиет қонатындығын алға тартқан. Осы тұрғыдан алғанда М. Әуезовтің әңгімелері қазіргі әдебиеттану ғылымында өзекті мәселенің бірі ретінде қарастырылып жүрген «сакральді» ұғымның, концептісінің негізінде де қарастырып, оқытуымызға болады. Өйткені, бұған дейін әртүрлі ғылым салаларының аясында зерттелгенімен, әдебиеттану ғылымында арнайы қарастырылмаған «қастерлі ұғым» концепциясының әңгіме жанрындағы көркемдік қызметін талдау арқылы оның әңгіме мәтініндегі сан түрлі семантикасын ашуды көздейді (Таубаева және т.б., 2017).

ТҰЖЫРЫМ

М. Әуезовтің әңгімелерін оқытудың әдістері мен тәсілдерін, технологияларын білім беру парадигмалары негізінде саралап, оқытудың жолдарын ұсынғаннан кейін оның практикалық тұрғыдағы тиімділігін тексеру үшін тәжірибелік-эксперименттік жұмыстар жүргізудің де маңызы зор. Бұл орайда, оқу үрдісінде көздеген мақсатқа қол жеткізу мен білімнің нәтижелілігін анықтау барысында тәжірибелік-эксперимент жұмыстарының да алар орны айрықша екендігін есте ұстағанымыз орынды.

ҚОРЫТЫНДЫ

М. Әуезовтің әңгімелерін оқытудың әдістемелік негіздерін айқындау үшін үшін ең алдымен оның педагогикалық-әдіснамалық тұғырларын анықтап алғанымыз ұтымды болмақ. Бұл орайда, философиялық, психологиялық, және педагогикалық негіздері мен тұғырлары анықталады. Содан кейін барып қана оларды оқытудың әдістемесін жасауға болады. Оқыту әдістемесі білім мазмұны мен нәтижелерін ерекше ескере отырып, қазіргі білім беру парадигмалары мен технологияларының негізінде тиімді инновациялық әдіс-тәсілдерді қолданудан тұрады. Дегенмен, аталмыш жұмыстарда негізінен теориялық көзқарастар басымдық танытып кетуі орын алатындықтан, практикалық нәтижеге қол жеткізу үшін тәжірибелік-эксперимент жұмыстары жүргізілуі қажет. Эксперимент жұмыстары – ғылым мен практиканы байланыстыратын құралдардың негізгісінің бірі, білім беру үрдісіндегі тиімді технологияларды ойлап табу және зерттеудің, орларды тексеру мен нәтижелілігін анықтауды жетілдірудің құралы және ғылыми теорияның негізгі критеріі болып табылады (Әлімов, 2013). Оның дәлелдеуінсіз ешқандай да теорияның ұзақ өмір сүре алмайтындығы анық. Белгіленген жоспарға сәйкес тәжірибелік эксперимент жұмыстары анықтаушы, қалыптастырушы және қорытындыдан тұратын үш кезеңде өткізілгені дұрыс. Көздеген мақсатымызға толықтай қол жеткізу үшін тәжірибелік-эксперименттік жұмыстардан алынған нәтижелер ұлы жазушының әңгімелерін оқу үрдісінде кеңінен қолданылуға жол ашуымен қатар, оның әдістемелік жүйесін де айқындайды.

М. Әуезовтің әңгімелерін оқытудың әдістемелік жүйесін қалыптастыру оқу мен оқырман аудиториясының эволюциясын қалыптастыруда өте маңызды. Оқу процесі объективті дүниені пассив түрінде қабылдамау үшін өткен шақ пен осы шақтың арасындағы әрдайым өзгеріп тұратын диалог болады, өйткені осы шақ оқырмандарды оқыған шығармасына қатысты түрлі сұрақтарды қоюға итермелейді. Нәтижесінде шығарманы оқуға деген оқырмандардың қызығушылықтары артып, жаңаша көзқарастары туып әдеби оқиғаға қатысты диалог қалптасады. Бұл кез келген әдеби шығарманың өміршең болуының басты факторына айнала алады. Белгілі әдебиеттанушы ғалым Кетлин Маккормик өзінің «Әдеби мәтіндерді қабылдау және туындыларды теориялық тұрғыдан талдау, зерттеу мен оқыту» атты мақаласында: «Әдеби оқиға әрекет етуін тек одан кейінгі біреудің келіп үн қатқан кезінде немесе қайталап үн қатқан шағында жалғастырады. Яғни бұрынғы шығармалар мен авторларды лайықты түрде қайтадан басып озғысы, оларға еліктегісі немесе оларды жоққа шығарғысы келетін оқырмандар табылған сайын әдеби оқиға да өміршең бола түседі» (Карбозов және т.б., 76:3) – деп тұжырымдаған. Біз де ғалымның осы пікірін қуаттай отырып, классик жазушы М. Әуезовтің әңгімелеріне арқау болған негізгі оқиғалар мен жалпыадамзаттық құндылықтарды оқыту үшін оның әдістемелік негіздері мен жүйесін әзірлеп алғанымыз тиімді болады деген ойдамыз.

Жоғарыда айтылған М. Әуезовтің әңгімелерін оқытудың әдістемелік негіздері туралы ойымызды қорытып, жүйелей келіп оларды төмендегі сызбамен де ұсынууды жөн көрдік.

ӘДЕБИЕТТЕР

Абдимомынов Е.Б. (2018) Білім берудің қазіргі парадигмалары негізінде М. Әуезовтің әңгімелерін оқытудың ерекшеліктері. Innovation and global issues iv congress book test copy. 20.12.2018. November 22-24, Antalya, Turkey. Congress Book. page 752-759

Абдимомынов Е.Б., Абдықадырова Т.Р., Сманов Б.У., Сарсембаева М.К., Шормакова С.И. (2019). Problems of Humanism in M.Auezov's Stories. Jour of Adv Research in Dynamical & Control Systems. - 2019. - Vol. 11, No. 5 – P. 401 - 408

- Әбдіғұлов Р. (2009). Әуезовтәнаудың кейбір мәселелері. – Алматы: Олжа, 2009. – 172 б.
- Әлімов А.Қ. (2013). Интербелсенді әдістемелі ЖОО-да қолдану мәселелері. – Алматы: 2013. – 448 б.
- Әдебиет теориясы: Антология. 1 том. Джули Ривкин мен Майкл Райанның редакциясымен. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы. 2019. – 568 б.
- Beibitnur, Z. Gulnaz, K. Gulnat, A., Bakytzhan K., Gulnafiz, (2015). A. Journal of Language and Literature. Volume 6., Issue 4. 1 November 2015. Pages 525-531*
- Мұхтар Әуезов энциклопедиясы*. Бас редакторы С. Қасқабасов; ред. алқасы: Б.Қ. Майтанов Ақбай Н.Е., Әбдіғұлов Р., Балтабаева Г.С. т.б. (2011). – Алматы: «Атамұра» баспасы, - 686 б
- Қирабаев С. (2011). Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. – Алматы: Ғылым, 2001. – 448 б.
- Қоңыратбаев Ә.Қ. (2004). Көптомдық шығармалар жинағы. 5 Т. – Алматы: Мер Сал, 2004. - 510 б.
- Карбозов Е.К., Шегебаев А.М., Қырғызбаева А.Д. Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі сакральдылық ұғым-түсініктердің көркемдік қызметі // Алматы: М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты. Керуен, 76 том, №3. 216-231 бб.
- Крашневая О.Е. (2014). Философия образования: социально - философский анализ предметной области: автореф. ... к.ф.н.: 09.00.11. – Пірәлі Г.Ж. Қазіргі Мұхтартану. 2-кітап. – Алматы: Елтаным, 2014. – 224 б.
- Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. Жетек. Ә.Н.Нысанбаев. 10 томдық: Гуманистік психология. 5 Т. – Алматы: Таймас, 2005. – 480 б.
- Ростов-на-Дону. 2005. – 28 с.
- Сманов Б. (2016). Көркем шығарманы талдау негіздері. – Алматы: Ұлағат, 2016. – 366 б.
- Caffee N. (2018). How Tatiana's voice rang across the steppe: Russian literature in the life and legend of Abai. *Journal of Eurasian Studies*. – 2018. -Vol. 9, Issue 1. – P. 12-19
- Қазіргі қазақ әңгімесі (1980-1990-ыншы жылдар). 10.001.02. фил.ғыл.кан. алу үшін дайын. диссертация. – Алматы, 1999. – 113 б.
- Stories. *Jour of Adv Research in Dynamical & Control Systems*, ISSN 1943-023X 401. Vol. 11, No. 5, 2019. – Page 401- 408.
- Тасболатұлы Қ. Қазақ әдебиеті пәнін оқытудың әдіснамалық негізі. – Тараз: ТарМУ, 199. – 186 б.
- Тұрғынбаева Б. Ғылыми зерттеуің әдіснамасы мен әдістері. – Алматы: Сенім, 2012.–156 б.
- Таймас, 2005. – 480 б.
- Таубаева Ш.Т., Иманбаева С.Т., Берикханова А.Е. Педагогика. (2017) – Алматы: ОНОН, 2017. – 340 б.
- Тұрғынбаева Б.А. (2012). Ғылыми зерттеудің әдіснамасы мен әдістері. – Алматы:, Сенім, 2012. – 156 б.

REFERENCES

- Abdigulov R. Some issues of Auezov studies [in Kazakh]. – Almaty: Olzha, 2009. – 172 p.
- Y.B. Abdimomynov, T.R. Abdikadyrova, B.U. Smanov, M.K. Sarsembaeva, S.M. Shormakova. Problems of Humanism in M.Auezov's Stories. *Jour of Adv Research in Dynamical & Control Systems*. - 2019. - Vol. 11. No. 5 P. 401- 408.
- Abdimomynov Y.B. Features of teaching M. Auezov's stories on the basis of modern educational paradigms. Innovation and global issues iv congress book test copy. 20.12.2018. November 22-24, 2018 Antalya. Turkey. Congress Book. page 752-759.
- Alimov A.K. Issues on application of interactive methods in higher education institutions [in Kazakh]. – Almaty: 2013. – 448 p. ONON. 2017. – 340 p.
- Beibitnur Z., Gulnaz K., Gulnat A., Bakytzhan K., Gulnafiz A. *Journal of Language and Literature*. - 2015. Vol. 6. Issue 4. Pp. 525-531
- Baltabayeva G.S. Modern Kazakh short story (1980-1990) [in Kazakh]. 10.001.02. thesis for candidate of philology degree. – Almaty. 1999. – 113 p.
- Caffee N. How Tatiana's voice rang across the steppe: Russian literature in the life and legend of Abai. *Journal of Eurasian Studies*. – 2018. Vol. 9. Issue 1. – Pp. 12-19

- Kirabayev S. Independence of nation and literature [in Kazakh]. – Almaty: Gylym, 2001. – 448 p.
- Krashneva O.E. Philosophy of education: socio-philosophical analysis of the subject area [in Russian]: thesis abstract, ... candidate of philology: 09.00.11. – Rostov-on-Don. 2005. – 28 p.
- Konyratbayev A.K. Multi-volume collection of works [in Kazakh]. Vol.5 – Almaty: MerSal, 2004. – 510 p.
- Karbozov Y.K., Shegebayev A.M., Kyrgyzbayeva A.D. The artistic function of the concepts of sacredness in modern Kazakh stories. – Almaty: Institute of Literature and Art named after M. Auezov // Caravan, volume 76. Number 3. Pp. 216-231.
- Mukhtar Auezov's encyclopedia [in Kazakh]. Chief editor is S.Kaskabasov; editor's board: B.K. Maitanov, N.E. Akbai, R. Abdigulov, et al. – Almaty: Atamura, 2011. – 686 p.
- Prali G.Zh. Contemporary Mukhtar studies [in Kazakh]. 2-book. – Almaty: Yeltanym, 2014. – 224 p.
- Psychology. Treasure of humanity's thoughts [in Kazakh]. Research manager is A.N. Nysanbayev. 10 volumes: Humanistic psychology. 5 Vol. – Almaty: Taimas, 2005. – 480 p.
- Smanov B. Foundations of analyzing a literary work [in Kazakh]. – Almaty: Ulagat, 2016. – 366 p.
- Turgynbaeva B. A. Methodology and methods of scientific research. – Almaty, 2012. – 156 p.
- Theory of Literature: Anthology [in Kazakh]. 1 Vol. Edited by Julie Rivkin and Michael Ryan. – Almaty: National Translation Agency, 2019. – 568 p.
- Taubayeva Sh.T., Imanbayeva S.T., Berikkhanova A.E. Pedagogy [in Kazakh]. – Almaty: ONON, 2017. – 340 p.
- Tasbolatuly K. Methodological foundations of teaching Kazakh literature [in Kazakh]. – Taraz: TarSU, 1999. – 186 p.
- Turgynbayeva B. Methodology and methods of scientific research [in Kazakh]. – Almaty: Senim, 2012. – 156 p.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 1, Number 401 (2023), 29-39
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.420>
UDK 8.82. 82-1/9

© D.Aitenova¹, Hulya Kasapoglu Cengel², F. Tursumanova³,
M. Isakulova⁴, 2023

¹ Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan;
²Hulya Kasapoglu Cengel. Ankara Hacı Bayram Veli University;
³Tursumanova F.Zh. Shymkent University, Shymkent, Kazakhstan;
⁴Isakulova M.M. Shymkent University, Shymkent, Kazakhstan.
E-mail: daytenova@mail.ru

ACTUAL PROBLEMS OF TEACHING LITERATURE OF THE KARAKHAN ERA

Aitenova Dinara Orazbaevna – PHD student of the South Kazakhstan State Pedagogical University, 13, Baitursynov Street, Shymkent city, Kazakhstan
E-mail: daytenova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5765-3625>;
Hulya Kasapoglu Cengel – Ankara Hacı Bayram Veli University;
Fatima Tursumanova – Shymkent University Kazakhstan, Shymkent
E-mail: fati.1978@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2782-3755>;
Meruyert Isakulova – Shymkent University Kazakhstan, Shymkent
E-mail: meruertisakulova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2673-7006>.

Abstract. The article discusses the issues of teaching the literature of the Karakhan era, effective directions, approaches to the organization of the teaching process and current problems of teaching. The author, raising the issue of teaching the literature of Karakhan era as a separate subject studied in the context of the literature of antiquity, shares new ideas, closely linking this issue with the functions of literature, socio-cultural and educational issues relevant to the time. The talk touches on the meta-disciplinary specificity of literature as a source of metadata that reflects the life of its time, a changing force based on thinking and inquiry, research and discovery. The article will focus on the teaching of the discipline, educational paradigms and methods of teaching and the results of practices oriented towards the search for the individual. One of the author's new ideas, which aims to provide a comprehensive view of the aspects and foundations of teaching Karakhan heritage as a separate discipline within the framework of humanities education, is to define the

place of the work in the space of time along with the assimilation of knowledge, to open the door to new directions in the study of the work, to free-thinking research, to give priority to a deeper knowledge of the essence and meaning of literary heritage. Stressing that the literature of the Karakhan era is a vivid example of human culture and values of Turkic peoples, the author reflects on the problems of educational potential, meta-disciplinarity. In the era of globalization, along with good knowledge of national culture, it is especially important to train young scholars who are able to discuss and raise the issue of current problems of cultural and literary heritage, to study and present it at the level of the best examples of world culture. From this point of view, education of literary heritage in the aspect of modern educational paradigms, awareness of the need for pedagogical competence to convey its values to the society, generations at their own level, are the steps that correspond to the requirements of the time. The article emphasizes that the educator is responsible for developing, instilling feelings of integrity and curiosity, creativity and profound knowledge in future professionals, freely entering the world educational space and recognizable by the identity of their culture, personal position in science and education of our country.

Keywords: functions of literature, literature of Karakhan period, educational paradigms, meta-disciplinary aspect, educational potential, metadata.

© Д. Айтенова¹, Хулия Касапоглу Ченгел², Ф. Турсуманова³,
М. Исакулова⁴, 2023

¹Д.Айтенова Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан;

²Хулия Касапоглу Ченгел. Хажы Байрам университеті Анкара;

³Турсуманова Ф.З. Шымкент Университеті, Шымкент, Қазақстан;

⁴Исакулова М.М. Шымкент Университеті, Шымкент, Қазақстан.

E-mail: daytenova@mail.ru

ҚАРАХАН ДӘУІРІ ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Мақалада Қарахан дәуірі әдебиетін оқыту, оқу процесін ұйымдастырудың тиімді бағыттары, тәсілдері және оқытудың өзекті мәселелері туралы ой қозғалады. Автор ежелгі дәуір әдебиетінің аясында оқытылатын Қарахан дәуірі әдебиетін жеке пән ретінде оқыту мәселесін көтеріп жүргендіктен осы мәселені әдебиет функциялары, уақыт талабына сай әлеуметтік-мәдени және білім беру мәселелерімен тығыз байланыстыра отырып, тың идеяларымен бөліседі. Әдебиеттің әлем мен адам туралы іргелі, жүйелі білім алуға мүмкіндік беретін метабілімділік көзі болып табылатынына тоқтала келіп, метапәндік ерекшелігіне тоқталып, оның өз заманының тыныс-тіршілігін танытатын жеке метадереккөзі, ойлау мен ізденіске, зерттеу мен жаңалық ашуға негіздейтін өзгермелі күш екенін қозғап өтеді. Мақалада

пәнді оқыту, білім беру парадигмалары және тұлға ізденісіне бағдарланған оқыту әдістері мен тәжірибе нәтижелері сөз болады. Гуманитарлық білім беру аясында Қарахан дәуірі мұраларын жеке пән ретінде оқыту аспектілері мен негіздерін жан-жақты қарастыруды мақсат тұтқан автордың тың идеяларының бірі – білімді игертумен қатар, шығарманың уақыт кеңістігіндегі орнын анықтауға, туындыны зерттеудегі тың бағыттар, еркін ойлы зерттеулерге жол ашу, әдеби мұралардың мәні мен маңызын терең танып білуге басымдық беру. Қарахан дәуірі әдебиетінің адамзат мәдениеті мен түркі халықтары құндылықтарының айқын үлгісі болып табылатындығын тілге тиек еткен автор білім беру әлеуеті, метабілімділік мәселелері туралы ой қозғайды. Жаһандану дәуірінде ұлт мәдениетін жақсы білумен қатар, мәдени және әдеби мұралардың өзекті мәселелерін көтеріп, насихаттап оны әлемдік мәдениеттің озық үлгілері деңгейінде зерттеп, таныта білетін жас ғалымдарды даярлау аса маңызды. Осы тұрғыдан заманауи білім беру парадигмалары тұрғысынан әдеби мұраларды оқыту, оның құндылықтарын қоғамға, ұрпаққа өз деңгейінде жеткізе білетін педагогикалық біліктіліктің де қажеттілігін айқын сезінген автор өз жұмысындағы нәтижелі тәжірибесімен, ізденісімен, ой-пікірімен бөлісуі – уақыт талабымен үндескен қадам. Әлемдік білім беру кеңістігіне еркін еніп, еліміздің ғылым-білім саласында өзіндік ерекшелігімен, тұлғалық тұғырымен танылатын болашақ мамандардың бойына ізгілік пен ізденіс, шығармашылық пен терең білім дарытып, дамыту педагог жауапкершілігінде екеніне тоқталған мақала авторы уақыт пен заман талабы негізінде өзекті мәселе өрісін кеңінен қозғаған.

Түйін сөздер: әдебиет функциялары, Қарахан дәуірі әдебиеті, білім беру парадигмалары, метабілімділік, метапәндік аспект, білім беру әлеуеті, метаде-ректтер

© Д. Айтенова¹, Хулия Касапоглу Ченгел², Ф. Турсуманова³,
М. Исакулова⁴, 2023

¹Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан;

²Хулия Касапоглу Ченгел. Университет Хажы Байрам Вели, Анкара;

³Шымкентский Университет, Шымкент, Казахстан;

⁴Шымкентский Университет, Шымкент, Казахстан.

E-mail: daytenova@mail.ru

ОСНОВЫ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ЛИТЕРАТУРЫ ЭПОХИ КАРАХАНА

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы преподавания литературы эпохи Карахана, эффективные направления, подходы к организации учебного процесса и актуальные проблемы обучения. Автор, поднимая вопрос

преподавания литературы Караханской эпохи как отдельного предмета, изучаемого в контексте литературы античности, делится новыми идеями, тесно связывая этот вопрос с функциями литературы, актуальными для времени социально-культурными и образовательными проблемами. Говоря о том, что литература является источником метапредметности, позволяющей получать фундаментальные, систематические знания о мире и человеке, она затрагивает метапредметную специфику, что она представляет собой отдельный метапредметный источник, отражающий жизнь своего времени, изменяющуюся силу, основанную на мышлении и поиске, исследованиях и открытиях. В статье речь пойдет о преподавании дисциплины, образовательных парадигмах и методах обучения и результатах практики, ориентированных на поиск личности. Одна из новых идей автора, цель которой в рамках гуманитарного образования всесторонне рассмотреть аспекты и основы преподавания наследия Караханской эпохи как отдельной дисциплины – наряду с усвоением знаний определить место произведения в пространстве времени, открыть путь к новым направлениям в изучении произведения, к свободомыслящим исследованиям, уделить приоритетное внимание глубокому познанию сущности и значения литературного наследия. Подчеркнув, что литература эпохи Карахана является ярким примером человеческой культуры и ценностей тюркских народов, автор размышляет над проблемами образовательного потенциала, метапредметности. В эпоху глобализации, наряду с хорошим знанием национальной культуры, особенно важна подготовка молодых ученых, способных обсуждать и поднимать вопрос актуальных проблем культурного и литературного наследия, изучать и представлять его на уровне лучших образцов мировой культуры. С этой точки зрения обучение литературному наследию в аспекте современных образовательных парадигм, осознание необходимости педагогической компетентности, способной донести его ценности до общества, поколения на своем уровне – это шаги, соответствующие требованиям времени. В статье подчеркивается, что педагог несет ответственность за развитие, привитие чувств добропорядочности и любознательности, творчества и глубоких знаний будущим специалистам, свободно проникающим в мировое образовательное пространство и узнаваемым по самобытности их культуры, личностному положению в науке и образовании нашей страны.

Ключевые слова: функции литературы, литература Караханского периода, образовательные парадигмы, метапредметность, метапредметный аспект, образовательный потенциал, метапредметные.

ҚІРІСПЕ

Жаңа Қазақстанның алдында еліміздің, қоғамның дамуына ықпал ететін ғылымға қатысты мәселелерді жаһандану процесінің мүмкіндіктерін тиімді қолдана отырып қарастыру мен білім беру ізденістерін тың идеялармен толықтыруды талап ететін түбегейлі проблемалар тұр. Ғылымды дамытудың алғышарттарының бірі – зерттеу негізінде өзекті мәселелерді анықтай отырып,

пәнді оқытудағы тың ізденістерге жол ашу. Бұл үдеріс ежелгі дәуір әдебиетін айналып өтпесі анық.

Әдебиет – күрделі, динамикалық, ерекше сезімталдықты талап ететін жанды құбылыс. Ол өзі өмір сүрген ортаның тынысын, жаңғырығын ала жүріп ғасырлар бойы адамзатқа тынымсыз қызмет көрсетеді. Уақыт өткен сайын ол өз ерекшелігін танытатын оқиғалар, құбылыстар, мысалдармен үйлесе отырып, уақыт призмасы арқылы сәулелеленіп, тың деректермен толысып, өз арнасын кеңейте береді. Бастапқыда әдебиеттің бір қыры, тақырыптың бір тарауы болған ой-пікірдің кеңейіп, жеке тақырып ретінде талдана бастауы да мазмұнын өсіріп, ұлғаю мүмкіндігін өрістетеді. Әр мәселе бойынша талдау, талқылау, сұрақ тудырған тұстарын зерделеу, зерттеу аясын кеңейте түседі. Зерттеулер негізінде қордаланған мәселелердің өз шешімін тауып, ғылымда жаңа бағыттар орын алатынына біздің адамзат мәдениетінің қалыптасуын, әдебиеттің дамуын немесе әдебиетті кезеңдерге бөліп қарастыру негізінде сан мәрте көз жеткізгеніміз де ақиқат. Ал осы мұраларды оқыту, оның өзіне тән ерекшелігін қарастыру және ғасырларға кететін білім арнасын зерттеу – еліміздің ғылымын дамытатын, адамзат өркениетіне үн қосатын ауқым мен аясы кең мәселелер. Білім берудегі ірі және іргелі қадамдар. Міне, осы ауқымда Қарахан дәуіріндегі әдебиеттің оқытылуына қатысты өзекті мәселелерді қарастырып, ойымызды негіздесек.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Кез келген пәнді оқыту барысында ғылыми-теориялық, теориялық-әдістемелік, тарихи-танымдық негіздерге басымдық берілуі қалыптасқан жағдай. Алайда пәнді оқыту аспектілерін ашып қарастыратын болсақ, онда негізгі үш білім көзін анықтайтынымыз шындық: филологиялық (нақты пәндік білім), мәдени және адамтану (қосымша білім – метабілімділік). Бұл білім көздері тарихи кезеңдер аясындағы материалдармен жұмыс әлеуеті мен білімділік өрісін арттыра түседі: метатанымдық, метабілімділік, метадеректік, метақұзыреттілік т.б. Заманауи білім беру жаңа стандарттарының негізгі идеясы – нақты білім беруден тереңірек, тұлғаның адамзат өміріндегі қандай да бір білім көздерін танып-білуі, оны өзге білім көздерімен толықтырып кемелдене түсуі және өз білімін өмірде қолдана білуі. Яғни өз білімін тиімді және еркін түрде дамыта отырып, біліммен, іс-әрекеттермен әрекет ету тәсілдері; әр түрлі жағдаяттарда, қалыптас тыс жағдайларда орын алған мәселелерді шеше білу, болжам жасау, ойын жан-жақты қарастыру, салыстыру, дәлелдеу, көз жеткізе отырып қисындастыру арқылы бастама көтеру, тың нұсқалар кеңістігінде әрекет ету – бір сөзбен айтқанда, функционалдық сауаттылық, құзыреттілік біліктілік деңгейінен танылу.

Жоғарыда айтылған ойлардың бәрінің талабына сай келетін ежелгі әдебиетті оқыту Қарахан дәуірі әдебиетін оқыту мәселелерінің де өзектілігін айқындайды. Ең алдымен тілге тиек болатын мәселе – Қарахан дәуіріндегі әдебиет туындыларының бүтін бір мемлекеттің, түркі дәуірінің алтын кезеңі –

Қайта Өрлеу дәуірінің діңгегі болып табылатынында. Шығыстанушы А. Мец бұл кезенді «Мұмылман Ренесансы» деп бағалаған (Мец, 1966). Ренессанс кезеңі тек Еуропаға ғана тән құбылыс емес екендігін, мәдениеті мен тарихы дамыған халықтардың барлығының еншісінде болатындығын Н.И. Конрад та атап өтеді. Қарахан дәуірінде жазылған шығармалар түркі мәдениеті мен әдебиетінің бұлағынан бастау алып, оның деңгейін мәдениет пен даналықтың телегей теңізі күйіне дейін көтерді, солай әлемге танытты, мойындатты. Біздің алдымыздағы мақсат – осы мәдениет жауһарын ғасыр мен ұрпақ еншісіне ұсыну. Осы тұста оқытудың өзекті мәселелері тағы да алдымызға қойылатын міндеттерді анықтай түседі: қалай оқыту, нені ескеру, іздену және білімді игеруге дұрыс бағыттар сілтеу.

Бұл бағытта ғылыми-теориялық, теориялық-әдістемелік, тарихи-танымдық негіздерге басымдық берілуінен бұрын ескерілетін жайт – педагогикалық-психологиялық немесе психологиялық-танымдық аспектілерді ескеру. Көркем шығарма, оның құрылымы, мәні мен маңызы туралы қалыптасқан ұғымдарды үйрету «жағтандылықпен» жүзеге асырылмай, оны қабылдайтын тұлғаның тұлғалық-психологиялық ерекшеліктері арқылы игерілген білім көзінің тың көзқарастар кеңістігінде танылатыны ескерілуі керек. Әдебиетті игеретін тұлға – әсіресе, бүгінгі күнде, «карама-қайшылықтар формуласы»: олар – көнбістік пен келіспеушіліктің, шиеленісті жағдайлар тудыру мен бөгет болатын пікірлердің алдын алудың, түсінбеушілік пен ерекше интерпретацияның қосындысы. Егер осы қасиеттердің ғылым игілігіне қызмет етуін ұйымдастыра білсек, біздің алдымызда ғасырдың тілін түсінетін, уақыттың барлық «дыбыстарын» ажырата алатын ұрпақ тұрғанын сезінер едік. Демек, оқыту барысында принциптердің, идеялардың өзара әрекеттесу процестерін күшейту, филологиялық білім беру зертханасын құра білу әдебиет пәнінің бөліп қарастыру, құрылымдар мен модельдерді айқын тани білу, құндылықтар құндылығын жүйелі түрде оқып-білуге жол ашады. Осы мәселелерді ескере отырып, Қарахан әдебиетін оқытудың басты бағдарлары мен ауқымын анықтауға болады.

Пәнді оқыту барысында білім беру парадигмалары әдіснамалық, теориялық, ғылыми ізденіс модельдерін жинақтайтын тұтас ұғым аясында көрініс береді. Педагогикада барлық парадигмалар өзара бірлікте қаралады. Біз де осы тұрғыдан негізгі парадигмалар үйлесімін бағдарға аламыз: когнитивті, тұлғаға бағытталған, функционалды, мәдени. Бұл – когнитивті яғни ойлау негізінде қабілет, таным, жадыны дамыту парадигмасы, тұлға әлеуеттері негізінде оқыту және қоғам функцияларына қатысты қажеттілік тудырған, адамзат үшін аса маңызды мәдени-әлеуметтік мәселелерге қатысты парадигмалар тұрғысынан оқу процесін қарастыру және аса маңызды. Осы негізде Қарахан дәуірі әдебиетін оқытуды мәтапәндік және мәдениеттің білім берудегі рөлімен байланыстыра қарап, жеке пән ретінде оқыту мүмкіндіктері аясын кеңейтуге болады. Әдебиет пен мәдениеттің, өмір мен тұлғаның байланысын зерттеген адам өзінің білім мен белгілі бір мәдениеттің субъектісі, қоғам дамуының қозғаушы күші екенін де танып біле алады. Міне, білім беру парадигмалары өз мәнінде қамтылған тұста ғылыми-әдіснамалық, ғылыми-зерттеушілік, ғылыми-педагогикалық процестер кіріктірілген әрі нәтижелі түрде жүзеге асырылады. Яғни білім алудан бастап, игерілген білім көзінің тұтас әлемді тануға мүмкіндік беруі, жаңа идеялар мен тың ізденістерге бастайтын прогрессивтік қадамдар үстеле түседі. Ғалым Т.Кунның айтуынша, «теория мен құбылыстар парадигмалар аясында өңделіп», айқындала түспек (Кун, 2008).

НӘТИЖЕЛЕР МЕН ТАЛҚЫЛАУЛАР

Студенттермен ұйымдастырылған ізденіс, зерттеу жұмыстарын 4 бағытта жоспарладық.

1. Шығармалар тарихын зерттеу жұмыстары

Географиялық, тарихи мәдени кеңістік ауқымы	
Шығыс Қарахан мемлекетінің территориясы – Жетісу өңірі, Қашқар, Хотан аймағы және Ферғананың бір бөлігі. Орталығы – Қашқар қаласы, астана – Құзorda (Баласағұн). Батыс Қарахан мемлекетінің ордасы Тараз қаласында, кейіннен Самарқанд қаласында орналасты.	
Махмұд Қашғари саналы ғұмырын түркі халықтарының екінші ордасы Қашқар қаласында өткізген. Ол Қашқардан бастап бір жағы Жетісу, Мауереннахр, Хорезм, ал екінші жағынан Римге дейінгі ұланғайыр жерді аралап, мол материал жинайды. Жүсіп Баласағұни Іле мен Шу өзені аңғарындағы үлкен өлкеде өмір сүрді. Мемлекеттің бір кездегі астанасы, Қарахан мемлекетінің әкімшілік және сауда-саттық орталығы Баласағұн шаһарында туған. Шығыс Түркістан, Қашқар, Баласағұн, Жетісу өлкелерін билеп тұрған Боғрахан тұсындағы тұғырлы тұлға. Махмұд, Жүсіп және сайрамдық Ахмет Яссауидың еңбектері төрткүл дүниеге тараған, көшірмелері Каир, Вена, Рим, Стамбул кітапханаларынан орын алғаны да географиялық, тарихи-мәдени зерттеу ауқымын өрістетете түседі.	

2. Шығарма өмірін зерттеу.

Өмір сүру кезеңі	Қамтылған мәліметтер
X – XXI ғғ	Көне түркі мәдениеті, даму кезеңдері; Қарахан дәуірі мәдениеті, түркі мәдениетінің өркендеуі; Еңбектердің көшірілу, таралу, зерттелуі.

3. Шығарма деректерімен жұмыс.

Тақырыптар, деректерді талдау	Метабілімділік
Қарахан дәуірі Ренессансы	Еуропа Ренессансы: ерекшелігі мен ұқсастықтары
Деректердің бағалылығы, құндылығы мен маңызы	Зерттеу еңбектері негізінде қорытындылар даярлау, шығарма деректеріне қатысты тың идеялар топтамасын ұсыну.
Қашғари картасы	Бүгінгі карталар дерегімен салыстыру қорытындылары

Осы бағытта орындалған жұмыстар нәтижесінде студенттердің филологиялық білімі толықтырылып, тереңдету мүмкіндігі жүйелі және нәтижелі жүзеге асырылды. Жүсіп Баласағұнның шығармасындағы мазмұн, бейнелілік пен полемика, сөз саптау, ізгілік иірімдерін Азиядағы түркі әдебиеті өкілдері (Ахмет Яссауи, Мұхаммед Баха ад-Дин, Руми және Бабарахим Машраб) шығармаларынан бастап, заманауи ақындар поэзиясымен де байланыста қарастырды. Қай заманда да «ел билеушісінің, ел тұлғасының бойындағы басты қасиет – адамдарға, қоғамға қызмет ету» екеніне зерттеу еңбектерінен нақты дәлелдер келтірді (СПБГУ, сборник, 2016). Сонымен бірге А. Бомбачи мақаласындағы түркі поэзиясы ерекшеліктері, Л. Базеннің көне түркі ескерткіштері туралы мақалалары да тың пікірлерге негіз болды (Бомбачи т.б., 1986). Сонымен қатар түркі халықтары фольклоры, көне түркі әдебиеті мен ежелгі дәуір әдебиеті үлгілерінің салыстырмалы жұмыстары ізденіс пен зерттеу аясын кеңейте түсті. Әдебиетті оқыту әдістемесіне негіз болған зерттеулер (Егеубаев, 2013), әдебиетті оқыту бағытындағы тәжірибе нәтижелері (Бітібаева, 2003), педагогикалық білім аспектілерін жан-жақты қарастыруға негіз болған ежелгі әдебиетті зерттеу еңбектері (Келімбетов, 1991), салыстырмалы оқыту мәселелеріне қатысты (Короглы, 1983), әдебиетті оқыту негізінде ұлттық білім беру мәселелерін қамтыған (Қыраубаева, 2010) ғалымдар еңбектері бойынша толық әрі терең қарастырылып, тұжырымдалды. Қарахан дәуіріндегі жазба ескерткіштермен танысу барысында әдеби туындылардың түркі әдеби тілін қалыптастыруға үлес қосқаны, тарихи-әлеуметтік кезеңдегі мемлекеттік басқару ісіндегі түркілік басқару сипаты басым екендігі де назардан тыс қалмады. Ол бүгінгі күнге дейін өзекті болып табылатын әдеби тілдің мемлекеттік тіл ретіндегі мәртебесінің кепілі болып табылатынын айтып өткен студенттер бұл әдеби шығармалардың халыққа түсінікті әрі жылдам таралуының бір себебі болуы мүмкін деген пікірлерін дәлелдеді. Әдеби шығармалардың сол кезеңдегі тарихи үдерісті, сол кезеңдегі халықтың тыныс-тіршілігін және озық ойы мен дүниетанымын танытатынын да өзекті мәселе етіп көтерген студенттер Қарахан дәуірі мәдениетінің, әдебиетінің өзіндік ерекшелігін айқын көрсете білді.

Білім алушының жаңашыл ізденістермен таныса отырып, мәселені талдап, проблеманы анықтау, оны зерттеуде жүйелілікпен жұмыс істеуіне мүмкіндік берілді. Ол өз кезегінде кең ауқымдағы ақпараттық арнамен жұмысты жүзеге асыру кепілі болды. Студенттердің жұмыс істеу, ойлау, өзіндік тұжырымын жасау белсенділігі артты, логикалық ойлау алгоритмін қалыптастыратын

талдау, жинақтау, салыстыру, жалпылау мен жалқылау және тың идея табу, өңдеу т.б. әдістерді қолдануына жол ашылды.

Қарахан дәуіріндегі әдеби мұралардың дереккөздері ретінде араб-парсы әдеби шығарма деректері, тарихи–археологиялық мәліметтер, географиялық ақпараттар мен фольклорлық шығармалар мен аңыз әңгімелер, сол тұста өмір сүрген тұлғалардың еңбектері мен сол кезеңге қатысты қандай да бір пікір, оқиға үзіктері қолданылады. Студенттер жұмысын бағалау барысында дереккөздер және олармен жұмыс бағыттарына ерекше назар аударылды. Дереккөздерді таңдауға шек қойылмады. Кітапхана, ғылыми деректер қоры, интернет (<https://melimde.com/>) т.б. мүмкіндіктерді қолданған білім алушылар өздері жасаған жұмыстарын таныстырған кезде «тарихи-танымдық мәліметтерден бастап, сандық деректер арнасын» танып білуге, қолдануға жағдай тудырылғанын атап көрсетті. Сонымен қатар, деректермен жұмыс істеу барысында ұлт мәдениетінің ұлттық код туралы «жаңғырған қоғамның тамыры тарих тереңінен бастау алатын рухани код» (Назарбаев, 2017) екендігі жан-жақты талданды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жұмыс нәтижесінде студенттер пәндік білімді игеруді тың метакеңістікте ұйымдастыруға бағдар алды. Осы тәжірибе негізінде пәнді оқытудың метатанымдық аспектілері (Шакен, 2021) нақты пәндік және метапәндік тұрғыда қарастырылып, оның ішкі әлеуетін зерттеу ісін өрістете түсті. Метапәндік аспектілерді тану, оның өз жұмысындағы мәні мен маңызын зерделеу негізінен тұлғаның қабілеті мен құзыреттілігін арттырады. Ол шығарма авторы немесе шығарма кейіпкерін талдау арқылы болмысын танып қана қоймай, сол кейіпкердің, тұлғаның қабілет-қарымын өз бойына сіңіреді. Оның педагогикалық іс-әрекетті дамытуға бейімдейтін маңыздылығын жете түсініп, тұлға шығармашылығын дамыту мүмкіндіктерін тиімді пайдалана алады. Уақыт кеңістігі, мерзімдік алшақтыққа қарамастан тұлғалық көзқарастар мен ойлау ұстанымдарының «көлденеңінен» (жеке тәжірибеде қалыптасатын «қарым-қатынас ғылымы»), «тігінен» (жеке тұлғаның құндылықтар қоры) тоғысуын түсініп, ақиқат пен өмір шындығын қабылдау орын алады (Сосновская т.б., 2014). Осының нәтижесінде студент метадеректермен жұмыс істеу шеберлігін меңгереді [<https://kk.eyewated.com/>]: туындыны – өнер, көркем мәтінді – ақпараттар қоры, тұтас шығарманы – ұлт мәдениетінің конденсаторы деп тани отырып, метадеректерді герменевтикалық (мағынаны тану, дамыту, идентификациялау, мәнмәтіндер, ой астары, ой күмбезі, сөз қуаты мен кері байланыс т.т.) әдіспен (Гадамер, 2005) талдау ерекшелігін еңсереді. Бұл студенттің ойлау ұшқырлығын қалыптастырады. Студент әдеби біліммен қатар, тарих, қоғам дамуы заңдылықтарын таниды, зерттеу кеңістігін игереді. Қарахан дәуірі әдебиетін оқыту өзектілігін айқындай түсетін «пән–білім алушы– білім алу кеңістігі» триадасын танып, болашақ маманның шеберлік тәжірибесі қалыптаса бастайды. Оның зерттеушілік және оқытушылық қырлары

ашылып, маман ретінде өз бағдарын таба алады. Қарахан дәуірі әдебиетінің өз кезеңінде жоғары дәрежедегі «әдеби-мәдени дәстүрдің, көркемдік-танымның қалыптасқан мектебі» (Егеубай, 2006) болған сын-сипаты, тұтас ұлттың, мемлекеттің, адамзат өркениетінің алтын діңгегі болған өзектілігі айқындала түседі. Ал осы маңызды мәселелерді анық таныған маман, болашақта батыл қадамдар жасап, білім кеңістігінде өз сүрлеуін қалыптастыратын тың құбылыс болары сөзсіз. Ежелгі дәуір әдебиетінің ішіндегі ең ауқымды арнасы – Қарахан дәуірі әдебиеті, адамзат тарихындағы әдеби ескерткіштердің алтын қорын ұлғайтумен бірге, «мәңгіліктің мәңгілігі» ретінде ұрпақтар игілігіне қызмет ететін құнды қазына. Бұл әдеби мұралар жаһандану жағдайында да тұлғаның жан-жақты қалыптасуының қайнар көзі ретінде өз қызметін жалғастыра берері сөзсіз. Бұл – жаңа ғасырда өмір сүріп отырған ұрпақ көзімен шығарманы талдау және ежелгі дәуір құндылықтарын бүгінгі күнгі құндылықтармен астастыру ізденісі. Ол өз кезегінде тұлғаның білімді ғылыми-теориялық негізде меңгеріп қана қоймай, тәжірибелік қолданысқа бейімдеуге және ақпараттық деректерді сұрыптап қолдана білетін зияткер тұлға ретінде дамуына бағдар болып табылмақ. Ондай тұлға өз ортасының креативті, көшбасшы тұлғасы ретінде қоғам дамуы мен ғылым болашағына зор үлес қосары сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

Актуальные вопросы тюркологических исследований. К 180-летию кафедры тюркской филологии Санкт-Петербургского государственного университета / Сб. статей под ред. Н.Н. Телицина, Й.Н. Шена. — СПб.: СПбГУ, 2016. — 592 с.

Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі мен технологиясы. — Алматы, 2003.

Гадамер Г.Г. Философия және герменевтика. (Ауд. Ғ. Зайыпов). «Әлемдік философиялық мұра» топтамасы. Алматы: «Жазушы», 2005

Зарубежная тюркология. Выпуск I. Древние тюркские языки и литературы. Изд. «Наука». М., 1986

Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. «Мектеп» Алматы, — 1991

Классикалық зерттеулер. 17-том. «Әдебиет әлемі» Алматы, 2013

Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса ратодов Средней Азии, Ирана, азербайджана, М. Наука. 1983

Кун Т. Структура научных революций. — М.: Прогресс, 2008. — 288 с.

Құтты білік /Көне түрк тілінен аударған, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А. Егеубай – Алматы: «Өлке», 2006. — 640бет. 2-басылым

Қыраубаева А. (2010). 5 томдық шығармалар жинағы. Алматы. «Өнер»

Мец А. Мусульманский Ренессанс. М., 1966. 332 с.

Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы 12 сәуір 2017. <http://online.zakon.kz/>

Сосновская И.В., Островская В.В. Активизация работы с «нелинейным знанием» как мотивационный аспект современного урока // CredeExperto: междунар. электрон. науч.-пед. журнал. — 2014

Шакен Ф.К. Инновациялық білім берудегі оқушылардың метатанымдық қабілетін дамытудың педагогикалық шарттары // Молодой ученый. — 2021. — № 2 (344). — С. 302-305. — URL: <https://moluch.ru/archive/344/77459/>

<https://melimde.com/1-dereketrdi-negizgi-trleri-ih-fasirdafi-arab-parsi-derekeri.html>

<https://kk.eyewated.com/>

REFERENCES

- Actual Problems of Turkological research. 180th anniversary of St. Petersburg state university's departments of Turkic philology / under edition of N.N. Telitsyn, J.N. Shena. St. Petersburg "Sankt Petersburg" (St. Petersburg) publishing house, 2016. Page 592. (in Rus.)
- Bitibayeva K. Methodology and technology of reading literature. Almaty, 2003. (in Kaz.)
- Gadamer G.G. Philosophy and hermeneutics. (AUD. G. Zaipov). Collection "World philosophical heritage". Almaty: "Writer", 2005 (in kazakh) "Kutty Bilik". Translated from the ancient Turkic language, with preface and commentary by A. Egubay, 2nd edition. Almaty, "Olke" publishing house, 2006. Page 640. (in Kaz.)
- Metz A. Muslim Renaissance. Moscow, 1966. Page 332. (in Kaz.)
- Kuhn T. The structure of Scientific Revolutions. Moscow, "Progress" publishing house, 2008. Page 288. (in Rus.)
- Classical research. Volume 17. The world of literature. Almaty, 2013. (in Kaz.)
- Foreign Turkology. Ancient Turkic languages and literature. Moscow, "Nauka" publishing house, 1986. (in Rus.)
- Kelimbetov N. Literature of ancient times. "Mektep" publishing house, Almaty. 1991. (in Kaz.)
- Korogly Kh.G. The interconnection of the epic of the ratodes of Central Asia, Iran, Azerbaijan. Moscow, "Nauka" publishing house. 1983. (in Rus.)
- Kyraubayeva A. Collection of works in 5 volumes. Almaty. "Oner" publishing house, 2010. (in Kaz.)
- Nazarbayev N.A. Article on the program "Looking to the future: modernization of public consciousness". 12 September 2017. <http://online.zakon.kz/> (in Kaz.)
- Sosnovskaya I.V., Ostrovskaya V.V. intensification of work with "nonlinear education" as a motivational aspect of the modern lesson. International scientific and educational digital magazine "CredeExperto", 2014. (in Rus.)
- Shaken F.K. Pedagogical conditions for the development of metacognitive abilities of students in innovative education. "Molodoi uchenyi" magazine, № 2 (344), 2021. Page 302-305. URL: <https://moluch.ru/archive/344/77459/> (in Kaz.)
- <https://melimde.com/1-dereakterdi-negizgi-trleri-ih-fasirdafi-arab-parsi-dereakteri.html> (in Kaz.)
- <https://kk.eyewated.com/> (in Kaz.)

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE
REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 1, Number 401 (2023), 40-54
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.421>
УДК 378.147
UDC 378.147

© B.Akmagambetova* , G. Sarseke , 2023

Eurasian National University. L.N. Gumilyov, doctoral student, Astana.
E-mail: bibigul1013@mail.ru

THE ROLE OF INTERVIEWS IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' RESEARCH SKILLS

Akmagambetova Bibigul – Doctoral student. L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: bibigul1013@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9662-893X>;

Sarseke Gulnar – Candidate of Philology Sciences (PhD), Professor of the Department of Kazakh Linguistics. L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

E-mail: sarseke_ga@enu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-1670-5131>.

Abstract. The article considers the progress and results of an experimental study on the use of the interview method in the development of students' research skills. This study contributes to the formation and development of basic research skills of students. The purpose of the study is to determine the effectiveness of the interview method in teaching students an important part of research work - the act of collecting and processing information. In the course of the study students were provided with information about interviews and their types. In accordance with the purpose of the study interactive methods were used aimed at developing skills such as determining the purpose of the interview, the interviewer, and the formulation of interview questions. The main data of the research is collected from the interviews published in the media. Taking into account specific situations and recommendations, students were taught to determine the purpose of the interview, formulate interview questions and practice conducting interviews. This empirical study proves that the use of interview as a research method develops the information competence of students. It is revealed that students' interest in research activity increases as they master the intricacies of research methods. In addition, this research found out that employing the interview method in education develops communication skills of students. This study confirmed

the correctness of the scientific hypothesis that if students understand the importance of interview in research work and the concept of interviewing, they can effectively use an interview as a method of information collection and processing. The results of this research can be used in the practical part of a large-scale scientific research that teach the basics of research activities. In addition, the results of the study can be used in school practice. The results of the study proved the effectiveness of using interviews as a method of collecting information in the research work of students.

Keywords: interview, pedagogy, experiment, interactive method, communication skills, information competence.

© Б. Акмагамбетова*, Г. Сәрсексе, 2023

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

E-mail: *bibigul1013@mail.ru*

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК DAҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУДАҒЫ СҰХБАТТЫҢ РӨЛІ

Аннотация. Мақалада сұхбатты оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамытуда қолдану бағытындағы тәжірибелік зерттеудің барысы, қорытындылары мен нәтижелері сипатталады. Сұхбатты оқушылар зерттеуінде қолдану тәжірибесі ғылыми мәселе ретінде аз қарастырылған. Сондықтан бұл тақырыпты зерделеу бүгінгі күні мектеп оқушыларын зерттеу жұмысына үйретудің ғылыми негіздерін қалыптастыру үшін маңызды. Зерттеудің мақсаты: оқушыларды зерттеу жұмысының маңызды кезеңі – ақпараттарды жинау және өңдеу әрекетіне үйретуде сұхбат әдісінің тиімділігін анықтау. Зерттеу сабақтарында оқушыларға сұхбат, оның түрлері туралы мәлімет берілді. Зерттеу мақсатына сәйкес сұхбаттың мақсатын, сұхбат берушіні анықтау, сұхбат сұрақтарын құрастыру сияқты дағдыларды дамытуға бағытталған интерактивті әдістер қолданылды. Талдаулар жасау үшін ақпараттық құралдарда жарияланған сұхбат мәтіндері пайдаланылды. Нақты жағдаяттар мен нұсқаулықтар бере отырып, сұхбаттың мақсатын анықтау, сұхбат сұрақтарын құрастыру, сұхбат алу тәжірибесіне үйретілді. Тәжірибедегі зерттеу сұхбатты зерттеу әдісі ретінде қолдану оқушылардың ақпараттық құзыреттілігін дамытатынын дәлелдеді. Зерттеу әдістерінің қыр-сырын терең меңгерген сайын оқушылардың зерттеушілік әрекетке деген қызығушылықтары да арта түсетінін көрсетті. Сонымен қатар сұхбат әдісінің білім берудегі басты құндылықтардың бірі – коммуникативтік дағдыны дамыту мүмкіндіктері де анықталды. Эксперименттік зерттеу «оқушылар зерттеу жұмысындағы сұхбаттың маңызын және сұхбат алудың концепциясын түсінсе, сұхбатты ақпараттарды жинау және өңдеу үшін тиімді қолдана алады» деген ғылыми болжамның дұрыстығын дәлелдеді. Зерттеу нәтижелерін оқушыларды зерттеу қызметінің негіздеріне үйрету туралы кең көлемді ғылыми зерттеудің

тәжірибелік бөлімінде қолдануға болады. Сонымен қатар зерттеу нәтижелерін мектеп тәжірибесінде пайдалануға болады. Зерттеу қорытындылары сұхбатты оқушылардың зерттеу жұмысында ақпарат жинау әдісі ретінде қолдану тиімділігін тәжірибелік тұрғыдан негіздеді.

Түйін сөздер: сұхбат, педагогика, эксперимент, интерактивті әдіс, коммуникативтік дағды, ақпараттық күзiрет.

© Б. Акмагамбетова*, Г. Сарсеке, 2023

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан.
E-mail: bibigul1013@mail.ru

РОЛЬ ИНТЕРВЬЮ В РАЗВИТИИ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ ОБУЧАЮЩИХСЯ

Аннотация. В статье отображаются ход и результаты экспериментального исследования об использовании метода интервью в развитии исследовательских умений обучающихся. Вследствие этого, изучение данной темы актуально для формирования научно-исследовательской основы обучающихся в наши дни. Цель исследования: выявить эффективность метода интервью в обучении учащихся, важной части научно-исследовательской работы – акта сбора и обработки информации. Во время исследования обучающимся была предоставлена информация об интервью и их видах. В соответствии с целью исследования использовались интерактивные методы, направленные на развитие таких навыков, как определение цели интервью, интервьюера, формулирование вопросов интервью. Для анализа использовались реальные тексты интервью, опубликованные в средствах массовой информации. Учитывая конкретные ситуации и рекомендации, их учили определять цель интервью, формулировать вопросы для интервью и практиковаться в проведении интервью. Эмпирическое исследование доказывает, что использование интервью как метода исследования развивает информационную компетентность обучающихся. Выявляется, что интерес обучающихся к исследовательской деятельности возрастает по мере овладения ими тонкостей методов исследования. При этом раскрывается и одно из основных значений метода интервью в образовании – развитие коммуникативных навыков. Экспериментальное исследование подтвердило правильность научного предположения о том, что «если обучающиеся понимают важность интервью в исследовательской работе и концепцию интервьюирования, они могут эффективно использовать интервью для сбора и обработки информации». Результаты исследования могут быть использованы в практической части масштабного научного исследования для обучения основам исследовательской деятельности. Кроме того, результаты исследования могут быть использованы в школьной практике. Результаты исследования доказали

эффективность использования интервью как метода сбора информации в научно-исследовательской работе обучающихся с практической точки зрения.

Ключевые слова: интервью, педагогика, эксперимент, интерактивный метод, коммуникативные навыки, информационная компетентность.

КІРІСПЕ

Сұхбатты оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамытуда қолдану мәселесінің өзектілігін анықтайтын екі фактор бар.

1. Республикалық «Дарын» ғылыми-тәжірибелік орталығы тарапынан жыл сайын 8-11 сынып оқушылары арасында өткізілетін ғылыми жобалар жарысына ұсынылған оқушылардың зерттеу жобаларына сараптама жасау барысында (жарыстың облыстық кезеңіндегі қазылар алқасының мүшесі ретінде) анықталған басты кемшілік: оқушы зерттеуінің басым бөлігі теориялық сипатта болып келеді. Авторлар тәжірибелік зерттеудің сауалнамадан басқа әдістерін қолданбайды. Себебі тәжірибелік зерттеу әдістері толыққанды қарастырылмаған. Нәтижесінде зерттеу жобасы ғылыми әдебиеттерде жарияланған, бұрыннан белгілі мәліметтер мен көзқарастарды сипаттаумен шектеледі.

2. Ғылымда сұхбат ауызекі сөйлеу тілінің жанры ретінде көп зерттелген. Маркетингтік зерттеудегі, кадрлармен жұмыстағы сұхбат түрлері де кеңінен қарастырылған. Ал сұхбатты оқушылар зерттеуінде қолдану тәжірибесі ғылыми мәселе ретінде аз зерттелген. Сондықтан бұл тақырыпты зерттеу бүгінгі күні мектеп оқушыларын зерттеу жұмысына үйретудің ғылыми негіздерін қалыптастыру үшін маңызды.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Таңдаған тақырыбымызға тікелей қатысты ғылыми еңбектер санаулы, сұхбаттың түрлерін, сұхбатқа дайындалу, сұхбат алу техникасы туралы мәліметтерді қарастырып, зерттеуіміздің мақсатына орай икемдеп қолдануға болатындарын таңдап алуға тиісті болдық. Ғылыми әдебиеттерге шолу жасай отырып, М. Лукинаның журналистика мамандығында оқитын студенттер, оқытушылар мен аспиранттарға арналған «Технология интервью» атты еңбегінен бірқатар мәліметтер алдық (Лукина, 2003). Автор өз еңбегінде сұхбаттың түрлері, сұхбат алуға дайындалу, сұрақ қою өнері, сұхбат сұрақтарының түрлері, сұхбат арудың этикалық нормалары, эфирдегі сұхбат, сұхбатты баспасөзде жариялауға дайындау сияқты мәселелерді кеңінен тарқатқан. С. Квале өзінің «Исследовательское интервью» атты еңбегінде жантанушылар мен әлеуметтанушылар тәжірибесінде қолданылатын зерттеушілік сұхбатқа терең талдау жасай отырып, әдістемелік және әдіснамалық нұсқаулар берген. Автор сұхбат мәтінін талдау мәселесіне де көңіл бөледі (Квале, 2003). Сонымен қатар Браймен Аланның «Әлеуметтік зерттеу әдістері» кітабынан С.А. Шаронова аударған «Интервью в качественных исследованиях» деген тарауынан да бірқатар пайдалы ұсыныстарды алып қолдандық (Браймен,

2004). Сонымен қатар публицистикалық стильдегі сұхбаттың орны туралы да ғылыми мәліметтер жинақталды (Әлкебаева, 2008).

Педагогикалық зерттеулерде сұхбатты шет тілін оқытуда оқушылардың коммуникативтік дағдыларын дамыту үшін қолдану тәжірибесі сипатталады (Баканова және т.б., 2018). Дегенмен сұхбатты оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамыту үшін қолдану мәселесі педагогикалық ғылымда аз қарастырылғаны белгілі болды. Сондықтан біздің алдымызда сұхбатты оқушылардың ақпаратты жинау және өңдеу дағдыларын дамыту үшін қолданудың әдістерін дайындап, тәжірибеде сынақтан өткізу, нәтижелерін талдап, ұсыныстар шығару міндеті тұрды. Ол үшін алдымен оқушылардың зерттеу әрекеті дағдыларын дамытудың ғылыми негізін түсіндіретін әдебиеттерді қарастырдық (Савенков, 2006).

Зерттеудің болжамы: Оқушылар зерттеу жұмысындағы сұхбаттың маңызын және сұхбат алудың концепциясын түсінсе, сұхбатты ақпараттарды жинау және өңдеу үшін тиімді қолдана алады.

Оқушыларға зерттеу жұмысында сұхбатты қолдануға үйрету 8-11 сынып оқушыларына арналған факультативтік сабақ бағдарламасы аясында жүргізілді. Бағдарламада сұхбат зерттеу жұмысының маңызды бір бөлігі - ақпарат жинау әдісі ретінде қарастырылды. Оқушыларды тәжірибелік зерттеу әдісі ретінде сұхбатты қолдануға үйрету жұмысының төмендегі жоспары жасалды:

1. Сұхбат туралы жалпы мәлімет беру: сұхбаттың түрлері, мақсаты, маңызы;
2. Зерттеу мақсатына қарай жүргізілетін сұхбаттың түрін және мақсатын анықтау;
3. Сұхбат түрі мен мақсатына қарай сұхбат берушіні анықтау;
4. Сұхбаттың мақсатына сәйкес сұхбат сұрақтарын құрастыру;
5. Сұхбат берушімен қарым-қатынас мәдениеті;
6. Сұхбат арқылы алынған ақпаратты талдау және қорытынды жасау.

Берілген жоспар оқушылардың сұхбат арқылы ақпарат жинау дағдысын дамыту мақсатында жүзеге асырылды. Жұмыс барысында оқытудың интерактивті әдістері кеңінен қолданылды.

Жалпы білім беретін орта мектепте қазақ тілін оқытудың жаңартылған білім беру бағдарламасымазмұнында сұхбат оқушылардың сөйлеу әрекеті дағдыларын(тыңдалым, оқылым, айтылым, жазылым)дамыту құралы ретінде қарастырылған (Оқу бағдарламасы, 2018). Тәжірибеде мұғалімдер оқушылардың тыңдалым дағдыларын дамыту үшін сұхбаттың бейнежазбасын пайдаланады. Оқылым дағдысын дамыту үшін әртүрлі тақырыптардағы сұхбаттың транскриптіленген мәтініне немесе мерзімді басылымдарда жарияланған сұхбат мәтіндеріне талдау жасауға үйретеді. Сонымен қатар ұсынылған тақырыпта ауызша және жазбаша сұхбат құру тапсырмаларын орындату арқылы сөйлесім, жазылым дағдыларын дамытады. Сондықтан оқушылар сұхбаттың публицистикалық жанр ретіндегі ерекшеліктерін біледі.

НӘТИЖЕЛЕР МЕН ТАЛҚЫЛАУ

Біздің мақсатымыз сұхбатты зерттеу әдісі ретінде қолдануға үйрету болғандықтан, жұмысты сұхбаттың түрлерімен таныстырудан бастадық (Шындалиева, 2012). Ол үшін ауызекі сөйлеу тілінің жанры сұхбаттың түрлері туралы ресурс беріліп, шағын топтарда ЖИГСО стратегиясы бойынша талқылау ұсынылды.

Мақсатына қарай сұхбаттың түрлері

1. Ақпараттық сұхбат. Сұхбаттың бұл түрінде зерттеу мәселесіне қажетті барынша нақты, шынайы, жаңа және маңызды ақпараттарды анықтау мақсат етіледі.
2. Эксперттік сұхбат. Зерттеу мәселесіне қатысты білікті мамандардың көзқарасын білу үшін қажет. Мамандардың көзқарастарын салыстыра талдай отырып, зерттеуші өзінің ғылыми болжамының дұрыстығына немесе қателігіне көз жеткізеді.
3. Проблемалық сұхбат арқылы зерттеу мәселесіне қатысты әртүрлі көзқарастар мен пікірлерді салыстырып, дұрыс шешімге келуге болады. Сұхбаттың бұл түріне қатысатын респонденттер саны неғұрлым көп болғаны тиімді.

Талқылау аяқталған соң, сұхбаттың осы түрлерінің ішінен зерттеу жұмысы үшін қолдануға болатын сұхбат түрін таңдауға тапсырма берілді: «Талқылаған сұхбат түрлерінің ішінде қандай сұхбат түрін зерттеу жұмысы барысында қолдануға болады? Жауабыңызды негіздеп беріңіз». Оқушылардың берген жауаптарынан мысалдар келтіре кетеміз.

– Ақпараттық сұхбатты қолдануға болады. Себебі біздің зерттеу мәселемізге қатысты кейбір ақпараттарды, мәселен, қоғамдық көзқарасты анықтау үшін ыңғайлы.

– Эксперттік сұхбатты қолдануға болады. Себебі зерттеу мәселесіне қатысты ғылыми болжамдарымызды дәлелдеу үшін нақты мамандардың пікірі керек болуы мүмкін.

– Ақпараттық сұхбат қажет болады. Себебі белгілі бір салада соңғы кездері пайда болған мәліметтерді сол салада қызмет ететін маманнан сұхбат алу арқылы ғана анықтай аламыз.

– Ақпараттық сұхбатты қолдану ыңғайлы. Зерттеу мәселесіне қатысты білімдеріміз жеткіліксіз болса және әдебиет көздеріне талдау барысында қажетті ақпаратты таба алмасақ, осы саланың маманынан көмек сұрап, сұхбат алуға болады.

– Эксперттік сұхбат қажет болады. Егер зерттеу қорытындыларын жасауда сенімсіздіктер болса, арнайы сала мамандарының пікірі көмек болады.

Сонымен, талқылаулардың нәтижесінде оқушылар эксперттік сұхбат пен ақпараттық сұхбат түрлерін таңдап алды. Өз таңдауларын негіздеу барысында оқушылардың зерттеу әдісі ретінде сұхбаттың маңызы мен мақсатын түсіне алғаны байқалды.

Сұхбат берушіні және сұхбаттың мақсатын анықтауға үйрету үшін алдымен дайын сұхбатқа талдау жасауға тапсырма берілді.

29.06.2021 ж. Ақын, филология ғылымдарының кандидаты Маржан Ершуге қойылған сұхбат сұрақтары.

Ел тәуелсіздігінің 30 жылдығымен тұспа-тұс келген «Балалар әдебиетін қолдау» жылының қарсаңында белгілі ақын Маржан Ершудың «Кітапхана педагогикасы: Ертегітерапия» атты кітабы оқырманға жол тартты. Сұхбат барысынан аталған жинақты шығарудағы автордың негізгі мақсаты мен ертегітерапияның мән-маңызы туралы біле аласыз.

– Маржан Аманқосқызы, жақында «Кітапхана педагогикасы: Ертегі-терапия» әдістемелік кітабыңыз жарық көрген еді. Ертегітерапия бұл күнде еліміздің оқу-тәрбие саласына таныс болғанымен, кең қолданысқа енген жоқ. Осы олқылықтың орнын толтыру мақсатында жазылған бұл еңбектің мән-маңызы жоғары деп ойлаймыз. Ертегітерапия туралы ұлттық тәрбиеге негізделген тұңғыш әдістемелік құрал еліміздегі балалар мен жасөспірімдер кітапханаларының кітапханашыларына, педагогикалық сала мамандары мен студенттеріне және көпшілік оқырман қауымға арналып отыр екен. Осы кітабыңыз туралы түсіндіріп айта кетсеңіз.

– Ертегітерапия басқа елдер тәжірибесінде бар ма? Бұндай тәсіл сіздің ойыңызға қалай, қайдан келді? Бұл – бәрімізді қызықтыратын сұрақ.

– *«Жан тұрмысы өркендеу үшін, яғни ойы, ақылы кеңейіп, құлқы түзеліп, тілі баю үшін жас балаға ертегі тым қымбат нәрсе»*, – деп М. Жұмабаев айтқандай, ертегінің бала тәрбиесінде алар орны ерекше. Қазір кітап оқу мәселесі қоғамдағы күрделі мәселеге айналып барады. Ертегітерапия жобасының баланы кітап оқуға тәрбиелеуде, кітапқа жақындатуда үлесі қандай болмақ?

– Ертегіге балалар құмар. «Балалық» деген ұғымның өзі ертегінің синонимі тәрізді. Сіздің ойыңызша, «Ертегітерапия» жобасын оқу-тәрбие процесіне енгізу арқылы кітап оқыту процесіне айтарлықтай әсер етуге бола ма?

– «Ертегітерапияны» қолдаушылар бар ма? «Ертегі және Ертегітерапия» деген тақырыпты жазуыңызға қандай себеп түрткі болды?

Тапсырма: Сұхбатты оқып шығыңыз. Сұхбатты талдап, берілген кестені толтырыңыз.

1-кесте

Сұхбатқа қатысушылар кімдер (әлеуметтік рөлдерін түсіндіріңіз)	Сұхбаттың түрі (Сұхбат мәтінінен мысалдар келтіре отырып түсіндіріңіз)	Сұхбаттың мақсаты (Сұхбат мәтінінен мысалдар келтіре отырып түсіндіріңіз)
Сұхбат алушы: Сұхбат беруші:		

Тапсырманы оқушылар алдымен жеке орындады. Жеке жұмыс барысында сұхбатқа қатысушыларды және сұхбаттың түрін анықтау оқушыларға қиын болған жоқ. Тек сұхбаттың мақсатын түсіндіру біршама қиындықтар тудырды. Жеке нұсқаулықтар беруге тура келді. Мысалы: «Сұхбат алушының мына сұрағына жасаған кіріспесіне көңіл аударыңыз. Ол неге бұлай айтты?», «Сұхбат алушы неге мынандай сұрақ қойды?». Жеке жұмыс аяқталғаннан кейін әр оқушы өзі толтырған кестені сыныптың көрнекі жерлеріне іліп қойды. Оқушылар «Галереяға саяхат» стратегиясы арқылы бір-бірінің жұмыстарымен

танысты, кері байланыс берді, бір-бірінің жұмысын толықтырды. Жұмыстың соңында оқушылар рефлексия жасады. Айтылған пікірлердің ішінде ең маңызды болғаны: «Сұхбаттың мақсатын анықтауда сұхбат алушының кіріспе сөзіне және қойылған сұрақтарға көңіл аударған дұрыс екен», «Алдағы уақытта өзім сұхбатқа дайындалғанда алдымен сұхбат мақсатын айқын белгілеп аламын», «Сұрақтарды сұхбат мақсатына тікелей бағыттап, нақты қою керек екенін түсіндім», «Сұхбат алушы әртүрлі мақсатта сұраққа кіріспе жасай алады». Оқушылардың бұл айтқан пікірлері сұхбаттың мақсатын айқын анықтап алу қаншалықты маңызды екенін түсінгендерін көрсетті. Сонымен қатар сұрақ қою принциптерін де үйрене бастағаны байқалды.

Сұхбаттың мақсатын анықтау туралы оқушылардың алған білімдерін бекіту үшін нақты зерттеу тақырыптары ұсынылды. Осы тақырыптар бойынша тәжірибелік тапсырма берілді.

Тапсырма. Берілген тақырыптар бойынша зерттеу жүргізу барысында:

- Қандай сұхбат түрін алуға болады?
- Сұхбатты кімнен алуға болады?
- Сұхбаттың мақсаты қандай болады?

Берілген сұрақтарға жауап бере отырып, тапсырманы орындау үшін алдымен зерттеудің мақсатын анықтап алу маңызды. Бірақ зерттеу мақсатын анықтауды тапсырма мазмұнына енгізбедік. Себебі оқушының барлық зерттеу әрекеттері біртұтас дүние екенін және олардың барлығы бір ғана зерттеудің мақсатына бағынатынын тәжірибе арқылы өздігінен түсінгені маңызды болды. Оқушылар төрт топқа бөлініп, әр топ өздеріне берілген зерттеу тақырыбымен және тапсырма мазмұнымен танысып болғаннан кейін ой шақыру жүргізілді:

«Балалар, қалай ойлайсыздар, осы 3 сұраққа жауап беру үшін бізге қандай ақпарат жетіспейді? Біз нені анықтап алуымыз керек?» Мұғалімнің қолдаушы сұрақтары мен қосымша нұсқаулықтары арқылы топтық және жалпысыныптық талқылаулар жасап болғаннан кейін оқушылар алдымен зерттеудің мақсатын анықтап алу керектігін түсінді. Осыдан кейін әрбір топ тапсырманы орындауды өздеріне берілген тақырып бойынша зерттеудің мақсатын анықтаудан бастады. Шағын топтардағы жұмыс барысын бақылай отырып, мұғалім тағы да қосымша нұсқаулықтар мен бағыттаушы сұрақтар беріп отырды. Өз жұмыстарының нәтижесін топтар кесте түрінде рәсімдеп берді. Барлық кестені біріктіргенде оқушылар жұмысының нәтижесі төмендегідей болды.

2-кесте

Зерттеу жұмысының тақырыбы	Зерттеудің мақсаты	Сұхбаттың түрі	Сұхбат беруші	Сұхбаттың мақсаты
Мағжан өлеңдеріндегі символдық бейнелер	Ақын шығармашылығында жиі кездесетін символдық бейнелердің мәнін ашу	Эксперттік сұхбат	Мағжан шығармашылығын зерттеуші ғалым	Ақынның табиғат атауларын символдық бейне ретінде қолдануының себептері туралы зерттеушінің пікірін білу

Энергетикалық сусындардың адам ағзасына әсері	Энергетикалық сусындардың адам ағзасына тигізетін пайдасы мен зиянын анықтау	Ақпараттық сұхбат	Дәрігер	Энергетикалық сусындардан зардап шеккен пациенттер туралы ақпарат жинау
Киімдердегі ағылшынша жазулар мен принттер	Заманауи жастар мәдениетіндегі киім кию ерекшеліктерін анықтау	Ақпараттық сұхбат	Кездейсоқ кездескен жастар өкілі	Киімдердегі ағылшынша жазулар мен принттер қатысты жастардың пікірі туралы ақпарат жинау
Ауыз суы мен ерітілген судың вольт-амперлік сипаттамаларын салыстыру	Ауыз суы мен ерітілген судың вольт-амперлік ерекшеліктерін анықтау	Ақпараттық сұхбат	Гидрологиялық сарапшы	Ауыз суы мен ерітілген судың құрамы мен құрылымы туралы ақпарат алу

Жинақталған кестені топтарға қайта ұсына отырып, оқушылардың басқа топтардың жұмыстарымен танысуына мүмкіндік берілді. Басқа мысалдарды қарастыра отырып, оқушылар өздерінің сауалнама мақсатын анықтау дағдыларын жетілдірді.

Сұхбат сұрақтарын құрастыруға үйретуде РАФТ(Р – роль, А – адресат, Ф – форма, Т – тақырып) стратегиясының принципін қолдандық. РАФТ стратегиясының мәні: оқушыларға бірнеше түрлі элеуметтік роль, адресат, форма және тақырып ұсынылады. Оқушы өзінің таңдауы бойынша белгілі бір рольде нақты бір адресатқа бағыттап, белгілі бір формадағы жазба жұмысын орындайды. Біздің жағдайымызда роль өзгермейді: сұхбат алушы - зерттеуші; адресат – сұхбат беруші: зерттеу мақсатына қарай әртүрлі болады; форма өзгермейді- сұхбат сұрақтары; тақырыптың орнына сұхбаттың мақсатын аламыз.

Адресат –

1. Мағжан шығармашылығын зерттеуші ғалым
2. Дәрігер
3. Кездейсоқ кездескен жастар өкілі
4. Гидрологиялық сарапшы

Форма өзгермейді: сұхбат сұрақтары

Мақсат –

1. Ақынның табиғат атауларын символдық бейне ретінде қолдануының себептері туралы зерттеушінің пікірін білу;
2. Энергетикалық сусындардан зардап шеккен пациенттер туралы ақпарат жинау;
3. Киімдердегі ағылшынша жазулар мен принттерге қатысты жастардың пікірі туралы ақпарат жинау;
4. Ауыз суы мен ерітілген судың құрамы, құрылымы туралы ақпарат алу.

Сұхбат сұрақтарын құрастырар алдында алғашқыда өздері талқылаған дайын сұхбат мәтіні еске түсірілді. Сұхбат алушының қойған сұрақтарына көңіл аударып, қайта қарап шығуға уақыт берілді. Осыдан кейін оқушыларға сұхбат сұрақтары туралы ресурс таратылып берілді.

Қандай сұрақтарды қоюға болмайды?

1. Риторикалық сұрақтарды. Себебі риторикалық сұрақ жауапты қажет етпейді.
2. Жауабын меңзейтін сұрақ. Сұрақтың бұл түрі екі түрлі қиындық туғызады. Біріншіден, сұхбат берушінің жауабы толыққанды болмайды. Себебі ол сұхбат алушының меңзеген жауабын айта салуы мүмкін. Екіншіден, сұхбат беруші өзін ыңғайсыз сезінуі және сұхбатқа қызығушылығы төмендеуі мүмкін
3. Артық сөз, қажетсіз интонациямен күрделенген сұрақ
4. Қосарланған екі сұрақ

Ресурсты оқып, түсініп алғаннан кейін, оқушылар жалпысыныптық талқылау арқылы сұхбат сұрақтарын құруға арналған нұсқаулық дайындады.

Сұхбат сұрақтарын құруға нұсқаулық

1. Сұхбат өзің білмейтін, бірақ зерттеу үшін маңызды ақпараттарды алу үшін қажет. Сондықтан белгілі ақпарат туралы сұрақ қойма. Сұхбаттың зерттеу үшін пайдасы болмайды.
2. Сұхбат белгілі бір мәселеге қатысты білікті маманның көзқарасын білу, сол арқылы ғылыми болжамның дұрыстығын тексеру үшін қажет. Сондықтан сұхбат сұрағын құрастырғанда өз көзқарасыңды қосуға болмайды.
3. Шынайы ақпарат алу үшін сұхбат сұрағы нақты болуы керек.
4. Сұхбат сұрақтары сұхбат беруші үшін түсінікті және қарапайым түрде құрылуы керек
5. Сұрақ сұхбат берушінің сұбаттасуға деген қызығушылығын түсірмеу керек: сұхбат беруші үшін ыңғайсыз сұрақтарды қоюға болмайды.
6. Сұрақтарға мүмкіндігінше кіріспе жасап отыру керек. Себебі орынды айтылған кіріспе сұхбат берушіні жаңа ойларға жетелеп, маңызды пікірлер айтуға көмектеседі.

Келесі кезекте оқушылар өздері дайындаған нұсқаулыққа сүйене отырып, сұхбат сұрақтарын құрастырды. Кейін оқушылар осы нұсқаулықты басшылыққа ала отырып, бір-бірінің құрастырған сұрақтарына кері байланыс берді. Кері байланыстарды тыңдай отырып, сұхбат сұрақтарын сапалы құрастыруда нұсқаулық құру процесі мен нұсқаулықтың өзі көп көмек бергенін түсіндік.

Сұхбаттың сапалы болуы және зерттеу мақсаты үшін маңызды ақпараттарды жинауға тиімді болуы сұхбат сұрақтарына қаншалықты байланысты болса, сұхбат алушының қарым-қатынас мәдениетіне соншалықты тәуелді болады. Осы қағиданы оқушылар жақсы ұғып алуы үшін оқушылармен іскери ойын ұйымдастырдық. Ол үшін оқушылар нақты зерттеу мақсаты бойынша алынатын сұхбаттың қатысушылары рольдерін алды. Яғни «сұхбат алушы-сұхбат беруші» жұптарына бөлінді. Әр жұп өздеріне таныс, екеуі де жақсы білетін зерттеу тақырыбын таңдады. Сұхбат сұрақтарын және оған берілетін жауап жобаларын құрастырды. Осыдан кейін жұптар өздері дайындаған сұхбатты ойын түрінде басқаларға көрсетіп берді. Көрсетілген сұхбат құрылымдары жобамен төмендегідей болды:

1. Сұхбат алу туралы келісу (телефонмен хабарласу);
2. Кездесу сәті (амандасу, сыпайыгершілік репликалар);
3. Сұхбат алушының сұхбаттың мақсаты мен жалпы не туралы әңгіме болатынын хабарлауы;
4. Сұрақ-жауап сәті;

5. Сұхбатты қорытындылау және сұхбат берушіге алғыс білдіру.

Іскери ойындарды талқылау барысында оқушылардың қойған «Егер сұхбат барысында немесе кез келген кезеңде күтпеген жағдайлар болып қалғанда не істеуге болады?» деген сұрағы маңызды болды. Сұрақты түсіндіру үшін мысалдар келтірді. Мысалы, таңдаған сұхбат беруші сұхбат беруден бас тартса; сұхбат беруші тақырыптан ауытқып кете берсе; қойылған сұраққа жауап бере алмаса. Оқушылардың бұл туралы ойлануы осындай мәселелерді шешуде сұхбат алушының жауапкершілігін түсінгендерін көрсетті. Бұл тұста мұғалім жалпы сұхбат алу кезіндегі сұхбаттасушымен қарым-қатынас мәдениеті туралы түсінік бере кетті (Костромина, 2014); (Мирсеитова, 2011).

Сұхбат арқылы алынған ақпараттарды талдауға үйрету үшін дайын сұхбат мәтінін пайдаландық.

*Жергілікті демалыс орындарында туристерге жайлы жағдай жасалған ба?
12.06.2019*

Аспан мен таласқан таулар, қалың орман мен шалқар көлдер. Көкжиекпен ұштасқан ұлы дала. Табиғаттың осынау сыйын көруге асық жандардың қарасы көп. Бірақ жергілікті демалыс орындарында жайлы жағдай жасалған ба? Осы сұраққа қатысты туристік компаниялардың пікірін білу үшін мамандарды сұхбатқа шақырдық. Жаз мезгілі келгенімен, курорттық аймақтарда туристердің саны көп емес. «Баяғы жартас сол жартас» дегенді айтады сарапшылар.

***Ая Нұрдәулетқызы, туристік фирма директоры:** – Инфрақұрылым, жол, әжетхана, қызмет көрсету сапасы сынды сұрақтар туризм саласында қашан да өзекті. Қазір жаз мезгілі болғанымен, қонақүйлер жартылай бос. Мәселен, Түркиядағы жағдай басқаша. Ол жақта бос орын табу қиынның қиыны. Тіпті ауа температурасы 45 градусқа дейін баратын Біріккен Араб Әмірлігінде саладағы сапа жоғары. Өйткені онда түрлі жеңілдіктер қарастырылған.*

***Дидар Арыстан, қазақстандық МЖӘ орталығының талдаушысы:** – Мұның барлығы келіссөздер нәтижесіне тікелей байланысты. Егер инвесторлар қағаз бастылық сынды кедергілерге тап болмаса, онда туризм саласындағы бизнес алға басады. Өйткені шетелдік инвесторлар бірінші кезекте құжаттардың көптігінен қашып, елдегі саяси жағдайдың тұрақтылығына басымдық береді. Инвесторларды жеңілдіктер арқылы тартуға баса мән беру қажет. Мәселен, шетелдік елдерде осы мақсаттарды орындау үшін ұзақ мерзімді келісімдерге қол қойылады. Мысал үшін, Түркиядағы инвестициялық мерзім 20 жылға дейін жалғасады. Осы уақыт аралығында инвестор жергілікті нарыққа әбден бейімделеді. «Бірақ мәселе мұнымен де шешіле қоймас», – дейді туристік фирма өкілдері.*

***Ая Нұрдәулетқызы, туристік фирма директоры:** – Туризмді шынайы дамытпай, қонақүйлер сала берген дұрыс емес. Бірінші кезекте Қазақстанды инвесторлар үшін қолайлы ел ретінде жарнамалау қажет. Шетелден қонақтар келе бастаған соң, мейманхана құрылысына мән берген жөн.*

Бәрі ретімен жасалуы керек. Ая Нұрдәулетқызының айтуынша, Қазақстан туралы шетелдерде жарнама көптеп жарияланса игі. «Сондықтан саланы толық жаңғырту туралы айту әзірше ерте сияқты», – дейді мамандар.

Тапсырма: Берілген дайын сұхбат мәтінін оқып шығыңыз. Сұхбаттың мақсатын «Қазақстанда туризм саласының дамуына кедергі болып отырған себептерді анықтау» деп аламыз. Сіздің міндетіңіз – сұхбаттан Қазақстанда туризмнің дамуына кері әсерін тигізіп отырған факторларды анықтауға мүмкіндік беретін ақпараттарды жинау, қорытынды жасау және ұсыныстар беру.

Тапсырманы қиындықсыз орындау үшін оқушыларға төмендегідей бағыттаушы нұсқаулықтар берілді.

1. Сұхбат алушының кіріспе сөзіндегі «Бірақ жергілікті демалыс орындарында жайлы жағдай жасалған ба?» деген сауалына көңіл аударыңыз. Осы сауалға сүйене отырып, Қазақстанда туризмнің дамуына қандай себеп болуы мүмкін екендігіне болжау айтыңыз.

2. Ая Нұрдәулетқызының бірінші айтқан пікірінен осы болжамыңыздың дұрыстығын дәлелдейтін ақпарат іздеңіз.

3. Ая Нұрдәулетқызының осы сөздерінен тағы да басқа себепті анықтайтын ақпаратты табыңыз.

4. Дидар Арыстанның пікірінен үшінші себепті анықтайтын ақпаратты табыңыз.

5. Белгілі болған ақпараттардан қорытынды жасаңыз.

6. Өзіңіз жасаған қорытындыға сүйене отырып, Қазақстанда туризмді дамытуға ұсыныстар беріңіз.

Тапсырманы оқушылар алдымен шағын топтарда орындап, постер толтырды. Кейін «Қытайша десерт» стратегиясы арқылы бір-бірінің постеріне кері байланыс берді, жұмыстарын толықтырды.

Оқушы жұмыстарынан мысалдар.

Болжау: Қазақстанда туризмнің дамуымай отыруының бір себебі - туристік нысандарда демалушыларға тиісті жақсы жағдайлар жасалмауынан болуы мүмкін. Қызмет көрсету сапасы төмен болғандықтан, демалушылар саны аз болады.

Болжамның дәлелі: Ая Нұрдәулетқызы «Инфрақұрылым, жол, әжетхана, қызмет көрсету сапасы сынды сұрақтар туризм саласында қашан да өзекті» дейді. Яғни қызмет көрсету сапасы шынында да төмен.

Тағы да бір себеп: Ая Нұрдәулетқызының айтуынша, Қазақстан туралы шет елдерде жарнама көптеп жарияланса игі. Яғни Қазақстанды шет елдіктерге жарнамалау жетіспейді.

Үшінші себеп: Дидар Арыстан: «Өйткені шетелдік инвесторлар бірінші кезекте құжаттардың көптігінен қашып, елдегі саяси жағдайдың тұрақтылығына басымдық береді. Инвесторларды жеңілдіктер арқылы тартуға баса мән беру қажет». Яғни инвесторлар өз қаржыларын Қазақстан туризміне салуға ынтымақсыз. Себебі қағазбастылық көп, олар үшін ешқандай жеңілдіктер қарастырылмаған.

Қорыта келгенде, Қазақстанда туризмнің дамуын тежеп отырған бірнеше себеп бар. Біріншіден, туристік нысандарда қызмет сапасы төмен. Екіншіден, Қазақстан туралы шетелдіктер өте аз біледі. Үшіншіден, туризмді дамытуға инвесторларды тарту үшін жағдайлар жасалмаған.

Ұсыныстар:

1. Қазақстандағы туристік нысандардың қызмет көрсету сапасын арттыру.

2. Ол үшін шетел инвесторларын тартудың жолдарын қарастыру. Мәселен, құжаттарды рәсімдеуде жеңілдіктер жасау.

3. Қазақстанның көрікті жерлерін, туристік нысандарды шет елдерде барыниша жарнамалау.

Оқушыларға сұхбатты зерттеу әдісі ретінде үйрету тәжірибесін талдау барысында төмендегідей нәтижелер анықталды.

1. Оқушылар тәжірибелік зерттеудегі сұхбаттың маңызын, артықшылықтары мен кемшіліктерін түсінді. Бұл маңызды нәтиже болып табылады. Себебі осы түсінік алдағы уақытта зерттеу жұмыстарында сұхбат әдісін орынды қолдануға көмектеседі.

2. Зерттеу жұмысының мақсатына сәйкес сұхбат алудың барлық кезеңдерінде қажет болатын дағдылары қалыптасты: сұхбаттың мақсатын анықтау, сұхбат берушіні таңдау, сұхбат сұрақтарын құрастыру, сұхбат алу. Сұхбат арқылы жиналған ақпарат ғылыми болжамның дұрыстығын шынайы бағалауда маңызды қызмет атқарады. Сондықтан сұхбат алудың барлық кезеңдеріндегі әрекеттерді зерттеуші біліктілікпен жүзеге асыруы тиіс.

3. Сұхбат арқылы алынған ақпараттарды талдауға үйренді. Сұхбат арқылы алған ақпараттарды талдау дағдысы оқушының зерттеу мақсатына қажетті кез келген басқа да ақпараттарды өңдеп, тиімді қолдана алуына көмектеседі.

4. Коммуникативтік дағдылары дамыды, іскери қарым-қатынас мәдениетіне үйренді. Бұл зерттеу жұмысында, білім алу үдерісінде ғана емес, жалпы өмір сүру, әртүрлі әлеуметтік ортада тиімді қарым-қатынас орната алу үшін маңызды өмірлік дағды.

Оқушыларды ғылыми жобалар байқауына дайындауға үлкен кедергі – оқушылардың зерттеу жұмысымен айналысуға деген ынталарының төмендігі. Оның басты себебі – зерттеуді қалай жүргізу керектігін білмегендіктен қорқыныш пен сенімсіздіктің болуы. Оқушылар үшін зерттеу жобаларын дайындау ешқашан үйрене алмайтын күрделі жұмыс болып көрінеді. Сондықтан оқушыларды біртіндеп зерттеудің жеке әдістеріне үйрете отырып, қызығушылықтарын арттыруға болатынын тәжірибелік зерттеу арқылы дәлелдедік. Эксперименттік зерттеудің нәтижесінде мектеп мұғалімдеріне арналған әдістемелік нұсқау дайындалды.

Оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамытуда сұхбатты қолдануға әдістемелік нұсқау Сұхбат– зерттеу нысаны туралы ақпарат алудың әдісі. Ол журналистикада, маркетингтік зерттеулерде, психологиялық және әлеуметтік зерттеулерде жиі қолданылады. Зерттеуші сұхбат барысында маңызды ақпараттарды алып қана қоймай, зерттеу мәселесіне терең бойлай алады. Күтпеген жаңа ой-идеялар да келуі мүмкін. Сұхбаттың ақпарат жинаудың сауалнама әдісіне қарағанда артықшылығы осында. Сондықтан оқушыларды зерттеу жұмысында ақпараттарды жинау және өңдеу үшін сұхбат әдісін қолдануға үйрету маңызды.

Біріншіден, сұхбатты тәжірибелік зерттеу әдісі ретінде қолдануға үйретуді аталған әдістің қызметі мен маңызын анықтаудан бастаған қисынды болады. Бұл сұхбатты тиімді зерттеу әдісі ретінде қолдануға болатынын түсінуге көмектеседі.

Екіншіден, сұхбат мақсатын анықтауға, сұхбат сұрақтарын құруға үйрету жұмысын дайын сұхбат үлгілеріне талдау жасатудан бастаған дұрыс болады. Әсіресе әлеуметтік тақырыптарды зерттеуге бағытталған сұхбаттарды алған тиімді болмақ. Бірақ сұхбат мәтіні құрылымдық жағынан мінсіз, мақсаты айқын болуы керек. Сұхбат сұрақтары талаптарға сай болуын қадағалау керек.

Үшіншіден, тәжірибелік жұмыстарды басым қолдану керек. Мысалы, берілген тақырып бойынша сұхбат мақсатын анықтау; белгілі бір мақсатқа сәйкес сұхбат сұрақтарын құрастыру; берілген жағдаятқа сәйкес сұхбат алу сияқты тәжірибелік жұмыстарды жүргізіп отыру жақсы нәтиже береді.

Төртіншіден, оқытудың интерактивті әдістерін басым қолдану маңызды. Себебі оқушылар бір-бірімен пікір алмасу, өзара талқылау, кері байланыс беру барысында тез үйренеді. Тәжірибеде «РАФТ», «Галереяға саяхат», «Қытайша десерт», «ЖИГСО» сияқты интерактивті әдістерді, іскери ойындарды тиімді қолдануға болатыны дәлелденді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Эксперименттік зерттеу «оқушылар зерттеу жұмысындағы сұхбаттың маңызын және сұхбат алудың концепциясын түсінсе, сұхбатты ақпараттарды жинау және өңдеу үшін тиімді қолдана алады» деген ғылыми болжамның дұрыстығын дәлелдеді. Бұл тәжірибелік жұмыстар барысында айқын көрінді. Оқушыларды зерттеу жұмысының маңызды кезеңі – жинау және өңдеу эрекетіне үйретуде сұхбат әдісін қолданудың тиімді жолдары анықталды. Зерттеу нәтижелерін оқушыларды зерттеу қызметінің негіздеріне үйрету туралы кең көлемді ғылыми зерттеудің тәжірибелік бөлімінде қолдануға болады. Сонымен қатар зерттеу нәтижелерін мектеп тәжірибесінде қолдануға болады.

Алдағы уақытта жартылай құрылымдалған және құрылымдалмаған сұхбат түрлерін, проблемалық сұхбатты қолдану үдерісін зерттеу арқылы тақырыпты кеңейту жоспарлануда. Сонымен қатар дөңгелек үстел түріндегі сұхбатты, әлеуметтік тақырыптағы зерттеуде көпшілік пікірін жинауға бағытталған сұхбатты қолданудың тиімділігін зерттеу мақсат етіліп отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР

Әлкебаева Д. (2008) Қазақ тілінің публицистикасы: Оқу құралы. – 2-бас. – Алматы: Қазақ университеті.- 258 б.

Баканова И.Г., Патрикеева Е.А., Пыркина Н.А. (2018). Интервью как коммуникативный метод обучения иностранному языку в средней школе. Вестник Самарского Государственного университета. Том 15. № 2. – стр. 20-36

Bryman F. (2004) Social Research Methods. N.Y.: Oxford University Press. Pp. 318-345

Квале С. (2003) Исследовательское интервью. — М.: Смысл. – стр. 301

Kostromina E.A. (2014) *Rhetorika: Uchebnoye posobiye* [Rhetoric: a training manual]. Moscow, Berlin: Direct Media. -194 стр.

Лукина М. (2003). *Технология интервью. Учебное пособие для вузов*. М.: Аспект Пресс. - 192 стр

Мирсеитова С. (2011) Оқыту ізденіс ретінде және ізденіс оқыту ретінде: Оқушылардың сын тұрғысынан ойлауын дамыту нысандары мен әдістері. – Қарағанды.-186 б.

Оқубағдарламасы. (2018) Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 23 тамыздағы № 1080 қаулысымен бекітілген Орта білім берудің (бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білім беру) мемлекеттік жалпыға міндетті стандартына сәйкес әзірленген. Астана

Савенков А. (2006). *Психологические основы исследовательского подхода к обучению. Учебное пособие*. Москва, «Ось-89». – 480 стр.

Шындалиева М. (2012) *Журналистика жанрларының пішіндері мен функциясы: Оқулық*. – Астана: ЕҰУ АББ. -248 б.

REFERENCES

Alkebayeva D. (2008) *Journalism of the Kazakh language: A textbook*. - 2nd edition - Almaty: Kazakh University -258 p. (in Kaz.)

Bakanova I.G., Patrikeeva E.A., Pyrkina N.A. (2018) Interview as a communicative method of teaching a foreign language in secondary school. *Bulletin of Samara State University*. Volume 15, No. 2. 20-36. (in Rus.)

Bryman F. (2004) *Social Research Methods*. N.Y.: Oxford University Press. 318-345. (in Eng.)

Kvale S. (2003) *Research interview*. — М.: Sense. 301 p. (in Rus.)

Kostromina E.A. (2014) *Rhetoric: a textbook* [Rhetoric: a training manual]. Moscow, Berlin: Direct Media. 194 p. (in Rus.)

Lukina M. (2003) *Interview technology. Textbook for universities*. М.: Aspect Press. 192p. (in Rus.)

Mirseitova S. (2011) *Learning as a search and search as learning: forms and methods for the development of critical thinking of students*. - Karaganda. 186p. (in Kaz.)

Training program. (2018) Developed in accordance with the state mandatory standard of Secondary Education (Primary, Basic Secondary, general Secondary Education) approved by the resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated August 23, 2012 No. 1080. Astana. (in Kaz.)

Savenkov A. (2006) *Psychological bases of research training. Study guide*. Moscow, «Axis-89». 480 p. (in Rus.)

Shindalievа M. (2012) *Forms and functions of genres of Journalism: A textbook*. - Astana: ABB ENU. 248 p. (in Kaz.)

© S.S.Anapiyayeva* , 2023

Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan.

E-mail.ru: Ass_95kz@mail.ru

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR THE FORMATION OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN'S SKILLS TO IDENTIFY ARTISTIC MEANS IN LITERARY TEXTS THROUGH DIGITAL DESIGN

Anapiyayeva Saltanat – Kazakh National Pedagogical University named after Abay. Institutes of pedagogy and psychology «Primary education» vocational training departments 2nd year doctoral student of the specialty «8D01301 - Training of Unspecialized Teachers»

E-mail: Ass_95kz@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7985-007X>.

Abstract. The article is devoted to one of the urgent problems of modern primary education – reading literacy. Reading literacy is one of the basic skills in the formation of a successful, competitive personality and communicative competence in modern society. However, the formation of junior schoolchildren's reading literacy is one of the most difficult theoretical problems of modern school education in terms of implementation, difficulties arise in determining the criteria and components. Junior schoolchildren are not always ready to perceive a work of art as much as the optimal level of literary development requires, which leads to a decrease in the level of reading literacy, which proves the *relevance* of the problem of our study. The *purpose* of the study is to study the features of the formation of the junior schoolchildren's ability to determine the artistic means in literary works through the design of digital design. The authors analyzed the current state of reading literacy among junior schoolchildren; a description of the basic content, goals, objectives, expected results of the State Standard of Primary Education of the Republic of Kazakhstan, the Model Curriculum for the subject «Literary Reading» for 3rd grade students (with the Russian language of instruction), incl. familiarization with artistic means (comparison, personification, epithet, metaphor, and others). As the authors note, it is necessary to organize the lesson not in a question-answer form, but in a dialogue mode. Building a lesson in an interesting and accessible form will allow the design of digital design into the educational process. The definition of the concept

of «Digital design» and the specifics of the work are given; the effectiveness of web-resources for working with 3rd grade students in the lesson «Literary reading» was prepared and tested in practice. According to the authors, such programs and applications as SCRUM board, Quizlet, ActivInspire, QR code, Canva, Google forms and others are effective, which will allow students to develop critical thinking, creativity, digital literacy, and most importantly, show interest and desire to reading.

Keywords: junior schoolchild, artistic means of expression, literary reading, reading literacy, design, digital design, SCRUM board, Quizlet, ActivInspire, QR code, Canva, Google forms.

© С.С. Анапияева , 2023

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті.

E-mail.ru: Ass_95kz@mail.ru

ЦИФРЛЫҚ ДИЗАЙНДЫ ЖОБАЛАУ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ӘДЕБИ МӘТІНДЕРДЕГІ КӨРКЕМДЕГІШ ҚҰРАЛДАРДЫ ТАҢУ БІЛГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Аннотация. Мақала қазіргі бастауыш білім берудің өзекті мәселелерінің бірі – оқу сауаттылығына арналған. Оқу сауаттылығы – қазіргі қоғамда табысты, бәсекеге қабілетті тұлға мен коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастырудағы негізгі дағдылардың бірі. Алайда, бастауыш сынып оқушыларының оқу сауаттылығын қалыптастыру қазіргі мектептегі оқытудың теориялық мәселелерін жүзеге асырудағы ең қиын мәселелердің бірі болып табылады, критерийлер мен компоненттерді анықтауда қиындықтар туындайды. Бастауыш сынып оқушылары көркем шығарманы әдеби дамудың оңтайлы деңгейі талап ететіндей қабылдауға әрдайым дайын бола бермейді, бұл оқу сауаттылығының төмендеуіне әкеліп соғады, бұл біздің зерттеу мәселесінің *өзектілігін* дәлелдейді. Зерттеудің *мақсаты* – бастауыш сынып оқушыларының цифрлық дизайнды жобалау арқылы әдеби шығармалардағы көркемдегіш құралдарды анықтау дағдыларын қалыптастыру ерекшеліктерін зерттеу. Авторлар бастауыш сынып оқушыларының оқу сауаттылығының ағымдағы жай-күйін талдады; Қазақстан Республикасының бастауыш білім берудің мемлекеттік стандартының базалық мазмұнына, мақсаттарына, міндеттеріне, күтілетін нәтижелеріне, 3-сынып оқушыларына арналған «Әдебиеттік оқу» оқу пәні бойынша үлгілік оқу бағдарламасына сипаттама берілді (орыс тілінде оқытумен), оның ішінде көркемдегіш құралдармен танысу (салыстыру, даралау, эпитет, метафора және басқалар). Авторлар атап өткендей, сабақты сұрақ-жауап түрінде емес, диалог режимінде ұйымдастыру қажет. Оқу процесінде цифрлық дизайнды жобалау сабақты қызықты және қол жетімді түрде құруға мүмкіндік береді. «Цифрлық дизайн» ұғымына және

жұмыс ерекшелігіне анықтама берілді; «Әдебиеттік оқу» сабағында 3-сынып оқушыларымен жұмыс істеу үшін web-ресурстардың тиімділігі дайындалды және тәжірибеде тексерілді. Авторлардың пікірінше, SCRUM-тақта, Quizlet, ActivInspire, QR – код, Canva, Google forms және басқалары сияқты бағдарламалар мен қосымшалар тиімді болып табылады, бұл оқушылардың сыни ойлауын, шығармашылығын, цифрлық сауаттылығын дамытуға мүмкіндік береді, ең бастысы оқуға қызығушылық пен тілек танытуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: бастауыш сынып оқушысы, көркемдегіш құралдарды, әдебиеттік оқу, оқу сауаттылығы, дизайн, цифрлық дизайн, SCRUM тақтасы, Quizlet, ActivInspire, QR коды, Canva, Google формалары.

© С.С. Анапияева*, 2023

Казахский Национальный Педагогический университет имени Абая
E-mail.ru: Ass_95kz@mail.ru

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ УМЕНИЙ ОПРЕДЕЛЯТЬ ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ СРЕДСТВА В ЛИТЕРАТУРНЫХ ТЕКСТАХ ПОСРЕДСТВОМ ПРОЕКТИРОВАНИЯ ЦИФРОВОГО ДИЗАЙНА

Аннотация. Статья посвящена одной из актуальных проблем современного начального образования – читательской грамотности. Читательская грамотность – один из базовых навыков в формировании успешной, конкурентоспособной личности и коммуникативной компетентности в современном обществе. Однако формирование читательской грамотности младших школьников является одной из наиболее сложных по реализации теоретических проблем современного школьного обучения, возникают трудности в определении критериев и компонентов. Младшие школьники не всегда готовы воспринимать художественное произведение настолько, насколько этого требует оптимальный уровень литературного развития, что приводит к снижению уровня читательской грамотности, доказывая *актуальность* проблемы нашего исследования. *Целью* исследования является изучение особенностей формирования у младших школьников умений определять художественные средства в литературных произведениях посредством проектирования цифрового дизайна. Авторами проанализировано текущее состояние читательской грамотности младших школьников; дана характеристика базовому содержанию, цели, задачам, ожидаемым результатам Государственного стандарта начального образования Республики Казахстан, Типовой учебной программе по учебному предмету «Литературное чтение» для обучающихся 3 классов (с русским языком обучения), в т.ч. ознакомление с художественными средствами (сравнение, олицетворение, эпитет, метафора и другие). Как отмечают авторы, необходимо организовать урок не в вопросно-ответной форме, а в режиме диалога.

Выстроить урок в интересной и доступной форме позволит проектирование цифрового дизайна в образовательный процесс. Дано определение понятию «Цифровой дизайн» и специфика работы; подготовлена и проверена на практике эффективность web-ресурсов для работы с обучающимися 3 класса на уроке «Литературное чтение». Эффективными, по мнению авторов, являются такие программы и приложения, как SCRUM-доска, Quizlet, ActivInspire, QR – код, Canva, Google forms и другие, что позволят развивать у обучающихся критическое мышление, креативность, цифровую грамотность, и самое главное проявлять интерес и желание к чтению.

Ключевые слова: младший школьник, художественные средства выразительности, литературное чтение, читательская грамотность, проектирование, цифровой дизайн, SCRUM-доска, Quizlet, ActivInspire, QR – код, Canva, Google forms.

КІРІСПЕ.

Технологияның заманауи дәуірі, мультимедияны қолдану (ноутбук, интернет, проектор) оқу процесін қызықты және қолжетімді түрде ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Алайда, бүгінде көркем кітаптар, оқулықтар, журналдар сияқты оқу құралдары қол жетімділіктің арқасында білім беру процесінде белсенді қолданылады. Тәжірибе көрсеткендей, қазіргі білім алушылар компьютерлік ойындарға, You-tube арналарын, веб-сайттарды және басқаларын көруге көбірек көңіл бөле отырып, оқуға деген қызығушылығын жоғалтады. Статистикаға сәйкес, 20 жыл бұрын және бүгінгі күні балалардың оқыған кітаптарының саны айтарлықтай өзгеріске ұшырады және бұл мультимедиялық ойын-сауықтың шағын спектріне байланысты, осыған байланысты өткен ұрпақтың балалары оқуға көбірек көңіл бөледі. Біз прогресс процесін тоқтата алмаймыз, бірақ оны тиімді қолдана аламыз, заманауи технологияларды қолдана отырып, қазіргі білім алушыларға нақты уақыт режимінде қажетті білім, білік және дағдылар жүйесін игеру процесін ұсына аламыз. Сонымен, мұғалімдер өз шығармашылық әлеуетін пайдалана отырып, медианы өз бетінше құра алады, бұл білім алушылардың сауаттылығын арттыруға мүмкіндік береді. Бұл ретте сауаттылықты арттыру басты мақсат болып табылады, өйткені оқу және жазу қабілеті - әрбір білім алушы меңгеруі қажет негізгі қабілет.

Негізгі мектептің әдебиет курсында бастауыш мектепте әдебиеттік оқу пән ретінде бұрыннан бар.

«Әдебиеттік оқу» пәні бойынша бағдарлама (1-4-сынып) (сурет.1):

1: Оқушының үздіксіз әдеби білім берудегі алғашқы кезеңі.	2: Оқу міндеттерін шешеді: оқушының оқу қызметі арқылы функционалдық сауаттылығын, жоғары адамгершілік және патриоттық тұлғасын қалыптастыру.	3: Мәтінді эмоционалды түрде қабылдау, оқылған шығарманы түсіну және қайта құру қабілеттерін дамытады.
---	---	--

1 – сурет - «Әдебиеттік оқу» пәні бойынша Бағдарламаның бағыттары (1-4-сынып)

Мақаланың мақсаттарын тұжырымдау, міндеттер қою. Бастауыш сынып оқушыларын оқуға үйрету кезінде оны оқытудың дұрыс және ұтымды қойылуы ерекше мәнге ие, өйткені ол жеке тұлғаның қалыптасуына және оқу мәдениетінің негіздеріне әсер ететін «Әлемді ашу» құралы болып табылады. Өз кезегінде, білім алушылардың әдеби дамуы қазіргі мектеп білімінде бірқатар қиындықтар туғызады (критерийлерді, компоненттерді анықтау). Бастауыш сынып оқушылары көркем шығарманы әдеби дамудың оңтайлы деңгейі талап ететіндей қабылдауға әрдайым дайын бола бермейді, бұл оқу сауаттылығының төмендеуіне әкеліп соғады, бұл біздің зерттеу мәселесінің өзектілігін дәлелдейді. Баланы оқуға, талдауға, салыстыруға, жаңа шығармаларға назар аударуға және қызығушылық танытуға үйрету, сол арқылы оқу дағдысы мен мәдениетін дамытуға ықпал ету маңызды. Жоғарыда айтылғандардың негізінде біздің зерттеуіміздің мақсаты – бастауыш сынып оқушыларының цифрлық дизайнды жобалау арқылы әдеби шығармалардағы көркемдегіш құралдарды анықтау қабілетін қалыптастыру ерекшеліктерін зерттеу.

Мақсатты іске асыру үшін біз келесі міндеттерді қойдық:

1. Бастауыш сынып оқушыларының оқу сауаттылығының ағымдағы жағдайын талдау;

2. Қазақстан Республикасының бастауыш білім берудің мемлекеттік стандартының базалық мазмұнына, мақсаттарына, міндеттеріне, күтілетін нәтижелеріне, 3-сынып оқушыларына арналған «Әдебиеттік оқу» пәні бойынша үлгілік оқу бағдарламасына сипаттама беру;

3. Сандық дизайн арқылы жұмыс ерекшелігі мен жүйесін анықтау;

4. «Әдебиеттік оқу» сабағында 3-сынып оқушыларымен жұмыс істеу үшін тиімді веб-ресурстарды таңдап, дайындау.

ЗЕРТТЕУ МАТЕРИАЛДАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІ

Дүниетанымды, адамгершілік қасиеттерді, эстетикалық тәжірибелерді, танымдық қабілеттер мен қызығушылықтарды мақсатты қалыптастыру процесі бастауыш мектеп жасында белсенді жүреді (Портушкина, 2014). Бұл қасиеттердің дамуында әдеби оқу сабақтары ерекше әсер етеді, өйткені бұл жай пән емес, баланы тәрбиелеу және дамыту құралы.

Мәселен, қазіргі заманғы қазақстандық білім беру әлемдік білім беру кеңістігіне еруге ұмтыла отырып, оқу сауаттылығын қалыптастыру және дамыту міндетін белсенді шешеді. Бүгінгі таңда мектеп білімінде бастауыш білім беру бойынша ҚР МЖМБС талаптарына сәйкес әмбебап оқу іс-әрекеттерін қалыптастыру негізі ретінде функционалдық оқу дағдыларын игеруге басты назар аударылады: «Тілдік пәндердің мазмұны білім алушылардың ойын және танымдық қызмет арқылы тілдерді үйренуге деген қызығушылығы мен оң көзқарасын дамытуға, сондай-ақ ақпарат алмасу үшін бастапқы коммуникативтік дағдыларды қалыптастыруға бағытталған, мәтінмен сөйлеу материалы ретінде жұмыс істеу қабілетін дамытуға, нақты жағдайларда мәтіннен сөз тіркестері мен сөз тіркестерін қолдану (ҚР Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға

міндетті стандарты, 2022). Бастауыш білім берудің мақсаты білім алушының жеке басының үйлесімді қалыптасуы мен дамуы үшін қолайлы білім беру кеңістігін құру болып табылады, ол кең ауқымды дағдылардың негіздеріне ие: ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану; коммуникацияның әртүрлі тәсілдерін, оның ішінде тілдік дағдыларды қолдану (Семкин т.б., 2021). Оқу сауаттылығын жетілдіру қабылдау сапасын арттыруды және нәтижесінде көркем шығарманың формасы мен мазмұнының бірлігінде интерпретация құруды, шығарманы эстетикалық тұрғыдан бағалауды және оқығанға деген көзқарасын ауызша және вербалды емес түрде көрсете білуді білдіреді. Базалық мазмұны, мақсаттары, міндеттері, күтілетін нәтижелері 16.09.2022 №399 бұйрығына 15-қосымшаға сәйкес бастауыш білім беру деңгейінің 3-сыныбына арналған «Әдебиеттік оқу» оқу пәні бойынша үлгілік оқу бағдарламасында көрсетілген (үлгілік оқу бағдарламасы, 2022).

2-тарауға сәйкес. «Әдебиеттік оқу» пәнінің мазмұнын ұйымдастыру. Бөлім 1.

Негізгі мазмұн келесі бөлімдерді қамтиды:

1.Зерттелетін жұмыстар (зерттеуге арналған негізгі жұмыстардың тізімі ұсынылған);

2.1-бөлім. «Тыңдау (тыңдау) және сөйлеу» (қойылған сұрақтарға жауаптар, негізгі ойларды анықтау, жоспар бойынша қайталау, вербалды емес қарым-қатынас құралдары, өз идеяларын айту, көркемдік-экспрессивті құралдарды пайдалану);

3.2-бөлім. «Оқу» (саналы және мәнерлі оқу; рөлдер бойынша оқу; шығармашылық, бағалау мәселелерін тұжырымдау, халық және әдеби ертегінің, әңгіменің, өлеңнің, ертегінің жанрлық ерекшеліктерін анықтау; бейнені жасау әдістері (портрет, кейіпкердің мінезі, іс-әрекеттері мен сөйлеуі; мимика, қимылдар); кейіпкердің іс-әрекетін бағалау; салыстыру, даралау, эпитет және олардың рөлін анықтау);

4.3-бөлім «Хат» (оқиғалардың реттілігін анықтау негізінде жоспар құру; әртүрлі жанрдағы шығармашылық жұмыстарды жазу: кейіпкерге хат/ертегілер/әңгімелер; постер/жоба/жарнама/жазбалар түрінде шығармашылық жұмыстарды жазу).

3-бөлімге сәйкес. «Әдебиеттік оқу» пәні бойынша үлгілік оқу бағдарламасын іске асыру жөніндегі ұзақ мерзімді жоспар, 3-сынып бағдарламасы мынадай бөлімдерді қамтиды:

<i>1-тоқсан</i>	
Тақырып. Бөлім	Оқылым
Тірі, жанды табиғат	3.2.1.2 мәтінді немесе оның бөліктерін оқудың әртүрлі түрлерін қолдана отырып оқу (көру/ оқу / белгілермен оқу); 3.2.3.1 тақырыпты анықтап және шығарманың негізгі идеясы қамтылған сөйлемді табу; 3.2.6.1 салыстыру, даралау, эпитетті табу және олардың рөлін анықтау.
Жаксы деген не, жаман деген не?	3.2.1.1 таңдамалы түрде еркін, саналы және мәнерлі дауыстап оқу, рөлдер бойынша оқу 3.2.3.1 тақырыпты анықтау және шығарманың негізгі идеясы қамтылған сөйлемді табу;

	3.2.4.1 халық және әдеби ертегінің, әңгіменің, өлеңнің, ертегінің жанрлық ерекшеліктерін түсіну және анықтау; 3.2.8.1 әртүрлі дереккөздерден шығарманың мазмұны бойынша нақты ақпаратты алу: иллюстрациялар/ көркем әдебиеттер – және ақпаратты схемалар түрінде ұсыну.
<i>2-тоқсан</i>	
Уақыт	3.2.5.1 шығарма авторының образ жасау тәсілдерін анықтау (портрет, кейіпкердің мінез-құлқы, іс-әрекеттер мен сөйлеу арқылы көрсетілген; мимика, жест-ишара), оның іс-әрекеттерін бағалау, мәтіндегі сөздермен және сөз тіркестерімен өз пікірін дәлелдеу; 3.2.7.2 мұғалімнің көмегімен көркем шығарманың эпизодын иллюстрацияларда/мультфильмдерде/музыкада көрсетумен салыстыру; 3.2.4.1 халық және әдеби ертегінің, әңгіменің, өлеңнің, ертегінің жанрлық ерекшеліктерін түсіну және анықтау.
Сызба	3.2.1.2 мәтінді немесе оның бөліктерін оқудың әртүрлі түрлерін қолдана отырып, оқу (көру/оқу / белгілермен оқу); 3.2.2.1 әдеби шығарманың мазмұны бойынша шығармашылық, бағалау сұрақтарын тұжырымдау және осындай сұрақтарға жауап беру; 3.2.8.1 әртүрлі дереккөздерден шығарманың мазмұны бойынша нақты ақпаратты алу: иллюстрациялар/көркем әдебиеттер және ақпаратты схемалар түрінде ұсыну.
<i>3- тоқсан</i>	
Өнер	3.2.1.2 мәтінді немесе оның бөліктерін оқудың әртүрлі түрлерін қолдана отырып, оқу (көру/оқу / белгілермен оқу); 3.2.2.1 әдеби шығарманың мазмұны бойынша шығармашылық, бағалау сұрақтарын тұжырымдау және осындай сұрақтарға жауап беру; 3.2.7.1 әртүрлі жағдайларда кейіпкерлердің сезімдерін, мінез-құлқын салыстыру; 3.2.4.1 халық және әдеби ертегінің, әңгіменің, өлеңнің, ертегінің жанрлық ерекшеліктерін түсіну және анықтау.
Көрнекті(жеке) тұлғалар	3.2.5.1 шығарма авторының образ жасау тәсілдерін анықтау (портрет, кейіпкердің мінез-құлқы, іс-әрекеттер мен сөйлеу арқылы көрсетілген; мимика, жест-ишара), оның іс-әрекеттерін бағалау, мәтіндегі сөздермен және сөз тіркестерімен өз пікірін дәлелдеу; 3.2.7.1 әртүрлі жағдайларда кейіпкерлердің сезімдерін, мінез-құлқын салыстыру; 3.2.8.1 әртүрлі дереккөздерден шығарманың мазмұны бойынша нақты ақпаратты алу: иллюстрациялар/ көркем әдебиеттер – және ақпаратты схемалар түрінде ұсыну; 3.2.7.2 көркем шығарманың эпизодын мұғалімнің көмегімен иллюстрацияларда/мультфильмдерде/музыкада көрсетумен салыстыру.
<i>4-тоқсан</i>	
Су – өмір көзі	3.2.1.1 таңдамалы еркін, саналы және мәнерлі дауыстап оқу, рөлдер бойынша оқу 3.2.6.1 салыстыру, даралау, эпитет табу және олардың рөлін анықтау.
Демалыс мәдениеті. Мерекелер.	3.2.3.1 тақырыпты анықтаңыз және шығарманың негізгі идеясы қамтылған сөйлемді табыңыз; 3.2.5.1 шығарма авторының образ жасау тәсілдерін анықтау (портрет, кейіпкердің мінез-құлқы, іс-әрекеттер мен сөйлеу арқылы көрсетілген; мимика, жест-ишара), оның іс-әрекеттерін бағалау, мәтіндегі сөздермен және сөз тіркестерімен өз пікірін дәлелдеу; 3.2.7.2 көркем шығарманың эпизодын мұғалімнің көмегімен иллюстрацияларда/мультфильмдерде/музыкада көрсетумен салыстыру (Типтік оқу бағдарламасы, 2022).

Қазақстан Республикасының бастауыш білім берудің мемлекеттік стандартының және бастауыш білім беру деңгейінің 3-сыныбына арналған «Әдебиеттік оқу» оқу пәні бойынша үлгілік оқу бағдарламасының мазмұнын талдай отырып, 3-сыныпта көркемдік мәнерліліктің негізгі құралдары – эпитет, салыстыру, метафора, даралау зерттелетіні айқындалды.

Эпитет – бұл белгілі бір көркемдік экспрессивтілікке ие, автордың бейнеленген тақырыпқа деген сезімін жеткізетін, тақырып туралы түсінік қалыптастыратын бейнелі анықтама. Әдетте, эпитет бейнелі мағынада қолданылатын сын есіммен өрнектеледі. Осы тұрғыдан алғанда, мысалы, көк, сұр, көк сын есімдерді аспан сөзімен біріктіріп эпитеттер деп атауға болмайды. Қорғасын, Болат, кәріптас сын есімдері осылай қызмет етеді.

Салыстыру – құбылысты немесе ұғымды басқа құбылыспен салыстыруға негізделген бейнелеу құралы. Салыстыру, бір құбылысты екіншісімен салыстыру үшін біз өз сөзімізде салыстырудың мағынасын білдіруге көмектесетін әртүрлі тілдік құрылымдарда қолданамыз.

Метафора (трансферт) – аллегорияның бір түрі; Мағынаның ұқсастық бойынша ауысуын білдіреді. Бұл мәнерлілік құралды салыстыруға өте жақын. Кейде метафора жасырын салыстыру деп аталады, өйткені ол салыстыруға негізделген, бірақ ол салыстырмалы одақтардың көмегімен жасалмаған: қаланың ұйқылы көлі (А. Блок.), боранның дабылы (А. Блок.).

Даралау – бұл жануарларды немесе жансыз заттарды сипаттау кезінде оларға адамның сезімдері, ойлары, сөйлеуі беріледі: отырыңыз, муза: жәндердегі тұтқалар, орындықтың астында аяқтар! Айналма, қыңыр! Енді бастайық... (А. Пушкин.) Адами қасиеттерді жануарларға беру де даралау болып табылады: ит тістерін жұлып алды, тұтқындарға күледі. (А. Солженицын) (Сөздік, 2013).

Сонымен, әдеби мәтінде экспрессивтіліктің көркемдік құралдарын табу – жазушының шеберлігін ашатын күрделі, бірақ қызықты процесс. Мұғалім оқуды талдау процесін ұйымдастыруы керек, бастысы мен екіншісін бөліп көрсетуі керек, ол үшін талдаудың әртүрлі түрлері мен әдістерін білуі керек. Сабақты сұрақ-жауап түрінде емес, оқушының мұғаліммен, оқушының оқушымен, оқушының көркем мәтін авторымен диалог режимінде ұйымдастыру маңызды (диалог, пікірталас шынайы қарым-қатынасты, кері байланысты, оқуды бірлесіп түсінуді қамтамасыз етеді). Сандық дизайнды — білім беру процесіне енгізу процесі сабақты осы формада құруға көмектеседі.

Сандық дизайн — бұл веб-ресурстардың визуалды дизайны: сайттар, қосымшалар, бағдарламалар және интерфейстер. Ерекшелігі — сандық дизайнды тек гаджеттер мен электронды құрылғылардың экрандарында көруге болады, ал оның өзі әдетте статикалық емес, анимация мен динамикалық дыбыстың арқасында өрбиді. Құрамдас ұғымдардың маңыздылығын талдар болсақ: сандық өнер ақпараттық (компьютерлік) технологияларды қолдануға негізделген медиа өнердегі бағыт, нәтиже-сандық түрдегі көркем шығармалар. Дизайн психикалық конфигурацияның алдын-ала процесі, яғни кез келген салада алдын-ала конфигурация немесе шешім іздеу ретінде анықталады.

Дизайн сыртқы көріністен, пішіннен және түстерден тыс әртүрлі өлшемдерді қамтиды, сонымен қатар нысанның функциясын және оның пайдаланушы тәжірибесін қамтиды. Жобалау процестері — бұл функционалдылықты, өнімділікті, тиімділікті ескеру қажет кезеңдер. Демек, идея пайда болғаннан бастап оны нақтылауға дейін әрбір дизайн объектісі идея, зерттеу, жоспарлау, прототип және оның түпкілікті құрылысы сияқты кезеңдерді қамтитын шығармашылық процестен өтеді. Цифрлық өнер оқушылар үшін «Әдебиеттік оқу» пәніндегі үлгерімін жақсарту үшін ғана емес, сонымен қатар метатану мен Мета-эмоция арасындағы тұлғалық даму мен оқытуды барынша арттыру үшін маңызды (Жаров, 2016).

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау көрсеткендей, авторлар бастауыш сынып оқушыларының цифрлық дизайнды жобалау арқылы әдеби шығармалардағы көркемдегіш құралдарды анықтау қабілетін қалыптастыру бойынша тұжырымдамалар мен бағыттарды тұжырымдап, анықтады. Біздің зерттеуіміздің негізінде оқу ынтымақтастығын, коммуникативтік мәдениетті, адамгершілік қасиеттерді тәрбиелеуді, білім алушылардың интеллектуалдық, эмоционалдық дамуын көздейтін коммуникативтік - белсенді тәсілдер жатыр.

Эмпирикалық Зерттеудің мақсаты — бастауыш сынып оқушыларының сандық дизайнды жобалау арқылы әдеби шығармалардағы көркемдегіш құралдарды анықтай білу қабілетін диагностикалау және анықтау.

Жұмыста келесі әдістер қолданылады:

1. Теориялық (талдау, синтез, жалпылау, жобалау) ;
2. Эмпирикалық (бақылау, тестілеу, әңгімелесу, салыстыру) ;
3. Эксперимент;
4. Деректерді өңдеудің математикалық және статикалық әдістері.

Эксперименттік жұмысты жүргізу барысында біз келесі әдістемелерді қолдандық (білім алушылардың әдеби мәтінмен жұмыс істеу дағдыларының деңгейін анықтау үшін):

1. Тест «Көркемдік экспрессивтілік құралдары. Эпитет. Салыстыру. Метафора. Даралау» (6-тапсырма):

Мақсаты: бастауыш сынып оқушыларының әдеби мәтіннен көркем экспрессивтілік құралдарын табу дағдыларының деңгейін анықтау.

Өткізу әдістемесі: білім алушының алдына 6-тапсырма берілді: көркемдік мәнерлілік құралының атауының жанына оның анықтамасының реттік нөміріне сәйкес келетін санды қойыңыз; сөз тіркестеріндегі эпитеттерді табыңыз, олардың астын сызыңыз; оң және сол жақ бағаналардың сөздерінен сөз тіркестерін жасаңыз; салыстыру мәтіндерінен табыңыз, астын сызыңыз; мәтіндерде метафора ретінде қолданылатын зат есімдерді табыңыз; мәтіндегі етістіктерді персонаж рөлінде табыңыз, олардың астын сызыңыз.

Бағалау критерийлері:

- «5» - Егер барлық тапсырмалар дұрыс орындалса;
- «4» - Егер барлық тапсырмалардың кемінде 4-і орындалса;
- «3» - Егер барлық тапсырмалардың кемінде 3-і орындалса;

«2» - Егер барлық тапсырмалардың 2-ден азы орындалса.

1.И. Суриковтың «Қыс» өлеңі бойынша әңгіме.

Мақсаты: бастауыш сынып оқушыларының өлеңді талдау, тақырыпты, негізгі ойды, жанрды, көркемдік құралдарды анықтау дағдыларының деңгейін анықтау.

Өткізу әдістемесі: білім алушының алдына И. Суриковтың «Қыс» аудиожазбасы берілді. Білім алушылар өлеңдерді тыңдап, келесі сұрақтарға жауап береді: шығарма не туралы? шығарманың басты ойы қандай? бұл шығарманың қай жанрға жататынын қалай түсінесіз? (әңгіме, өлең, ертегі, ертегі) Экспрессивтіліктің қандай құралдары жиі қолданылады: эпитеттер, салыстырулар, бейнелер? Неліктен екенін түсіндіріңіз (егер қиындықтар туындаса, сіз мәтінді тағы бір рет тыңдауды немесе оқуды ұсына аласыз). Автор қандай сезімдермен, көңіл-күймен бөліскісі келді?

Бағалау критерийлері:

«5» - Егер қойылған сұрақтарға барлық жауаптар дұрыс болса. Шығарманың тақырыбын, ойын, жанрын, көркемдік құралдарын анықтай алады;

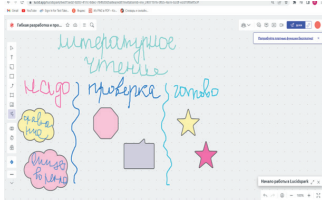
«4» - Егер қойылған сұрақтарға жауаптарда 1-2 қате жіберілсе. Шығарманың тақырыбын, ойын, жанрын анықтай алады, бірақ көркемдік құралдарды анықтауда қиындықтарға тап болады;

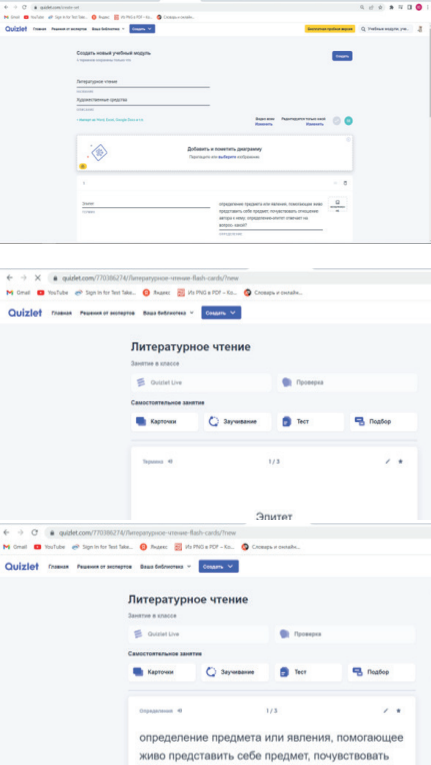
«3» - Егер қойылған сұрақтарға жауаптарда 3-4 қате жіберілсе. Тақырыпты, ойды, шығарманың жанрын, көркемдік құралдарды өз бетінше анықтауда қиындықтарға тап болады;

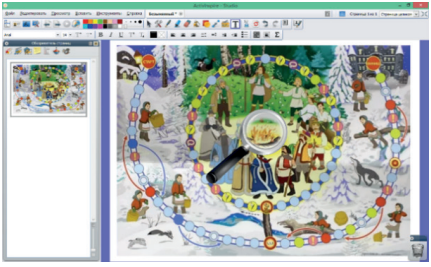

«0-2» - егер қойылған сұрақтарға жауаптарда 4-тен астам қате жіберілсе. Ұсынылған мәтінді өз бетінше талдай алмайды.

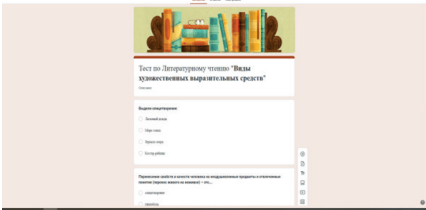
Эксперименттің қалыптастырушы кезеңі барысында 1-кестеде келтірілген «Әдебиеттік оқу» (3-сынып) пәні бойынша цифрлық бағдарламалар мен қосымшалар қолданылды.

1-кесте - «Әдебиеттік оқу» пәні бойынша мұғалімнің жұмысына қажетті сандық бағдарламалар мен қосымшалар:

Бағдарлама	Қысқаша сипаттама	Мысал
SCRUM тақтасы	Scrum әдістемесі білім алушылардың өзін-өзі ұйымдастыру дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. SCRUM тақтасы бағандардан тұрады, олар "Жасалған" күйіне жақындаған сайын тапсырма жапсырмалары ілгерілейді. Бағандар: "Қажет" – бұл жай ғана идеялар емес, осы аптада жасалуы керек нақты міндеттер; "Істеу" - бұл күннің міндеттері; "Тексеру" – бұл бала (оның пікірінше) істерді жылжытатын аралық баған;	"Әдебиеттік оқу" пәні бойынша оқу жоспарын жасау. Тақырыптардың / бөлімдердің атауларын ширек / белгілі бір мерзімге белгілеңіз. Мысалы, әдеби мәтіндердегі көркемдегіш құралдарды менгеру процесі мен дағдылары салыстыру, даралау, эпитет және олардың рөлін анықтау.

	<p>«Дайын» – тиісті тексеруден кейін орындалған тапсырмалар. SCRUM тақтасын қолдану мұғалім мен оқушыларға нақты жоспар құруға мүмкіндік береді, мысалы, төрттен бір бөлігі және тақырыптарды оқып, игерген кезде оларды тақтаға белгілеңіз. Ол әр оқушыға материалды меңгеру дәрежесін бақылауға көмектеседі (Беднова, 2021).</p>	<p>Scrum тақталары онлайн: Lucidspark – бұл мұғалім мен білім алушыларға ең жақсы идеяларды бірге жүзеге асыруға көмектесетін виртуалды тақта. Тіркелуге арналған Сайт: https://lucidspark.com/ru/create/scrum-board-online</p>
<p>Quizlet</p>	<p>Quizlet — бұл оқу карталары түрінде ұсынылатын кез келген ақпаратты есте сақтауды жеңілдететін тегін қызмет. Мұның бәрі — дерекқордан табу немесе интерактивті материал жасау — жеке карталар, оларға суреттер мен аудио файлдарды қосу, содан кейін берілген материалды есте сақтау үшін жагтыңулар мен ойындар ойнау.</p> <ul style="list-style-type: none"> - "Карточка" режимінде оқушылар барлық карточкаларды көреді, терминдер мен анықтамаларды қайталау үшін оларды аударады; - "Жазу" режимінде терминнің анықтамасы немесе суреті беріледі және оқушының материалды қаншалықты жақсы білетіндігі және жазуда қателіктер жіберетіндігі бағаланады; - "Емле" режимінде естігенді жазу керек. - "Тестілеу" режимінде әртүрлі тест нұсқалары автоматты түрде жасалады (Цедрик, 2019). 	<p>Әдебиеттік оқу сабағында көркем экспрессивті құралдарды зерттеуге арналған "карточка" режимі:</p> <p>Тіркелуге арналған Сайт: https://quizlet.com/ru/features/flashcards</p>
<p>ActivInspire</p>	<p>ActivInspire – бұл жаңа Promethean бағдарламалық жасақтамасы, компьютер мен интерактивті электронды тақталарды қолдана отырып оқыту. Артықшылықтары:</p> <ul style="list-style-type: none"> - көрнекілік принципін іске асыру; - маңызды сәттерді бөліп көрсету 	<p>Білім алушыларды С.Я. Маршак шығармасымен таныстыру барысында. «Он екі ай» (Регель, 2019): Эпитеттер: кішкентай ауыл, зұлым өгей ана, сараң өгей ана, қысқы суық, жазғы ыстық, Көктемгі жел, күзгі жаңбыр. Салыстыру: жұлдызша сияқты жарық. Даралау: ай сайын адам бейнесінде пайда</p>

	<p>және оларға назар аудару; - жалпы идеяларды байланыстыру немесе олардың айырмашылығын көрсету және рефлексия барысын көрсету; ActivInspire мұғалімдерге қызықты жаңа сабақтар әзірлеуге және жеке оқушылар мен топтардың және бүкіл сыныптың білімін бағалауға мүмкіндік береді.</p>	<p>болады, дейді, әрекет етеді. Сонымен, тапсырманы орындау кезінде "Сиқырлы үлкейткіш" құралы оқығанда негізгі суреттің немесе мәтіннің артында жасырылған мәтіндегі эпитеттерді табуға мүмкіндік береді; "Контейнер" құралы салыстыру жаттығуын жасауға мүмкіндік береді. Мұнда әр контейнердің артында мәтінде бұрын болған тиісті сөз жасырылады.</p>
<p>QR – кодын құру</p>	<p>QR – код сабақтағы мүмкіндіктерді береді: - оқу қызметінде жеке гаджеттерді қолдану; -саралау; - оқуға деген қызығушылықты арттыру; - командада жұмыс істеу дағдыларын жетілдіру; - оқушылардың мәдени көкжиегін кеңейту; QR көмегімен жұмыс істеу ерекшелігі: - ақпаратты бақылау (мұғалім кодтау арқылы ақпарат объектісін "ұсынады"); - жылдамдық (интернет "мұнда және қазір" мәселесін шешуге көмектеседі-QR арқылы белсенді сілтеме-код); - көңілді және көңілді (QR кодын сабақта ойын элементі ретінде пайдалануға болады); - жеке параметрлер (студенттердің сабақ тақырыбы бойынша QR құру мүмкіндігі). Тегін QR құру сайты https://qrcode.tec-it.com/ru</p>	<p>Білім алушыларды В. Маяковскийдің "Не жақсы, не жаман" өлеңімен таныстыру процесінде Бұл есту арқылы анықтауға мүмкіндік береді (Регель, 2019): Мәтінде метафоралар ("шатырдың желдері құсады", "шошқалардың ұлынан өседі"), гиперболалар ("күн Жалпы жарықта", "түннен гөрі қара ұл"), эпитеттер ("бала өте сүйкімді", "сырлы драчун", "әлсіз бала", "жаман бала", "корқынышты құс").</p> <p>Сонымен қатар, QR тапсырмалар/шығармалар жинағын құруға және кез келген уақытта қызығушылық тудыратын материалды қол жетімді түрде зерттеуге мүмкіндік береді.</p>
<p>Canva</p>	<p>Canva Онлайн редакторы – Бұл сайттар үшін визуализация жасауға, презентациялар жинауға, фотосуреттер мен бейнелермен</p>	<p>Бұл бағдарлама зерттелетін тақырып, «Әдебиеттік оқу» пәні бойынша қызықты және қолжетімді презентация жасауға көмектеседі</p>

	<p>жұмыс істеуге болатын қосымша. Көрнекі коммуникация және ынтымақтастық-оқытудың маңызды құралы:</p> <ul style="list-style-type: none"> - түпнұсқа мазмұн арқылы қызығушылықты арттырады; - бір ресурста тиімді кері байланысты қамтамасыз етеді; - оқушыларға цифрлық ресурстармен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыруға көмектеседі. 	 <p>Тіркелуге арналған Сайт: https://www.canva.com/</p>
<p>Google forms</p>	<p>Google forms нақты уақыт режимінде тест сұрақтарын, презентацияларды, Google құжаттарын және «Әдебиеттік оқу» тақырыбындағы кестелерді жасауға мүмкіндік береді.</p> <p>Google forms артықшылықтары:</p> <ul style="list-style-type: none"> - пішіндерді оңай жасау (әртүрлі сұрақтарды таңдау, олардың реттілігі мен жауап нұсқаларын өзгерту тізімді құжатқа енгізуден гөрі қиын емес); - сауалнамалар мен пішіндерді құрудың кең мүмкіндіктері (пішіндерді тартымды етіп көрсету және стиліңізге сәйкес келу үшін түстерді, кескіндерді және қаріптерді таңданыз); - жауаптарды талдау және автоматты қорытындылар (сауалнама нәтижелеріне негізделген диаграммалар нақты уақыт режимінде жаңартылады. Сонымен қатар, бастапқы деректерді Google Sheets-те тереңірек талдау және автоматты өңдеу үшін ашуға болады). <p>Нұсқаулық: жауаптары бар тестті қалай құруға болады: https://online.spbu.ru/wp-content/uploads/2020/05/Sozdanie_testov_v_gugl.pdf</p>	<p>Сабакта Google forms қолдану оқушылардың зерттелген тақырып немесе бөлім бойынша алған білім деңгейін тексеруге мүмкіндік береді. Мысалы, "Әдебиеттік оқу" пәні бойынша, "көркемдік құралдардың түрлері" тақырыбы бойынша тест.</p>

НӘТИЖЕЛЕР МЕН ШІКІРТАЛАС

Зерттеудің айқындаушы кезеңі барысында алынған нәтижелер 3-сынып оқушылары тапсырмаларды орындау кезінде әдеби мәтінмен жұмыс істеуде қиындықтарға тап болатынын, атап айтқанда мәтінде көркемдік құралдарды (эпитет, даралау, метафора, салыстыру) таба алмайтынын және олардың рөлін анықтай алмайтынын көрсетті. Бұл мәселе білім алушылардың оқуға деген қажеттілігінің жоқтығында, ал тапсырмаларды орындау кезінде мәтінді

«сызықтық» талдауға дағдыланғандығында, бұл сұрақтарға жауап берудің нақты құрылымы мен дәйектілігін, қажетті ақпараттың бетінде болуын және қажетті тәртіппен хабарлануын көздейді. Зерттеу 3-сынып оқушыларының көркем және әдеби мәтіндерді түсінудегі ең үлкен қиындықтарын анықтауға мүмкіндік берді. Бастауыш сынып оқушыларының әдеби шығармалардағы көркемдегіш құралдарды анықтау қабілетін арттыру мақсатында қалыптастырушы эксперимент кезеңінде мұғалімнің жұмысында тиімді цифрлық бағдарламалар мен қосымшалар белсенді қолданылды, бұл өз кезегінде студенттерді қызықтыруға және «әдеби оқудағы көркемдік құралдардың түрлері» тақырыбында тапсырмаларды орындау кезінде белсенділік танытуға мүмкіндік берді. Цифрлық дизайнды қолдану оқу процесін едәуір жеңілдетті, өйткені білім алушылар мәтіннің өзінде ақпарат берілген мәтінді жалпы түсінеді; ақпаратты түсіндіруге және жалпылауға байланысты мәтінді талдау, қорытындылар мен бағалау пайымдауларын тұжырымдау; әртүрлі мәселелерді шешу үшін мәтіннен алынған ақпаратты сыни талдау және пайдалану (атап айтқанда көркемдік құралдарды анықтау). Осылайша, сандық ресурстармен интеграцияда көркем мәтіндерді мақсатты және жүйелі түрде оқу:

- Әдеби оқу сабақтарында оқылатын шығармаларды толыққанды қабылдауды қамтамасыз ету;

- Мәтінмен жұмыс істеудің арнайы әдістері мен формаларын қолдану, бұл бастауыш сынып оқушыларының оқу сауаттылығын арттыруға көмектеседі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау және диагностикалық жұмыс қоғамда да, мектепте де оқу құралы ретінде әдебиеттерді зерттеуге ерекше назар аудару қажеттілігін дәлелдейді. Қазіргі жағдай көрсеткендей, баяу, бірақ сенімді түрде әдеби шығармалар қоғамға деген қызығушылықты жоғалтады. Сумарьяна өзінің зерттеуінде «Али техникалық прогреске байланысты әдебиетті зерттеу жоғала бастағанда алаңдатады» деп түсіндіріп, «бастауыш мектепте әдебиетті оқу балалар әдебиетінен, жасөспірімдер әдебиетінен ересектерге арналған әдебиетке дейінгі әдебиетті түсінудегі алғашқы кезең болуы керек» деп түсіндірді (Rama Wijaya және т.б., 2018; Sumaryana, 2017). Қазіргі заманғы білім беру (цифрлық) бағдарламаларында әдебиет сабағының практикалық бағыты күшейтілді, ол оқуды түсінуге және өз пікірін айтуға қабілетті оқырманды тәрбиелеуде көрінеді. Біз көркем шығарманың мәтінімен тұрақты және дәйекті жұмыс жасау, оқу және талқылау арқылы ғана оң нәтижеге қол жеткізуге болады деп санаймыз, ал білім беру процесін бай және танымдық ету цифрлық дизайнды жобалауға мүмкіндік береді.

REFERENCES:

- Bednova O. Application of SCRUM board technology in lessons // Skyteach, 2021. URL: <https://skyteach.ru/2021/06/16/primeneniye-texnologii-scrum-doski-na-urokax/>
- Zharov I.S. Digital design in art education: a review of research in the university environment

// InfoUrok, 2016 URL: <https://infourok.ru/cifrovoj-dizajn-v-hudozhestvennom-obrazovanii-obzor-issledovaniy-v-universitetskoj-srede-5421741.html>

Instructions for working with Promethean ActivInspire software. Polymedia publishing house solution for education. URL: https://www.polymedia.ru/upload/iblock/66f/Promethean-ActivInspire_%D0%BABE.pdf

Literary reading: A textbook for students of the 3rd grade of a secondary school. Part 1. / N.V. Regel, O.I. Trukhanova, E.V. Bogatyreva, R.A. Buchina, E.E. Shtukina. – Almaty: Almatykitap baspasy, 2019. – 104 p.: ill. URL: <https://okulyk.kz/russkaja-literatura/64/>

Literary reading: A textbook for students of the 3rd grade of a secondary school. Part 2. / N.V. Regel, O.I. Trukhanova, E.V. Bogatyreva, R.A. Buchina, E.E. Shtukina. – Almaty: Almatykitap baspasy, 2019. – 92 p., ill. URL: <https://okulyk.kz/russkaja-literatura/908/>

On the approval of the state mandatory standards of preschool education and training, primary, basic secondary and general secondary, technical and vocational, post-secondary education. Order of the Minister of Education of the Republic of Kazakhstan dated August 3, 2022 No. 348. URL: http://irrd.kz/sites/irrd.kz/uploads/docs/PRIKAZY/GOS_DVO_030822_348_rus.pdf

On approval of Standard curricula in general subjects and courses for choosing the levels of primary, basic secondary and general secondary education of the Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan No. 399, dated 09/16/2022 - Nur-Sultan, 2022. URL: <https://uba.edu.kz/storage/app/media/Prikazy/prikazot16092022399obutverzhdenniitipovykhuchebnykhprogramm.pdf>

Portushkina S. Literary development of younger schoolchildren // Bulletin of the North Kazakhstan University named after M. Kozybayev. – Petropavlovsk, 2014. URL: <https://articlekz.com/article/34387>

Semkin A.V., Baymukhambetova P.Zh. Reading literacy of younger schoolchildren of the Republic of Kazakhstan in modern conditions // NIR/S&R. 2021. No.4 (8). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/chitatelskaya-gramotnost-mladshih-shkolnikov-respubliki-kazahstan-v-sovremennyh-usloviyah>

Dictionary of Means of artistic expression, 2013. URL: <https://nsportal.ru/shkola/russkiy-yazyk/library/2013/10/31/slovar-sredstv-khudozhestvennoy-vyrazitelnosti>

Cedric M. Quizlet: What is it and how does it work? // Skyteach, 2019. URL: [https://skyteach.ru/2019/12/04/quizlet-cto-eto-i-kak-rabotaet/Rama Wijaya A. Rozak, Yeti Mulyati, Vismaia S. Damaianti, Sumiyadi Developing Reading Skills and Beginning Writing through Literary Literacy // International Conference on Language, Literature, and Education \(ICLLE 2018\), 2018. DOI 10.2991/iclle-18.2018.21. URL: https://www.atlantis-press.com/proceedings/iclle-18/55907962](https://skyteach.ru/2019/12/04/quizlet-cto-eto-i-kak-rabotaet/Rama Wijaya A. Rozak, Yeti Mulyati, Vismaia S. Damaianti, Sumiyadi Developing Reading Skills and Beginning Writing through Literary Literacy // International Conference on Language, Literature, and Education (ICLLE 2018), 2018. DOI 10.2991/iclle-18.2018.21. URL: https://www.atlantis-press.com/proceedings/iclle-18/55907962)

Sumaryana Y. (2017). Pembelajaran sastra di sekolah dasar berbasis kearifan lokal (cerita rakyat). *Jurnal Mimbar Sekolah Dasar*, 4 (1), hlm. 21-28. [Online]. URL: <http://doi.org/10.23819/mimbar-sd.v4i1.5050>. Diakses 5 Juni 2017

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE
REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 1, Number 401 (2023), 70-87
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.423>
MPHTI 14.35.01

© Zh.Akhmetova , Zh. Orynkhanova* , G. Seidullayeva ,
E. Tursunbayeva , 2023

Kazakh National Women's Teacher Training university, Almaty,
Kazakhstan.

E-mail: zhakenty1414@gmail.com

PROBLEMS OF FORMATION OF DIGITAL LITERACY OF TEACHERS OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Akhmetova Zhanat – the main author, PhD student of Kazakh National Women's Teacher Training university

E-mail: zhanat_ab@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4408-6817>;

Orynkhanova Zhanat – Kazakh National Women's Teacher Training university, senior lecturer, Master's degree

E-mail: zhakenty1414@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0437-3299>;

Seidullayeva Gulzhan – Kazakh National Women's Teacher Training university. Candidate of Philological Sciences, acting Associate Professor

E-mail: seydullaeva70@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2437-9321>;

Tursunbayeva Elnura – Kazakh National Women's Teacher Training university, 2nd year master's student

E-mail: elnuratursunbayeva10@gmail.com

Abstract. This article is devoted to the problem of digital literacy of modern teachers of higher educational institutions. The challenges of the digital age, such as globalization, the increasing variability of the surrounding world, technologization, personalization have a significant impact on education, its content, structure, goals, methods. Digital technologies, being an integral part of the new reality of social development, significantly change the educational process in schools and higher educational institutions. In the context of digitalization of education and the active introduction of information technologies in the educational process, the requirements for the teaching staff of higher education are also changing. This has become especially noticeable over the past three years, when Kazakh universities switched to a remote learning format. Therefore, the authors of the article address the problem of digital literacy of teachers of higher educational institutions. The methodological

basis of the study is presented by methods of analyzing the theoretical experience of digitalization of education. When measuring the digital literacy of teachers, the digital literacy index was used, which is based on the assessment of such indicators as information literacy, communication literacy, media literacy, attitude to innovation. According to the results of the study, the index of digital literacy of university teachers is 86 points out of 100. It should be noted that here young specialists are ahead of teachers with experience in knowledge of technological innovations and interest in innovations. The article also discusses aspects of the formation of digital literacy of a university teacher as an urgent problem of modern education. The history of the issue is highlighted, the definition of digital literacy is given. The analysis of modern processes, accumulated experience is carried out, promising directions for improving the level of digital literacy among university teachers in Kazakhstan are determined.

Keywords: digital skills, digital competencies, modern educational space, pedagogical competencies, university, digital technologies.

© Ж.Б. Ахметова, Ж.А. Орынханова*, Г.А. Сейдуллаева,
Э.И. Турсунбаева, 2023

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
E-mail: zhakenty1414@gmail.com

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫ ОҚЫТУШЫЛАРЫНЫҢ ЦИФРЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Мақала жоғары оқу орындарының қазіргі заманғы педагогтарының цифрлық сауаттылығы мәселелерін қарастыруға арналған. Жаһандану, қоршаған әлемде болып жатқан өзгерістер, технологияландыру, даралау сияқты цифрлық дәуірдің сын-қатерлері білімге, оның мазмұнына, құрылымына, мақсаттарына, әдістеріне айтарлықтай әсер етеді. Цифрлық технологиялар әлеуметтік дамудың жаңа болмысының ажырамас бөлігі бола отырып, мектептер мен жоғары оқу орындарындағы оқу процесіне айтарлықтай өзгерістер енгізуде. Білім беруді цифрландыру және білім беру процесіне ақпараттық технологияларды белсенді енгізу жағдайында жоғары білімнің оқытушылар құрамына қойылатын талаптар да күшейеді. Бұл әсіресе соңғы үш жылда қазақстандық жоғары оқу орындары қашықтықтан оқыту форматына көшкен кезде байқалды. Сондықтан мақала авторлары жоғары оқу орындары оқытушыларының цифрлық сауаттылығы мәселесіне назар аударады. Зерттеудің әдіснамалық негізі білім беруді цифрландырудың теориялық тәжірибесін талдау әдістерімен ұсынылған. Педагогтердің цифрлық сауаттылығын өлшеу кезінде ақпараттық сауаттылық, коммуникациялық сауаттылық, медиасауаттылық, инновацияларға көзқарас сияқты көрсеткіштерді бағалауға негізделген цифрлық сауаттылық индексі пайдаланылды. Зерттеу нәтижелері бойынша

университет оқытушыларының цифрлық сауаттылық индексі 100-ден 86 баллды құрайды. Айта кету керек, бұл жерде жас мамандардың технологиялық жаңалықтар мен инновацияларға деген қызығушылығы тәжірибесі бар педагогтардан әлдеқайда жоғары. Мақалада сонымен қатар университет оқытушысының цифрлық сауаттылығының қазіргі білім берудің өзекті мәселесі ретінде қалыптасу аспектілері қарастырылады. Мәселенің тарихы баяндалады, цифрлық сауаттылықтың анықтамасы келтіріледі. Қазіргі заманғы процестерге, жинақталған тәжірибеге талдау жүргізіледі, Қазақстанның жоғары оқу орындарының оқытушылары арасында цифрлық сауаттылық деңгейін арттырудың перспективалық бағыттары айқындалады.

Түйін сөздер: цифрлық дағдылар, цифрлық құзыреттер, заманауи білім беру кеңістігі, педагогикалық құзыреттер, ЖОО, цифрлық технологиялар.

© Ж.Б. Ахметова, Ж.А. Орынханова*, Г.А. Сейдуллаева,
Э.И. Турсунбаева, 2023

Казахский национальный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан.
E-mail: zhakenty1414@gmail.com

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЦИФРОВОЙ ГРАМОТНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

Аннотация. Данная статья посвящена рассмотрению проблемы цифровой грамотности современных педагогов высших учебных заведений. Вызовы цифровой эпохи, такие как глобализация, возрастающая изменчивость окружающего мира, технологизация, персонализация оказывают значительное воздействие на образование, его содержание, структуру, цели, методы. Цифровые технологии, являясь неотъемлемой частью новой реальности социального развития, существенно меняют учебный процесс в школах и высших учебных заведениях. В условиях цифровизации образования и активного внедрения информационных технологий в образовательный процесс, требования к преподавательскому составу высшего образования также меняются. Особенно заметно это стало за последние три года, когда казахстанские вузы перешли на удаленный формат обучения. Поэтому авторы статьи обращаются к проблеме цифровой грамотности преподавателей высших учебных заведений. Методологическая основа исследования представлена методами анализа теоретического опыта цифровизации образования. При измерении цифровой грамотности педагогов был использован индекс цифровой грамотности, который базируется на оценке таких показателей, как информационная грамотность, коммуникационная грамотность, медиаграмотность, отношение к инновациям. По результатам исследования индекс цифровой грамотности преподавателей университетов составляет 86 баллов из 100. Необходимо

отметить, что здесь молодые специалисты опережают педагогов со стажем в знании технологических новинок и интересе к инновациям. В статье также рассматриваются аспекты становления цифровой грамотности преподавателя вуза как актуальной проблемы современного образования. Освещается история вопроса, приводится определение цифровой грамотности. Проводится анализ современных процессов, накопленного опыта, определяются перспективные направления повышения уровня цифровой грамотности среди преподавателей вузов Казахстана.

Ключевые слова: цифровые навыки, цифровые компетенции, современное образовательное пространство, педагогические компетенции, вуз, цифровые технологии.

ВВЕДЕНИЕ

Современный мир во многом трансформировался под влиянием бурно развивающихся цифровых технологий: для него характерны глобализация производства и потребления, электронные средства ведения бизнеса и политики, виртуализация и формирование «общества сетевых структур», перспектива расцвета гражданского общества и вместе с тем ранее не встречавшиеся угрозы такому обществу и частной жизни в нем, ускоренная циркуляция знаний, мнений и попросту слухов за счет мгновенной передачи на любое расстояние произвольного объема мультимедийных текстов, изображений и звуков, возникновение связанных с применением и развитием информационных технологий новых профессий, новых стилей жизни, широкая доступность и востребованность бытового электронного оборудования – прежде всего средств мобильной связи, развитие глобальных СМИ, электронных библиотек, новые формы функционирования рекламы и возникновение медиаискусств (Войскунский, 2010).

Образование не остается в стороне от цифровых преобразований, поскольку невозможно построить цифровую среду без квалифицированных кадров с высокими цифровыми компетенциями. Такие глобальные изменения в культуре современного общества, перспективы развития цифрового образования выдвигают высокие требования к педагогам высших учебных заведений перерабатывать значительные объемы информации. В условиях экспоненциального роста именно перед преподавателем учреждения высшего образования, для которого информация является предметом его профессиональной деятельности возникает ряд сложных психологических, социальных и интеллектуальных задач. Вследствие стремительных изменений в области цифровых технологий ему предстоит в кратчайшие сроки усваивать новые способности, знания, умения и способы деятельности, тем самым развивая свою цифровую компетентность.

Таким образом, педагоги высших учебных заведений должны обладать умениями быстрой и многоплановой обработки, хранения, представления и интерпретации информации, ее применения в учебном процессе и научной

деятельности с помощью цифровых средств. В сегодняшних условиях обучения, как правило, эти умения формируются, но это формирование по большей части происходит стихийно, без надлежащей системы. Создание инновационной информационно-образовательной среды, в условиях погружения в которое происходит формирование цифровой компетентности педагогов высших учебных заведений, формирование их готовности к применению цифровых средств в профессиональной деятельности, требует углубленного анализа психолого-педагогических основ этого формирования.

Распространение цифровых технологий расширяет возможности каждого человека, обеспечивает неограниченный доступ к различным цифровым инструментам, материалам и услугам. Цифровизация высшего образования направлена на формирование у студентов интереса к обучению, и представляет собой расширение возможностей для преподавателей и студентов для интерактивной работы и контроля учебного материала. Цифровая трансформация образования не только расширяет возможности педагогов и студентов, но и требует от участников образовательного процесса приобретения новых знаний, навыков и умений для эффективной работы с цифровыми инструментами, материалами и услугами. С использованием информационно-коммуникационных технологий меняется традиционный образовательный процесс, а также трансформируется роль педагога в новой образовательной среде. Деятельность современного преподавателя высшей школы направлена на распространение новых моделей организации воспитательной работы со студентами. В этой связи наряду с рассмотрением эффективности цифровизации образования и рисков этого процесса, описанных в работах современных исследователей, важно изучить готовность преподавателя для цифровых преобразований и его цифровые компетенции для работы в новом образовательном пространстве.

Человечество вступило в Четвертую промышленную революцию, и для повышения качества образования XXI-го века необходимы новые модели вузовской системы. Неизбежная смена парадигмы предполагает выработку не только новых методических подходов, но и полного пересмотра педагогических компетенций. И самым простым, быстрым и эффективным способом получить новые навыки и встроиться в стремительно меняющуюся реальность будет именно онлайн-образование.

В настоящее время онлайн-обучение рассматривается как перспективное направление развития отечественной системы образования. Исследователи отмечают, что дистанционное обучение – это режим обучения, при котором учитель и ученик имеют пространственное и временное разделение. Онлайн-обучение – это специальная технология, которая обеспечивает педагогическое взаимодействие посредством обмена информацией с использованием печатной продукции, аудио-и видеосвязи и компьютерной сети.

Георгиаду и Сиакас (Georgiadou, Siakas, 2006) определяют онлайн-образование как глобальную систему доставки знаний, организованную

в соответствии с учебным планом, которая считает, что учитель и студенты разделены в пространственном измерении и что эта дистанция заполняется с помощью технологических ресурсов и требует специальной методологии учебного плана, специальных методов обучения, способов коммуникации с помощью электронных и других технологий, специальной организационно-административной структуры.

Сегодня онлайн-обучение предполагает целенаправленный, организованный и активный процесс опосредованного (с использованием специальных педагогических и технических средств) общения преподавателей и студентов, в ходе которого студенты обучаются на расстоянии и приобретают знания, навыки и умения, необходимые для выполнения профессиональной деятельности.

Одной из задач онлайн-обучения является управление учебно-познавательной деятельностью студентов, которая определяется целью их обучения и развития их интеллектуальных способностей и мозговой мощи.

Обзор международных, российских и национальных платформ онлайн-образования, предлагающих обучение по интересующей нас теме, показал следующее. На платформе «Открытое образование» размещены онлайн-курсы по базовым дисциплинам, изучаемых в российских университетах, и основная аудитория платформы — студенты российских вузов, которые изучают курсы в дополнение к программам вуза или для того, чтобы перезачесть курс в собственном институте. На известной международной платформе Coursera несколько другая аудитория. В основном это молодые люди от 25 до 35 лет, которые имеют высшее образование, настроены, в первую очередь, на карьерный рост. Популярностью пользуются практикоориентированные курсы или специализации, то есть цепочки курсов, которые позволяют овладеть новым инструментом или даже профессией. Как показал анализ, на платформе много технических, но мало гуманитарных курсов.

Существенный вклад в разработку проблемы отечественного онлайн-образования вносит платформа Открытый университет (Open University), учрежденная ведущими вузами Казахстана. К данной платформе подключились 116 вузов. Доступ к онлайн-курсам от ведущих казахстанских и зарубежных преподавателей вузов бесплатный. В настоящее время доступны курсы по базовым дисциплинам бакалавриата, изучаемым в высших учебных заведениях Казахстана (по философии, математике, программированию, информационным технологиям и бизнесу), а также размещены разработанные видео-лекции на основе 47 учебников, переведенные в рамках проекта «Новое гуманитарное знание. 100 новых учебников на казахском языке». На платформе представлено 25 курсов.

Анализ функционирующих на сегодняшний день порталов показал, что на них не представлены продукты для развития преподавательских и филологических навыков. Компетенции курсов на платформах открытого образования не всегда соответствуют образовательным программам вузов или существенно отличаются от них.

В рамках этой исследовательской работы мы специально обратимся к цифровой грамотности современных педагогов высших учебных заведений, что поможет взглянуть на проблему цифровизации под другим углом.

МАТЕРИАЛЫ И ОСНОВНЫЕ МЕТОДЫ

Модернизация образования волнует умы многих современных исследователей. Вопросы реформирования образовательной структуры рассматриваются с разных точек зрения и затрагивают различные аспекты образования. Исследователи уделяют особое внимание Болонской системе образования. Большой интерес также вызывает цифровизация образования: положительные аспекты этого процесса и риски.

Среди аспектов, которые волнуют ученых, занимающихся цифровой трансформацией образования, можно выделить следующие: использование информационно-коммуникационных технологий в образовательном процессе, разработка онлайн-курсов и внедрение дистанционного обучения в систему образования, создание единого цифрового образовательного пространства. Исследователи также затрагивают вопросы изучения компетенций научно-педагогических работников, связанных с цифровой грамотностью, что позволит в полной мере использовать цифровые технологии в образовательном процессе.

В 2020 году в связи с тем, что мир столкнулся с новой инфекцией, осложнившей эпидемиологическую ситуацию, многие процессы начали переходить на удаленный режим. Процесс обучения студентов не был исключением. Университеты мира активно запустили дистанционную форму обучения. Стоит отметить, что большинство казахстанских вузов не использовали дистанционное обучение в рамках образовательного процесса до 2020 года. Чаще всего университеты включали в учебную программу факультативные онлайн-курсы. Но уже в начале марта 2020 года абсолютно все казахстанские вузы должны были освоить удаленную работу, трансформировать образовательную среду, а преподаватели – адаптировать свои дисциплины к онлайн-формату с использованием различных дистанционных технологий и методов. Анализируя данные многих эмпирических исследований, касающихся взглядов студентов и педагогов казахстанских вузов на дистанционное обучение, мы видим, что, как студенты, так и преподаватели отмечают отсутствие цифровых компетенций для эффективного дистанционного обучения. Ряд университетов оперативно разработали и начали внедрять программы повышения квалификации преподавателей, направленные на овладение современными технологиями работы в дистанционном формате, что, в свою очередь, говорит об актуальности и важности этого вопроса для всей системы образования.

На наш взгляд, очень важно решить проблему цифровой грамотности современных педагогов высших учебных заведений; это поможет понять готовность преподавателей к цифровизации образования в целом и определить их роль в образовательном пространстве с использованием дистанционных технологий.

В связи с нашей целью мы обращаемся к образованию как к одному из важных социальных институтов (М. Вебер). Рассматривая образование как социальный институт, мы видим, что образование – это совокупность учреждений и организаций, выполняющих функцию просвещения и воспитания. Структурно-функциональный подход (Т. Парсонс) позволяет определить все функции этого учреждения. Более того, поскольку образование – это система, модернистские изменения (Э. Гидденс) приводят к трансформации структуры образовательной системы и ее функций, что отражается в роли преподавателей в рамках этой преобразующей структуры, что можно проследить с помощью теории детерминации человеческого поведения А. Маслоу.

Таким образом, проанализирована научная литература, касающаяся выбранной проблемной области исследования, и переход в срочном порядке на дистанционную работу в образовательном процессе высшей школы показывает, что очень важно обратиться к цифровой грамотности профессорско-преподавательского состава высшей школы, что поможет нам оценить готовность преподавателей к цифровизации образования.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Обладают ли преподаватели высших учебных заведений достаточной цифровой грамотностью для активного вовлечения студентов в виртуальную обучающую среду? Готовы ли они к цифровизации образования и могут ли эффективно использовать цифровые технологии в образовательном процессе?

Мы попытались найти ответы на поставленные вопросы путем анализа данных эмпирических исследований. Результаты исследования показывают, что практика использования цифровых технологий преподавателями вузов выглядит следующим образом: 1/3 респондентов считают, что около 40% их коллег либо вообще не используют цифровые технологии, либо используют их очень редко. Однако также отмечается, что около 85% преподавателей университетов являются активными пользователями Интернета, 2/3 преподавателей интересуются новыми приложениями, а около 60% активно пользуются социальными сетями.

Таким образом, мы видим, что большинство преподавателей университетов идут в ногу со временем и демонстрируют высокие показатели цифровой грамотности.

При измерении цифровой грамотности нами использован такой показатель, как индекс цифровой грамотности. Индекс цифровой грамотности преподавателей вузов базируется на оценке таких показателей, как информационная грамотность, коммуникационная грамотность, медиаграмотность, отношение к инновациям. По нашим оценкам, индекс цифровой грамотности преподавателей университетов составляет 86 баллов из 100. Однако здесь молодые специалисты опережают педагогов со стажем в знании технологических новинок и интересе к инновациям. Так как относятся к различным новшествам с большей легкостью, чем их старшие коллеги.

Педагоги со стажем, в свою очередь, более консервативны, хотя из-за своей профессиональной службы они вынуждены работать с новыми технологиями. В связи с чем доля педагогов, у которых есть проблемы с использованием технологий, постепенно снижается.

Несмотря на то, что уровень цифровой грамотности современных преподавателей высших учебных заведений высок, и они обладают достаточными знаниями, навыками и следуют правильным рекомендациям, их готовность активно использовать информационные технологии в процессе образовательной деятельности и онлайн-обучения не так велика, поэтому цифровые компетенции преподавателей высших учебных заведений требуют дополнительного развития. По нашему мнению, качественное обучение работе с цифровой образовательной средой поможет повысить готовность преподавателей. Мы считаем, что в рамках такого обучения необходимо ознакомить преподавателей с возможностями, которые предоставляет дистанционный формат для цифрового общения со студентами и научным сообществом. Обучение должно быть направлено на развитие у педагогов навыков создания электронных материалов и обмена ими с коллегами. Кроме того, сотрудники университета должны научиться защищать информацию, творчески использовать цифровые технологии для решения различных образовательных и внеаудиторных задач.

ОБСУЖДЕНИЕ

Рассмотрение проблемы формирования цифровой компетентности педагогов высшей школы мы начнем с анализа содержания основных понятий, связанных с термином «цифровизация».

В узком понимании цифровизация означает преобразование информации в цифровую форму, которое в большинстве случаев ведет к снижению затрат, появлению новых возможностей и т.д. В широком понимании цифровизация как цифровая трансформация информации соответствует следующим требованиям (Халин, 2018):

- охватывает производство, бизнес, науку, социальную сферу и обычную жизнь граждан;
- сопровождается лишь эффективным использованием ее результатов;
- ее результаты доступны всем пользователям преобразованной информации;
- пользователи цифровой информации имеют навыки работы с ней.

Основой цифровизации стало развитие компьютерных технологий, интернета и мобильных коммуникаций. Это развитие привело к существенным изменениям и в образовательной отрасли, все большее распространение получают цифровые технологии в учебных заведениях всех уровней. Понятие «цифровизация образования» еще не приобрело своего единого понимания и толкования. Его рассматривают и как инструмент эффективной доставки информации и знаний студентов, и как инструмент создания учебных материалов, и как инструмент эффективного способа преподавания, и как средство построения новой образовательной среды (Сафуанов, 2019).

По Н. Стрекаловой, цифровизация образования предусматривает перевод в цифровой формат всех учебно-методических материалов и создание на их основе общедоступных баз знаний, максимальный перенос учебного процесса в Интернет и использование для организации обучения мобильных и облачных технологий, привлечение к управлению учебным процессом технологий web 3.0 и интеллектуальных систем, широкое применение массовых открытых курсов (Стрекалова, 2019). Автор анализирует возможные негативные последствия цифровизации образования, среди которых выделяет потерю базовых когнитивных компетенций (письмо, счет, логика, чтение), снижение личных контактов, снижение качества образования, рост конфликтов, отток талантливой молодежи и преподавателей за границу и др.

Цифровое образование, по мнению М. Маниковской, – это образовательная деятельность, основанная на цифровых технологиях. Она содержит цифровую образовательную среду как открытую совокупность информационных систем, предназначенных для обеспечения различных задач образовательного процесса (Маниковская, 2019).

К. Ахметов выделяет следующие изменения в образовательной отрасли в связи с ее цифровизацией (Ахметов, 2013):

- качественно меняется взаимодействие преподавателя и студентов на основе стимулирования инновационных форм коллективной работы;
- меняются подходы к управлению временем. Учебный процесс может происходить в любом месте, где имеется связь с Интернетом;
- студенты получают не только расширенный доступ к контенту, но и возможность его создавать;
- обеспечивается непосредственная обратная связь между преподавателем и студентом.

Информатизация общества обуславливает существенные изменения в образовательной деятельности преподавателя, вследствие чего актуализируется проблема разработки новых подходов к повышению качества подготовки специалистов в условиях информационно-образовательной среды.

Растущие требования к профессиональной подготовке педагогов высших учебных заведений требуют быстрой адаптации к условиям цифровой инфраструктуры, уверенности в различных практических ситуациях применения в учебном процессе цифровых средств обучения и цифровых систем.

Рассматривая зависимость человека от технологий, Г. Александров и В. Киреев указывают на необходимость грамотного баланса этой зависимости от вспомогательных и основных инструментов информационного прогресса.

Обеспечением этого баланса и является цифровая компетентность, которая по своему содержанию выходит за рамки знаний и навыков, и содержит также социальные и эмоциональные аспекты использования и понимания цифровых устройств и технологий. Они подчеркивают необходимость овладения цифровой компетентностью пользователей виртуальных социальных площадок для коммуникации, отмечая, что такое овладение позволяет минимизировать риск информационного давления или утечки информации (Александров, 2014).

В комплексном исследовании ученые Г. Солдатова и А. Рассказова под цифровой компетентностью понимают «основанную на непрерывном овладении компетенциями (знания, умения, мотивация, ответственность) способность индивида уверенно, эффективно, критично и безопасно выбирать и применять инфокоммуникационные технологии в разных сферах жизнедеятельности (информационная среда, коммуникации, потребление, техносфера), а также его готовность к такой деятельности» (Солдатова, 2014).

Суммируя многочисленные исследования цифровой компетентности, отметим постепенную эволюцию понятий информационная компетентность, информационно-коммуникационная компетентность, информационно-цифровая компетентность, цифровая информационная компетентность, цифровая компетентность.

Собственно, речь идет о синонимах понятия «цифровая компетентность», но содержание этих понятий в зависимости от того, когда именно они применялись, постепенно менялось с развитием компьютерной техники, средств коммуникации, Интернета, мобильных устройств и гаджетов (от WEB 1 до WEB 3), приобретая современное его понимание.

Учитывая приведенный анализ исследований цифровой компетентности, дадим определение цифровой компетентности педагога учреждения высшего образования как его динамической способности целесообразно, критично и безопасно в процессе профессиональной деятельности выбирать, создавать и изменять цифровые ресурсы, управлять ими, защищать и распространять их, применять в процессе собственной научной деятельности и обучения студентов, расширяя возможности студентов и способствуя развитию их цифровой компетентности.

Содержание цифровой компетентности преподавателя представлено на рис. 1.

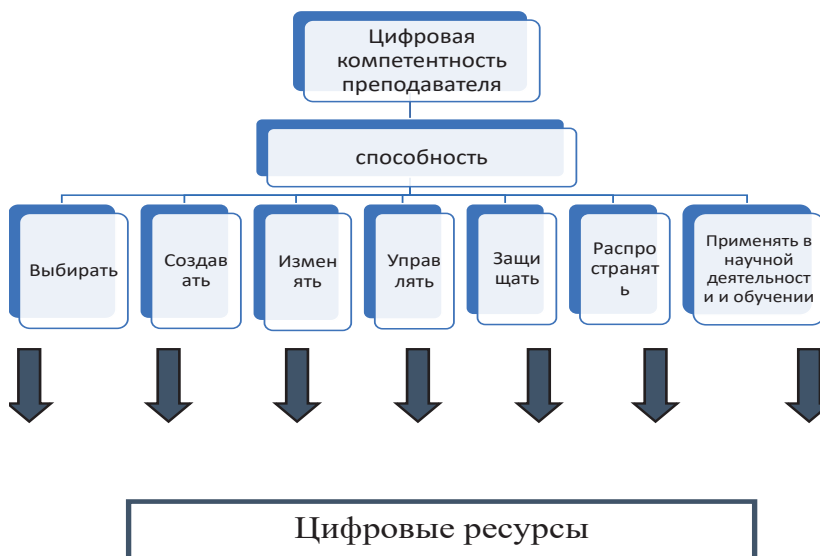

Рис. 1. Содержание цифровой компетентности преподавателя

Европейским исследовательским центром Европейской комиссии разработана рамка цифровой компетентности, согласно которой выделены сферы применения цифровой компетентности:

- информация и умение работать с данными;
- коммуникация и сотрудничество;
- создание цифрового контента;
- безопасность.

Там же описаны необходимые для каждой сферы компетентности.

Среди основных структурных составляющих цифровой компетентности согласно указанной сферы их применения названы: просмотр, поиск и фильтрация данных, информации и цифрового контента, их оценка и управление ими; осуществление взаимодействия, обмен, сотрудничество с помощью цифровых технологий на принципах сетевого этикета; разработка, создание и изменение цифрового контента; способность защищать устройства, персональные данные и т.д.

Поэтому, основываясь на исследованиях Г. Солдатовой и А. Рассказовой (Солдатова, 2014) и учитывая Европейскую рамку цифровой компетентности, нами предложена следующая структура цифровой компетентности педагогов высших учебных заведений:

- *информационно-поисковая компетентность*: способность к поиску, пониманию, обработке, организации и архивированию цифровой информации, ее критического осмысления;
- *онлайн-коммуникативная компетентность*: способность к онлайн-коммуникации с коллегами и студентами в различных формах;
- *когнитивно-учебная компетентность*: способность к созданию и применению в процессе профессиональной деятельности учебного и научного контента с использованием цифрового ресурса;
- *компетенции по безопасности*: способность к безопасному использованию компьютера, программного обеспечения, учебных компьютерных программ в профессиональной деятельности.

Каждый компонент цифровой компетентности содержит, кроме соответствующих знаний и умений, составляющую, связанную с мотивацией и ответственностью. Мотивационный компонент предполагает формирование осмысленной потребности в цифровой компетентности как основы адекватной цифровой активности, дополняющей жизнедеятельность человека в современную эпоху. Компонент ответственности связан с онлайн-безопасностью (умения обеспечения безопасности при работе в интернете с информацией, в процессе онлайн-коммуникаций в учебном процессе, при работе с компьютером, гаджетами и средствами мультимедиа, а также умение обеспечивать техническую безопасность при осуществлении всех этих действий).

Отметим, что в научной литературе весьма часто употребляются понятия «цифровая грамотность» и «цифровая культура».

В «Типовых академических стандартах информационной и технологичес-

кой грамотности» штата Висконсин (США) (подчеркнем, что в англоязычной литературе понятие «информационная и технологическая грамотность» является синонимом «цифровая грамотность») это понятие определяется как «способность кого-либо работать индивидуально или коллективно, используя инструменты, ресурсы, процессы и системы, которые отвечают за доступ и оценку информации, полученной через любые медиаресурсы, и использовать такую информацию для получения новых знаний, создания новых продуктов и систем» (Wisconsin Department).

Вместе с тем можно привести примеры других трактовок этих понятий. Так, Дж. Романи считает, что в состав компетентности (цифровой компетентности) входят е-осведомленность, технологическая грамотность, информационная грамотность, цифровая грамотность и медиа грамотность, то есть понятие «цифровая компетентность» является более общим, чем понятие «цифровая грамотность»» (Romani, 2009).

Рассмотрение содержания цифровой культуры Н. Соколова переводит в другую плоскость, указывая, что исследование цифровой культуры не исчерпывается анализом цифровых технологий, форматов и гаджетов, а затрагивает самые разные стороны жизни современного человека. Исследовательница считает необходимым исследование изменений в самой культуре, связанных с распространением цифровых технологий, а не только анализировать более широкое поле артефактов и практик, появление которых стало возможным благодаря цифровым технологиям: компьютерные игры, Интернет, компьютерную графику, технологическое искусство и др. (Соколова, 2012). По ее мнению, цифровая культура не соизмерима с понятиями «цифровая компетентность» и «цифровая грамотность».

Итак, анализ исследований ученых показал, что в плане сравнения понятий «цифровая культура», «цифровая грамотность» и «цифровая компетентность» существуют разные мнения относительно того, какое из них является более общим. Мы считаем, что педагогический феномен «цифровая компетентность» значительно шире и более общее по сравнению с понятиями «цифровая культура» и «цифровая грамотность», поскольку его смысловой контент вмещает и навыки работы в информационно-коммуникационной (цифровой) среде как ведущий признак цифровой грамотности, и социокультурная составляющую (новые артефакты, новые практики цифровой культуры с соответствующими ценностными ориентирами и личностным опытом).

Повышение цифровой грамотности преподавателей вузов не только сократит существующий разрыв между взрослыми и студентами, но и способствует обеспечению адекватного обучения «цифровым» студентам, способ мышления и стиль учения которых в корне отличны от тех же навыков предыдущего «бумажного» поколения. Цифровое поколение выросло с этими технологиями и, когда оно попадет в среду, где степень их использования не отвечает его ожиданиям, это его демотивирует, и оно перенаправляет свое внимание и энергию к другим объектам и целям. Эти ожидания связаны с активным и

эффективным использованием цифровых технологий в образовательном процессе. Значительный интерес в этом плане вызывает Теория поколений, связавшая отдельные поколения с определенными ценностными ориентациями и влияниями, присущими данной эпохе.

Теорию поколений создали американские ученые Нейл Хоув и Уильям Штраус в 1991 году. Ученые выделяют 4 типа активных поколений: бебибумеры (1943-1963), поколение X (1963-1980), поколение Y (1980-1995), поколение Z (1995-2010). С точки зрения теории поколений мы ориентировались на характеристики беби-бумеров и поколения X, именно представители этих поколений являются преподавателями и характеристики поколений Y, Z, представители которых по возрасту составляют подавляющую часть студентов.

Мы остановимся лишь на тех характеристиках этих поколений, которые важны для нашего исследования. Поколение Y выросло в эпоху виртуального мира, компьютеров, цифровых технологий, поэтому технограмотность его представителей совсем иного характера, чем у предыдущих поколений. Во время учебной коммуникации со студентами – представителями этого поколения, преподавателю нужно помнить и учитывать их наивность и умение подчиняться, ориентацию на быстрый результат, нежелание долго ждать вознаграждения, адаптивные возможности, способность отстаивать свою точку зрения и уважение к себе. Высшее образование относится к их приоритетным жизненным ценностям и воспринимается как важнейшее условие успеха.

Как известно, представители поколения Z рождаются с «интернетом в руках». То, что предыдущие поколения называли «новыми технологиями» или «технологиями будущего», для поколения Z уже настоящее. Именно это, прежде всего, отличает их от поколения Y, так как детство последних прошло еще до технологического бума. Семья и дружба для них на первом месте, в пятерку попадают еще любовь, карьера и деньги. Поколение Z – первое поколение, которое полностью родилось во времена глобализации и постмодернизма.

Важным с точки зрения организации учебного процесса с этой категорией студентов является следующее наблюдение: «... представители поколения Z больше озабочены тем, как найти информацию, а не ее анализом. ... Помните, поколение Z знает только быстрый и простой поиск». Но знатоки поколения Z предостерегают: «... не стоит вмешиваться в сам процесс поиска. Воздержитесь от соблазна предоставить им перечень источников, которыми можно пользоваться».

Достояние теории поколений важно для гармонизации отношений между преподавателями и будущими педагогами высших учебных заведений, для более эффективного формирования у студентов цифровой компетентности. Итак, для учета особенностей студентов, принадлежащих к поколению Z, преподавателям необходимо:

- а) делать акцент на индивидуальном подходе к каждому студенту и избегать сравнений его с другими;
- б) коммуникацию осуществлять предметно, конкретно и четко;

в) заранее знакомить студентов с содержанием, объемом и формой контрольных мероприятий;

г) предлагать творческие, индивидуально ориентированные задания и проекты;

д) тщательно продумать систему поощрения студентов.

Становление и развитие поколений Y и Z отражают изменения, определяемые новой социокультурной ситуацией. В. Масленникова констатирует у современных студентов изменения высших психических функций (память, внимание, мышление, восприятие, речь), обуславливающие развитие интеллекта и индивидуальных внутренних инструментов познания. Интенсификация использования интернета как культурного внешнего инструмента познания для решения различных задач новыми, нетрадиционными способами способствует возникновению изменений когнитивной организации личности студента и способов его учебной деятельности (Масленникова, 2019). По ее мнению, в основе разработки содержания любого учебно-образовательного курса важным становится принцип организации усвоения оптимально необходимого набора знаний, реализации определенного алгоритма, что способствует усвоению и трансляции знаний средствами индивидуальных внутренних и внешних инструментов познания, которые составляют когнитивную организацию личности (Масленникова, 2019).

Чтобы определить сущность цифровой грамотности современных преподавателей высших учебных заведений, мы обратились к определению цифровой культуры, к способам выражения цифровой трансформации образования и определили, что такое цифровые компетенции.

Цифровая культура – это прежде всего осознание возможностей современного информационного комплекса технологий, их функциональной составляющей, а также понимание способов грамотного применения данных решений в повседневной реальности (Kaig, 2014)

Цифровая революция сейчас находится на своем пике, поэтому внедрение новых технологий в образовательный процесс и формирование новых моделей обучения требует от преподавательского состава особых компетенций. Компетенции – это целый ряд вопросов, в которых человек осведомлен и в которых он обладает практическими знаниями и опытом. Компетентность учителя – это совокупность характеристик знаний, умений и навыков, которые усваиваются индивидом и проявляются как способность и готовность индивида проектировать действия при решении различных трудовых задач (Morais, 2015).

Для эффективного выполнения своей трудовой деятельности современный педагог должен обладать набором следующих компетенций: когнитивной; социально-психологической; управленческой; информационной; коммуникативной; цифровой; компетентностью в области сохранения здоровья. Эти компетенции позволяют педагогам быть успешными в своей профессиональной деятельности. Однако в свете активной цифровой трансформации образования

цифровые компетенции учителей, их цифровая грамотность имеют особое значение.

Цифровые компетенции включают компетенции, связанные с информационной грамотностью, то есть способностью преподавателей находить и критически оценивать информацию в цифровой среде, на различных информационных ресурсах; они также включают навыки сотрудничества и взаимодействия в электронной среде: знание правил и норм поведения в процессе цифровой коммуникации; умение формировать цифровой контент, умение защищать персональные данные; обеспечение безопасности физического и психологического здоровья пользователей; а также компетенции, связанные с возможностью выявления и устранения технических проблем при работе с цифровыми устройствами (Fitzgerald, 2014).

Цифровые компетенции составляют цифровую грамотность преподавателя высшего образования. Цифровая грамотность – это система знаний, навыков и установок, необходимых современному человеку для жизни в цифровом обществе, а педагогу – для успешной работы в цифровом образовательном пространстве, т.е. «цифровая грамотность – это способность безопасно и надлежащим образом управлять, понимать, интегрировать, обмениваться, оценивать, создавать информацию и получать к ней доступ с помощью цифровых устройств и сетевых технологий участвовать в экономической и социальной жизни» (Jo Shan Fu, 2013).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В настоящее время происходит активизация процессов цифровизации образования, которая связана с формированием цифровой образовательной среды, где субъекты образовательного процесса используют информационно-коммуникационные технологии. Цифровизация образования — это формирование моделей организации дистанционного обучения путем разработки и внедрения онлайн-курсов, разработка цифровых учебных материалов и площадка для осуществления связи между преподавателем и студентом с использованием цифровых платформ (UNESCO recommendations, 2011).

Качество образовательного процесса в высшей школе во многом зависит от владения преподавателем информационно-коммуникационными технологиями.

Анализ научной литературы и эмпирических данных показал, что для эффективного выполнения своей трудовой деятельности успешные педагоги должны обладать следующими компетенциями: когнитивная, социально-психологическая, социально-организационная, информационно-компьютерная, творческая, (цифровая) коммуникация. В свете активной цифровой трансформации образования цифровые компетенции учителей и их цифровая грамотность имеют особое значение.

Анализ эмпирических данных показывает, что в целом современные преподаватели высших учебных заведений обладают высоким уровнем

цифровой грамотности, но готовность использовать информационно-коммуникационные технологии в образовательном процессе невысока, поскольку современные педагоги не очень быстро воспринимают инновации.

ЛИТЕРАТУРА

Александров Р.О., Киреев В.С. (2014) Цифровая компетентность как инструмент контроля и распространения информации в информационном обществе. *Современные проблемы науки и образования*. № 4

Ахметов К. (2013) Взаимодействие человека и компьютера: тенденции, исследования, будущее. *Foresight*. Том 7. Выпуск 2. 58-68

Войскунский А. Е. (2010) Психология и Интернет. Москва: Акрополь. 439 с.

Маньковская М.А. (2019) Цифровизация образования: вызовы традиционным нормам и принципам морали. *Власть и управление на Востоке России*. Выпуск 2 (87). 100-107

Масленникова В.Ш. (2019) К проблеме когнитивного моделирования образовательной деятельности в условиях цифровизации высшего образования. *Вестник ВГПУ им. И.Я. Яковлева*. Выпуск 2 (102). 134-140

Сафуанов Р.М., Лехмус М.Ю., Колганов Е.А. (2019) Цифровизация системы образования. *Бюллетень НТУ США. Наука, образование, экономика. Серия «Экономика»*. № 2 (28). 116-121

Соколова Н.Л. (2012) Цифровая культура или культура в цифровую эпоху. *Международный журнал культурных исследований*. 2012. № 3(8). с. 6-10. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovaya-kultura-ili-kultura-v-tsifrovuyu-epohu>

Солдатова Г.У., Рассказова Е.И. (2014) Психологические модели цифровой компетентности российских подростков и родителей. *Национальный психологический журнал*. №2 (14). 27–33

Стрекалова Н.Б. (2019) Риски внедрения цифровых технологий в образование. *Вестник Самарского университета. История, педагогика, филология*. Объем. 25. Выпуск 2. 84-88

Структура ИКТ-компетентности учителей (2011) [Электронный ресурс]: Рекомендации ЮНЕСКО. – Париж: ЮНЕСКО, <http://ite.unesco.org/pics/publications/ru/файлы/3214694.pdf>

Халпин В.Г., Чернова Г.В. (2018) Цифровизация и ее влияние на российскую экономику и общество: преимущества, вызовы, угрозы и риски. *Управленческий консалтинг*. № 10. 46-63

Fitzgerald M., Kruschwitz N., Bonnet D. & Welch M. (2014). Embracing digital technology: A new strategic imperative. *MIT sloan management review*, 55(2), 1

Georgiadou E. and Siakas K.V. (2006), Distance learning: technologies; enabling learning at own place, own pace, own time learning at own place/location learning at own pace”, *Proceedings of the 11th International Conference on Software Process Improvement – Research into Education and Training*. (INSPIRE 2006). April, Southampton. 139-150

Jo Shan Fu, (2013) «ICT in Education: A Critical Literature Review and Its Implications», *International Journal of Education and Development using Information and Communication Technology (IJEDICT)*, vol. 9, Issue 1. 112-125. (in Eng.)

Morais C., Miranda L. & Alves P. (2015). The use of digital educational resources in the support to learning in higher education. *EAI Endorsed Transactions on e-Learning*, 2, 1-12. DOI:10.4108/el.2.5.e5

Termit Kaur Ranjit Singh, and Samli Chan, (2014) Teacher readiness on ict integration in teaching-learning: a malaysian case study. *International Journal of Asian Social Science*, 4 (7), 874-885. (in Eng.). DOI:10.1063/1.5005408

Romani J. (2009) Strategies to Promote the Development of E-competencies in the Next Generation of Professionals: European and International Trends. Monograph No. 13. Communication and Information Technology Department. Latin-American Faculty of Social Sciences, Campus Mexico (FLACSO-Mexico). 57 p.

Wisconsin Department of Public Instruction ITLS: Overview of Information and Technology Literacy Wisconsin's Model Academic Standards for Information & Technology Literacy. URL: <http://dpi.wi.gov/imt/itlstdf.html>

REFERENCES

- Aleksandrov R.O., Kireev V.S. (2014) Digital competence as a tool in the information society for the control and dissemination of information. Modern problems of science and education. № 4. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=14055>
- Ahmetov K. (2013) Human-computer interaction: trends, research, the future. Foresight. Volume 7. Release 2. 58-68
- Fitzgerald M., Kruschwitz N., Bonnet D. & Welch M. (2014). Embracing digital technology: A new strategic imperative. MIT sloan management review, 55(2), 1
- Georgiadou E. and Siakas K.V. (2006), Distance learning: technologies; enabling learning at own place, own pace, own time learning at own place/location learning at own pace”, Proceedings of the 11th International Conference on Software Process Improvement – Research into Education and Training, (INSPIRE 2006). April. Southampton. 139-150
- Halin V.G., Chernova G.V. (2018) Digitalization and its impact on the Russian economy and society: advantages, challenges, threats and risks. Management consulting. № 10. 46-63
- Jo Shan Fu, (2013) «ICT in Education: A Critical Literature Review and Its Implications», International Journal of Education and Development using Information and Communication Technology (IJEDICT), Vol. 9. Issue 1. 112-125. (in Eng.)
- Manikovskaya M.A. (2019) Digitalization of education: challenges to traditional norms and principles of morality. Power and governance in the East of Russia. Release 2 (87). 100-107
- Maslennikova V.SH. (2019) To the problem of cognitive modeling of educational activity in the conditions of digitalization of higher education. Bulletin of the I. Ya. Yakovlev ChSPU. Release 2 (102). 134-140
- Morais C., Miranda L. & Alves P. (2015). The use of digital educational resources in the support to learning in higher education. EAI Endorsed Transactions on e-Learning, 2, 1-12. DOI:10.4108/e1.2.5.e5
- Romani J. (2009) Strategies to Promote the Development of E-competencies in the Next Generation of Professionals: European and International Trends. Monograph No. 13. Communication and Information Technology Department. Latin-American Faculty of Social Sciences, Campus Mexico (FLACSO-Mexico). 57 p.
- Safuanov R.M., Lekhmus M.YU., Kolganov E.A. (2019) Digitalization of the education system. *USNTU Bulletin. Science, education, economics. Economics series.* № 2 (28). 116-121
- Sokolova N.L. (2012) Digital culture or culture in the digital age. International Journal of Cultural Research. 2012. № 3(8). Pp. 6-10. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovaya-kultura-ili-kultura-v-tsifrovuyu-epohu>
- Soldatova G.U., Rasskazova E.I. (2014) Psychological models of digital competence of Russian teenagers and parents. *National Psychological Journal.* №2 (14). 27–33
- Strekalova N.B. (2019) The risks of introducing digital technologies into education. *Bulletin of Samara University. History, pedagogy, philology.* Volume. 25. Release 2. 84-88
- Termit Kaur Ranjit Singh, and Samli Chan, (2014) Teacher readiness on ICT integration in teaching-learning: a Malaysian case study. International Journal of Asian Social Science, 4 (7), 874-885. (in Eng.). DOI:10.1063/1.5005408
- The structure of ICT competence of teachers (2011) [Electronic resource]: UNESCO recommendations. – Paris: UNESCO, <http://iite.unesco.org/pics/publications/ru/files/3214694.pdf>
- Vojskunjij A.E. (2010) Psychology and the Internet. Moscow: Akropol'. 439 p.
- Wisconsin Department of Public Instruction ITLS: Overview of Information and Technology Literacy Wisconsin's Model Academic Standards for Information & Technology Literacy. URL: <http://dpi.wi.gov/imt/itlstfst.html>

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE
REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 1, Number 401 (2023), 88-103
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.424>
FTAMP 14.01.11

© A. Abiltaeva¹, K. Zhumagulova¹, L. Mambetova²,
К. Тлегенова² 2023

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan;

²Shymkent University, Shymkent, Kazakhstan.

E-mail: abiltaeva2017@mail.ru

TRENDS IN THE PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE BIOLOGY TEACHERS BASED ON INTEGRATION

Abiltaeva Assem – Abai Kazakh National Pedagogical University, Institute of Natural Science and geography, doctoral student of the 3rd year in the educational program «8D01513-Biology»

E-mail: abiltaeva2017@mail.ru.

ORCID:<https://orcid.org/0000-0003-0426-0048>;

Zhumagulova Kalampyr – Abai Kazakh National Pedagogical University, Institute of Natural Science and geography, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

E-mail: k.zhumagulova@abaiuniversity.edu.kz.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5422-5270>;

Mambetova Lazzat – Shymkent University, Faculty of Natural Sciences, Candidate of Agricultural Sciences

E-mail: lazza.2019@mail.ru. ORCID:<https://orcid.org/0000-0001-5497-4300>;

Tleganova Kulaisha – Shymkent University, Faculty of Natural Sciences, Candidate of Agricultural Sciences

E-mail: guni_2005@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4026-7749>.

Abstract. This article reveals the features of the skills of using information and communication technologies in the process of training future specialists: biologists-teachers, providing a modern learning process. To modernize the traditional system of methodological training of future biology teachers in pedagogical universities, it is necessary, first of all, to develop its theoretical model, that is, to form an idea of rational approaches to the formation of the necessary level of methodological training of future biology teachers. Pedagogical sciences of future teachers in the proposed model of the system of methodological training, modern trends in the development

of education and requirements for the personality of a biology teacher are taken into account. The use of information technologies stimulates the interest of students in educational and cognitive activities, which allows creating an atmosphere of reasoned, creative learning and simultaneously solving a whole range of educational, educational, developmental tasks. The use of an educational electronic resource makes it possible to process information in the necessary degree in detail, which, in turn, greatly simplifies the analysis of large amounts of data, quickly selects the most necessary, after which the selected materials are studied. Professional education is provided for future biology teachers – training of specialists who are able not only to be limited to scientific educational materials, but also to independently focus on highly professional mobile, scientific, technical and modern information that can meet the needs of modern society, the competitiveness of students.

Keywords: methodological training, training system, biology teaching methodology, information and communication technologies, integration, innovation, trend.

© **Ә.И. Әбілтаева^{1*}, К.А. Жумагулова¹, Л.М. Мамбетова², К.Б. Тлегенова², 2023**

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті,
Алматы, Қазақстан;

²Шымкент Университеті; Шымкент, Қазақстан.
E-mail: *abiltaeva2017@mail.ru*

ИНТЕГРАЦИЯ НЕГІЗІНДЕ БОЛАШАҚ БИОЛОГ ПЕДАГОГТЕРІН КӘСІБИ ДАЯРЛАУДЫҢ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Аннотация. Бұл мақалада қазіргі заман талабына сай оқыту үрдісін қамтамасыз ететін болашақ биолог-педагог мамандарын даярлау барысында ақпараттық коммуникативті технологияларды қолдану дағдыларының ерекшеліктері анықталды. Педагогикалық жоғары оқу орындарында болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлаудың дәстүрлі жүйесін жаңғырту үшін, ең алдымен, оның теориялық моделін әзірлеу қажет, яғни болашақ биология мұғалімдерінің әдістемелік дайындығының қажетті деңгейін қалыптастырудың ұтымды тәсілдері туралы ой-пікір қалыптастыру қажет. Болашақ мұғалімдердің педагогикалық ғылымдары әдістемелік дайындық жүйесінің ұсынылған моделінде білім беруді дамытудың заманауи тенденциялары мен биология мұғалімінің жеке басына қойылатын талаптар ескеріледі. Ақпараттық технологияларды пайдалану білім алушылардың оқу-танымдық қызметіне деген қызығушылығын оятады, бұл дәлелді, шығармашылық оқыту атмосферасын құруға және бір мезгілде оқу, тәрбиелік, дамытушылық міндеттердің тұтас кешенін шешуге мүмкіндік береді. Білім беру электрондық ресурсын пайдалану ақпаратты қажетті дәрежеде егжей-тегжейлі

өндеуге мүмкіндік береді, ал бұл өз кезегінде деректердің үлкен көлемін талдауды айтарлықтай жеңілдетеді, ең қажеттісін тез таңдап алады, содан кейін таңдалған материалдар зерделенеді. Болашақ биология педагогтеріне кәсіби білім беру – ғылыми негіздегі оқу материалдарымен шектеліп ғана қоймай, білім алушылардың бәсекеге қабілеттілігін, қазіргі қоғамның қажеттіліктерін қанағаттындыра алатын жоғары кәсіби ұтқыр, ғылыми-техникалық және заманауи ақпараттарға өз бетімен бағыттала алатын мамандар дайындау мәселелері қарастырылған.

Түйін сөздер: әдістемелік дайындық, оқыту жүйесі, Биологияны оқыту әдістемесі, ақпараттық коммуникациялық технологиялар, интеграция, инновация, тенденция.

© Ә.И. Әбілтаева^{1*}, К.А. Жумагулова¹, Л.М. Мамбетова², К.Б. Тлегенова², 2023

¹Казахский Национальный Педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан;

²Шымкентский Университет, Шымкент, Казахстан.
E-mail: abiltaeva2017@mail.ru

ТЕНДЕНЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ-БИОЛОГОВ НА ОСНОВЕ ИНТЕГРАЦИИ

Аннотация. В данной статье выявлены особенности навыков применения информационно-коммуникативных технологий в процессе подготовки будущих специалистов-биологов-педагогов, обеспечивающих современный процесс обучения. Для модернизации традиционной системы методической подготовки будущих учителей биологии в педагогических вузах необходимо, прежде всего, разработать ее теоретическую модель, то есть сформировать представление о рациональных подходах к формированию необходимого уровня методической подготовки будущих учителей биологии. Педагогические науки будущих учителей в предложенной модели системы методической подготовки учитываются современные тенденции развития образования и требования к личности учителя биологии. Использование информационных технологий стимулирует интерес обучающихся к учебно-познавательной деятельности, что позволяет создать атмосферу аргументированного, творческого обучения и одновременно решать целый комплекс учебных, воспитательных, развивающих задач. Использование образовательного электронного ресурса позволяет в необходимой степени детально обрабатывать информацию, что, в свою очередь, значительно упрощает анализ больших объемов данных, быстро подбирает самое необходимое, после чего изучаются выбранные материалы. Для будущих педагогов биологии предусмотрено профессиональное образование – подготовка специалистов, способных не только ограничиваться

научными учебными материалами, но и самостоятельно ориентироваться на высокопрофессиональную мобильную, научно-техническую и современную информацию, способную удовлетворить потребности современного общества, конкурентоспособность обучающихся.

Ключевые слова: методическая подготовка, система обучения, методика преподавания биологии, информационно-коммуникационные технологии, интеграция, инновации, тенденция.

КІРІСПЕ

Қазіргі уақытта барлық салаларда өзгерістер мен даму бар. Технологиялардың өте жылдам дамуымен қатар, өзгерістерді көрсете отырып, біздің ақпараттық қоғамға көшуімізді қамтамасыз етуде. Басқа да салалардағы сияқты, білім беру саласында да өзгерістер мен даму сөзсіз. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың арқасында адамдар үнемі өзгеріп отырады, оларды жаңа білімге жетуге ұмтылдырады.

Болашақ биология педагогтерін әдістемелік даярлау педагогикалық жоғары оқу орындарының студенттерін кәсіби даярлаудың маңызды бөлігі болып табылады. Әдістемелік дайындық кәсіби қалыптасуда шешуші рөл атқарады, өйткені студенттерге болашақ Қ.Р. Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылға арналаған мемлекеттік бағдарламасы ақ маманның кәсіби қасиеттерін дамытуға және одан әрі кәсіби жолды таңдауға тікелей әсер етеді. Болашақ биология педагогтерінің әдістемелік дайындығы әдістемелік білім, білік жүйесін мақсатты игеру, болашақ мамандардың биологиядан мектеп бағдарламасынан әдістемелік мәселелерді шешу контекстіндегі дағдылары анықталады.

Қазіргі заманғы білім беру мекемесіндегі әдістемелік жұмыс дегеніміз – педагогты жеке, авторлық, педагогикалық-дидактикалық, тәрбиелік, әдістемелік жүйелерді құруға ынталандыратын, өздігінен дамуға көмектесетін шарттардың тұлғаға бағытталған жүйесі айтамыз (Қ.Р. Білім беруді дамытудың 2011-2020 ж. арналаған мемлекеттік бағдарламасы).

Болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлау педагогикалық жоғары оқу орындарының студенттерін кәсіби даярлаудың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады (Мусаева, 2002). Әдістемелік дайындық студенттердің кәсіби қалыптасуында шешуші рөл атқарады, өйткені ол болашақ маманның кәсіби қасиеттерінің дамуына және одан әрі кәсіби траекторияны таңдауға тікелей әсер етеді.

Болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлау болашақ мамандардың биологиядан мектеп бағдарламасынан әдістемелік мәселелерді шешу тұрғысынан әдістемелік білім, дағдылар жүйесін мақсатты игеру ретінде анықталады. Әдістемелік даярлау жүйесінің құрылымдық компоненттері мыналар болып табылады: мақсаты (барлық компоненттер тәуелді болатын жүйелік компонент); мазмұны (негізгі пән «Биологияны оқыту әдістемесі» және әдістемелік бағыттағы пәндер); технологиялар, формалар, әдістер және оқу құралдары; Оқыту нәтижелері (әдістемелік дайындық деңгейі, жеке

әдістемелік стиль). Педагогикалық жоғары оқу орындарында болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлау. Ол өзара байланысты бес блоктан тұрады: теориялық-әдіснамалық, мотивациялық-құндылық, мазмұндық, процесс-технологиялық және бақылау-түзету. Модельдің теориялық-әдіснамалық блогы болашақ мамандарды әдістемелік даярлау стратегиясын анықтайтын заңдылықтардан, тәсілдер мен принциптерден тұрады.

Мотивациялық-мақсатты блок әдістемелік дайындықтың әр кезеңіндегі мақсаттар мен міндеттер туралы хабардар болуды қамтамасыз етеді және әдістемелік қызметке оң көзқарас қалыптастырады (Bulavintseva, 2011). «Биологияны оқыту әдістемесі» пәнінің мазмұнын жетілдіруді, оқу процесіне студенттердің әдістемелік білімдерін тереңдетуді, кеңейтуді, жинақтауды, әдістемелік тезаурусты қалыптастыруды, болашақ мамандарды квази-кәсіби қызметке тартуды болжайтын элективті әдістемелік пәндерді енгізуді көздейтін әдістемелік дайындықтың мазмұныу сипаттау. Модельдің процесс-технологиялық блогы оқытуды ұйымдастыру нысандарын, сондай-ақ оқытудың дәстүрлі және инновациялық әдістерінің, құралдары мен технологияларының жиынтығын, ғылыми-зерттеу қызметінің түрлерін, әдістемелік дайындықтың мазмұнын іске асырылатын педагогикалық жағдайларды анықтайды деп есептейміз. Процесс-технология болашақ биология мұғалімдерінің әдістемелік дайындық деңгейін анықтайтын, әдістемелік дайындықтың қалыптасу критерийлерін, көрсеткіштері мен деңгейлерін, студенттердің әдістемелік құзіреттілігін бақылаудың формалары мен әдістерін сипаттайтын бақылау-түзетумен тығыз байланысты.

Педагогикалық білім беруді дамытудың негізгі міндеттерінің бірі ақпараттық-технологиялық қоғамның талаптарына және әлеуметтік, экономикалық, рухани-гуманитарлық салаларда, мектепке дейінгі және жалпы білім беру мекемелерінде болып жатқан өзгерістерге сәйкес педагогикалық және ғылыми қызметкерлердің базалық, психологиялық-педагогикалық, әдістемелік, ақпараттық-технологиялық, практикалық және әлеуметтік-гуманитарлық даярлығының мазмұнын түзету болып табылады (Хмель, 2005). Дәстүрлі педагогикаға өздерінің педагогикалық жұмыстарын адал орындайтын және оқыту мен дағдыларды қалыптастыруға ықпал ететін мұғалімдер қажет болды. Бүгінгі таңда бізге болашақ ұрпақты тәрбиелейтін шығармашылық мұғалімдер, өмірлік жағдайларға стандартты емес көзқарасы бар мұғалімдер, танымдық белсенділік пен бастама танытуға қабілетті мұғалімдер, өз іс-әрекеттерін сыни тұрғыдан талдай алатын мұғалімдер қажет.

Педагогикалық ғылымдар пән мұғалімі оқушының жеке басының толық дамуын қамтамасыз ететін негізге ие болуы керек. Сондықтан мұғалімнің өзі рөлдік үлгі болуы керек ерекше білімді, бастамашыл, рефлексиялық әрекетке және үнемі өзін-өзі жетілдіруге қабілетті. Ең алдымен, педагогикалық мектептер тек биологтар мен физиктерді ғана емес, мұғалімдерді де дайындауы керек. Бұл мамандықтар мүлдем басқа қызмет объектісіне және басқа ғылыми негізге ие. Биолог қана емес, сонымен қатар нағыз биология

мұғалімі болу үшін жоғары сапалы әдістемелік дайындық қажет. Ана біліміне оқу процесінде өзінің әдістемелік стилін жүзеге асыратын және оқушылардың танымдық қызығушылықтарын, олардың жеке ерекшеліктерін дамытуға болашақ биологтардың әдістемелік даярлығын жетілдірудің негізгі үрдістеріне мыналарды жатқызсақ болады: құзыреттілікке бағытталған оқытуды іске асыру, әдістемелік даярлықтың мазмұнын жаңарту, оқытудың инновациялық әдістері мен әдістемелерін енгізу, ақпараттық-коммуникативтік технологияларға көшу, жаңа білім беруді қамтамасыз етуді әзірлеу және қашықтықтан оқыту, өзін-өзі даярлау рөлін арттыру, педагогикалық теорияның практикамен байланысын күшейту (Учебно-методическое пособие, 2011). Мектептегі білім беруді дамытудың жаңа тенденциялары, инновациялық педагогикалық технологиялар, заманауи оқу құралдарын әзірлеу Болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлауды модернизациялауға негіз болады. Қазіргі ғылыми зерттеулерде әдістемелік дайындық болашақ мамандарды кәсіби даярлаудың жүйелі құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Осылайша, бүгінгі таңда болашақ биология мұғалімдерінің дәстүрлі әдістемелік дайындығын қайта қарау, оны жаңа мазмұнмен, инновациялық формалармен, әдістермен және оқу құралдарымен толтыру маңызды. Әдістемелік дайындық студенттердің кәсіби қалыптасуында шешуші рөл атқарады, өйткені ол болашақ маманның кәсіби қасиеттерінің дамуына және одан әрі кәсіби траекторияны таңдауға тікелей әсер етеді. Болашақ жаратылыстану мұғалімдерінің әдістемелік дайындығын Н. Буринская, М. Гринова, В. Онопко, Л. Рыбалко, Н. Чайченко, Г. Чернобельская, О. Ярошенко зерттеді (Маусымбаев, 2008) Пән мұғалімінің әдістемелік дайындық жүйесін шетелдік (В. Земцова, Н. Зеленко, О. Тамозня, В. Ставинский, Л. Тушинская, М. Швецова, К. Ушакова, Е. Бучич, И. Жебер-Дзиковская) ғалымдар зерттеген. Болашақ биология мұғалімдерін жоғары оқу орындарында әдістемелік даярлау мәселесін Т. Бондаренко, Н. Грицай, В. Вербицкий, С. Вовк, Г. Жирская, М. Колесник, Л. Миронец, Н. Мищук, және Мороз, А. Степанюк, Я. Фруктова, О. Цурул зерттеді (Бейсенова және т.б., 2012). Бірақ бүгінгі таңда болашақ биология мұғалімдерін жоғары оқу орындарында әдістемелік даярлау жүйесі отандық ғалымдардың арнайы ғылыми зерттеулерінің тақырыбы болған жоқ. «Әдістемелік дайындық» ұғымының нақты анықтамасы, сондай-ақ болашақ мұғалімнің кәсіби қалыптасуындағы әдістемелік білімнің маңыздылығын түсіну (Morze, 2003). Биологияны дербес ғылым ретінде оқыту әдістемесінің мәртебесі туралы әлі күнге дейін оның қаншалықты түсінуіне қол жеткізілген жоқ. Зерттеудің мақсаты педагогикалық жоғары оқу орындарында болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлаудың жүйесін теориялық негіздеу болып табылады. Яғни, «әдістемелік дайындық» ұғымының мәнін анықтау, болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлау жүйесін сипаттау. Зерттеу барысында Биологияны оқыту әдістемесі бойынша студенттерге арналған оқу әдебиетінің мазмұны, болашақ биология мұғалімдерін даярлаудың білім беру бағдарламалары, «биология дидактикасы» пәнін оқу-әдістемелік қамтамасыз ету және әдістемелік бағыттағы элективті курстар талданды.

МАТЕРИАЛДАР МЕН НЕГІЗГІ ӘДІСТЕР

Әдістемелік дайындық тұжырымдамасы әдістемелік дайындық болашақ биология мұғалімдерін кәсіби даярлаудың маңызды бөлігі болып табылады. Н. Морстың пікірінше, педагогикалық ЖОО-дағы әдістемелік дайындық кәсіби педагогикалық білім беру жүйесінің «қолданбалы кәсіби компоненті» ретінде қарастырылады (Motorina, 2001). Л. Михайличенко әдістемелік компонент кәсіби дайындықтың синтездейді деп санайды (Borovskikh, 2008). Болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлау объективті биологиялық, психологиялық-педагогикалық және кәсіби маңызды болып табылады, өйткені әдістемелік даярлау болашақ биология мұғалімінің әдістемелік білімін, іскерлігін, жеке қасиеттерін анықтайды. Студенттердің кәсіби дамуындағы әдістемелік дайындықтың маңыздылығына қарамастан, қазіргі уақытта ғылыми әдебиеттерде бұл тұжырымдаманың нақты анықтамасы жоқ. Осылайша, әдістемелік дайындық болашақ мұғалімнің әдістемелік қызмет негіздерін игеруі ретінде қарастырылады (Levchenko, 2009). Т. Боровскийдің айтуынша, әдістемелік дайындықты белгілі бір мамандықта сәтті жұмыс істеуді қамтамасыз ететін әдістемелік құзыреттердің жиынтығы ретінде түсіндіруге болады (Bulavintseva, 2011). Левченконың пікірінше, мұғалімдердің іргелі әдістемелік дайындығы студенттерді оқытуға дайындықты қалыптастыруға, мұғалімнің шығармашылық әлеуетін дамытуға және іске асыруға, оның үнемі өзгеріп отыратын әлеуметтік, экономикалық, ақпараттық және технологиялық жағдайларға динамикалық бейімделуіне ықпал ететін және білім беру теориясы мен әдістемесі саласындағы әдіснамалық маңызды, жүйелі және инвариантты білім алуға бағытталған. Мұғалімнің зияткерлік, эмоционалды және моральдық мәдениетінің жаңа деңгейін қамтамасыз етеді, үздіксіз өзін-өзі дамыту мен өзін-өзі тәрбиелеудің ішкі қажеттілігін қалыптастырады (Vereshchagina, 2012). Сонымен, “мұғалімнің әдістемелік дайындығы” ұғымы көбінесе әдістемелік білім, дағдылар жүйесін қалыптастырудың мақсатты процесі ретінде түсіндіріледі. Алайда, біз Ресейлік ғалым Л. Булавинцевамен әдістемелік дайындықты оқу жоспарында бекітілген және тек әдістемелік мәселелерді шешудің құралы ретінде қызмет ететін объективті шындықтың белгілі бір бөлігі туралы білім мен дағдылардың жиынтығына дейін азайту мүмкін емес екендігімен келісеміз. Сондықтан зерттеуші әдістемелік дайындықты «пәнді оқыту форматында кәсіби мәселелерді шешу тәсілдерін игеру» деп түсіндіреді (Zagvyazinskiy, 2006). Болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлау мектептегі биология курсының әдістемелік мәселелерін шешу тұрғысынан болашақ мамандардың әдістемелік білімі, дағдылары мен дағдылар жүйесін мақсатты дамыту ретінде анықталады. Н. Верещагин, айтуынша әдістемелік оқытуды өзара байланысты, бірін-бірі толықтыратын және өзара тәуелді процестер ретінде қарастырған жөн:

1) әдістемелік құзыреттілікті қалыптастыру негізі ретінде әдістемелік білім мен дағдыларды қалыптастыру;

2) әдістемелік қызмет негіздерін меңгеру, оның нәтижесі кәсіби қызметтің осындай түріне дайындық болып табылады;

3) болашақ мұғалімнің жеке-кәсіби ұстанымын қалыптастыру (Shevchenko, 2008). Осылайша, әдістемелік дайындық болашақ биология мұғалімдерінің кәсіби қалыптасуына ықпал ететін педагогикалық теория мен практика арасындағы көпір болып табылады. Қазіргі жағдайда әдістеме ғылым ретінде ерекше маңызға ие, өйткені мектепте әдістемелік тұрғыдан дұрыс құрылған оқу процесі оқушылардың сапалы биологиялық білімін қамтамасыз етеді. Сондықтан жоғары оқу орындары болашақ биология мұғалімдерінің әдістемелік дайындығына көп көңіл бөлуі керек.

Әдістемелік дайындық жүйесі болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлау жүйесі-бұл мектептегі биология курсын оқыту контексінде кәсіби қызметті жүзеге асыруға әдістемелік дайындықты қалыптастыруға бағытталған ЖОО-да студенттерді даярлаудың өзара байланысты компоненттерінің жиынтығы. Болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлау жүйесінің құрылымдық компоненттері:

- мақсаты (барлық басқа компоненттер тәуелді болатын жүйелік компонент);
- мазмұны (базалық пән «Биологияны оқыту әдістемесі», әдістемелік пән);
- технологиялар: оқытудың формалары, әдістері мен құралдары (Интерактивті технологиялар, контекстік технологиялар, жобалық оқыту, әдістемелік практикум, кейс-технологиялар, портфолио, мультимедиялық технологиялар және т.б.);

- Оқыту нәтижелері (әдістемелік дайындық деңгейі, жеке әдістемелік стиль). Әдістемелік даярлық жүйесінде білім беру процесі субъектілеріне қойылатын талаптар (әдістемелік құзыреттер, кәсіби маңызды және жеке қасиеттер тізбесі және т.б.) маңызды рөл атқарады.

Педагогикалық жоғары оқу орындарында болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлаудың дәстүрлі жүйесін жаңғырту үшін, ең алдымен, оның теориялық моделін әзірлеу қажет, яғни болашақ биология мұғалімдерінің әдістемелік дайындығының қажетті деңгейін қалыптастырудың ұтымды тәсілдері туралы ой-пікір қалыптастыру қажет.

Болашақ мұғалімдердің педагогикалық ғылымдары әдістемелік дайындық жүйесінің ұсынылған моделінде білім беруді дамытудың заманауи тенденциялары мен биология мұғалімінің жеке басына қойылатын талаптарды ескеру қажет. Ғылыми әдебиеттерді теориялық талдау нәтижесінде модельдеу дегеніміз объектінің, құбылыстың немесе процестің қасиеттерін оның моделі арқылы зерттеуден тұратын зерттеу әдісі екендігі анықталды. Модельдеу-ғылыми зерттеудің теориялық және эксперименттік әдістеріне негізделген білім теориясындағы негізгі категория. Бұл әдіс абстракциямен және идеализациямен тығыз байланысты. Бұл модельде көрінетін объектінің, құбылыстың немесе процестің аспектілерін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Модельдеу объектіні жанама зерттеу әдісі ретінде қарастырылады, оның барысында объектінің өзі емес, арнайы жасалған модель зерттеледі. В. Завязинский, модельдеу-бұл күрделі объектілердің (прототиптердің) маңызды қасиеттерін білдіретін модельдер, схемалар, символдық немесе нақты аналогтар құру процесі

(Краевский, 2006). Модельдеу әдісі күрделі жүйелерді терең зерттеу және түсіну үшін қолданылады, олардың жұмысы көптеген факторлар мен қатынастарға байланысты. Модельдеудің арқасында белгілі бір объект туралы ақпарат алу оңайырақ. Шетелдік сөздердің жаңа сөздігі «модель» терминінің бірнеше анықтамаларын береді:

- 1) кез-келген жаңа өнімнің үлгісі, сериялық өндіріске арналған үлгі данасы;
- 2) қысқартылған түрдегі бір нәрсенің схемасы, макеті;
- 3) түрі, конструктивті белгісі;
- 4) көркем бейнеге арналған материал (Яхупов, 2002).

В. Краевскийдің пікірінше, модель-бұл бақыланатын объектінің кейбір аспектілерін, байланыстарын, функцияларын бейнелейтін элементтер жүйесі (Энциклопедиялық сөздік, 2009:132). Педагогикалық зерттеулерде модель түпнұсқа туралы білімді кеңейту үшін қолданылатын объектінің, процестің немесе құбылыстың прототипі, аналогы (схема, белгі жүйесі) ретінде қарастырылады. Модель жеңілдетілген түрде бақыланатын объектінің құрылымын, қасиеттерін, өзара байланысы мен қатынастарын, түпнұсқаның жеке маңызды қасиеттерін көрсетеді. Шамадан тыс бөлшектер, қайталама құбылыстар модельді қиындатады және оны теориялық зерттеуге кедергі келтіреді. В. Яхупов «білім беру процесінің моделі-бұл белгілі бір оқу орындарында оқыту мен оны жобалаудың анықтамалық идеясы» деп атап өтті (Қыпшақов, 2010).

Модель ғылыми таным құралы және педагогикалық университеттерде болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлаудың педагогикалық процесінің прототипі, студенттер әдістемелік жұмысты оқи алатын модель ретінде әрекет етеді. Болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлау жүйесінің тұжырымдамалық моделі болашақ биология мұғалімінің тұлғалық-кәсіби дамуының тұтас көрінісі және болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлау жүйесінің авторлық тұжырымдамасына сәйкес оның қызметін әдістемелік қамтамасыз ету ретінде қарастырылады. Модельді әзірлеудің негізгі мақсаты заманауи талаптарға сәйкес келетін биолог-студенттердің әдістемелік дайындық жүйесін жетілдіру және түзету болып табылады. Безрукова педагогикалық модельдеу (модель құру) – бұл педагогикалық жүйелерді, процестерді немесе жағдайларды құрудың мақсаттарын (жалпы идеясын) және оларға жетудің негізгі жолдарын дамыту. Ол модельдеу педагогикалық дизайнның бірінші кезеңі деп санайды. Егер техникада модель сериялық өндіріс үшін стандарт ретінде қызмет ететін модель болса, онда педагогикада модель - бұл оқу процесін ұйымдастыру идеясы, тұжырымдама немесе педагогикалық теория. Педагогикалық модель-бұл мақсатты идеал (Қыпшақов, 2010).

НӘТИЖЕЛЕР ЖӘНЕ ТАЛҚЫЛАУ

Болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлау жүйесінде педагогикалық практика көрнекті орын алады, бұл студенттердің психологиялық-

педагогикалық, кәсіби-әдістемелік дайындығының нақты деңгейін анықтауға, осы білімді тереңдетуге және қорытындылауға, әдістемелік шеберлікті арттыруға, педагогикалық қабілеттерін анықтауға және кәсіби қызмет тәжірибесін алуға мүмкіндік береді. Болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлаудың заманауи тәсілдері негізінде әзірленген әдістемелік пәндер бойынша білім беру ресурстарын енгізу болашақ мұғалімдердің әдістемелік дайындық деңгейін арттыруға ықпал етеді. Білім беру процесіне инновациялық педагогикалық технологияларды пайдалана отырып теориялық зерттеуіме сүйене отырып (интерактивті технологиялар, контекстік оқыту технологиялары, жобалық технологиялар, кейс-технологиялар, «әдістемелік практикум» технологиялары, портфолио-технологиялар, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, болашақ педагогтің әдістемелік қалыптасуына ықпал ететін қашықтықтан білім беру технологиялары) енгізуді ұсынған болар едім. Өйткені, жоғарыда көрсетілген технологиялар практикаға бағдарланған болып табылады және студенттерге кәсіби қызметін жақсырақ ашуға, өздерінің педагогикалық қабілеттерін көрсетуге және оларды объективті бағалауға, қажетті әдістемелік құзыреттерін дамытуға, болашақ мамандыққа оң көзқарасын қалыптастыруға және өз әдістемелік өнімін (Оқу құралдары, сабақ конспектілері, дидактикалық карталар, көрнекі материалдар) жасауға мүмкіндік береді. Жоғары оқу орындарында болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлаудың маңызды аспектісі студенттің кәсіби өсуіне жағдай жасаумен қатар оның жеке басын дамытатын ортаны жобалау болып табылады. Болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлау студенттер жеке әдістемелік бағдарланған оқу ортасына түседі, онда олар оқу пәні ретінде биология мұғаліміне тән белгілі бір іс-әрекеттерді жүзеге асырады, сонымен қатар әдістемелік қалыптасудың өзіндік траекториясын жүзеге асырады. Әдістемелік дайындықтың мазмұны әдістемелік міндеттерді шешуді, студенттердің зерттеу қызметін ұйымдастыруды (атап айтқанда, Биологияны оқыту әдістемесі зертханасында жұмыс істеуді), биология мұғалімдерінің перспективалық педагогикалық тәжірибесін зерделеуді компюльсивті түрде болжайды. Осы ортаның құрамдас бөліктерінің бірі болашақ биология мұғалімдерінде жалпы білім беретін мектепте биология бойынша оқу процесін ұйымдастыру қабілетін қалыптастыруға ықпал ететін қажетті оқулықтар, аспаптар, жабдықтар мен техникалық құралдарды қамтитын Биологияны оқыту әдістемесінің арнайы жабдықталған кабинеті болып табылады.

Әдістемелік даярлау жүйесі болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлау жүйесінің болжамды моделінде мынадай өзара байланысты блоктар бөлінеді:

- теориялық-әдіснамалық (әдістемелік даярлау стратегиясын айқындайды);
- мотивациялық-мақсатты (болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлаудың мақсаты мен міндеттерін, олардың уәждемесі мен оқытудың түпкілікті нәтижесін айқындайды);
- мазмұндық (биология мұғалімінің әдістемелік даярлығының мазмұнын айқындайды.);

- процессуалдық-технологиялық (студенттерді әдістемелік даярлаудың негізгі әдістерін, құралдары мен нысандарын ашады);
- бақылау-түзету (бақылау әдістерін, студенттердің әдістемелік даярлық деңгейін айқындайды, әдістемелік даярлық нәтижелерін болжайды).

Бұл модель педагогикалық университеттерде биолог студенттерді әдістемелік даярлау процесінің барлық компоненттерінің мазмұны мен құрылымының, реттілігінің, өзара байланысы мен өзара әсерінің ерекшеліктерін ашады. Теориялық-әдіснамалық (тұжырымдамалық) БЛОК болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлаудың негізін құрайтын негізгі идеяларды көрсетеді. Модельдің әдіснамалық негізін болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлау стратегиясын айқындайтын және оны іске асыру тактикасын регламенттейтін, болашақ мұғалімдерді даярлаудың мақсатын, құрылымын, мазмұнын, технологиясын және нәтижесін теориялық негіздейтін заңдылықтар, тәсілдер мен қағидаттар құрайды. Болашақ биология мұғалімдерінің әдістемелік дайындығын модельдеудің әдіснамалық тәсілдерінің ішінде мыналарды бөліп көрсетуге болады: жүйелік, тұлғаға бағытталған, құзыреттілік, белсенділік, контекстік, экологиялық, рефлексивті және технологиялық. Болашақ биология мұғалімдерінің әдістемелік дайындығының заңдылықтарына мыналар жатады:

а) әдістемелік дайындықтың мақсатының, мазмұнының, әдістері мен нысандарының өзара тәуелділігі, Биологияны оқыту әдістемесінің даму деңгейімен, білім беру стандарттарының талаптарымен және педагогикалық практиканың нақты жағдайымен алдын-ала анықталған;

б) әдістемелік даярлық нәтижелерінің студенттердің оқытудың мақсаты мен міндеттерін түсінуіне, оқу материалының жеке маңыздылығына тәуелділігі;

в) әдістемелік даярлық тиімділігінің студенттердің уәдемесіне және олардың жеке ерекшеліктері мен тәжірибесін ескеруге тәуелділігі;

г) әдістемелік даярлық тиімділігінің олардың өзара байланысында оқыту жағдайларын, құралдарын, нысандары мен әдістерін ұтымды пайдалануға тәуелділігі.;

д) әдістемелік даярлық нәтижелерінің арнайы модельделген әдістемелік бағдарланған білім беру ортасына тәуелділігі;

е) әдістемелік даярлық тиімділігінің болашақ педагогикалық қызметтен нақты оқу жағдайларын пайдалануға тәуелділігі (Контекстік оқыту);

ж) әдістемелік даярлық сапасының оқытушы мен студенттің мақсаты өзара іс-қимылына, студенттерді әртүрлі қызмет түрлеріне белсенді тартуға тәуелділігі (Kipshakov, 2010).

Болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлаудың принциптері: ғылыми принцип, кәсіби бағдарлау принципі, инерция принципі, байланыс принципі, қарым-қатынас теориясы мен практикасы принципі, сана мен белсенділік принципі, жүйелілік принципі, шығармашылық бағытты күшейту принципі, өзгергіштік принципі, жаңашылдық принципі және субъективтілік принципі. Модельдің мотивациялық-мақсатты блогы болашақ мамандардың

әдістемелік дайындықтың әр кезеңіндегі мақсаттары мен міндеттері туралы хабардар болуын қамтамасыз етеді және әдістемелік қызметке оң көзқарас қалыптастырады. Әдістемелік дайындық жүйесі педагогикалық жүйенің міндеттері – мұғалімді даярлауға бағытталған. Жоғары педагогикалық білім беру жүйесінің негізгі мақсаты әлеуметтік тапсырысқа сәйкес жоғары білікті педагогтарды кәсіби даярлау, болашақ педагогикалық қызметке дайындықты қалыптастыру болып табылады. Болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлау оқу процесінің интегративті бірлігіне негізделуі керек.

ЖОО стратегиясы (кәсіптік-педагогикалық білім беру міндеттері), бір жағынан, студенттердің кәсіби қызығушылықтары мен ниеттері (міндеттері), екінші жағынан, болашақ педагогтарды оқыту әдістемесінің негіздерінен авторлық әдістемелік стильді қалыптастыруға жылжытуды (ілгерілетуді) қамтамасыз етеді (Учебно-методическое пособие, 2011-5:43). Студенттердің жалпы кәсіби қызметке және әсіресе әдістемелік қызметке оң көзқарасын қалыптастыру мотивациялық-мақсатты блоктан басталады. Кез-келген жұмысты болашақ мұғалімнің жеке басының мотивациялық-құндылық сферасынсыз орындау мүмкін емес. Сондықтан міндеттер кешені болашақ маманның кәсіби қызметіне қажетті белгілі бір дағдылар мен қасиеттерді игеруге деген ынтаны қалыптастыру міндеттерімен толықтырылуы керек. Верещагина айтуы бойынша әдістемелік дайындықтың мақсаты жалпы, кәсіптік және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру мақсатымен байланысты болуы керек, сондықтан оны жүзеге асыру педагогикалық мамандыққа бейімділікті ескере отырып, жеке білім беру бағытын құруға, сондай-ақ оны жоғары оқу орындарында игеруге және оны әдістемелік қызметте одан әрі жетілдіруге мүмкіндік береді (Учебно-методическое пособие, 2011-5:58). Сонымен қатар, Мақсат биология мұғалімі қызметінің мазмұны мен құрылымын анықтайтын әдістемелік дайындықтың идеалды, болжамды нәтижесімен байланысты болуы керек. Қазіргі жағдайда болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлаудың мақсаты оқушылардың мектептегі биологиялық білім беру жүйесіндегі кәсіби іс-әрекеттерді орындауға әдістемелік дайындығын қалыптастыру болып табылады. Әдістемелік дайындықтың мотивациялық-мақсатты блогы негізгі мақсат пен міндеттер жүйесінің бірлігімен ұсынылған, оны кешенді шешу оған қол жеткізуді қамтамасыз етеді.

Биологияны оқыту әдістемесі саласындағы негізгі білімді, қабілеттер мен дағдыларды, құндылықтарды, нормалар мен қағидаларды меңгеру үшін жағдай жасайтын педагогикалық білім беру мазмұнының салыстырмалы түрде дербес компоненті болып табылады. Атап айтқанда, бұл блок үш компоненттен тұрады: танымдық (әдістемелік білім), белсенділік-операциялық (тәжірибе және әдістемелік дағдылар) және жеке (педагогикалық іс-әрекеттің себептері, құндылықтар мен кәсіби қасиеттер). Сонымен, болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлаудың мазмұны–бұл болашақ маманның әдістемелік дайындығын қалыптастыруды қамтамасыз ететін әдістемелік білімнің, дағдылардың, әдістемелік іс-әрекеттің әдістерінің, оны шығармашылық тұрғыдан

жүзеге асыру тәжірибесі мен құндылық-эмоционалды қарым-қатынастың педагогикалық бейімделген жүйесі. Әдістемелік дайындықтың мазмұнын таңдау, ең алдымен, оқу, квази-кәсіби және оқу-кәсіби қызметті біріктіретін «Биологияны оқыту әдістемесі» пәнін оқытудың ерекшеліктерімен анықталады. Бұл пәннің мазмұны оқытушының кәсіби функцияларының ерекшелігімен анықталады. Осыны ескере отырып, әдістемелік білім алу және әдістемелік дағдыларды дамыту Болашақ педагогикалық іс-әрекет аясында жүруі керек. Кәсіби қызмет контекстіндегі әдістемелік дайындық мазмұнының негізгі бірлігі педагогикалық жағдай болып табылады (А. Вербицкий және т. б.).

Практикалық дайындық-бұл жағдайларды студенттердің әдістемелік міндеттері мен оларды шешуіне айналдыру. Әдістемелік дайындық мазмұнында теориялық және практикалық дайындықты, оқу және зерттеу қызметін біріктіру, басқа пәндермен пәнаралық байланысты жүзеге асыру, әдістемелік дайындықтың сабақтастығын, жүйелілігін және үздіксіздігін, аудиториядан тыс уақытта аудиториялық жұмыс пен өзіндік жұмыстың оңтайлы арақатынасын қамтамасыз ету қажет. Сонымен қатар, болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлаудың мазмұнын білім мен дағдылар әр студент үшін жеке маңызды болатындай етіп ұйымдастыру қажет (Bulavintseva, 2011-12:25). «Биологияны оқыту әдістемесі» пәнінің мазмұнын жетілдіруді, студенттердің әдістемелік білімін тереңдету, кеңейту, жалпылау, әдістемелік тезаурусты қалыптастыру, болашақ мамандарды кәсіби қызметтің имитациялық түрлерімен таныстыруды қамтитын таңдау пәндерін оқу процесіне параллель енгізуді көздейтін әдістемелік дайындықтың мазмұнын сипаттайды. Мәгінмәндік оқыту технологияларын қолдану, интерактивті технологияларды қолдану, әдістемелік практикумда жұмыс істеу, әдістемелік жобаларды әзірлеу, әдістемелік кейстерді талдау, әдістемелік портфолио құру әдістемелік білім алуды және дағдыларды қалыптастыруды ғана емес, сонымен қатар зерттеу шығармашылығын дамытуды, жеке және кәсіби тәжірибені өзектендіруді, әдістемелік қалыптасудың жеке траекториясын іске асыруды, әдістемелік рефлексияны қалыптастыруды, жеке әдістемелік стильді дамытуды қамтамасыз етеді. Болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлау университетте оқудың барлық кезеңінде мақсатты түрде модельденген, жеке әдістемелік бағдарланған оқу ортасында жүзеге асырылады. Әдістемелік дайындықтың негізгі құралы Оқу-әдістемелік міндеттер кешені болып табылады. Бұдан басқа, оқулықтар, оқу-әдістемелік құралдар, анықтамалықтар, пәндердің оқу-әдістемелік кешендері, баспа өнімі бар дәптерлер, тест жинақтары және т.б. оқыту құралдары болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Педагогикалық жоғары оқу орындарында болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлау жүйесінің тұжырымдамалық моделі теориялық-әдіснамалық, мотивациялық-мақсатты, мазмұнды, процесс-технологиялық және бақылау-түзету блоктарының бірлігінде жасалынатындығын, әдістемелік

дайындықтың құрылымы мен мазмұны, білім беру процесінің негізгі ұйымдастырушылық формалары, технологиялар мен оқу құралдары, болашақ мамандардың әдістемелік дайындығының диагностикасы туралы ақпарат қысқаша түрде ұсынылған. Модель ауызша және жазбаша сауалнамалар, тестілеу, жобаны қорғау, портфолио және т.б. сияқты дәстүрлі және дәстүрлі емес бақылау нысандары мен әдістерін қолдануды қарастырады.

Болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлау жүйесінің моделін жүзеге асыру нәтижесінде педагогикалық қызметтің ажырамас бөлігі болып табылатын әдістемелік қызметке әдістемелік дайындық қалыптасады.

Бұл жұмыстың мақсаты педагогикалық жоғары оқу орындарында болашақ биология мұғалімдерін әдістемелік даярлаудың жүйесін теориялық негіздеу болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

Қ.Р. Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылға арналаған мемлекеттік бағдарламасы
Ә.С. Бейсенова, Ә.С. Қирабаев, Қазақша – орысша-ағылшынша түрікше экологиялық түсіндірме Сөздік. - А., 2012.

Білім және ғылым. Энциклопедиялық сөздік. / Бас редактор Ж.Қ. Түймебаев. – Алматы, 2009. – 132 б.

Bulavintseva L.I. (2011). Metodicheskaya podgotovka budushchego uchitelya biologii v usloviyakh mnogourovneвого variativnogo obrazovaniya [Methodical preparation of the future teacher of biology in conditions of multilevel variational education]. Vestnik Bryanskogo gosudarstvennogo universiteta. Bryansk: RIO BGU. № 1. S. 275–280

Borovskikh T.A. (2008). Metodicheskaya podgotovka uchitelya v pedvuze [Methodical preparation of the teacher in pedagogical high school]. Pedagogika. № 7. S. 59–65

Bulavintseva L.I. (2011). Metodicheskaya podgotovka budushchego uchitelya biologii v usloviyakh mnogourovneвого variativnogo obrazovaniya [Methodical preparation of the future teacher of biology in conditions of multilevel variational education]. Vestnik Bryanskogo gosudarstvennogo universiteta. Bryansk : RIO BGU. № 1. S. 275–280.

Kraevskiy V.V., Berezhnova E.V. (2006). Metodologiya pedagogiki: novyy etap [Methodology of pedagogy: a new stage: study. manual for a student. higher studying routine]: ucheb. posobie dlya stud. vyssh. ucheb. zavedeniy. Moskva: Izdatel'skiy tsentr "Akademiya".

Қыпшақов С.А. Болашақ педагогтарды бейіндік мектепте кәсіпкерлік іс-әрекет негіздерін оқытуға даярлау (050120-Кәсіби оқыту мамандығы мысалында): автореферат дис. . пед. ғылым. канд.:13.00.08: қорғалды 01.04.2010 ж.

Мусаева «Білімгерлердің ғылыми зерттеу жұмысын ұйымдастыру» Тараз 2002 ж.

Маусымбаев С.С., Жоғары оқу орнында болашақ жаратылыстану пәндері мұғалімін кәсіби даярлау теориясы және практикасы : (пед.ғылым.док-ры. автореф.:13.00.08. – Қорғалды 18.01.06

Morze N.V. (2003). Systema metodychnoi pidhotovky maybutnikh vchyteliv informatyky v pedahohichnykh universytetakh [The system of methodical preparation of future teachers of informatics in pedagogical universities]: dys ... doktora ped. nauk. Kyiv: Natsional'nyy pedahohichnyy universytet im. M.P. Drahomanova

Motorina V.H. (2001). Tekhnolohiii navchannia matematyky v suchasniy shkoli [Technologies of teaching mathematics in modern school]: monohrafiya. Kharkiv: "Leminhy"

Хмель Н.Д. Біртұтас педагогикалық процесті жүзеге асырудың теориясы мен технологиясы: Оқу құралы. – Алматы: Print-S, 2005. -140 б.

Novyi slovnyk inshomovnykh sliv [New dictionary of foreign words] (2008) / [L.Shevchenko, O.I. Nika, O.I. Khom'yak, A.A. Dem'yanyuk]; za red. L.I. Shevchenko. Kyiv: ARIY

Практика применения инновационных методик и технологий в ВУЗ. Учебно-методическое пособие. Алматы – 2011 г. 179 б.

Vereshchagina N.O. (2012). Metodicheskaya podgotovka bakalavrov i magistrrov v oblasti geograficheskogo obrazovaniya [Methodical preparation of bachelors and masters in the field of geographic education]: dis. ... doktora ped. nauk. Sankt-Peterburg

Levchenko I.V. (2009). Razvitiye sistemy metodicheskoy podgotovki uchiteley informatiki v usloviyakh fundamentalizatsii obrazovaniya [Development of system of methodical preparation of teachers of informatics in the conditions of fundamentalization of education]: avtoref. dis. ... d-ra ped. nauk. Moskva: Moskovskiy gorodskoy pedagogicheskiy universitet

Zagvyazinskiy V., Atakhanov R. (2006). Metodologiya i metody psikhologopedagogicheskogo issledovaniya [Methodology and methods of psychological and pedagogical research]: ucheb. posobie. Moskva: Izdatel'skiy tsentr "Akademiya"

Yahupov V.V. (2002). Pedahohika: navch. posibnyk. Kyiiv: Lybid'

REFERENCES

A new dictionary of insomniac plums [New dictionary of foreign words] (2008)/ [L. Shevchenko, O.I. Nika, O.I. Khom'yak, A.A. Dem'yanyuk]; L.I. Shevchenko. Kyiiv: ARIY

Bulavintseva L.I. (2011). Methodical preparation of the future biology teacher in the conditions of multilevel variable education. [Methodical preparation of the future teacher of biology in conditions of multilevel variational education]. Bulletin of the Bryansk State University. Bryansk : RIO BGU, № 1, S. 275–280

Borovskikh T. A. (2008). Methodical training of a teacher in a pedagogical university [Methodical preparation of the teacher in pedagogical high school]. Pedagogika, № 7, S. 59–65

Bulavintseva L. I. (2011). Metodicheskaya podgotovka budushchego uchitelya biologii v usloviyakh mnogourovnevnogo variativnogo obrazovaniya [Methodical preparation of the future teacher of biology in conditions of multilevel variational education]. Vestnik Bryanskogo gosudarstvennogo universiteta. Bryansk: RIO BGU, № 1, p. 275–280

A.S. Beisenova, A.S. Kirabayev, Kazakh – Russian-English Turkish ecological Explanatory Dictionary. - A., 2012

R.K. State program for the development of Education for 2011-2020

Khmel N.D. theory and technology of the implementation of a single pedagogical process: a manual. - Almaty: Print-S. 2005. -140 p.

Kraevskiy V.V., Berezhnova E.V. (2006). Methodology of pedagogy: [Methodology of pedagogy: a new stage: study, manual for a student, higher studying routine: Textbook for students of higher educational institutions. Moscow. Publishing center "Akademiya"

Kipshakov S.A. Preparation of future teachers for teaching the basics of entrepreneurial activity in a profile school (on the example of the specialty 050120-professional training): abstract dis. PED. science. Kand.: 13.00.08: protected from 01.04.2010

Yahupov V.V. (2002). Pedagogy. Kyiv: Lybid

Levchenko I.V. (2009). Development of the system of methodical training of computer science teachers in the conditions of fundamentalization of education [Development of system of methodical preparation of teachers of informatics in the conditions of fundamentalization of education]: avtoref. dis. ... doctor of pedagogical sciences. Moscow: Moscow City Pedagogical University.

S.A. Musaeva" Organization of scientific research work of students " Taraz 2002

Mausymbayev S.S., theory and practice of professional training of a future teacher of Natural Sciences in a higher educational institution: (PED.gylym.the docks. abstract.: 13.00.08. - protected 18.01.06

Morze N.V. (2003). The system of methodical preparation of computer science at pedagogical universities [The system of methodical preparation of future teachers of informatics in pedagogical universities]: thesis ... doctor of pedagogical sciences. Kyiv, National Pedagogical University named after M.P. Drahomanova

Motorina V.H. (2001). Technologies of teaching mathematics in modern schools [Technologies of teaching mathematics in modern school]: monograph. Kharkiv: "Leminhy"

K.Tuimebayev. Education and science. Encyclopedic dictionary. / Editor-in-chief zh. - Almaty, 2009. - 132 p.

Vereshchagina N.O. (2012). Methodical training of bachelors and masters in the field of geographical education. [Methodical preparation of bachelors and masters in the field of geographic education]: dis. ... doctor of pedagogical sciences. Sankt-Peterburg.

The practice of applying innovative techniques and technologies at the university. Educational and methodical manual. Almaty – 2011 179 p.

Zagvyazinskiy V., Atakhanov R. (2006). Methodology and methods of psychological and pedagogical research. [Methodology and methods of psychological and pedagogical research]: Study guide. Moscow. Publishing center “Academiya”

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE
REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 1, Number 401 (2023), 104-121
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.425>
UDC 378.4

© Ye. Buribayev*¹ , Zh. Khamzina¹ , L. Safronova¹ , T. Kilybayev¹ ,
T. Apendiyev¹ , 2023

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: yermek-a@mail.ru

EVALUATION OF THE EFFECTIVENESS OF SCIENTIFIC RESEARCH AT THE PEDAGOGICAL UNIVERSITY OF KAZAKHSTAN

Buribayev Yermek – Doctor of Science (Law), Professor, Department of Law, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: yermek-a@mail.ru. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0433-596X>;

Khamzina Zhanna – Doctor of Science (Law), Professor, Department of Law, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: 292803@mail.ru. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0913-2002>;

Safronova Lydmila – Doctor of Science (Philology), Professor, Department of Philology, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: dinass2002@mail.ru. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0337-9418>;

Kilybayev Talgat – PhD (Sociology), Postdoctoral Student, Department of Sociology, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: notarius-astana@mail.ru. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7235-3399>;

Apendiyev Timur – PhD (History), Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: timur.apendiev@mail.ru. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4279-3921>.

Abstract. The priority of transformation into a research university, as well as promotion in the world rankings of universities was put forward in accordance with the strategy adopted and implemented by Abai KazNPU. From the position of state attention, during recent years, science has received significant material and

organizational support. However, the issue of university science development is not put as a separate growth priority at the state level, where the greatest attention is paid to the activities of research institutes. At the same time, our university implements its own program of support and development of scientific activity, including professors-researchers, post-doc program, intramural financing of projects and many others. Nevertheless, we do not get a significant breakthrough in the scientific achievements of the university, moreover, in some positions of assessment of scientific activity there is a decline. There is a paradox: state support of science increases every year, intramural support increases, but the number of implemented research projects decreases, scientists are less interested in applying for grant and program-targeted funding, there is no growth in the quality and number of ranking publications. A group of research professors, postdocs was asked a number of research questions to be answered by the analysis. For example: What potential does KazNPU science have? How ready is it to meet modern international requirements? What is the human resource potential of science at Abai KazNPU? What is the involvement of the teaching staff in research projects? What are the problems for the preparation and publication of scientific articles and participation in grant projects? The pilot research about the state and prospects of scientific activity development of the university teaching staff was conducted by the project group of professors-researchers and postdocs, Abai KazNPU. As a result, the main advantages and weaknesses of scientific research at the university in terms of human resource potential of science, the quality and quantity of research projects and scientific publications were identified. The findings and conclusions obtained by the research team allowed to recommend a number of measures to improve research activity, as well as specific measures due to the sector profile of the university.

Keywords: scientific research in university, scientific publications, scientific projects, human resource potential of science, sociological analysis.

© Е. Бурибаев *, Ж. Хамзина, Л. Сафронова, Т. Килыбаев,
Т. Әпендиев, 2023

Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан.
E-mail: yermek-a@mail.ru

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНДЕ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ

Аннотация. ҚазҰПУ қабылдаған және жүзеге асырып отырған стратегияға сәйкес зерттеу университетіне айналу, сондай-ақ университеттердің әлемдік рейтингтерінде ілгерілеу басымдығы алға қойылды. Соңғы жылдары мемлекет тарапынан ғылым айтарлықтай материалдық және ұйымдастырушылық қолдауға ие болды. Алайда, университеттің ғылымын дамыту мәселесі

ғылыми-зерттеу институттардағыдай мемлекеттік деңгейде жеке басымдыққа ие болмай отыр. Сонымен қатар, біздің университет ғылыми қызметті қолдау мен дамытудың өзіндік (университетшілік) бағдарламаларын жүзеге асырады. Соның ішінде зерттеуші профессорлар, постдокторлық бағдарлама, жобаларды тікелей қаржыландыру және т.б. Дегенмен, біз университеттің ғылыми жетістіктерінде айтарлықтай серпіліс алмаймыз, сонымен қатар ғылыми қызметті бағалаудың кейбір ұстанымдары бойынша құлдырау байқалады. Осы орайда парадокс туындайды: ғылымды мемлекеттік қолдау үрдісі жыл сайын артып келеді, тікелей қолдау артып келеді, бірақ іске асырылған зерттеу жобаларының саны азайып келеді, ал ғалымдар гранттық және бағдарламалық-мақсатты қаржыландыруға өтініш беруге аз қызығушылық танытуда. Рейтингілік жарияланымдардың сапасы мен санының өсуі байқалмайды. Зерттеуші профессорлар мен постдокторлардан құралған зерттеу тобы жауапты қажет ететін бірқатар маңызды сұрақтар қойды. Мысалы: ҚазҰПУ ғылымының әлеуеті қандай? Ол қазіргі заманғы халықаралық талаптарға қаншалықты дайын? ҚазҰПУ-дағы ғылымның кадрлық әлеуеті қандай? Ғылыми жобаларға оқытушылар құрамының қатысуы қандай? Ғылыми мақалаларды дайындау және жариялау және гранттық жобаларға қатысу кезінде қандай проблемалар бар? Университеттің профессор-оқытушылар құрамының ғылыми қызметінің жай-күйі мен даму перспективалары туралы пилоттық зерттеуді Абай атындағы ҚазҰПУ профессор-зерттеушілері мен постдоктарының жобалау тобы жүргізді. Нәтижесінде ғылымның кадрлық әлеуеті, ғылыми жобалар мен ғылыми жарияланымдардың сапасы мен саны тұрғысынан университеттегі ғылыми зерттеулердің негізгі артықшылықтары мен әлсіз жақтары анықталды. Зерттеу тобы алған нәтижелер мен қорытындылар зерттеу қызметін жақсарту бойынша бірқатар шараларды, сондай-ақ университеттің салалық бейініне байланысты нақты шараларды ұсынуға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: университеттегі ғылыми зерттеулер, ғылыми жарияланымдар, ғылыми жобалар, ғылымның кадрлық әлеуеті, әлеуметтанулық талдау.

© Е. Бурибаев*, Ж. Хамзина, Л. Сафронова, Т. Килыбаев,
Т. Апендиев, 2023

Казахский национальный педагогический университет имени
Абая, Алматы, Казахстан.
E-mail: yermek-a@mail.ru

ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ КАЗАХСТАНА

Аннотация. В соответствии со стратегией, принятой и реализуемой КазНПУ, был поставлен приоритет превращения в исследовательский университет, а также прогресса в мировых рейтингах университетов. В последние годы

со стороны государства наука получила значительную материальную и организационную поддержку. Однако проблема развития науки университета не имеет частного приоритета на государственном уровне, как в научно-исследовательских институтах. Кроме того, наш университет реализует собственные (внутриуниверситетские) программы поддержки и развития научной деятельности. Включая профессоров-исследователей, программу постдокторантуры, прямое финансирование проектов и т.д. Тем не менее, мы не получаем значительного прорыва в научных достижениях университета, а также наблюдается спад в некоторых позициях оценки научной деятельности. В этой связи возникает парадокс: с каждым годом растет тенденция государственной поддержки науки, растет прямая поддержка, но количество реализованных исследовательских проектов сокращается, а ученые все меньше заинтересованы в подаче заявок на грантовое и программно-целевое финансирование. Не наблюдается роста качества и количества рейтинговых публикаций. Исследовательская группа, состоящая из профессоров-исследователей и постдокторантов, задала ряд важных вопросов, требующих ответа. Например, каков потенциал науки КазНПУ? Насколько он готов к современным международным требованиям? Каков кадровый потенциал науки в КазНПУ? Каково участие преподавательского состава в научных проектах? Каковы проблемы при подготовке и публикации научных статей и участии в грантовых проектах? Пилотное исследование о состоянии и перспективах развития научной деятельности профессорско-преподавательского состава университета было проведено проектной группой профессоров-исследователей и постдокторантов КазНПУ им. Абая. В результате были выявлены основные преимущества и слабые стороны научных исследований в университете с точки зрения кадрового потенциала науки, качества и количества исследовательских проектов и научных публикаций. Результаты и умозаключения, полученные исследовательской группой, позволили рекомендовать ряд мер по улучшению исследовательской деятельности, а также конкретные меры, обусловленные отраслевым профилем университета.

Ключевые слова: научные исследования в университете, научные публикации, научные проекты, кадровый потенциал науки, социологический анализ.

INTRODUCTION

The assessment of the research activity of the teaching staff, the quality and number of publications, participation in research projects and programs using various performance indicators and target indicators is a relevant and demanded research area in Kazakhstan and the world (King, 2004; Sandoval-Romero et al., 2020; Guskov et al., 2020; Suleymenov et al., 2011; Kuzhabekova et al., 2018).

Research capacity is a key competence of a university, but it also reflects an important indicator of its sustainability and impact (Zhang, 2011). A relationship between the competitiveness of a university and the research conducted at its base by the staff of a higher educational organization have established in the studies

(Ashmarina et al., 2015). It has been established that the correct use of the university research management system plays a positive role in its progress and should be the focus of constant attention of university management operators (Wang, 2013). The scientists Putri and Sofyandi considers that the number of scientific publications will increase if the research climate in the university is favorable and has strong institutional support.

Regarding the review of relevant papers based on the practice of Kazakhstan on the assessment of the scientific potential of universities, the transformation of universities into research universities, several qualified expert analyses are currently available. This is an article by prof. Bishimbayev in 2017 which proposes new mechanisms for innovation processes and a model for the management of scientific activity in research universities. It is summarized that the system of higher education in the country is insufficiently focused on technological progress and interdisciplinary knowledge. Namely, commercialization of technology is one of the main objectives of Kazakh research universities, along with educational and scientific activities. The analysis of best practices (Abdyrov et al., 2017; Shakirova et al., 2019) identified the following features of the world's most advanced research universities: high quality of human resources; continuous cooperation with employers and consumers in research and development; own modern research and experimental infrastructure, research facilities; independent management.

In empirical studies (Madina et al., 2017), conclusions are made that the effective labor contract with the teaching staff should be aimed at financial incentive of scientific activity, academic mobility, capacity building of the teaching staff. However, as fact shows, this institution does not take into account the specifics of the content and mode of work of this category of employees. Often the requirements of employers to increase the quantitative indicators of labor achievements give rise to opportunistic behavior of employees, imitation results of their research, reducing the quality of education. The specific nature of professors' work content involves not only quantitative measurements of results, but also the evaluation of their reputation, creativity, ideas, research and teaching methods.

In other studies (Tulegenova et al., 2019) the results of sociological survey on the state of the teachers' activity environment of Kazakhstan universities are presented, weak links in the management of training are identified, the hypothesis of inadequacy of teaching staff working conditions to the requirements of modern technological changes, which are rapidly spreading, is confirmed. The teacher remains the main asset of universities, creating a multiplier effect in the reproduction of professional, scientific and socio-cultural values, but one of the problems of the current educational system remains insufficient scientific training of the teaching staff due to weak participation in research work (Duisenova et al., 2019).

RESEARCH MATERIAL AND METHODS

The sociological survey on «Evaluation of scientific research in the university: status and prospects of development» was conducted during the period from September

27 to October 12, 2021 under the authority of the Department of Science. In general, 612 teachers (56%) participated in the survey. Another 18 teachers took part in in-depth interviews, which lasted up to 3 hours with each of them. This qualitative research method was chosen because the results of the personal interviews provided detailed reasoning and answers to the questions under study, as well as significantly added to the results of the sociological survey and allowed:

- obtain feedback from the most qualified and informed categories of respondents about the state of scientific work at the university;
- evaluate the initiatives implemented at the university, aimed at improving the efficiency of scientific work;
- helped to identify the desires and needs of the teaching staff in the development of scientific activity;
- determine the direction for further effective measures in the studied sphere.

All the institutes of Abai KazNPU took part in this survey. The data obtained from the respondents, by sociological standards, is valid for further statistical processing and analysis of the results (Yadov, 2002:48). As a method of data collection was chosen quantitative method - online survey with closed, semi-closed and open-ended types of questions with the possibility to indicate own opinions of the respondents. Besides, to evaluate a situation, process, a Likert scale was used in questions. This quantitative method of collecting information was chosen to cover a larger number of respondents and due to the need to obtain empirical measurable data.

The questions were grouped into three key sections:

1. The human resource potential of science at Abai KazNPU.
2. Research projects.
3. Scientific publications.

In the survey, a link to the Google form was sent out an electronic questionnaire to the respondents. The questionnaire was made in two languages. Before the start of the survey, respondents were informed about the complete anonymity of the survey and the use of survey results only in a generalized form to improve research activities at the university. As practice shows, the absence of the writing personal information, maintaining anonymity helps to get more reliable data, truthful subjective opinions about the researched sections. At the end of the survey, the results were statistically processed using MS Excel, and an analytical report was made. The results of the analysis are presented below.

SOCIO-DEMOGRAPHIC DATA. 612 teachers participated in this survey. 328 filled out questionnaires in Russian and 284 in the state language. The predominant number of teaching staff who participated in the survey were between the ages 40-60. Most of the teachers (16%) are 51-55 years old. Among survey participants, young specialists at the age of 25-35, from Philology Institute (30 people – about 5%), and the most experienced at the age of 56-63 from Pedagogy and Psychology Institute (42 – about 7%). According to the data obtained, the average work experience of the teaching staff who participated in the survey is about 12 years. The majority of teachers (16%) have up to 5 years of experience.

I. HUMAN RESOURCE POTENTIAL OF SCIENCE, ABAI KAZNPU

According to the data obtained, the majority (56%) prefer teaching, but they do not forget about scientific work (Fig. 1).

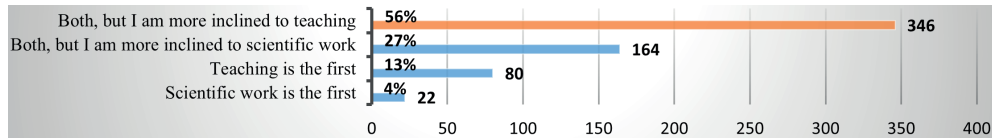

Figure 1. Teaching staff preferences

Degreeless teachers (6%) are most likely to pursue teaching. Among the teachers with master degree, 63% prefer teaching. Teachers with doctor degree (49%), candidates of science (34%), and PhDs (29%) have a strong preference for research.

At the very beginning of the sociological survey, respondents were asked to share their opinions on the level of scientific work in Abai KazNPU. In our survey as a method for evaluating the results, we used a Likert scale, which implies agreement or disagreement with a statement or question. According to the data obtained, about the scientific work respondents expressed full satisfaction on average 34%, partial satisfaction – 44%, were dissatisfied – 10%, the rest 12% refused to answer. Average levels of satisfaction with scientific work were at technical specialties and IT (75%), Pedagogy and Psychology (53%), Biology and Geography (52%). Less than 13% were not satisfied with it.

The following questions were aimed at a detailed elucidation of the reasons: why a certain part of the teaching staff is or is not satisfied with the scientific activity in their areas (Fig. 2). The main motivation for teachers in order to pursue science is the desire for self-development (70%), and the following reasons are the introduction of new scientific achievements, best practices (50%) and improving the scientific rating and university image (49%).

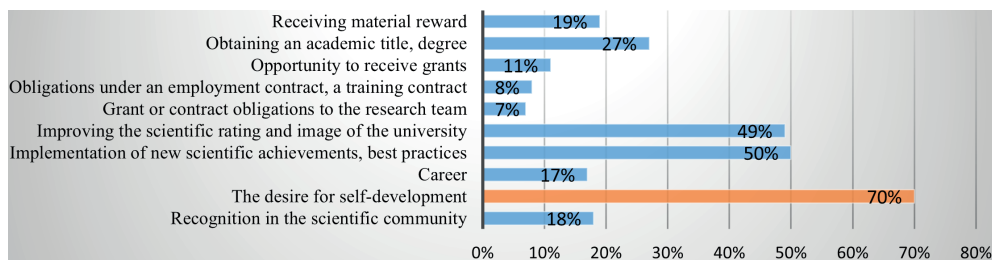

Figure 2. What is the main motivation for your scientific activity?

The payment for scientific work is not the main motivating factor to the teaching staff. Only 13% are satisfied with the payment. According to the majority of respondents, scientific work is paid at an average level, 25% believe that the payment is clearly insufficient. Nevertheless, to a question whether scientific work in other universities, research institutes of our country is well paid, many responded

that do not have such information. Perhaps, this is due to the fact that they do not seek information about scientific grants, other universities projects, organizations and research institutes, are not subscribed to their mailing lists, notifications.

As we have already noted, the main motivation in pursuing science is the desire for self-development (Fig. 2). Through what types of scientific activities is this desire realized? It is seen that for the majority of teachers, it is very important to collect and systematize scientific sources, to write articles (60%), and to participate in scientific events, such as conferences, trainings, webinars, seminars, etc. (55%). They spend over half of their time to scientific work in general. Self-development motivation can also include writing monographs, educational and methodological literature (40%), analysis of scientific trends and new research methods (Fig. 3).

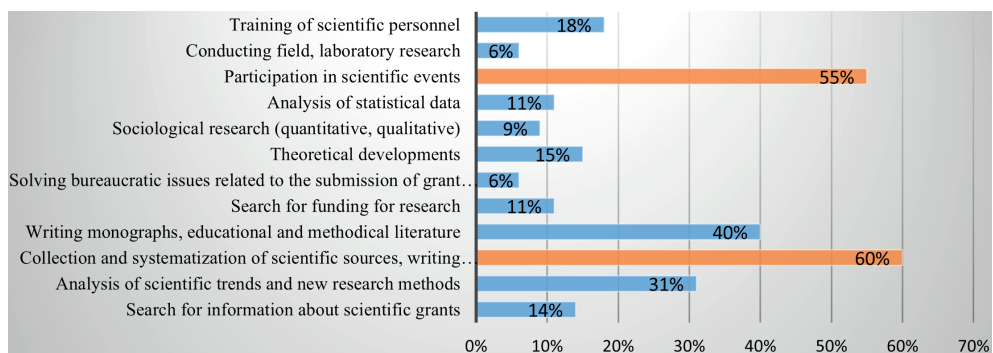

Figure 3. What type of scientific activity do you pay more attention to?

The above-mentioned types of scientific work are more theoretical in nature. Teaching staff devote less time to practical aspects of scientific work. For example, field, laboratory research (- 6%), sociological research (- 9%), analysis of statistical data (- 11%). Training of scientific personnel is preferred by only 18%. As a result, only about 80% of doctoral students in Abai KazNPU complete their studies with a dissertation defense. For one doctoral student The Ministry allocates about 1 900 000 tg per year. The scientific adviser responsible for the preparation of the doctoral student receives from this amount about 3.5%. For the supervision of a doctoral student allocated 45 hours per year, but in the first year of study scientific advisers of doctoral students and graduate students (usually the most highly qualified teachers of the university, doctors of sciences and professors) are transferred to the hourly rate of about 1700 tg per hour.

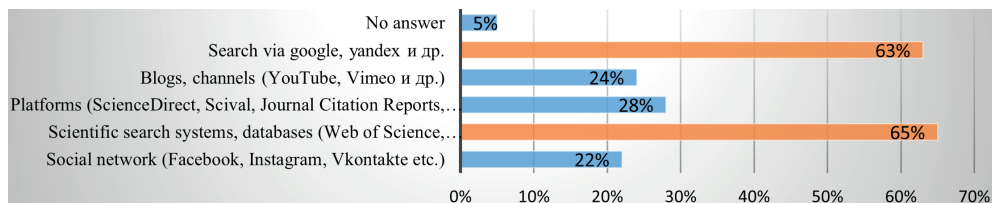

Figure 4. On what electronic resources do you find the necessary materials / data for your research?

As for seeking research materials and data (Fig. 4), most teachers (65%) use scientific search systems and databases such as Web of Science, Scopus, Pubmed, zbMath, MathScinet, Agris, Georef, Astrophysical journal, Research Gate platforms, LinkedIn, Google Scholar, ORCID and Mendeley. Regular search engines, such as Google and Yandex, are also a popular search tool (63%). The least used are social networks (22%), blogs and YouTube and Vimeo channels (24%). Such analytical platforms as ScienceDirect, SciVal, Journal Citation Reports, and InCities (28%) are not in demand among the teaching staff. Therefore, it indicates a lack of skills in working with the analytical tools of global scientific databases, a lack of need and skills in independent search of editions for publications and potential scientific contacts, which, as a result, is fraught with a large percentage of predatory publications in the future.

About 75% responded that they expand their scientific networks in most cases through the participation in scientific events, such as conferences, trainings, seminars, and webinars. In addition, they also use scientific networks obtained on advanced training courses. As the data showed, about 27% do not use their scientific networks to create collaborations with scientists from Kazakhstan and other countries, because they do not have sufficient experience in this area. This, in turn, explains why teachers do not have close ties with foreign scientists. Furthermore, a quarter of the respondents (25%) noted that they have collaborations with domestic and foreign scientists.

In the survey to the question how to strengthen the human resource potential of Abai KazNPU in the field of scientific research, the following answers were received.

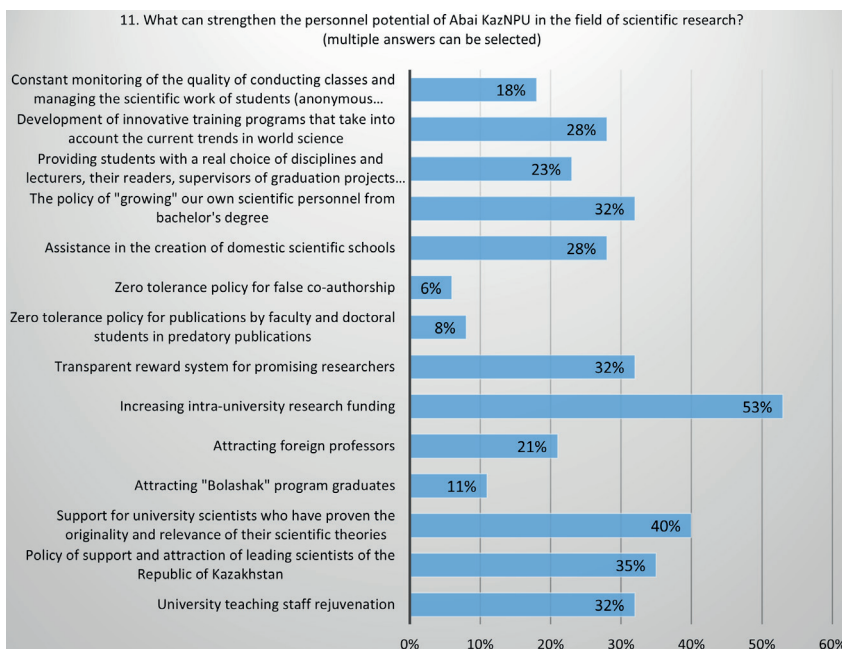

Fig. 5. What can strengthen the personnel potential of Abai KazNPU in the field of scientific research?

Over half of the survey participants (53%) believe that this problem can be solved by increasing the intramural funding of scientific research, support the university scientists, who have proven the originality and relevance of their scientific theories. Least of all, a policy of intolerance for false co-authorship and publications in predatory journals (6%), as well as involvement the holders of the fellowship of the program “Bolashak” (11%) to the teachers’ opinion, will contribute to increasing the scientific potential of the university. The tolerance of Abai KazNPU teachers to academic dishonesty (false co-authorship, predatory journals) is an alarming factor, indirectly indicating the prevalence of such practices in the university. This problem may result in the downgrading of the university in the world rating systems in future.

II. RESEARCH PROJECTS

In this section, respondents were asked key questions to determine the level of teachers’ participation in research projects, identifying barriers to the participation of university scientists, as well as to assess the transparency of the grant award system, decision-making on grant funding awards, incentive of teachers for success in scientific publications, ranking of scientists.

More than one-third of the teachers (38%) noted that they participated in research projects of the MES RK, 31% - in intramural projects. 36% have no experience in such projects. Only 12% have experience in project work with international and foreign organizations.

According to the collected data, 63% of respondents are not currently involved in any research projects. 18% participate in projects of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, and 15%—in projects at Abai KazNPU (Fig. 6).

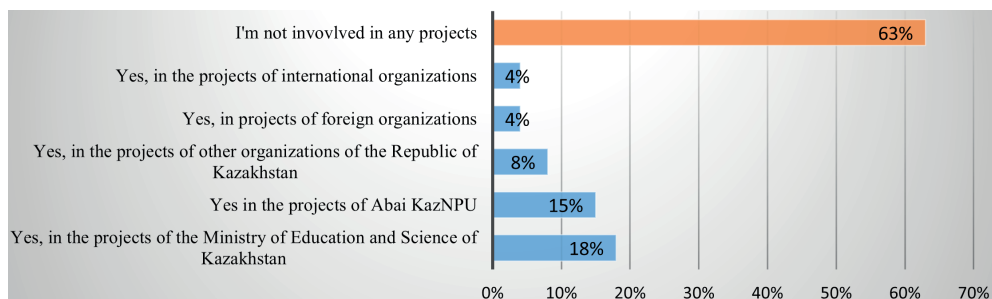

Figure 6. What scientific projects are you currently involved in?

The results of the survey revealed that there are no particular reasons why teachers do not participate in research projects. More than 30% state that they always try to take part in such projects. Less than 30% indicate that the main barrier to participating in projects is lack of time. The next in descending order is a complicated procedure for submitting documents for participation (20%). Lack of technical means, information on the website, social media pages of the university or the problem of unfair distribution of workload / salary among project participants are not the reasons for non-participation in research projects. These answers were chosen by less than 10%.

In the next block of questions, respondents were asked to rate (from 1 to 5) on the clarity of the following indicators relating to research activities:

- The system of awarding research grants in Abai KazNPU;
- The system of decision-making on grants, program-targeted funding of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan;
- The incentive system of Abai KazNPU teaching staff for publications in the editions indexed in Scopus, WoS;
- The system of scientists' ranking at Abai Kazakh National Pedagogical University;
- The system of competitive selection of applicants on research scholarships and awards of the MES.

Teachers were more satisfied with the transparency of grant distribution in the system of awarding grants for research at their own university (43%, but it is less than 50%, is also an unsatisfactory score), and the lowest scores were given to the incentive system of teaching staff for publications in publications indexed in Scopus and WoS (26%).

According to teachers' opinion, the material and technical support of the university is at an average level. More than half of them (57%) expressed average satisfaction with this indicator.

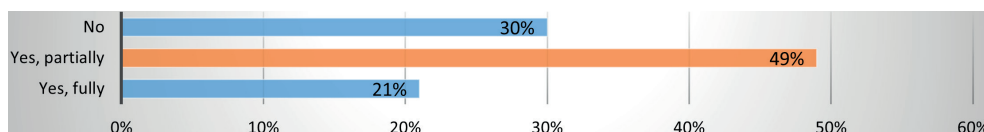

Figure 7. Are you familiar with the work of NCSTE?

According to answers (Fig. 7), almost half of the respondents (49%) are partially familiar with the site of the NCSTE (The National Center for State Scientific and Technical Expertise), and 21% have a good knowledge of this site. Those who do not know working on the site of the NCSTE are 30%. It suggests that there is a need for regular advisory activities to work on the NCSTE site for them.

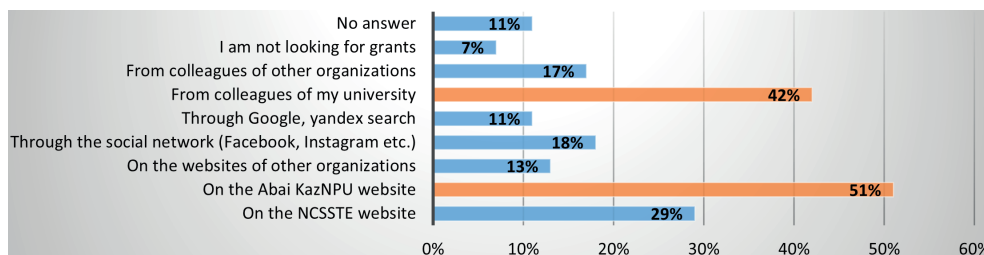

Figure 8. How do you find out about competitions for scientific grants?

51% of respondents answered that they find out about competitions for scientific grants on the institution website. This indicates the good work of the Department

of Science, which timely notifies the teaching staff of the upcoming scientific competitions and other events. 42% receive information from their colleagues. Least of all they look for information about scientific grants in search systems, such as Google and Yandex (11%), as well as on the sites of other organizations (13%). 18% look for information through social networks. In this regard, there is a need to increase the information activity in social networks of the Department of Science, Abai KazNPU (Fig. 8).

The biggest problem that teaching staff face is the voluminous amount of paperwork in submitting grant proposals for projects (42%). The main obstacles for interdisciplinary projects applying: less than 20% attributed the low information about related sciences (17%), lack of a project coordinator (14%) and lack of professionalism to implement research in this direction (12%).

III. SCIENTIFIC PUBLICATIONS

As it turned out, the majority of the teaching staff does not speak English at a high level. About 57% know it at a basic level (Beginner/Elementary - 38%, Elementary - 19%). Moreover, 54% noted that they would like to improve their level of English in order to be able to study scientific sources and write articles. The level of English proficiency of other teachers can be seen in the charts above.

About 83% unanimously confirmed that they know the requirements for the preparation, design and writing of a scientific article in the journals recommended by the Ministry and included in the databases Scopus, Web of Science. According to the results of the survey, it was found that the work conducted by the university to train the teachers in the preparation of publications, the choice of scientific journals indexed in the bases Scopus and Web of Science, is at a good level. Slightly less than half of the respondents expressed partial satisfaction on it (45%), and 28% - full satisfaction. The number of dissatisfied is 9%.

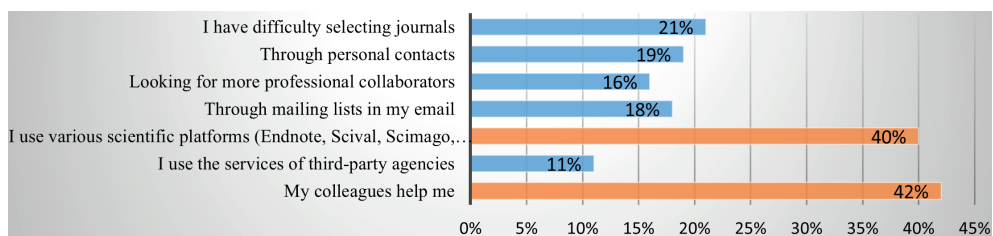

Figure 9. How do you choose a journal for publications with a high impact factor?

Many of the teaching staff (40%) use various scientific platforms when selecting journals (Fig. 9), such as Endnote, Scival, Scimago, Scopus, WoS, etc., so it indicates their sufficient competence, and confirms the respondents' answer to the previous question about the level of satisfaction with the activities conducted by the university to help the teaching staff in this area. Additionally, 42% noted that when selecting journals, colleagues help them, and it shows a good level of relations in the team, a high level of trust. Western scientists, sociological economists (T.Schultz,

G.Bakker), proved that the level of trust in the team directly affects the productivity of labor. About 20% choose journals through personal contacts and receive mailing lists by e-mails. The same number of teachers admitted that they have difficulties in selecting journals.

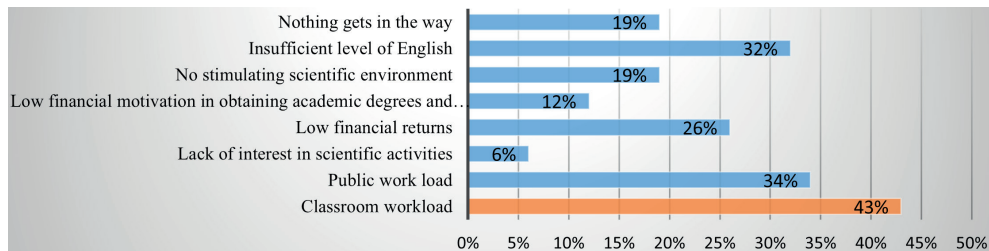

Figure 10. What limits your publishing activity?

In the chart above (Fig. 10) we can see that university professors see the greatest problem that affects the publication activity in class workload (43%). It is followed by a heavy community work (34%) and low moral engagement (26%). Institute departments can use the empirical data obtained in planning and organizing their work.

According to the survey, 31% support the policy of the university on the mandatory publication of the results in journals indexed in the Scopus and WoS databases. However, 23% would like to reduce the qualitative and quantitative requirements for publication. The same number of teaching staff (23%) indicated that publications require additional financial expenses, so they do not support the university policy in it.

To the key question of the questionnaire - what problems do teachers face when writing and publishing their articles - 40% answered that they have the main problem with the long wait to decide on the publication and the need to pay for it. The next significant problem is the difficulty in selecting a journal (34%). The next obstacles in writing and publishing articles are insufficient proficiency in English (27%) and difficulties with the design of the article according to the journal requirements (25%).

To the summarizing question of the survey - what could stimulate the teaching staff to intensify research work in general - many teachers (44%) responded - an increase in the number of research internships. 35% correlate the activation of publication activity with a balanced teaching load. 28% would like incentive rewards for their research work.

CONCLUSION

As a result of sociological research among Abai KazNPU teachers in the period from September 27 to October 2, 2021 were identified the main advantages and weaknesses of scientific research in the university. Survey participants shared their opinions on three key sections:

1. The human resource potential of science at Abai KazNPU.
2. Research projects.

3. Scientific publications.

Conclusion to the section «The human resource potential of science at Abai KazNPU»

On average, 24% Abai KazNPU teachers give priority to scientific activity in their work, and it is the main scientific potential and reserve of Abai KazNPU on the transformation way into a research university.

The science is preferred by tenured professors, primarily doctors of science (49%). PhD (34%), candidates (29%) and masters (30%) are less active.

As it turned out, Abai KazNPU teachers does not consider scientific work as a stimulus for their financial and career progression. Only 13% are satisfied with the payment of their research activities.

As a priority of their research work, only 18% announced the training of academic staff. The inadequate level of payment for the scientific supervisors of doctoral and master's students reduces motivation and responsibility for the work, which leads to a low percentage of doctorate theses and reduces the quality of master's theses.

The majority of the teaching staff in its scientific activity is focused on theoretical scientific research. 6-11% possess empirical methods of analysis, on which the modern world science relies first of all. 54% pay special attention to the quality of publications, rather than quantity, but the rating system of the university, which is satisfied only 56%, takes into account mainly the quantitative indicators of science.

Grant funding, research projects are of great interest among the teaching staff, but teachers find it difficult to independently search for information on grants, and lack of knowledge on the analytical tools offered by such resources as ScienceDirect, SciVal, Journal Citation Reports and InCities. Hence the low percentage of scientific contacts with foreign scientists and organizations, the low level of participation in international projects.

Over half of the survey participants (53%) consider it necessary to increase intramural research funding, including intramural grant funding.

The idea of institutional stimulation of the scientists who proved the originality and demand for their scientific theories was widely supported by university scientists. This idea can be implemented by creating conditions for the development of scientific schools, providing them with grant support, opening scientific centers and specialized laboratories under the guidance of leading university scientists.

The Asian field of science remains underdeveloped in the university's academic staff. The system of internships in pedagogical universities in China, Singapore, South Korea, and Japan could fill this gap.

The high tolerance of the teaching staff for academic dishonesty (6% condemn false co-authorship, 6% condemn publications in predatory journals) suggests a not quite satisfactory situation with the quality of journals in which our teachers are published, with the quality of their scientific publications and even lower percentage of the real involvement of teachers in the publication activity. This situation in 2-3 years is fraught with a sharp drop in the university's ranking in the world system of educational institutions, when the Scopus database will stop indexing the pool of

predatory journals, in which the teaching staff of the university, probably, is currently published.

Recommendations. The strategic goal of university science is to expand the scope of scientific activity, disclosure of scientific potential of talented young people and achievement of results, which involves the sustainable receipt of demanded and relevant to the world level of scientific results. The development of scientific activity, its success is a factor of competitiveness of educational services provided by the university. In general, the study, findings and conclusions allowed us to recommend a number of measures to increase research activity, as well as specific measures due to the sectoral affiliation of the university and other circumstances.

The scientific component of the activity is secondary compared to the educational component for the majority of the teaching staff, Abai KazNPU, it is clearly expressed in the structure of the survey responses. The adoption of a set of measures, the creation of incentives for greater involvement of the teaching staff and students on Bachelor's and Master's degree programs in scientific research is demanded. In the last competition for grant funding of The Ministry (projects for young scientists 2022-2024) the requirement of the project group members' higher education was cancelled, similar barriers should be removed in the intramural competition as well. Differentiation of university employees into researchers and lecturers will be inevitable in the future. At the same time, it is much easier to recruit the latter than to raise or attract a professional researcher, in connection with which it is recommended to expand programs of «nurturing» and support of the university's own scientists, as well as to attract new leading experts, including by expanding the use of professors-researchers and postdocs.

There is a demand for measures to ensure greater objectivity in addressing the participation of teaching staff in research projects of the university, the nomination for the award of prizes, scholarships, financial incentives based on the results of scientific work, as these are guarantee additional income for scientists. In general, the existing preliminary procedures for nomination, decision-making, cause criticism in terms of incomplete transparency. The experts were unanimous that the system of rewarding the teaching staff for publications in the editions indexed in Scopus, WoS, should be more open. The information and requirements should be posted on the website. The main source of funding research work remains grant and program-targeted funding, the results of the survey show the need to strengthen and deepen the work on organizational support for participation in the relevant competitions.

Actual update of the material and technical base of the University in terms of the acquisition of equipment (scientists use for work their own computers, MFP), materials necessary for research, improvement of the Internet, which, along with the human resource potential is essential for the development of scientific activity. The orientation and preference of the majority of surveyed teaching staff for the international program ERASMUS raises questions, since it does not contain a large research component. Presumably, the desire to participate in this program is associated with the preference and demand among the teachers to participate in international

conferences, forums, research internships, professional development activities. Here, the formation of clear and transparent principles of selection activities and programs for scientists of the university, targeted or competitive funding of measures to improve the qualifications are relevant; the determination of an appropriate budget as part of the implementation of paragraph 4, Article 37, subparagraph (6), paragraph 2, Article 51, the Law of the Republic of Kazakhstan from July 27, 2007 No 319-III «On Education», it fixes a guarantee of the teachers' professional development in educational organizations (including higher education) at least once every five years.

Due to the few publications in foreign languages, Abai University stays low – profile in the international information space. This is largely due to the ignorance of the English language at a level sufficient for the publication in top- rated journals, including those indexed in the Web of Science, Scopus. It is important to create conditions for teaching staff to study the language, passing the appropriate exams to confirm the level. To solve the problem of low publication rate, it is recommended to expand the program of intramural grants for publications, so the article is, as a rule, the result of research conducted by scientists. An obligatory result of the project should be the publication of an article in a top- rated journal. It is important for teachers to hold special seminars on selecting journals for publications, on working with databases, to explain the procedure for submission without publication fees.

A large percentage of the respondents noted that the study workload, bureaucratic reporting, completing various reporting forms, as factors limiting employment in research. In this direction, it is recommended to create a common electronic base for annual reports of the teaching staff, including research and development, teaching load, social and educational functions. Update and reduce the existing reporting forms, including the elimination of duplicate information, tables.

It is important to preserve the university's leading scientific schools, which are generally integrated into the global scientific community. The creation of new scientific laboratories, reflecting the established scientific potential of the university scientists, its leading scientific schools and the projects being implemented, is in demand. Respondents were in favor of creating a special center (co-working center) for doctoral and undergraduate students.

REFERENCES

- Abdulrazzaq A.H., Al-Ani M. & Faisal L. (2016). An analytical study of the scientific researches at the University of Bahrain. Paper presented at the *Proceedings - 2015 5th International Conference on e-Learning. ECONF 2015*. 378-384. doi:10.1109/ECONF.2015.86
- Abdyrov A., Tashkenbayeva Z., Askarova A., Kudaibergenova S. & Alimkulova E. (2017). Establishment of agricultural research universities and their role in the innovative development in the Republic of Kazakhstan. *Espacios*, 38(25)
- Adov V.A. (2000). Strategy of sociological research. Moscow. Dobrosvet. P. 111. https://www.sociologos.ru/upload/File/G11-7_SSI.pdf
- Aminpour F. (2012). National medical research ranking and scientific productivity: Where do we stand? *Journal of Research in Medical Sciences*. 17(4). 393-395
- Ang X., Chen H. & Zhang B. (2010). Empirical evaluation of scientific research efficiency at universities in China during 2003-2007. *Wuhan Daxue Xuebao (Xinxi Kexue Ban)/Geomatics and Information Science of Wuhan University*, 35(SPECIAL ISSUE 1), 12-15.

Ashmarina S.I., Khasaev G.R. & Plaksina I.A. (2015). Methodological basis of higher education institution competitiveness assessment. *Review of European Studies*, 7(2). 49-57. doi:10.5539/res.v7n2p49

Bekerman F. (2016). The development of scientific research in Argentina since 1950 at national universities and the national scientific and technical research council. [El desarrollo de la investigación científica en Argentina desde 1950: Entre las universidades nacionales y el Consejo Nacional de Investigaciones Científicas y Técnicas] *Revista Iberoamericana De Educacion Superior*: 7(18). 3-23

Bishimbayeva S. (2017). Innovative ecosystem of research universities in Kazakhstan: Mechanisms of development. Paper presented at the *Proceedings of the European Conference on Innovation and Entrepreneurship. ECIE. 2017–September* 94-99.

Duisenova S., Kulyshbayeva B., Ishanov E., Nagaibayeva Z. & Bisembayeva Z. (2019). Integration of science and education in the modern kazakhstan. Paper presented at the *Proceedings of the 33rd International Business Information Management Association Conference. IBIMA 2019: Education Excellence and Innovation Management through Vision 2020*, 5002-5010.

Guskov A., Kosyakov D. & Selivanova I. (2016). Scientometric research in Russia: impact of science policy changes. *Scientometrics*, 107(1). 287-303

Haekkerup L. (1999). State of scientific research at danish universities [2]. *Science*, 286(5446). 1853

Isirdia-Lachica P., Rodriguez-Carvajal R., Angulo G., Chavez K. & Barboza-Flores M. (2015). Measurement of scientific research performance at the universidad de sonora, méxico. Paper presented at the *Portland International Conference on Management of Engineering and Technology. 2015–September* 204-210. doi:10.1109/PICMET.2015.7273245

Katović D. & Soljačić I. (2011). Scientific research work at the faculty of textile technology - University of Zagreb. [Znanstveno-istraživački rad na Tekstilno-tehnološkom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu] *Tekstil*, 60(12), 640-658

King D.A. (2004). The scientific impact of nations. *Nature*, 430(6997), 311-316

Kuzhabekova A. & Lee J. (2018). International faculty contribution to local research capacity building: A view from publication data. *Higher Education Policy*, 31(3), 423-446

Lowen R.S. (1992). «Exploiting a wonderful opportunity»: The patronage of scientific research at Stanford University, 1937-1965. *Minerva*, 30(3), 391-421. doi:10.1007/BF01097645

Madina T., Aigul T. & Benazir M. (2017). The effective contract in the system of higher education of the emerging market countries: Experience of Kazakhstan. Paper presented at the *Proceedings of the 29th International Business Information Management Association Conference - Education Excellence and Innovation Management through Vision 2020: From Regional Development Sustainability to Global Economic Growth*, 832-838

Nomura H., Mitsuda Y., Maeda M., Maebashi I., Negishi M., Shibayama M., Sun Y. (2009). Evaluation of Japanese universities' research activity based on the number of awards of grants-in-aid for scientific research - 2007 fiscal year - IV. interdisciplinary and new area & large-scaled project funds. *NII Technical Reports*, (11), 1-55

Sandoval-Romero V. & Larivière V. (2020). The national system of researchers in Mexico: implications of publication incentives for researchers in social sciences. *Scientometrics*, 122(1), 99-126

Shakirova D., Ivanova E., Abaidilda A.Y. & Maidyrova A.B. (2019). Management of university innovation potential in the modern reality of kazakhstan. *International Journal on Emerging Technologies*, 10(2), 141-144

Shelton R.D. (2020). Scientometric laws connecting publication counts to national research funding. *Scientometrics*, 123(1), 181-206

Suleymenov E.Z., Ponomareva N.I., Dzhumabekov A.K., Kubieva T.S. & Kozbagarova G.A. (2011). An assessment of the contributions of Kazakhstan and other CIS countries to global science: the Scopus database. *Scientific and Technical Information Processing*, 38(3), 159-165

Sweileh W.M., Zyoud S.H., Al-Khalil S., Al-Jabi S.W. & Sawalha A.F. (2014). Assessing the scientific research productivity of the palestinian higher education institutions: A case study at An-Najah national university, Palestine. *SAGE Open*, 4(3) doi:10.1177/2158244014544287

Tsvetkova M., Suleimenov Z., Kondratenko L. & Stepanova D. (2021). Study of the system of scientific and scientific-technical activities of agrarian and economic universities. *International Journal of Engineering Pedagogy*, 11(3), 131-156. doi:10.3991/IJEP.V11I3.20541

Tulegenova M., Sadykhanova G. & Zeinullina Z. (2019). Study of the role of university teachers in the conditions of technological transformation: The case study of Kazakhstan. Paper presented at the *Proceedings of the 33rd International Business Information Management Association Conference, IBIMA 2019: Education Excellence and Innovation Management through Vision 2020*, 4895-4903.

Turpo-Gebera O., Quispe P.M., Paz L.C. & Gonzales-Miñán M. (2020). Formative research at the university: Meanings conferred by faculty at an education department. *Educacao e Pesquisa*, 46, 1-18. doi:10.1590/S1678-4634202046215876

Wang K. & Wang D. (2013). *Design of scientific research and management system in university* doi:10.1007/978-3-642-35398-7_7

Zhang Z. & Cao M. (2011). Comprehensive evaluation of universities scientific research capacity based on method set. Paper presented at the *2011 2nd International Conference on Artificial Intelligence, Management Science and Electronic Commerce, AIMSEC 2011 - Proceedings*, 7017-7022. doi:10.1109/AIMSEC.2011.6009829

Zheng R. & Zhang Y. (2010). Effects and strategy of the international scientific research at Peking university. *Beijing Daxue Xuebao (Ziran Kexue Ban)/Acta Scientiarum Naturalium Universitatis Pekinensis*, 46(5), 851-854

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF
THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN ISSN 1991-3494
Volume 1, Number 401 (2023), 122-139
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.426>
УДК 159.922.8

© G.Yergaliyeva* , L. Madenova , Zh. Nabieva , 2023

University named after M. Utemisova, Uralsk, Kazakhstan.
E-mail: e77ask@yandex.ru

REASONS FOR CHANGING THE VALUE VIEWS OF ADOLESCENTS

Yergaliyeva Gulzhan – candidate of pedagogic sciences. University named after
M. Utemisov West Kazakhstan, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: e77ask@yandex.ru. ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0001-6583-6966>;

Madenova Lazzat – senior teacher, master of pedagogical sciences. University
named after M. Utemisov West Kazakhstan, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: lazat.pedagog@mail.ru. ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0003-0604-8796>;

Nabiyeva Zhanargul – teacher, master of pedagogical sciences. University named after M.
Utemisov West Kazakhstan, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: nabi.zhanar@inbox.ru. ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0003-2706-7857>.

Abstract. This article deals with the theory of universal human values and ways of instilling spiritual and moral values in adolescents, describes the foundations of value orientation, the problems of virtue, fundamental research into the formation of personality. In addition, some information is given about the teachings of Abai Kunanbayuly “The Perfect Man”, which has a special place in human education. Factors influencing the formation of the personality as a whole, catchphrases and ideas of scientists-thinkers are presented in large numbers, the material discusses the importance of the spiritual and moral education of adolescents, provides sufficient evidence of its benefits. The humanistic model of teenagers’ value orientations is illuminated by theoretical information about the causes of changes in value orientations. Methods that should be used by teachers in the learning process are widely described. Important information is entered in the table and included in the Material through various infographics. Research findings are identified and described.

Keywords: value, universal value, spiritual and moral value, virtue, moral feeling, moral character

© Г.А. Ергалиева*, Л.М. Маденова, Ж.Ж. Нәбиева, 2023

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан.
E-mail: e77ask@yandex.ru

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЫНЫҢ ӨЗГЕРУ СЕБЕПТЕРІ

Аннотация. Бұл мақалада жалпыадамзаттық құндылықтар теориясымен, жасөспірімдердің бойына рухани адамгершілік құндылықтарын сіңіру жолдары қарастырылған. Құндылыққа бағдарлау негіздері, ізгілік мәселелері, тұлғаны қалыптастыру жөніндегі іргелі зерттеулерге сипаттама берілген. Сонымен қатар, адам тәрбиесінде ерекше орын алатын Абай Құнанбайұлының «Толық адам» ілімі жөнінде біраз мәлімет келтірілген. Жалпы жеке тұлғаның қалыптасуына әсер ететін факторлар, ғұлама-ойшылдардың қанатты сөздері, идея-пікірлері көптеп ұсынылған. Материалда жасөспірімдерге рухани адамгершілік тәрбие берудің маңыздылығы жан-жақты қаралып, оның пайдасы жөнінде жеткілікті деңгейде дәйек-дәлелдемелер келтірілген. Жасөспірімдердің құндылық бағдарды қалыптастырудағы рухани адамгершілік нормалары, құндылық бағдары өзгерістерінің туындау себептері туралы теориялық мәліметтермен қамтылған. Педагогтердің оқыту процесінде қолдануы, пайдалануы керек әдіс-тәсілдер кеңінен жазылған. Маңызды ақпараттар кестеге толтырылып, түрлі инфографика арқылы материалға енгізілді. Эксперименттік жұмыс нәтижелері егжей-тегжейлі жазылып, зерттеу қорытындылары айқындалып, сипаттама берілген.

Түйін сөздер: құндылық, жалпыадамзаттық құндылық, рухани адамгершілік құндылық, ізгілік, адамгершілік сезім, адамгершілік тәрбиесі.

© Г.А. Ергалиева*, Л.М. Маденова, Ж.Ж. Набиева, 2023

Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уралск, Казахстан.
E-mail: e77ask@yandex.ru

ПРИЧИНЫ ИЗМЕНЕНИЯ ЦЕННОСТНЫХ ВЗГЛЯДОВ ПОДРОСТКОВ

Аннотация. В данной статье речь идет о теории общечеловеческих ценностей и способах привития духовно-нравственных ценностей подросткам, описываются основы ценностной ориентации, проблемы добродетели, фундаментальные исследования формирования личности. Кроме того, приводятся некоторые сведения об учении Абая Кунанбайұлы «Совершенный человек», которому отводится особое место в человеческом воспитании. Факторы, влияющие на формирование личности в целом, крылатые фразы и идеи ученых-мыслителей представлены в большом количестве, в материале

рассматривается значение духовно-нравственного воспитания подростков, приводятся достаточные доказательства его пользы. Гуманистическая модель пиксани ценностных ориентаций подростков освещена теоретическими сведениями о причинах изменения ценностных ориентаций Широко описаны методы, которые должны быть использованы педагогами в процессе обучения. Важная информация занесена в таблицу и включена в материал через различную инфографику. Выявлены и описаны выводы исследования.

Ключевые слова: ценность, общечеловеческая ценность, духовно-нравственная ценность, добродетель, нравственное чувство, нравственный характер.

КІРІСПЕ

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесінің жаңғыртылуында жас ұрпақтың рухани адамгершілік құндылығын қалыптастыру өзекті мәселеге айналып отыр. ХХІ ғасыр табалдырығын енді аттағалы отырған жас ұрпаққа тәлім-тәрбие мен білім беруді жетілдірудің басым бағыттарын айқындап, педагогика ғылымында ұлттық сананы қалыптастыру қажеттілігі туындауда. Алғашқы тәрбиенің негізгі тұғырын рухани сана, рухани сезім, рухани мәдениетті ұрпақ бойына сіңіруден бастап, толық дамыған тұлғаны қалыптастыруда алдымен өз мәдениетімізді, өз тарихымызды бойымызда қалыптастырып, содан кейін өзге дүниені игеруге ұмтылғанымыз жөн деп білеміз. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында білім жүйесінің ең маңызды міндеттерінің бірі — «Жеке тұлғаны ұлттық, жалпыадамзаттық құндылықтардың, ғылым мен практиканың жетістіктері негізінде қалыптастыру, дамыту және кәсіби тұрғыдан жетілдіру» болып табылатындығы көрсетілген (Асанов, 2018).

Жалпыадамзаттық құндылықтарды өскелең ұрпақтың ақыл-парасатына азық ете білу үшін әрбір педагог халық педагогикасын, сан ғасырларда қалыптасқан салт-дәстүрді, әдет-ғұрыпты жан-жақты тереңірек зерттеп, тебірене іс-қимыл жасауға құлшынып тұруы керек. Сонымен қатар олар өркениетті өмірмен байланыстырып, тәлім-тәрбиеге пайдалана білуге халық алдында борышты. Жаңғыру жағдайында жаһандық әлеммен қабысатын жат әдеттерден өскелең ұрпақты аулақ сақтауды, қоршаған ортаның соққысына төтеп бере алатын тұлғаны тәрбиелеу мақсатында жүйелі түрде жұмыс істеп, нақты нәтижеге қол жеткізуге талпынуы шарт.

Құндылық өзгерісі мәселесінің әртүрлі аспектілері: жеке тұлғаның құндылық бағдарының өзгеруінің бірқатар, теориялық-практикалық негізі (Г.С. Абрамова, Ю.Г. Волков, А.В. Соколов, М.А. Щербакова); тұлға бойындағы құндылық өзгерістері жас ерекшелігіне орай (М.В. Гамезо, В.С. Герасимова, Г.Г. Горелова, Л.М. Орлова); жастардың құндылық бағдарының өзгерісін әлеуметтік педагогикалық тұрғыдан зерттеу (Е.П. Ильин, А. Маслоу) қарастырған.

Сонымен бірге құндылықтар өзгерісі ерте заманнан бастап қоғамдық формацияның өзгерісіне орай ауысып отыратындығы өз тарихымызда ойшыл

ғұламаларымыз ерте кезден-ақ жеке тұлғаның құндылықтарға бағдарлануын зерттеп оның білімге, өнерге, ата дәстүрге бағытталуы деп зерттеп жете көңіл бөлген Әл-Фараби, Ж. Баласағұни, Қ.А. Йассауи, Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев, Ш. Құдайбердіұлы, А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, М. Дулатов, М. Жұмабаевтар өз еңбектерінде құнды ой пікірлерін қалдырып кеткен.

Құндылыққа бағдарлау негіздері, ізгілік мәселелері Н.Г. Нұрғалиева, Р.Н. Нұрғалиева, А.Қ. Қаплиева, С.С. Тілеуова, Г.А. Ергалиева және басқа да ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған. С. Нұрмұратов, Е. Әлсатов, Б.С. Ерасов (Абай, 2002) рухани құндылықтардың әлеуметтік-философиялық негізін зерттеуге көп күш жұмсаса, А.А. Калюжный, А.А. Аманжолова, А.М. Қараев, К.Б. Сейталиев адамгершілік тәрбиесін жетілдіру бағытында тың идея-ойларын айта білді. А.Қ. Аренова, Ә.М. Мұханбетжанова, С.Қ. Қалиев, Қ. Жарықбаев өз еңбектерінде тұлғаның қалыптасу ерекшеліктері турасында біраз пікір білдірген. Б.Қ. Игенбаева, А.Ж. Тұрсынов жеке тұлғаның бойындағы адамгершілікті қалай арттыруға болатынын тілге тиек еткен (Әрінова т.б., 2015).

Жеке тұлға мен қоғам құндылықтарының жандануы адам өмірінің негізгі өзегі болып саналатын адамгершілік, ұқыптылық, ар мен намыс, парыз бен жауапкершілік, игілікті іс сияқты жалпыадамзаттық қасиеттерді объективті түрде талап етеді. Өзгені құрметтеу деген адамдарды өзіне жақын тарту, жағымды қарым-қатынас, оның бойындағы адамгершілік құндылықтарды ескеру.

Адам өмірі — бұл басты құндылық. Ол үшін әр адам өзіне жауапты болуы керек. Өзінің сөз бостандығы мен өмірін жіті бақылауына алуы қажет. Өміріне жауапкершілікпен қарау – ең қажетті негізгі қасиеттердің бірі. Оның бойында аталған ізгі қасиеттердің бар-жоғын отбасына, қоршаған ортасына деген қарым-қатынасынан аңғаруға болады. Ата-аналардың бала алдындағы өздерінің жауапкершілігін сезіне білуі маңызды. Жауапкершілік таныту – сенімділік және өмірін бақылауға алу деген ұғымға келеді. Бұл басқа адамдардың алдында жауапты болу деген сөз. Баланың өмірлік көзқарасының қалыптасуына, талпына қол жеткізе білудің, беделге ие болу мақсатын көздейді. Үлкен болсын, кіші болсын алдына қойған мақсатына ыждағаттылықпен жету керектігін бала бастауыштан түсіне бастайды.

Құндылықтар арман–мұрат ретінде тек жеке адамға, жеке тұлғаға ғана тән емес, ол жеке тұлғаның өміріндегі өз орнын өзі белгілеу.

Осыған орай қазіргі қоғамның мақсаты жалпы адамзаттық құндылықтарды дамыту болса, адамгершілік құндылықтарды өскелең ұрпақтың бойына қалыптастыру — ең өзекті мәселе. Ол ешқашан өзінің маңыздылығын жоймайды.

Құндылықтардың адам өміріндегі алатын орны мен өзгерісі туралы алғашқы түсінік ежелгі грек ғалымы Сократтан бастау алады. Сократ үшін құндылық «адамның өмірді бағалауы» екен. Ал Аристотель «жақсылық»,

«игілік» ұғымдарын жағымды мінез-құлықты, рухани құндылықты бейнелеуде қолданды. Құбылысты, затты жағымды бағалау адам үшін құнды игілікті түсінуге негізделген. «Ізгілік» сөзі салыстырмалы мағынада белгілі бір жағдайдағы адам үшін жақсылық, пайдалы нәрсе деп түсіндіріледі. Аристотельдің пайымдауында «құндылықты таңдаудың мақсаты – таным емес, ізгілікке үйрету. Бұл зерттеулерде тұлғадағы құндылық өзгерісін «... құндылық бұл рухани-адамгершілік дегеннің не екендігін білу үшін емес, осы рухани-адамгершілікке жетудің жолдарын үйрету үшін қажет, олай болмағанда пайдасы болмас еді» дейді.

Философ Т.Қ. Ғабитов «құндылықтар – қасиеттер» дей отырып, құндылықтар өзгерісін құндылық белгілі бір қасиеттер негізінде бала кезден, ана сүтімен бірге өзінің ана тілі арқылы мораль негіздері ретінде, өз тарихын, мәдениетін, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрін игеру нәтижесінде орнығатындығын ерекше бағалайды. Яғни, философиялық тұрғыдан алсақ, құндылықтар өзгерісі – адам үшін пайдалы мәнге ие болатын заттың барлығы, адамзат қоғамының іргелі дамуымен адамның жеке тұлғасында жетіліп, дамиды.

Психологтардың пайымдауынша, құндылықтар өзгерісі жеке жүйесін қалыптастыру бірте-бірте, оның онтогенетикалық дамуының барлық кезеңдерінде, әлеуметтену процесінде жүреді. Ол жасөспірімнің әртүрлі қызмет түрлеріне қосылуы барысында жасөспірімдік жаста белсенді өтеді. Даму барысында жасөспірімдердің бойына адалдық құндылық қасиетін сіңіру күрделі үдеріс. Адалдық бұл шынайылық пен қарапайымдылық секілді жақсы қасиеттерден қалыптасады. Біреудің сыртынан сөйлемейтін, өзгеге қиянат жасамайтын, шыншыл, сөзіне берік жанды тәрбиелеу. Бала адал болудың жолдарын ата-анадан үйренеді. Ол үшін отбасында балаға кіші мектеп жасынан бастап, адал болудың өзіне, қоғамға және Отанына тигізер пайдасының мол екенін ұғындыру қажет.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Адам бойындағы құндылықтар өзгерісін зерттеу: біріншіден, рухани адамгершілік, руханилық, әсемдік, ақиқат, ізгілік, еркіндік, рахымшылдық, кешірімділік, тәуелсіздік сияқты жалпыадамзаттық құндылықтардың өмірге еркін ене бастауы; екіншіден, жалпыадамзаттық құндылықтармен қатар, ұлттың өз мәдениетін меңгере отырып, әлемдік рухани ынтымақтастық рухта басқа ұлттармен бейбітшілікті сақтау; үшіншіден, балалардың белсенді өмірлік позициясын, жан дүниесін адами құндылықтар арқылы рухани адамгершілік пен руханилықты берік орнықтыру да маңызды (Бейсенбекова т.б., 2019).

Жеткіншек оқушыларды адамгершілік құндылықтарға тәрбиелеу, оның сапа-қасиеттерін бойына сіңіру болып табылады. Қазіргі кезеңде қоғамдағы ізгілікке, руханилыққа бет бұру оқу-тәрбие жұмысының рухани адамгершілік тәрбие негізінде ұйымдастырылуы қажеттілігін айқындап отыр.

Руханилық — бұл өмір емес, адамгершілік заңы, адамның адамдық қасиеттерін ашатын руханилықты көрсетеді. Адамгершілік сезім мінез-құлықты бірге

тәрбиелеуден тұрады. Адамгершілік тәрбиесі – мақсатқа бағытталған көзқарас пен сенім, парасатты мінез–құлық дағдыларын қалыптастыру. Адамгершілік – адам бойындағы гуманистік құндылық, әдеп, кісілік ұғымы. Иmandылық тәрізді ұғымдармен бірдей мағына береді. Құндылықтар – идеалдарды қабылдау не болмаса қабылдамау сезімі арқылы адамның іс-әрекетін белгілейді. Құндылықты философиялық бағыт бойынша қарастыратын болсақ, бұл философиялық және әлеуметтік ұғым, қандай да бір объектінің сапалық сипаттарымен салыстырғандағы оң және теріс маңыздылығы негізінде көрініс табады (Ғарифолла Есім, 2004).

Өмірлік құндылықтар қоғамдық тыныс пен адамның ішкі байлығының ауқымын сипаттайтын, алғы шебін көрсететін мәтіндер мен рәміздердің жанрлар мен стильдердің жиынтығын құрайды, сондай-ақ, ол адамдардың этникалық тегі мен ортасын толықтыратын, этноұлттық болмыстың үйлесімділігін жалғастыратын дәстүр, салт, рәсім құрылымы. Қос ағымда ұрпақтан ұрпаққа берілетін адами тәжірибелердің үлгілері және ұлттық өміршең дәстүрдің ортасы әрі құралы. Ұрпақтық тәртіп пен тәжірибені қамтамасыз ететін талпыныс адами қарым-қатынасты орнықтырады һәм ұлттық мәдениетті, ұлттық характер мен ділді таратады. Ұлттық характер қоғамдық өмірдегі әлеуметтік, этникалық және психологиялық белсенділікті ұштастыратын құндылықтар – өмірлік тәсіл мен тәжірибенің күш алуына ықпалды әсер етеді (Жұбаназарова, 2013).

Ұлттық тәрбие – адам өмірінің алтын арқауы. Ұлттық тәрбие жалпыадамзаттық рухани құндылықтарды жоққа шығармайды, қайта солармен үндесіп жатады. Бұлар бір-бірін байытып, құнарландырып отырады.

Ұлттық тәрбиеден нәр алған адам – рухани бай адам. Ондай адам жалпы адамзаттық тұрғыда мәдени және рухани құндылықтарды бойына сіңіреді. Сөйтіп, толық әрі кәмел адам дәрежесіне тезірек жетеді. Ұлттық менталитет — тұнып тұрған рухани қазына. Халықтың тілі мен мәдениеті болсын, салт-дәстүрі мен наным-сенімі болсын –мұның бәрі де әрбір халық үшін асыл да қымбатты рухани дүниелер.

Ұлттық тәлім–тәрбиенің дамуы мен қалыптасуына үлкен үлес қосқан қазақтың көптеген зиялы оқымыстылары ұлттық қасиеттерімізді ұрпақ бойында шығармалары арқылы жеткізуге тырысты. Соның бірі Абай Құнанбаев – кемеңгер ойшыл, халқымыздың ұлы ақыны, ағартушы, қазақтың жазба әдебиетінің және әдеби тілінің негізін салушы. Абай өлеңдері мен қара сөздеріндегі педагогикалық, терең психологиялық ой-пікірлері адамдардың адамгершілік қасиеттерін жетілдіруді көздейді. Ерінбей оқып көруге, жастарды білім-ғылымды меңгеруге шақырды.

Абайдың жалпыадамзаттық құндылықтарды адам өз өмірінде қалай пайдалану қажеттілігі көркем суреттелген. Өлең-жыры, қара сөздері арқылы жеке тұлғаны тәрбиелеу ешқашан кеш еместігін жеткізген. Ақынның ақыл-кеңесіне бір сәт үңіле кетейік. «Егер есті кісінің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәрте, болмаса жұмасына бір, ең болмаса айында бір, өмірді қалай өткізгенің жайында өзіңмен өзің есеп ал» дейді. Демек, адамның өзін-өзі

тәрбиелеу мәселесінің маңызы мен мәніне ерекше тоқталады. Абай: «Иегінде, адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады. Онан басқа нәрселермен оздым ғой демектің бәрі деақымақтық» дей келе, адамды тәрбиелеудегі қоғамдық ортаның рөлінің ерекшелігін саралап көрсете білді. «Сүйекке біткен мінез сүйекпен бірге кетеді» дейтін теріс көзқарасты әшкерелеп, адам мінезі өмір барысынан сабақ алып, өзінің ғұмырында орын алған жағдайларға байланысты өзгеріске еніп, оның іс-әрекеттері арқылы көрінеді деген тұжырым жасайды. Адам мінезінің түрлерін адамгершілік, моральдық, имандылық тұрғыдан қарастырып, оларды жақсы және жаман деп жіктейді. Рухани тазалықтың, ар-ұят пен адалдықтың мызғымас тірегі дін екенін сол қоғамда өмір сүріп отырған әрбір адам білуі шарт. Сондықтан да имандылық пен адамгершілік бір ұғым деп білген жөн.

Имандылық – тәрбие бастауы. Ата-анаға, бауырға деген жанашырлық, қамқорлық, Отанды сүю нағыз имандылық болып табылады. Жалпы Абай өлеңдері мен қара сөздерінің қамтитын әлеуметтік аясы өте кең. Көбі халықты кертартпа қасиеттерден арылып, ғылым, білім үйренуге жігерлендіретін, әрі жанға жайлы, жүрекке жылы тиетін махаббат өлеңдері болып келеді. Осы тұрғыда Абайдың «Толық адам» ілімі жөнінде аз-кем айта кеткенді жөн санадық. Әр кезеңдегі ойшылдар адам атының сақталып қалуы үшін толыққанды адам болудың жолдарын іздестірген және өздерінше әр қилы пікір білдірген. Бірі сол адамға лайықты дұрыс жол бар екеніне сенсе, енді бірі адам бойындағы қаншама сұмдықтарды көріп, қорықты. Енді соларға шолу жасасақ, төмендегідей анықтамалар шыға келеді.

Қоғамдық пәлсапалық һәм діни-танымдық тұрғыдан «адам» ұғымы аса терең. Мысалы, XI ғасырда өмір сүрген ислам оқымыстысы Ж. Руми: «Адамның болмысы – ішінде әр түрлі аңдар мекендейтін орманға ұқсас. Біздің бойымызда таза-лас, жаман-жақсы, имани-қайуани сияқты мыңдаған қасиеттер бар. Егер ішкі жан шаһарында қасқыр үстемдік ете бастаса, адамның қасқырға айналғаны. Жақсылықтар мен жамандықтар да жасырын жолдармен жүрекке келіп, құйылып тұрады. Сәт сайын адамның жүрегінде бір нәрсе бас көтереді. Сол себепті адам кейде жақсы сипатқа, кейде жаман сипатқа айналып отырады» деген екен. Ал, оқымысты Марк Орэл өзінің «Ойлар» атты кітабында: «Күнде таңертең адамдар арасына барып қосылғанда былай ойланам: бүгін мен адам бейнесіндегі кейбір жыртқыштармен кездесем, оларды ызаландырмай, өзім таланбай үйіме аман-есен оралуым керек» деп жазған екен. Адам туралы ең алғашқы мәдени-антропологиялық ой бастауында тұрған Сократ болды. Сократтың адам туралы ойының ең маңызды белгілері ретінде адамдар ойындағы ең жақсы құндылықтар, моральдық ұғымдар және мінез-құлық түрлері салыстырмалылық тұрғысынан өлшенген. Сократтың шәкірті Платон алғаш рет адамға анықтама берді. Оның анықтамасы бойынша «Адам – қауырсыны жоқ екі аяқты жануар сияқты» деп аталынды. Платонның шәкірті Аристотель анықтамасы бойынша «Адам ғана сөйлеу қабілетіне ие. Сөз пайдалыны да, пайдасызды да һәм әділеттілікті де, әділетсіздікті де

жеткізе алады. Осы қасиет адамдарды барлық тірі жәндіктерден ажыратып тұрады» делінген. Абайда да адам жаратылысының жан сыры туралы жүйелі де, жемісті таным бар. Ол өзіне дейінгі әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари, Қ. Яссауи және Ж.Румидің кемел адам жайлы ой-пікірлерін әділет пен ақылдың сын таразысына салып, тұжырымдар жасады. VIII-IX ғасырда түрік халықтарының мінез-құлықтары, ой-танымын жолға салу әрекеті әл-Фараби ұстанған моральдық-этикалық ілімінде парасатты адам (инани фазыл) туралы танымында жатты. Әл-Фараби өзінің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты философиялық трактатында «Қайрат», «Ақыл» және «Жүрек» сияқты ұғымдарға түсінік бере келіп: «Жүрек – басты мүше, мұны тәннің ешқандай басқа мүшесі билемейді. Бұдан кейін ми келеді. Бұл да басты мүше, бірақ мұның үстемдігі бірінші емес» дейді. Әл-Фараби түрік әлемінде өз танымының негізі ретінде жүрекке шешуші мән беруі – Абай негізін қалаған «Толық адам» ілімінің түп төркіні қайда жатқандығын білдіретін құнды дерек көздеріне жатады.

Ал, Ахмет Ясауи ілімінде Хаққа қызмет ету халыққа қызмет етуден басталады. Халыққа, ұлтына қызмет етудің шарты – топырақ сипатты болу, нәпсіні тыю. Топырақ сипатты болып, өзін халқына арнау кемелдікті білдіреді. Осылайша Ахмет Ясауи дүниетанымында «дертті адам», «топырақ адам», «кемел адам», сондай-ақ, «ғарип адам» тұлғалары дәріптеледі. Хикмет жолындағы «дертсіз адам» адамдық сезімнен жұрдай, қара басының қамын күйттейтін жан. Дертті адамның Ахмет Ясауи іліміндегі алатын орны ерекше. Ол хикметінде «Білімін – шырақ, халің – пілте, көз жасың – жағатын май» болсын дейді. Дертті, шерлі адам пілте болып жанып, қоғамның кемшілік тұстары мен ақсаған руханиятын көріп, қайрат-жігерімен одан шығар жол іздейді. Ахмет Ясауи ілімінде адамның жаратылыс мақсаты – Хаққа құлшылық ету (ибадат). Бұл ибадат – Хақты тану жолындағы ең жоғарғы мақам. Өйткені Ахмет Ясауи ілімі – дін, мәзһаб аясына сыймайтын шексіз ашық (махаббат) жол. Ғарип адамды кемелдік мәртебесіне жеткізіп, пайғамбардың қоғамдағы өкілі, ізбасары ретінде бағалайды. Сондықтан да Ахмет Ясауи «Қай жерде ғарип көрсең хәм дем болғын» дейді. Яғни, оларға дем бер, қолдау көрсет, қасынан табыл, құрметте дегені еді. Міне, Абайдың «толық адам» туралы танымы да Сократтан басталатын Платон, Аристотельдегі «сүюді сүйеніш еткен адам», Қытайлардың дао іліміндегі «әбден жетілген адам» (совершенно мудрый человек), Шығыс ойшылдары мен суфизмдегі «пенделіктің кәмалатығына ұмтылған адам», атап айтар болсақ, Әл-Фарабидегі «Кемел адам», Жүсіп Баласағұнның дастанында көрініс тапқан «Жауанмәрттілік» ілімі және Ахмет Ясауи дүниетанымындағы «дертті адам», «топырақ адам», «ғарип адам» секілді тұлғаларымен сабақтасып жатқан секілді. Көне қытай ойшылдары адамның адамдық қасиетін сыртқы көрінісінен іздейді. Ұлы ойшыл Конфуцийдің пікірінше адам үш түрлі болады:

Дана адам – асып таспайды,

Жақсы адам – күй талғамайды,

Батыл адам – қорықпайды, - дейді. Сонымен қатар қытай жұртының

ғұламасы, дао ілімінің негізін қалаушы Чжан – Цзы: өзінің арғы тегінен ажырамайтын адамды «Аспан адамы», рухани бастауынан бөлінбеген адамды «Қасиетті адам», шындықтан бөлінбеген адамды «Кемел адамға» жатқызған екен. Тағы да осы шығыс ғұламаларының даналық өсиеттерінде:

«1. Ештеңе білмейтін, бірақ, ештеңе білмейтінін түсінбеген адам — ақымақ. Оны айналып өт.

2. Ештеңе білмейтін, бірақ, өзінің білмейтінін түсінген адам — шәкірт. Оған ілім үйрет.

3. Барлығын білетін, бірақ, білгенін іске асырмайтын адам — ұйқыдағы жан. Оны оят.

4. Барлығын білетін, білгенін іске асыратын адам – данышпан. Оны ұстаз тұт!» деген кемел ойлар айтылады.

Абай адамдықтың биік деңгейін иманмен өлшеген. Өзінің қара сөздерінде «Толық мұсылман болмай – толық адам болмайды» деп кесіп айтқан. Абайдағы толық адам туралы ойдың о бастағы төркіні «Ғылым таппай мақтанба» (1986 ж.) өлеңінен бастау алып, ақынның «Адам болам десеңіз» деген тезисі негізінде ары қарай желілеп таратылып, жыл өткен сайын күрделене түсуде. Толық адамның тұла бойын толтырар ізгі қасиеттер «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде айқын көрсетілген:

«Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол,
Адам болам десеңіз.
Тілеуің, өмірің алдыңда,
Оған қайғы жесеңіз.
Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер малшашпақ –
Бес дұшпаның білсеңіз.
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым, ойлап қой –
Бес асыл іс, көнсеңіз.

Осы өлеңді білмейтін қазақ жоқ шығар. Абайды кім оқымады, Абай туралы кім азбады десеңізші! Пікірлер күнде өзгереді, ал, Абай сол қалпы. Өлеңге келер болсақ, өте түсінікті өлең. Жаман мен жақсының ара жігін бөліп, талдап жазған. Мүмкін, дәл солай қабылдау керек шығар?! Бірақ, біз өзімізше бір талдау жасадым. Өлеңде бір реттілік заңы байқалады. Мысалы: «Өсек, өтірік, мақтаншақ, Еріншек, бекер мал шашпақ...» Бәрі осы өсектен басталады. Әңгіме болсын деп өсек айтамыз. Ал, өтірік қосылмаса, өсектің дәмі келмейді. Өсек пен өтірікті қатар айтқан адам мақтанудан да құр қалмайды. Осы үшеуі негізі еріншек, жалқау адамның әрекеті. Тірлігі бар адамның өсек айтуға да уақыты болмасы сөзсіз!

«Жұмысы жоқтық, тамағы тоқтық, Аздырар адам баласын». Тағы да Абай! Жұмыссыз, жалқау адам «бекер мал шашпағанда», қайтеді? «Талап, еңбек, терең ой, Қанағат, рақым ойлап қой...». Таудай талапсыз армандарға жету

екіталай. Талап бар, енді мақсатқа жету үшін еңбек, жай еңбек емес, терең оймен ұштасқан еңбек керек. Осы үшеуі болған жерде нәтиже де болуы сөзсіз. Сол нәтижеге қанағат етіп, адамдарға қол созып, рақым ойлап қоюды да ұмытпау керек. Әрине, бұл тек менің өз ойым ғана! Адам болу туралы ойтанымын «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде көп нәрсенің төркінінен хабар беруі себепті М. Әуезов бұл өлеңді «Абайдың, әсіресе, көп ой қорытпай айтқан мағыналы да програмдық бір өлеңі» деп ерекше мән бере бағалауында үлкен сыр жатыр. Осылайша Абай жас өркеннің бағдар түзер айқындамасы ретінде талап, еңбек, терең ой, қанағат, рахымды атайды. Абай атаған бес қасиет негізінен толықтықты танытатын үш қасиетті құрайды: талап пен еңбек – қайратты танытса, терең ойыңыз – ақыл, ал қанағат пен рахым – жүректен туатын қасиеттер. Адам бойындағы осы үш қасиетті ерекше танып білуге тұратын таным екенін ақын «Малға достың мұңы жоқ малдан басқа» өлеңінде: «Үш-ақ нәрсе — адамның қасиеті:

Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек» деп нақтылай түсаді. «Ыстық қайрат» — бұл үнемі ізденіс үстінде болу, тек қана алға ұмтылу, жасампаз болу. «Нұрлы ақыл» — елге сәуле түсіріп, ізгілікті іс істеу, ақылды тек жақсылыққа жұмсау. Ал, «жылы жүрек» — иманды, иманжүзді болу, адамдарға құрметпен қарау, олардың мұң-мұқтажын, көңіл-күйін ұға білу. Міне, осы үш қасиет ізгілікті мақсатта пайдаланылған жағдайда ғана толымды адам деген мәртебеге ие болуға болады.

«Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,

Сонда толық боласың елден бөлек» дейді. Олай болса, Абай үшін дүниенің басты құндылығы – адам, жай ғана адам емес, рухани тұрғыда кемелденген толымды адам. Абайдың арманындағы толық адамның іргетасы дінмен ұштасып, дінмен дамиды және дінмен жетіледі.

Кесте 1- Құндылықтардың жіктелуі

Жалпы адамзаттық құндылықтар	Жоғары сапа деңгейіндегі құндылықтар	Рухани – адамгершілік имани құндылықтар
адам өмірі, бостандық, отбасы, қарым-қатынас, адам бақыты, ұрпақ жалғастыру, еңбек ету, табыс, ынтымақтастық, белсенділік, тәуелсіздік	адам конвенциясы, демократия, азаматтық қоғам, өркениет, әлеуметтік мәдениет т.б.	мәдениет, саясат, әдебиет, отан, ана, жер, дін, діл, ар-ождан, парыз, ерік, жігер, күш, махаббат, қайырымдылық, мейірімділік

Жасөспірімдердің құндылық бағдарды қалыптастыру үшін рухани адамгершілік нормаларының белгілі бір түрлерінің іс-әрекет үстінде (рольдік ойындар, аутотренинг жаттығулар), құрбы-құрдастарымен қарым-қатынас барысында, ұлтаралық қатынастағы басқа ұлт өкілдеріне деген, жалпы адамға деген құрмет пен сыйластық сезімдерінде, сондай-ақ биік адамгершілік қадір-қасиеттердің ең қарапайым нормалары болып саналатын әдептілік, қарапайымдылық пен сыпайылық, қайырымдылық, үлкенге ізет, кішіге құрмет көрсету, моральдық сана тұрғысынан сапалылығын үнемі байқап,

реті келгенде өнегелік үлгі ретінде тұлғалық қасиеттерін құрметтеп, өзіндік «Менін» көтермелеп отыру қажет. Рухани адамгершілік тәрбиенің басты міндет-миссиясы – оқушыларды ағайын-тумамен, доспен сыйласу мен ұяттың не екенін түсіне білетін, өзін танитын тұлға ретінде қалыптастыру. Сыртқы ортаның көптеген оқыс кедергілеріне деген сынушылық, бойындағы өзіндік «Менді» жоғарылату төзімділік арқылы жүзеге асады. Төзімділік – түрлі қиыншылықтарға адамның қарсы көрсететін шыдамы. Онсыз өмірде борша опырылып қалу әбден белгілі. Үмітсіздікке берілмеуге өскелең ұрпақ дайын болғаны абзал. Кез-келген жеке тұлға болашаққа үмітпен қарап, бастарына түскен қайғыдан тез жинақталып шығу керек. Оқушылардың рухани адамгершілік құндылықтарын қалыптастырудың нәтижелігі, олардың бойына биік адамгершілік мінез-құлық нормаларын сіндіруге және моральдық сананың қалыптасуын жақсартуға ықпал етуші – нақты орта, объективті жағдай мен субъективтік факторларды – оқу-тәрбие процесі, қарым-қатынас, көзқарас және басқа да үнемі есепке алып отыруға тікелей байланысты. Сондықтан мектеп қабырғасында оқушыларды әсіресе жасөспірімдерді әрдайым жігерлендіріп отырған дұрыс. Жетістікке жетелейтін бірден-бір жол екендігі айтылу керек. Бұл тұста әркімнің ерік-жігерінің мықтылығы, сабырлығы өзіне байланысты.

Рухани адамгершілік тәрбиелеу кезінде жасөспірімдерге жалпыадамзаттық құндылықтар тереңірек түсіндіріліп, кеңейтіледі, өмірдің жағымды жақтарын үйренуге, түсіне білуге дағдыландырады. Қ. Сәтпаевтың сөзін еске алсақ, «Ісіңізге, еңбегіңізге, оқуыңызға нағыз адамгершілікпен кіріссеңіз, сөз жоқ, жеңіске жетесіздер» деген. Сабақ барысында тәрбиеленушілер өзіндік «Мен» дегеннің бар екендігін біледі, өзіне баға беріп, өзін басқа жақтан өзінің сыртқы тұрпатын, ерекшеліктерін және мінез-құлқының ерекшеліктерін көруді үйренеді, жеткен жетістіктері мен табыстарын талдайды. Яғни, бір сөзбен айтқанда жеке ішкі эгосы қалыптасады. Сабақтарда мейірімділік, өзара қызығушылық, шынайылық, өзгенің ой-пікірін сыйлау, ынтымақтастық сферасы жайлайды.

Жасөспірім кезеңінде адам өте қарқынды дамиды. Осы жаста тұлғалық құндылықтар құрылымының және бірінші кезекте, жеке тұлғаның рухани саласының негізі қаланады. Бұл «құндылықтар-мақсаттар» өзіндік иерархиясын құру уақыты, ол бала тұрған ортаның, әлеуметтендіру, сондай-ақ тәрбиелеу мен өзін-өзі тәрбиелеу процесінде пайда болған жеке өмірлік тәжірибесінің әсерінен қалыптасады. Бұл жаста әлеуметтендірудің барысы мен мазмұнына әсер ететін психофизиологиялық өзгерістер болады. Оның барысында қоғам мен индивидтің әлеуметтік-тарихи тәжірибені, мәдениетті, мінез-құлық ережелері мен нормаларын, құндылықты бағдарларды меңгеруі жүзеге асырылады. Осы кезеңде жасөспірімдердің жеке тұлғасын қалыптастыру, оларға әлеуметтік маңызды қасиеттерге ие болу белсенді процесі жүріп жатыр. Оқушыларды тәрбиелеу ісімен айналысып жүрген мұғалімдер қарапайым болып көрінген әдеп нормаларына мән беру керек. Этикалық қарым-қатынастарды күнделікті өмірде қолдану бұл жастар үшін үлгі. Әдеп – адамдар арасындағы қарым-

қатынаста сыпайылық таныту. Мұғалімдердің тыңдау және сөйлеу, киім кию әдебі.

Психологтар жасөспірімдер жасын ағзада, сондай-ақ санада, индивидтің қызметі мен өзара қарым-қатынас жүйесінде болып жатқан түбегейлі өзгерістерге байланысты жас дамуының сыни кезеңдерінің қатарына жатқызады. Осы кезеңде жасөспірімнің психофизиологиялық ерекшеліктері арасында тез өзгерістер орын алады. Бұл оның ересектер әлеміне деген қажеттілігін белсендіруге, қоршаған ортаның нормалары мен құндылықтарына мінез-құлықты бағдарлауға, өзін-өзі тану мен өзін-өзі бағалауын дамытуға, өзіне жеке тұлға ретінде, өзінің мүмкіндіктері мен қабілеттеріне, әлеуметтік және кәсіби бағдарына қызығушылығына әсер етеді. Өзін-өзі дамыту бойдағы бар қабілеттерді, одан әрі ішкі белсенділікті көтеру, өмірлік жолдың өзіндік траекториясын қалыптастыру. Тұлғалық қатынастардағы даму үстіндегі кеңістіктегі жасөспірімдердің өздерін қабылдату дәрежесі.

Құндылықтық бағдарлардың бағыттылығы жасөспірімдердің мінез-құлқы мен қызметін анықтайды, ол конструктивті және деструктивті сипатқа ие болады.

Ересек жасөспірімдік жастағы құндылық бағдарларының ерекшеліктерін анықтау мақсатында осы жас кезеңінің психологиялық ерекшеліктерін бөліп аламыз (2-кесте).

Кесте 2- Жасөспірімдердің құндылық бағдары өзгерістерінің туындау себептері

№ п/п	Белгілері	Белгі сипаттамасы
1.	Анатомо-физиологиялық ерекшеліктері	Дененің ұзындықтағы күрт өсуі; жүрек-қантамыр жүйесінің дамуындағы жас сәйкессіздігі; ішкі секреция бездерінің қарқынды қызметі; пубертат кезеңі (жыныстық жетілу); жүйке жүйесі қызметіндегі өзгерістер: тітіркендіргіш, жоғары козу, шашыраңқы көрінеді.
2.	Ойлауды дамыту	Абстрактілі ойлау қабілетін дамыту; нақты бейнелі және абстрактілі ойлау арасындағы қарым-қатынасты өзгерту; зейінді және есте сақтау процестерін басқару қабілетін қалыптастыру; проблеманы тереңірек зерделеу қабілетін қалыптастыру; зияткерлік даму шыңына жету
3.	Эмоциялық сезімді дамыту	Мазасыздану деңгейінің өсуі; эмоциялық сезімталдық деңгейінің артуы; дисгармония жасөспірімдік синдромы (өз денесімен және сыртымен алаңдаушылық); жасөспірімдер сенситивтілігі (өзінің басқа келбетін, қабілетін, іскерлігін бағалауға сезімталдық); артық сындылық, басқаларға қатысты өзін-өзі сенімділік; бір жағдайдан бір жағдайға күрт ауысумен көңіл-күйдің өзгергіштігі және т.б.
4.	Тұлғаның дамуы	Өзіндік сана-сезімді, өзін-өзі бағалауды қалыптастыру; ересек сезімнің пайда болуы; «жасөспірімдер дағдарысы», (себептері: ақыл-ой және дене дамуының жылдам қарқынының жасөспірімдердің әлеуметтік жетілу деңгейіне сәйкес келмеуі, негізгі салдары: тәуелсіздікке, дербестікке ұмтылу; Мен-тұжырымдаманың құрылымындағы өзгерістер: ұялшақтық, эгоцентризм, өзін-өзі құрметтеудің төмендеуі, өзін-өзі бақылауға бейімділіктің күшеюі, шешім қабылдауда күрдастары мен ұжымының пікірінің басым болуы; адамгершілік сананы дамыту: ұғымдарды, сенімдерді, бағалау пайымдаулары жүйесін дамыту; адамгершілік идеалдарды қалыптастыру; тұлғаның ерік-жігерлерін дамыту; қарым-қатынасқа, өзін-өзі бекітуге сензитивтілік; уақытты дискретті қабылдау (ол шектелмеген) жеке өткен және болашаққа бағдар)

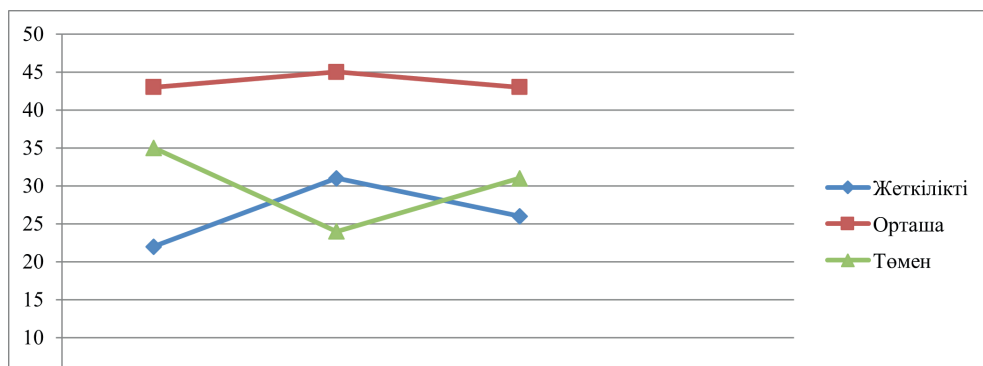
Құндылық – өміршең дәстүрдің ортасы әрі құралы. Өмірлік құндылықтар адамдардың өзара сыйласуы,

Ғылыми педагогикалық әдебиеттің талдауы педагогикадағы «құндылық» ұғымы адамның әлем туралы білімі, меңгерген мәдени мағынасы негізінде пайда болатын және оның өмірлік тәжірибесімен негізделген, мінсіз болмысқа қол жеткізуге және үйлесімді дамуға бағытталған қарым-қатынас әрекеті екендігін көрсетеді.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ТАЛҚЫЛАУ

Эксперименттік зерттеу жұмысы Орал қаласы қаласындағы №50 жалпы білім беретін мектепте 7 «А», «Б» сыныптарына жүргізілді. Зерттеу үш кезеңнен тұрды – айқындау, қалыптастыру, қорытынды. Экспериментке барлығы 50 оқушы қатысты. Сауалнамада жасөспірімдердің санадағы құндылықтар, іс-әрекеттегі құндылықтар, жалпы құндылықтар анықталды. Оның ішінде 25-і бақылау тобына, 25-і эксперименттік топқа алынды. Сұрақтарда оқушылардың мейірімділік, адалдық, басқа адамдарға (соның ішінде үлкендерге де) мұқият және құрметпен қарау сияқты адамгершілік құндылықтарының қалыптасуы диагностикаланды.

1-сурет. Анықтау кезеңі

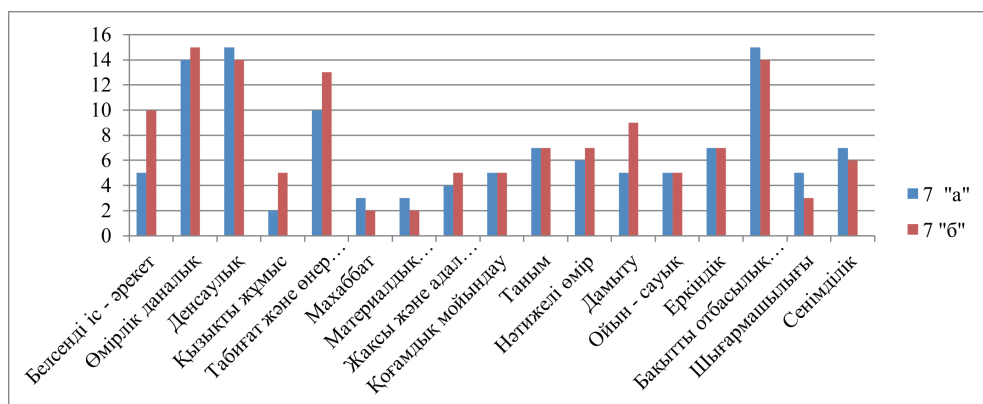

Жеке тұлғаның құнды бағдарларды зерттеу мақсатында М. Рокич сауалнамасы жүргізілді. Бұл әдістеме құндылықтар тізімін тікелей іріктеуге негізделген. М. Рокич құндылықтардың екі класын ажыратады:

1. Терминалды-жеке өмір сүрудің түпкі мақсаты оған ұмтылу үшін тұр деген сенім. Стимулды материал 18 құндылықтан тұрады.

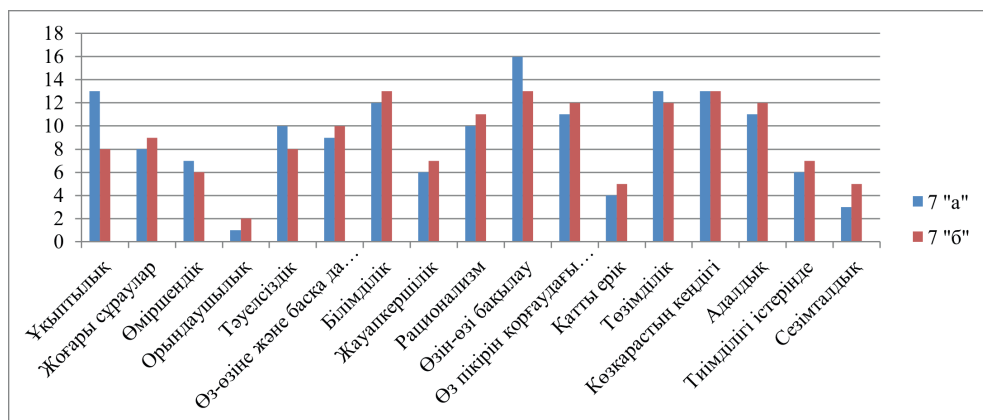
2. Инструменталды (аспаптық) қандай да бір іс-әрекет түрі немесе жеке тұлғаның қасиеті кез келген жағдайда артықшылық болатынына сену. Стимулды материал да 18 құндылықтан тұрады.

2-сурет. Оқушыларының терминалдық құндылықтары.

7 сынып оқушылары өмірлік даналық, денсаулық, бақытты отбасылық өмір негізгі құндылықтар болып табылады. Бұл ретте белсенді әрекет, қызықты жұмыс, махаббат, еркіндік, сенімділік сияқты құндылықтар аз таңдалынған.

3-сурет. Оқушылардың аспаптық құндылықтары

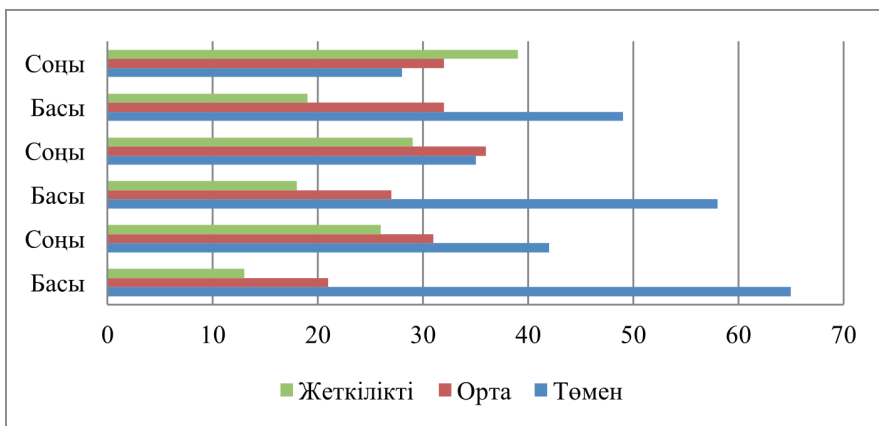
7 сынып жасөспірімдерінде ұқыптылық, тәуелсіздік, өзін-өзі бақылау, адалдық, жауапкершілік артықшылық аспаптық құндылықтар болып табылады. Бұл ретте жоғары сұраулар, орындаушылық, жауапкершілік, сондай-ақ қатты ерік, сезімталдық сияқты құндылықтар қабылданбайды. Осылайша, бақылау және жүргізілген сауалнама барысында жасөспірімдер санасында ең маңызды терминалдық құндылықтар – жақсы достар, махаббат, еркіндік және материалдық қамтамасыз ету, ал құралдық-көзқарастар кеңдігі, адалдық, берік ерік және білім беру болып табылатыны анықталды.

Мейірім жүректе, өз ісіне, достарына адалдық құндылығын түсіндіру жұмыстары жүргізілді. Жасөспірімдер үшін үлгі-өнеге көрсету, күнделікті

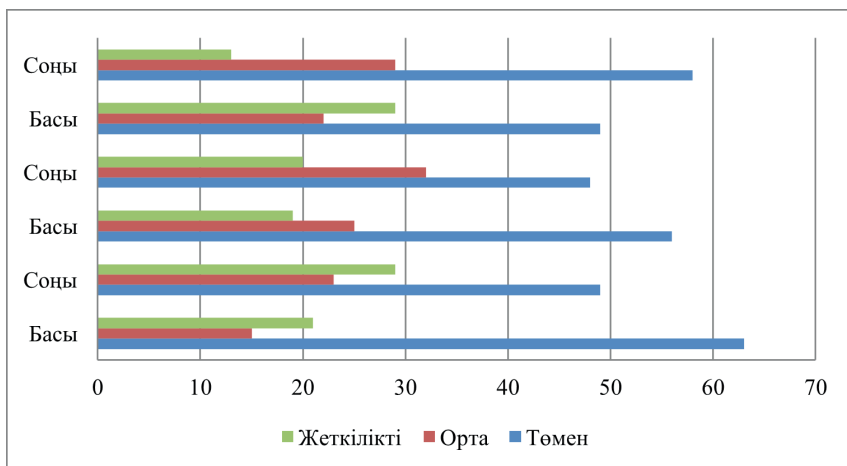
өміріне араласып жүріп, жойылып бара жатырған қасиеттерді дәріптеуге көзқарастарын өзгерту. Болашақ ұрпақ өзінің сапалы білім мен ұлттық тәрбиені бойына сіңіру арқылы, мемлекетінің дамуына зор үлес қосатынын сезінгені жөн. Мектепте сынып ішіндегі адалдық мұғалімнің жалпыға бірдей көзқарасынан басталады. Оқушыларды теңдей көру – адалдықтың дәл өзі.

Ұйымдастырылған тәжірибелік-экспериментальдық жұмыстары барысында сабақтарды өткізу нәтижесінде эксперименттік және бақылау сыныптары оқушылары деңгейін салыстырғанда, олардың білімдері бір-бірінен біршама айырмашылықтары бар екендігіне көзіміз жетті.

Экспериментке дейін және эксперименттен кейін жасөспірім оқушылардың санадағы құндылықтар, іс – әрекеттегі құндылықтар, жалпықұндылық деңгейлерінің қалыптасу диаграммалары 2-інші және 3-інші суреттерде сипатталады (сурет-2,3).

4-сурет – Эксперимент тобындағы жасөспірімдердің жалпыадамзаттық құндылық көрсеткіштері

5-сурет – Бақылау тобындағы жасөспірімдердің рухани адамгершілік құндылық көрсеткіштері

Келтірілген мәліметтер жасөспірімдердің жалпыадамзаттық құндылықтарын дамытудың тиімділігін дәлелдейді. Сауалнамадағы санадағы құндылықтарға бағытталған сұрақтарды талдау нәтижесінде жасөспірім «қоғамда өмір мәні жайлы пікірлер, таным-түсініктер жиі қозғалып жүр. Өмірге не үшін келдім деп ойлайсың?» деген сұраққа жеткілікті деңгей көрсеткен оқушылар эксперимент тобынан 23%-ға бақылау тобынан 6,1%-ға артты, орта деңгей эксперимент тобынан 13%-ға артты, бақылау тобынан 8,7 %-ға артты, ал төмен деңгей эксперимент тобынан 19,5%-ға, бақылау тобынан 8,7%-ға кеміді. Іс-әрекетке бағытталған құндылықтарды анықтауда берілген «жақын құрбың емтихан уақытында кейбір тапсырмаға жауап жаза алмай қиналуда. Оған көмектессең, өз жұмысыңды атқаруға уақыт жетпей қалады. Мұндай кезде қандай шешім қабылдар едің?» сұрағына мәселен талдау жүргізсек, жеткілікті деңгей көрсеткен оқушылар эксперимент тобынан 20%-ға, бақылау тобынан 9,4%-ға артты, орта деңгей эксперимент тобынан 1,5%-ға артты, бақылау тобынан 4,7%-ға артты, ал төмен деңгей эксперимент тобынан 21,5%-ға кеміді, бақылау тобынан 9,4%-ға артты, яғни бақылау тобында айтарлықтай өзгеріс болған жоқ. Жалпықұндылықтарға бағытталған сұрақтар бойынша жасөспірімдердің мейірімділік, адалдық, үлкенге құрметпен қарау сияқты адамгершілік құндылықтарының қалыптасуы диагностикаланды. Эксперименттен кейін жоғары деңгей 38,7%-ға жоғарылады, орта деңгей – 42,5%, төменгі деңгей 18,8% көрсетті; бақылау тобында алғашқы көрсеткіштер жоғары деңгей 22%, орта деңгейі 42,5%, төменгі деңгей 35% болса, соңғы көрсеткіштер жоғары деңгей 28,8%, орта деңгей 45%, төменгі деңгей 26,2%-ды көрсетті, яғни бақылау тобында атап айтарлықтай өзгерістер байқалмады. Бұл зерттеудің ғылыми гипотезасының дұрыс екендігін дәлелдеп, алға қойған міндеттердің нәтижелі орындалғандығын көрсетеді.

Қорытынды эксперимент барысында жасөспірімдерді санаға, іс – әрекетке бағытталған жалпықұндылықтарды қалыптастыруда олардың дүниетанымына баса назар аударылып, педагогикалық іс – әрекеттерде қолданған әдіс – тәсілдердің тиімді екендігі айқын дәлелденді. Бұл тиімділікті ұсынылған қорытынды мәліметтерден көруге болады. Ой-санасын жетілдіру, адами құндылықтарының дамығандығын, сабақ, еңбек ойын әрекеттерінде қолдана білу білімі мен дағдысының экспериментке дейінгі деңгейімен салыстырғанда артқандығы дәлелденді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Білім беру жүйесіндегі реформа жас ұрпақтың әрқайсысының жеке тұлға ретінде қалыптасуында маңызды мәселелерді шешудің түрлі жолдарын қалыптастыруды көздейді. Әр жас өркеннің азамат болып қалыптасуын қамтамасыз ететін қоғамдағы негізгі де, жауапты сала, ол – білім беру жүйесі. Қоғам өмірінің барлық сфераларында терең өзгертулер жүруде. Соның ішінде келешек ұрпақтың құндылықты бағдарлы өзгерістерін зерттеу де өзекті мәселе болып тұр.

Заман талабына сай білім беру жүйесі өзінің басым бағдарын жасөспірімдердің құндылық бағдары өзгерістері, рухани адамгершілік тұрғыдан кемелденуіне аударыла бастады. Уақытылы адамгершілік құндылықтары қалыптаспаса, бұл қасиеттер адам дамуына тек кедергі болып қана қоймай, сонымен қатар жасөспірімдердің дамуында әлеуметке қарыс мінез-құлықтың болуына әсерін тигізеді. Әр адам бойындағы игі құндылықтарды бала күнінен ата-анасынан, күнделікті тұрмыс тіршілігінен, өзін қоршаған табиғаттан бойына сіңіретіні рас. В. Сухомлинский «Егер балаға қуаныш пен бақыт бере білсек, ол бала солай бола алады» деген.

Эксперименттік жұмыс нәтижелері жасөспірімдердің құндылық бағдары өзгерісін оң бағытта ауыстырып дұрыс көзқарас қалыптасуында халықтық педагогика құралдарының айрықша мәнге ие болатындығын көрсетті. Ең бастысы, әрбір оқушыны табысты іс-әрекетке жеткізу үшін мұғалімнің өзі іс-әрекетін табысқа жететіндей құра білу керек. Оқушыларға дұрыс тұлғалық қатынас жасау, әрбір тәрбие жұмысын ізгілендіру қағидалары негізінде құру, жүйелілікті басшылыққа алу принциптері мұғалімнің жасөспірімдерге ұлттық тәрбие беру тиімділігін қамтамасыз етеді. Ерте жастан еңбектенудің қажет екенін насихаттау арқылы нәтижелі жұмыс істеуге деген ынта-ықыласын ояту – басты мақсат. Әрине, бұл жерде материалдық, әдістемелік, психологиялық жағдайлар да негізге алынуы қажет. Ол – ата-аналардың өз баласына үнемі үздіксіз үйретуі арқылы дағдыға айналады. Әрбір оқушыны табысты іс-әрекетке жеткізу бір іске зейінді, жауапты атқару, аз сөйлеп, көп тыңдап, бүгінгі ісін ертеңге қалдырмауға үйрету.

Жасөспірімдерге халықтық педагогика құралдары арқылы жалпыадамзаттық құндылықтарды қалыптастырудың педагогикалық шарттары мен оны іске асырудың әдістемесін эксперименттік түрде тексеру оның барлық кезеңдерінде нәтижелі екендігін, бастауыш мектепте пайдаланудың тиімділігін көрсетіп, біздің зерттеуіміздің ғылыми болжамының дұрыстығын дәлелдеп берді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Асанов Н.А., Әлқожаева Н.С., Төлешова Ұ.Б. Тұлғаның рухани-адамгершілік тәрбиесі. — Алматы, 2018
- Абай Құнанбайұлы «Қалың елім, қазағым...», Өлеңдер, «Атамұра» баспасы, Алматы, 2002, 50 – 83 б.
- Әрінова Б.А., Гайбуллаева С.С. Қазақ ағартушыларының еңбектеріндегі рухани-адамгершілік құндылықтардың гумандық сипаты // Менеджмент в образовании.—2015.—№2. — Б. 66-69
- Бейсенбекова Г.Б., Молдабаева Р.А., Нұрғалиева С.М. Жас ерекшелік психологиясы. Қарағанды, 2019
- Ғарифолла Есім «Абай туралы философиялық трактат», Алматы, «Қазақ университеті» баспасы, 2004, 60 – 81 б.
- Жұбаназарова Н.С. Жас ерекшелік психологиясы. Алматы, 2013
- Молдабеков Ж. Өзіндік таным. Алматы, 2014
- Мун М.В., Садықова Н.М. Дифференциалды психология. Алматы, 2017
- Нұрышева Г.Ж. Адам өмірінің философиялық мәні. — Алматы. 2001
- Өмірәлиев Қ. Келіметов Н. – Классикалық зерттеулер, «Әдебиет әлемі» баспасы, Алматы, 2013, 154-167 б. 10

Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдеде бекітілген N 319 Білім туралы Заңы // Егемен Қазақстан. – 2007, тамыз-15

Жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтар мен педагогтердің жанашыл тәсілдері негізінде тәрбие жүйесін жаңарту жолдары Өдістемелік құрал,- Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2003.-64 б.

REFERENCES

Asanov N.A., Alkozhaeva N.S., Toleshova U.B. Spiritual and moral education of a person. – Almaty, 2018. Law of the Republic of Kazakhstan N 319 on Education approved on July 27, 2007 // Independent Kazakhstan. – August 15, 2007

Abai Kunanbayuly “Kalyn elim, kazagym...”, Poems, “Atamura” publishing house, Almaty, 2002. Pp. 50-83. Nuryшева G.Zh. Philosophical meaning of human life. — Almaty. 2001

Arinova B.A., Gaibullaeva S.S. Humane nature of spiritual and moral values in the works of Kazakh educators // Management in education. – 2015.-№ 2. – В. 66-69

Ways to renew the education system based on universal and national values and innovative approaches of teachers Methodological tool, Astana: National Academy of Education named after Y. Altynsarin, 2003.– 64 p.

Beisenbekova G.B., Moldabaeva R.A., Nurgalieva S.M. The psychology of youth. Karaganda, 2019

Garifolla Esim “Philosophical treatise on Abay”, Almaty, “Kazakh University” publishing house, 2004. Pp. 60-81

Zhubanazarova N.S. The psychology of youth. Almaty, 2013. Moldabekov Zh. Self-knowledge. Almaty, 2014

Mun M.V., Sadykova N.M. Differential psychology. Almaty, 2017

Nuryшева G.Zh. Philosophical meaning of human life. — Almaty. 2001

Umiraliyev K. Kelimbetov N. - Classical studies, “World of Literature” publishing house, Almaty, 2013. Pp. 154-167. 10

Law of the Republic of Kazakhstan N 319 on Education approved on July 27, 2007 // Sovereign Kazakhstan. – August 15, 2007

Ways to update the educational system based on universal and national values and innovative approaches of teachers Methodological tool, Astana: National Academy of Education named after Y. Altynsarin, 2003. – 64 p

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF
THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN ISSN 1991-3494

Volume 1, Number 401 (2023), 140-159

<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.427>

УДК 81-139

МРПТИ 14.35.09

© S.Zh. Zhanzhigitov*, B.Abdualiuly , 2023

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

E-mail: syrym.g_96@mail.ru

METHODS OF FORMATION OF LEGAL LITERACY OF STUDENTS

Zhanzhigitov Syrym Zhanmuratovich – doctoral student, Faculty of Philology. Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

E-mail: syrym.g_96@mail.ru. ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7814-1378>;

Bekzhan Abdulaliuly – doctor, Professor. Faculty of Philology. Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

E-mail: bekzhan_a7@mail.ru. ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1481-8850>.

Abstract. This article discusses the problem of teaching legal vocabulary. The main characteristics of legal terminology are considered, the system structure is studied and substantiated. At present, there is an obvious need to learn a professional language as an important tool for disseminating professional information, as well as a means of communication in a professional environment. The purpose of the article is to consider the study of legal terms from the standpoint of Kazakh linguistics, to determine the content, to develop a methodology for the formation of legal literacy of students of the legal direction in the educational process and to conduct a practical test of their effectiveness. To achieve this goal in the course of the work, it is necessary to perform a number of tasks of the following nature: to identify key problems in the methodology of teaching the Kazakh language for students of legal specialties; consider the teaching methods most commonly used in the universities of Kazakhstan; consider innovative teaching methods that are rarely used by domestic teachers; analyze traditional and innovative methods. In the course of writing the article, informational, pragmatic, cognitive activity in the structure of law was analyzed. This is the main scientific novelty of the article. The following research methods were used in the work: control method, description method, systematization method, linguistic-statistical and structural methods of analysis.

This article has theoretical and practical significance, since the concept presented is valuable information for students of the legal field . It must be emphasized once again that in order to fully master the profession, it is necessary to know and correctly use lexical units called special concepts, that is, terms. It is these terms that constitute the semantic core of the special language destination. Legal terms have a number of unique characteristics that allow them to be classified into a special category. These characteristics include a abstractness of legal concepts, the ability of judicial and legal organizations to introduce new meanings of terms, the importance of judicial interpretation for formation of the meaning of the legal terminological unit. Each term takes its place among other elements of the terminological system, which are connected in a certain way and are located in A systematic approach to the study of industry terminology will undoubtedly optimize the learning process. This, in turn, reflects the consistency of scientific knowledge.

Keywords: special purpose language, legal term, terminological system, structural models, legal vocabulary, definition, association, component.

© С.Ж. Жанжигитов*, Б. Әбдуәліұлы, 2023

Г.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

E-mail: syrym.g_96@mail.ru

СТУДЕНТТЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аннотация. Бұл мақалада құқықтық лексиканы оқыту мәселесі қарастырылады. Құқықтық терминологияның негізгі сипаттамалары сарапталып, жүйелік құрылымы зерттеліп, дәлелденді. Қазіргі уақытта кәсіби тілді кәсіби ақпаратты таратудың маңызды құралы ретінде, сондай-ақ кәсіби ортадағы байланыс құралы тұрғысынан зерттеу қажеттілігі айқын. Мақаланың мақсаты - заң терминдерінің қазақ тіл білімі тұрғысынан зерттелуін қарастыру, заң бағытында оқитын білім алушылардың құқықтық сауаттылығын оқу-тәрбие үдерісінде қалыптастырудың мазмұнын анықтап, әдістемесін жасау және олардың тиімділігін тәжірибе жүзінде тексерістен өткізу болып табылады. Алға қойылған мақсатқа жету үшін жұмыс барысында келесі сипаттағы бірқатар міндеттерді орындау қажет: заң мамандықтарының студенттері үшін қазақ тілін оқыту әдіснамасының түйінді мәселелерін анықтау; Қазақстанның жоғары оқу орындарында жиі қолданылатын оқыту әдістерін қарастыру; отандық педагогтер сирек қолданатын оқытудың инновациялық әдістерін қарастыру; дәстүрлі және дәстүрлі емес әдістемелерді талдау. Мақала жазу барысында заң құрылымындағы ақпараттық, прагматикалық, танымдық қызмет талданып көрсетілді. Бұл мақаланың негізгі ғылыми жаңалығы. Берілген жұмыста келесі зерттеу әдістері қолданылды: бақылау әдісі, сипаттау әдісі, жүйелеу әдісі, лингвостатистикалық және құрылымдық талдау әдістері. Зерттеу жұмысының

теориялық және практикалық маңызы бар, себебі ұсынылған тұжырымдама заң бағытында оқитын білім алушылар үшін құнды ақпарат. Мамандықты толық меңгеру үшін арнайы ұғымдар, яғни терминдер деп аталатын лексикалық бірліктерді білу және дұрыс қолдану қажет екенін тағы бір рет атап өту қажет. Арнайы мақсаттағы тілдің семантикалық өзегін құрайтын дәл осы терминдер болып табылады. Құқықтық терминдер оларды ерекше санатқа бөлуге мүмкіндік беретін бірқатар ерекше сипаттамаларға ие. Бұл сипаттамаларға заң ұғымдарының абстрактілігі; сот-құқықтық ұйымдардың терминдердің жаңа мағыналарын енгізу мүмкіндігі; құқықтық терминологиялық бірліктің мағынасын қалыптастыру үшін сот интерпретациясының маңыздылығы кіреді. Әр термин өзі белгілі бір жолмен байланысты және белгілі бір қатынастарда болатын терминдік жүйенің басқа элементтерінің арасында өз орнын алады. Салалық терминологияны зерттеудің жүйелі тәсілі оқыту процесін оңтайландыруға мүмкіндік беретіні сөзсіз. Бұл өз кезегінде ғылыми білімнің жүйелілігін көрсетеді.

Түйін сөздер: арнайы мақсаттағы тіл, заң термині, терминологиялық жүйе, құрылымдық үлгілер, құқықтық лексика, анықтама, ассоциация, құрамбөлік.

© С.Ж. Жанжигитов*, Б. Абдуалиулы, 2023

Евразийский Национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан.
E-mail: syrym.g_96@mail.ru

МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВОЙ ГРАМОТНОСТИ СТУДЕНТОВ

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема обучения правовой лексике. Рассмотрены основные характеристики юридической терминологии, изучена и обоснована системная структура. В настоящее время очевидна необходимость изучения профессионального языка как важного инструмента распространения профессиональной информации, а также средства общения в профессиональной среде. Цель статьи – рассмотреть изучение юридических терминов с позиций казахского языкознания, определить содержание, разработать методику формирования правовой грамотности обучающихся юридического направления в учебно-воспитательном процессе и провести практическую проверку их эффективности. Для достижения поставленной цели в ходе работы необходимо выполнить ряд задач следующего характера: выявить ключевые проблемы методологии преподавания казахского языка для студентов юридических специальностей; рассмотреть методики преподавания, наиболее часто используемые в ВУЗах Казахстана; рассмотреть инновационные методики преподавания, достаточно редко использующиеся отечественными педагогами; проанализировать традиционные и инновационные методики. В

ходе написания статьи проанализирована информационная, прагматическая, познавательная деятельность в структуре права. Это основная научная новизна статьи. В работе использованы следующие методы исследования: метод контроля, метод описания, метод систематизации, лингвистико-статистический и структурный методы анализа. Данная статья имеет теоретическое и практическое значение, так как представленная концепция представляет собой ценную информацию для обучающихся юридического направления. Необходимо еще раз подчеркнуть, что для полного овладения профессией необходимо знать и правильно использовать лексические единицы, называемые специальными понятиями, то есть терминами. Именно эти термины составляют семантическое ядро языка специального назначения. Правовые термины обладают рядом уникальных характеристик, позволяющих разделить их на особую категорию. Эти характеристики включают абстрактность правовых понятий; способность судебно-правовых организаций вводить новые значения терминов; важность судебной интерпретации для формирования значения правовой терминологической единицы. Каждый термин занимает свое место среди других элементов терминосистемы, которые определенным образом связаны и находятся в определенных отношениях. Систематический подход к изучению отраслевой терминологии, несомненно, позволит оптимизировать процесс обучения. Это, в свою очередь, отражает последовательность научных знаний.

Ключевые слова: язык специального назначения, юридический термин, терминологическая система, структурные модели, юридическая лексика, определение, ассоциация, компонент.

ҚІРІСПЕ

Терминологияны жетілдіру мәселелері ғылым мен практиканың кез-келген саласына белгілі бір дәрежеде қатысты. Бұл, ең алдымен, терминдер санының өсуіне және оларды қолданудың қандай да бір ережелерін қалыптастырып, оларға бағыну қажеттілігіне әкелетін заманауи қоғамдағы ақпараттық ағындардың көбеюіне байланысты.

Аталмыш үрдіс қоғам өмірінің құқықтық саласына да тән, өйткені соңғы жылдары Қазақстанда болып жатқан терең әлеуметтік өзгерістер заң шығару қызметінің жылдам даму қарқынына себепкер болды. Алайда, көптеген заңдар мен заңға тәуелді актілер заң техникасының талаптарына сәйкес болмағандықтан, бұл саладағы сандық өзгерістер әрқашан лайықты сапаға әкелмейтінін көрсетті.

Еліміздегі қарқынды қоғамдық әлеуметтік өмір туғызып отырған күнделікті қызметтегі қолданыстың қажеттілігін мынадан көруге болады: бұрын термин жасау жұмысымен тек лексикографтар мен лексикологтар, шетел тілдерінің мамандары, аудармашылар айналысса, қазіргі ғылым мен техника заманында логиктар мен математиктер, физиктер, медицина қызметкерлері, ауыл шаруашылығы ғылымының өкілдері және басқа сала ғылымдары да жүйелі түрде шұғылдана бастады.

Әдеби тілдің ауызша және жазбаша түрін қатар дамытып, оның қоғам өміріндегі қызметінің өрістей түсуіне мүмкіндік жасау, түрлі ауытқулардан арылтып отыру, небір күрделі ойды тіл арқылы дәл, анық жеткізе білуге көпшілікті тәрбиелей түсу т.б. тіл мәдениетін көтеру деген ұғымды білдіреді.

Тіл мәдениеті мен сөз мәдениеті деген терминдер өзара мағыналас болғанмен, бұлардың бір-бірінен айырмашылығы бар. Тіл мәдениеті дегеннің ұғымы кең. Ол көп жағдайда қарым-қатынас құралы болып табылатын, тілді жетілдіре беру, ұштай түсумен қатар сөз шеберлігі, сөйлеудегі әдептілік тәрізділерді де қамтиды. Әсіресе, соңғы ұғымдарға қатысты қарасақ, сөз мәдениеті дегеніміз қарым-қатынас құралын қалай игеріп, өмірде қалай пайдаланып жүрміз, оның әр қилы амал-тәсілдерін дұрыс, дәл, тиімді қолданып, мазмұнды, әсерлі етіп жұмсай алдық па дегенге келеді. Сонымен, сөз мәдениеті, алдымен, әдеби тілдің грамматикалық, лексикалық, стилистикалық, орфоэпиялық, орфографиялық нормаларын меңгеру, сонымен қатар, бейнелеуіш, көріктеуіш амал-тәсілдерді қарым-қатынас жасаудың мақсаты мен мазмұнына сай етіп қолдана білу дегенді білдіреді (Уәлиев, 1984).

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Қоғам дамуының қазіргі кезеңінде белгілі бір кәсіппен байланысты сөйлеу әдетін білу – заман талабы әрі мәдениеттің негізгі құраушысы ретінде қарастырылады. Заңгерлердің кәсіби қарым-қатынасында заң терминологиясы мен терминологиялық мәдениеттің маңызы зор. Термин кәсіби ойлаудың және қандай да бір саладағы болмысты кәсіби игерудің негізгі санаты болып табылады. Осыған байланысты заң бағытында оқытатын мамандықтарда заң терминологиясын зерттеуге ерекше назар аудару керек. Осы бағытта оқытын білім алушылардың негізгі сөйлеу мәнері мен дағдыларын қалыптастыру, олардың кәсіби сөйлеу құзыреттілігі, көбінесе, заң терминологиясын меңгеру процесінде орын алады. Бірқатар тақырыптарды, соның ішінде «заң терминологиясын» зерделеу кезінде тілдің заң шығарудағы мүмкіндіктері, оның заңгер жұмысындағы негізгі құрал ретіндегі рөлі қарастырылуы қажет. Ұғымдардың анықтылығы мен оған сәйкес терминологиялық нақтылық заң мәтіндерін жазудың маңызды принциптері болып табылады.

Терминдер өзінің табиғаты бойынша мазмұндық ақпаратты білдіріп, жеткізуіне байланысты арнайы мақсаттағы тілдің мағыналық өзегі болып табылады. Дәл осы терминология бізге халықаралық ғылыми қарым-қатынаспен қатар, бірыңғай ақпараттық кеңістікті құруға мүмкіндік береді. Қоғам өміріндегі өзгерістер тілдің сөздік құрамына тікелей әсер ететіні сөзсіз. Үнемі көбейіп келе жатқан терминдердің қажеттілігін ғылыми-техникалық прогресс дәуірі анықтайды. Тілдерде пайда болатын жаңа сөздердің 90%–дан астамы терминдерді құрайтыны белгілі, ал кейбір ғылымдарда олар арнайы емес сөздердің санынан айтарлықтай асып түседі.

Құқық әрқашан тұлғааралық, қоғамдық және мемлекетаралық қатынастарды реттеу үшін негіз болған және болып қала береді, ол қоғам өмірінің ажырамас

бөлігі болып саналады. Заң термині – бұл заңнамада қолданылатын, нақты және белгілі бір мағынасы бар, семантикалық бірегейлік және функционалды тұрақтылығымен ерекшеленетін заң тұжырымдамасының жалпыланған атауы (Айтбаев, 1998).

Заң терминдерінің лексика-грамматикалық ерекшеліктері туралы, оған қатысты бірқатар мәселелерді талдау жасау арқылы белгілі бір қорытынды жасауға болады. Олардың ең негізгілері мыналар: осы топқа кіретін атаулардың затқа, құбылысқа және солар туралы терминдік ұғымға қатысын ашып, осы негізде жіктеу (классификациялау); заң терминдерінің жалпыхалықтық лексикадан алатын орны, осы негізде мағыналық жағынан толығы не болмаса тарылу; заңдық ұғымды білдіретін ұғымды сөздердің басқа салалық терминдерге қатысы (ұқсастығы мен ерекшелігі); көп мағыналық омонимділік, синонимділік, антонимділік қасиеттер, олардың заң терминіне қатысы; образдылық ауыспалы мағыналылық сияқты лексикалық мағыналардың заңды ұғымды білдіруге қатысы т.б. (Байсалов, 1960).

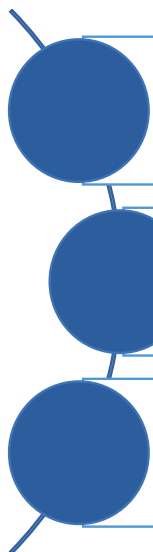
Заң терминіне берілетін анықтаманың *бір заң термині бір заңды ұғымды* білдіретіні туралы бөлігіне аса назар аудару керек. «Бір ұғым — бір термин» қағидасы күрделі сөз тіркестерімен берілген терминдермен жұмыс істеуде көмектеседі. Бұл принципті жеке терминдерді оқшаулау кезінде басшылыққа алу өте маңызды.

Нормативті-құқықтық актілерде ұғымдарды білдіру үшін келесі тәсілдер қолданылады:

- 1) сөзжасам, яғни терминдерді тілдегі сөзжасамдық элементтер көмегімен жасау;
- 2) ассоциацияға байланысты ұғымды білдіруде атауларды ауыстыру;
- 3) сөз тіркестері, яғни ұғымды бір немесе бірнеше сөздердің бірігуі арқылы беру;
- 4) кірме сөздер, яғни басқа тілден алынған терминологиялық атауларды қолдану.

Заң терминдерінің әртүрлі негіздеме бойынша жіктелуімен танысу типологияны құрудың ең ұтымды тәсілдерін ұсынуды қамтиды. Сонымен, заңнаманың барлық саласында қызмет ететін жалпықұқықтық терминология (*мемлекеттік орган, лауазымды тұлға, құзыреттілік, құқықтық және т.б.*); заңнаманың бірнеше саласында қолданылатын, салааралық терминология (*материалды жауапкершілік, айтарлықтай зиян, теріс қылық және т.б.*); заңның нақты саласында қолданылатын терминология (*мәміле, қылмыстың жасалу мерзімінің ескіруі және т.б.*) болып бөлінеді (Пиголкина, 1990).

Осы жіктеудің ерекше атап өтетін тұсы ретінде ғылыми мәтіндерде қолданылатын заң терминдерінің қызметін мақсатына сәйкес бірнеше түрлерге бөлуді қарастыруға болады:

-
- 1) жалпы ғылыми, әр түрлі терминологиялық жүйелерде бір мағынады қолданылуымен ерекшеленеді, мысалы: ұғым, жүйе, жиынтық, форма, құрылым, түр, объект және т.б. Мұндай терминдердің семантикасы салалық терминдермен қатар келген кезде байқалады: қылмыстың жіктелу ұғымы, нормалардың бәсекелестік түрлері, нақты жиынтық, қоғамдық қатынастардың құрылымы және т.б.;
 - 2) бейінді, яғни тар салалы туыстар пәндер аясында қолданылатын терминдер. Бұл терминдер бір мағынада құқықтың бір немесе бірнеше саласында қызмет етеді, мысалы: заң, ба-п, мерзімнің ескіруі, кодекс және басқалары;
 - 3) тар шеңберлі мамандық терминдері. Құқықтың белгілі бір саласында қызмет етеді; мысалы, қылмыстық құқық терминдеріне ұрлау, тонау, бандитизм, түзету жұмыстары, пара және басқалары жатады (Усынина, 1999).

НӘТИЖЕЛЕР МЕН ТАЛҚЫЛАУЛАР

Бұл зерттеуде жұмыс анықтамасы ретінде заң тілі кәсіби тіл ретінде сипатталады. Біріншіден, бұл ортақ кәсіппен біріккен белгілі бір адамдар тобының тілі болғандықтан, екіншіден, бұл тіл кәсіби тілдің барлық белгілеріне сәйкес келеді: нақты объектілерді, ұғымдарды анықтауға арналған ортақ тілдің нұсқасы, ол бір кәсіптік топтағы қарым-қатынас үшін қызмет етеді.

Қазіргі студенттердің жоғары білім алу мәнмәтінінде, оның ішінде заң мамандықтары бойынша кәсіби қазақ тіліне оқытудың түйінді мәселелерінің бірі — жоғары оқу орнына түсетін студенттер білімінің әркелкілігі болып табылады. Бір жағынан, отандық жоғары оқу орындарының заң факультеттеріне түсетін, оған дейін Қазақстан аумағында тұрған және оқыған студенттер туралы айтатын болсақ, олардың көпшілігі бірдей жалпы білім беру бағдарламасы бойынша оқиды (гимназия, лицей және басқа да жоғары талаптары бар мамандандырылған жалпы білім беретін мекемелердің білім алушыларын қоспағанда). Екінші жағынан, жалпы білім беру бағдарламасы бойынша орта мектепте оқу — оны аяқтағаннан кейінгі бірдей нәтижеге кепілдік бермейді. Еліміздің қазіргі білім беру жүйесі үшін кең таралған жағдай — Астана және одан да басқа ірі мегаполис қалалардағы оқыту сапасы аймақтардағы, тіпті шағын елді-мекендердегі (ауылдар, округ, қала үлгісіндегі кенттер және т.б.). оқыту сапасына қарағанда әлдеқайда жоғары. Әдетте, ірі қалалардың орта білім беру мекемелерінде жұмыс істейтін қазақ тілі мұғалімдерінің де кәсіби құзыреттіліктері шағын елді мекендердегі мұғалімдерге қарағанда жоғары дамыған.

Мұның бәрі жоғары оқу орындарына түсетін студенттердің белгілі бір үлесі тілдің кәсіби құрамдас бөлігін — кәсіби лексиканы және тиісті стиль ерекшелігін меңгеруді қамтитын қазақ тілін оқыту бағдарламасын оңтайлы

игере алмайтындығына әкеледі. Өйткені оларда жалпы білім беретін қазақ тілінің қалыптасқан құзыреттері қалыптаспаған. Бұл аспект белгілі бір жоғары оқу орны шеңберінде заң мамандықтарының студенттері үшін қазақ тілін кәсіби деңгейде оқытудың кешенді әдістемесін әзірлеуде сөзсіз ескерілуі керек.

Оқытудың дәстүрлі әдістемелеріне мыналар жатады: заң пәнінің кәсіби тақырыптарын қамтитын мақалаларды, жаңалықтарды, теориялық материалдарды оқу; зерттелген теориялық тақырыпты, мақалада оқылған қандай да бір ғылыми-зерттеу сұрағын баяндау; заң тілінің кәсіби лексикасын зерделеу; қазақ тіліндегі нормативтік-құқықтық актілерді талдау (оқу, аударма, талдау, студенттің оқығанын қаншалықты түсінгенін анықтауға мүмкіндік беретін сұрақ-жауап); сот тәжірибесінің мысалдарын талдау; белгілі бір заң мәселелерін талқылауды көздейтін тақырыптар бойынша диалогтардың аудиожазбаларын тыңдау.

Оқытудың дәстүрлі емес әдістемелерінің ішінде мыналарды бөліп көрсетуге болады: деректі және көркем фильмдерді аудиториямен немесе өз бетінше қарау, қарап шыққаннан кейін студенттің фильмдегі оқиғаларды қаншалықты түсінгенін бағалауға мүмкіндік беретін бірқатар тапсырмаларды орындау; студенттер топтарға бөлініп, мұғалім тағайындаған немесе өз бетінше таңдаған қандай да бір құқықтану тақырыптарын талқылайтын әртүрлі үлгідегі диалогтық сабақтарды ұйымдастыру; спикинг клубтар және сөйлеу дағдыларының аудиториядан тыс тәжірибесінің басқа да әдістері; студенттердің жобалық қызметі (Азизова, 2016).

Егер топтың көп бөлігінің білім деңгейі төмен болса, дәстүрлі және дәстүрлі емес оқыту әдістерін жүзеге асыру үшін материалдарды сұрыптағанда, топтың орташаландырылған деңгейіне бейімделген материалдарды таңдау ұсынылатынын айта кету керек. Өкінішке орай, жоғары оқу орнында қазақ тілін оқыту аясында көптеген оқытушылар әр жеке студенттің білім деңгейіне сәйкес материалдарды таңдап отырмайды. Дегенмен, студенттердің қазіргі тілдік білім деңгейін анықтау үшін кіріспе және кезеңдік тестілеуді өткізіп, студенттерді топтарға бөлу арқылы мұғалімге түсетін жүктемені айтарлықтай арттырмай-ақ, мұны жүзеге асыруға әбден болады. Оқытудың белгілі бір әдістерін жүзеге асыру барысында студенттердің әр тобы үшін оның тіл дамуының жалпы деңгейіне сәйкес келетін оқу материалын таңдауға болады. Бұл тәсіл ең тиімді болып табылады.

Қазақ тілін оқытудың заманауи әдістемесінде коммуниктивтік (қатысымдық) құзырет қалыптастыруға баса назар аударылады. Заң қызметкерінің коммуниктивтік құзыретін «маманның арнайы қалыптасқан білім мен дағдылар негізінде әртүрлі құқықтық іс-әрекеттерді орындау және құқықтық мәселелерді шешу үдерісінде қарым-қатынасты жүзеге асыру қабілеті» деп анықтауға болады (Азизова, 2016).

Осыған байланысты, «Кәсіби қазақ тілі», «Практикалық қазақ тілі» пәндері аясында заңгер даярлау студенттерге мамандық тілін оқытуды және олардың қазақ тілінде кәсіби қызметті орындау үшін қажетті қабілеттері мен дағдыларын

қалыптастыруды талап етеді. Олар: құқықтық мазмұндағы мәтіндерді жеңіл түсініп игеру, хабарламалар жасау, әңгіме жүргізу, кәсіби тақырыптар аясында заң құжаттарын жасау.

Заң факультеттерінің студенттерінде осы құзыреттерді қалыптастыру мен дамытудың ең тиімді әдістері: пікірталастар, дөңгелек үстелдер, рөлдік ойындар.

Студенттерде қазақ тілін үйренуде коммуникативтік құзыретін қалыптастырудың ұсынылған әдістемелері оқу қызметі түрінде (аудиториялық сабақтар барысында), сондай-ақ, сыныптан тыс іс-шаралар ретінде де жүзеге асырылуы мүмкін.

Сонымен қатар, қазақ тілінде коммуникативтік құзыретті дамытудың тиімді және инновациялық әдістемелеріне отандық жоғары білім беру жүйесі шеңберінде және студенттерге осы жүйе мәнмәтінінде қазақ тілін оқытуға арналған сыныптан тыс оқыту әдістемелері жатады:

1-кесте. Сыныптан тыс оқыту әдістемелері

Сыныптан тыс оқыту әдістемелері	Құрылымы
Speaking club.	Бұл жағдайда отандық және шетелдік заңнаманың әртүрлі нормативтік-құқықтық мәселелері бойынша жаңалықтарды талқылау, сот тәжірибесінің нақты істері бойынша әртүрлі қайшылықты мәселелерді, заң пәнінің әртүрлі салаларында қолданыстағы заңнаманың ағымдағы мәселелерін және тағы да басқаларын талқылау мақсатында сыныптан тыс Speaking club ұйымдастыру көзделеді. Speaking club-ты оқытушы да, студенттердің өздері де ұйымдастыра алады. Клуб мүшелерінің тілдік дағдыларын тез дамыту үшін аптасына 1-3 рет жиналып өткізу ұсынылады. Студенттерді клубқа қатысуға ынталандыру үшін оқытушы кәсіби қазақ тілі курсынан өту кезіндегі жалпы бағадан, студент клуб қызметіне тұрақты қатысу арқылы алатын белгілі бір ұпай санын бөле алады.
Заң бағытында оқитын басқа оқу орны студенттерімен қарым-қатынас	Форумдарда, Skype, Telegram, Whatsapp және басқа қосымшалар арқылы онлайн байланысқа шығу. Студент құқықтық форумдарда өзін қызықтыратын тақырыптағы талқылауларға қатыса алады. Сондай-ақ, тұрақты қарым-қатынас жасау үшін университет форумдарында басқа жоғары оқу орындарының студенттері арасында достар табу мүмкіндігі бар. Коммуникативтік құзыретті дамытудың осы әдісін қолдана отырып, студент жазу дағдысын жаттықтырып, грамматикалық білімін арттыруға мүмкіндік беретін жазбаша хабарлама форматында да, сонымен қатар тыңдалым және айтылым дағдыларын жетілдіретін аудио-хабарлама немесе бейнечат форматында да сөйлесе алады. Осы жағдайлардың кез-келгенінде студент коммуникативтік құзыретті дамытып қана қоймай, сөздік қорын да арттырады

Аталмыш әдістемені нәтижелері көрініс табатын практикалық жоба түрінде қолдануға болады. Егер әдістеме студенттің жобалық қызметі түрінде қолданылатын болса, жобаның ең қысқа мерзімін 3 ай деп белгілеу ұсынылады.

Мұндай жобаның нәтижелерін ұсыну келесі үлгілердің бір түрінде ұйымдастырылуы мүмкін:

1) студенттің 5-7 минуттық ауызша баяндамасы, ол келесі құрылымға ие бола алады: жобалық қызметтің субъектісі кім болды (қай жоғары оқу

орнының студенті); қандай платформада немесе қандай құралдардың көмегімен қарым-қатынас жасады; жоба барысында қандай тақырыптар мен мәселелерді талқылады; белгілі бір мәселе бойынша басқа оқу орнының студенттері қандай көзқарастарды ұстанады (соңғысы объективті түрде студенттің басқа студенттермен топтық қарым-қатынасы аясында ғана, әйтпесе ол өз әңгімелесушісінің көзқарасын қысқаша ғана айта алады); өзімен әңгімелесушісінің немесе әңгімелесушілердің талқыланатын мәселелер бойынша көзқарастарымен келісе ме, келіспесе, неге. Бұл баяндама студенттің хат алмасуынан алынған скриншоттарды немесе байланыста болған студенттермен нақты қарым-қатынасты растайтын қысқа бейнежазбаларды көрсету арқылы қамтамасыз етіле алады;

2) студенттің коммуникативтік құзыретін сипаттайтын, студентпен қарым-қатынасқа бейне-пікір, сондай-ақ, заң пәніне қатысты талқыланған мәселелер туралы қысқаша анықтама, көптеген мәселелер бойынша студенттердің көзқарастарының сәйкес келуі немесе сәйкес келмеуі туралы анықтама;

3) презентациялық сабақ барысында, проектор арқылы «қоңырау шалу» трансляциясымен студенттің басқа оқу орны студенттерімен бейне қоңырауы. «Қоңырау шалу» барысында педагогпен әңгімелесу кезінде студенттердің қарым-қатынасының қысқаша қорытындысын көрсету, сондай-ақ, алдыңғы жағдайлардағыдай қысқаша талқыланған мәселелер мен солар бойынша көзқарастардың сәйкес келу-келмеуін жариялау ұсынылады (Токтоназарова, 2020). Соңғы нұсқа студенттің жобалық қызметінің нәтижелерін бағалау үшін ең қызықты және шынайы болып табылады, бірақ отандық білім беру және көптеген жоғары оқу орындарын техникалық қамтамасыз ету жағдайында жүзеге асыру қиын.

Заң бағытында оқитын білім алушылардың құқықтық сауаттылығын қалыптастыру моделі компоненттердің бірлігін (*мотивациялық, мазмұндық және іс-әрекеттік*), өлшемдер мен көрсеткіштерді, деңгейлерді қарастырады (2-кесте).

2-кесте. Болашақ заңгерлердің құқықтық сауаттылығын қалыптастырудың моделі

Компоненттері	Өлшемдері	Көрсеткіштері	Деңгейлері
Мотивациялық	<i>Құқықтық сауаттылыққа бағыттылығы</i>	Құқықтық сауаттылыққа талпынысы; құқықтық сауаттылықты қажеттенуі; құқықтық сауаттылыққа қызығушылығы.	Жоғары: - құқықтық білімнің жоғары дәрежеде қалыптасып, дамуы; - құқықтық санасы мен мәдениетінің, белсенділігінің сапалы қалыптасып, дамуы; - құқықтық білімді, саналы азаматтың құқық бұзушылыққа бармауына сенімді болуы мақсатында сапалы құқықтық өнеге көрсетуге ұмтылуы; - өзінің құқықтық мәдениетіне, құқықтық іскерлігі мен дағдысына өзіндік баға бере білуі; - құқықтық білім мен тәрбие беру

Мазмұндық	<i>Құқықтық сауаттылық білімі</i>	Құқықтық сауаттылықтан теориялық білімінің болуы; құқықтық сауаттылықтың функцияларының білімі; құқықтық сауаттылықтың мәнін, ерекшеліктерін, құрылымдық компоненттерін білуі; құқықтық сауаттылық әрекеттерді ұйымдастыру мен тәсілдерін білу.	жұмыстарын іскерлікпен ұйымдастыра білуі; - ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысуы және оны әдетке айналдыруы. Жеткілікті: - құқықтық білімнің жеткілікті дәрежеде қалыптасып, дамуы; - құқықтық санасы мен мәдениетінің, белсенділігінің жеткілікті дәрежеде қалыптасып, дамуы; - құқықтық білімді, саналы азаматтың құқық бұзушылыққа бармауына сенімді болуы мақсатында жеткілікті дәрежеде құқықтық өнеге көрсетуге ұмтылуы; - өзінің құқықтық мәдениетіне, құқықтық іскерлігі мен дағдысына жеткілікті дәрежеде баға бере білуі; - құқықтық білім мен тәрбие беру жұмыстарын жеткілікті дәрежеде ұйымдастыра білуі; - ғылыми-зерттеу жұмыстарымен жеткілікті дәрежеде айналысуы; Орта деңгей: - құқықтық білімдерінің орташа дәрежеде қалыптасып, дамуы; - құқықтық санасы, мәдениеті мен белсенділігінің орташа дәрежеде қалыптасуы; - құқық қорғау процесіне жеке адамның әсер ету мүмкіндіктерін түсінуі; - болашақ кәсібіне байланысты кездесетін кейбір мәселелерді түсінуі; - құқықтық ғылыми-зерттеу жұмыстарын орындауда кейбір дағдыларға иеленуі. Төмен деңгей: - өзіндік құқықтық білімі мен біліктілігін арттыруға талпынбауы; - құқықтық санасы мен мәдениетінің, белсенділігінің төмендігі; - құқық қорғау әрекеттеріне белсенділікпен қатыспауы, қызығушылықтығын білдірмеуі; - құқықтық іскерлікті өз бойына қалыптастыруды міндеттемеуі немесе қажет етпеуі.
Іс-әрекеттік	<i>Құқықтық сауаттылықты іс-әрекетте көрсете білу.</i>	Құқықтық сауаттылығын, меңгерген білімін іс-әрекетте пайдалану іскерлігі; құқықтық іс-шараларды ұйымдастыруда жергілікті материал элементтерін тиімді қолдану іскерлігі; құқықтық қауіпсіздіктің алдын алу шараларына талдау жасау қабілеті	

Мотивациялық компонент. Кез-келген қызметтегі маңызды мотив дәлелді себептер болып табылады. Болашақ заңгерлердің құқықтық сауаттылығы

және құқық саласындағы қызметінің іс-әрекеттік қарым-қатынасы ретінде айқындауға болады, оның негізінде саналы түрде қойылып, белгілі бір түрде дәйектелген мақсат болады. Болашақ заңгерлердің құқықтық сауаттылығын қалыптастырудың *мотивациялық* компоненті құқық саласы бойынша жоғары оқу орындарындағы болашақ заңгерлердің құқықтық сауаттылығының, кәсіби білімі мен құзырлығының қалыптасуына және қоғамдағы, мемлекеттегі кездесетін құқықтық заң бұзушылыққа жол бермейтін құқықтық білімсіздікті жоюға даяр болашақ заңгер маманы ретінде қалыптасуына көмектеседі. Бұл компонент болашақ заңгерлердің рухани адамгершілік қасиеттерін, білімділігін, тәртібін, эстетикалық талғамын, этикалық ұстанымын және т.б. тұлғалық қасиеттерін сипаттайды және құқықтық санасын, мәдениетін, белсенділігін арттырады.

Мазмұндық компонент болашақ заңгерлердің құқықтық сауаттылығын әдіснамалық, теориялық білімінің негізінде қалыптастырудың және атап айтқанда, құқықтық кәсіби іс-әрекетіне даярлығын зерттеудің шешуші шарты болып табылады. Білім алушылар мазмұндық компонент шеңберінде құқықтық саладан кәсіби шеберлігін нығайтады, құқықтық тәрбие жұмыстары туралы білім қорын жетілдіреді, әдіс-тәсілдер мен құралдарының мазмұны мен танысады, оларды пайдалану құралдарын меңгереді. *Мазмұндық компонент* болашақ заңгерлердің бойында қалыптасатын құқықтық, интеллектуалдық және практикалық іскерліктерді дамыту мен оларды жетілдіру мақсаттарында жүргізетін зерттеу жұмыстарын, тәжірибелерін сипаттайды.

Іс-әрекеттік компонент болашақ заңгерлердің жоғары оқу орындарында теориялық білімдерін практика барысында бекіту, педагогикалық іскерліктері мен дағдыларын жетілдіру мәселелерін қамтиды. Мұнда болашақ заңгерлердің кәсіби іскерлігі мен дағдысының, құзырлығының сапалы дамуы үшін оқу-танысу және өндірістік практикалардан өтудің маңыздылығы зор.

Тәжірибелік-эксперимент жұмыс Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде үш кезең бойынша (*анықтау, қалыптастыру, бақылау*) жүргізілді. Экспериментке 47 студент қатысты, оның 29 эксперимент тобында, 18 студент бақылау тобында.

Педагогикалық экспериментке тән ерекшеліктер болып:

- педагогикалық үдеріске зерттеу және болжамның міндетіне сәйкес маңызды өзгерістерді әдейі енгізу;
- оның біртұтас сипатын бұзбай, құбылыстардың арасындағы байланыстарды көруге мүмкіндік беретін педагогикалық үдерісті ұйымдастыру;
- терең сапалы талдау және мүмкіндігінше педагогикалық үдеріске енгізілген жаңа компоненттерді және барлық үдеріс нәтижелерін дәлірек сандық өлшеу саналады.

Эксперимент барысында болашақ тіл мамандарын кәсіби даярлау үдерісіне жоғарыда ұсынылған тұжырымдамалық бағыт-бағдар қағидалары мен оқу бағдарламалары ендіріледі.

Эксперимент мынадай міндеттерді қарастырады:

1. Құқықтық сауаттылықты қалыптастыруға негізделген оқу үдерісінің құрылымын оңтайландыру;

2. Зерттеу барысында жасалған бағдарламаларды құқықтық сауаттылықты қалыптастыруға негізделген пәндерді меңгерту;

3. Болашақ заң саласы мамандарын кәсіби даярлау үшін жасалған әдістемені практикаға ендіру;

4. Заң саласы мамандарын кәсіби даярлау үдерісінің тиімділігін қамтамасыздандыратын оңтайлы әдістемелік технологияларды және құралдарды айқындау;

5. Тәжірибелі-эксперимент жұмысы нәтижелерін математикалық-статистикалық өңдеуден өткізу.

Әр кезеңнің соңында төмендегідей әдістеменің («Қоғамдық іс-әрекетке көзқарас», дидактикалық ойындар, анықтамалық-ассоциативті эксперименттер және т.б.) көмегімен меңгерілген бағдарламалардың сапасын байқау мақсатында аралық тапсырмалар жүргізілді.

Мысалы, «Қоғамдық іс-әрекетке көзқарас» әдістемесінде студенттерге жағдаяттық тапсырмалар берілді. Берілген жағдаят мазмұнында қолданыста сирек кездесетін терминдер кірістірілді. 5-7 минут аралығында жауаптары тыңдалды.

Бірінші кезеңнің нәтижесі құқықтан студенттер білімінің жеткіліксіздігін көрсетті. Мәселен, «делдал», «грациялық күн», «шайыр» сынды сирек кездесетін құқық терминдерінің мәніне 45% студент дұрыс жауап бермеді. 25%-і отбасы құқығына, жалпы азаматтық құқыққа байланысты терминдерді жеткілікті шамада ажырата алмады.

Бұл кемшіліктер қалыптастыру экспериментінің *екінші кезеңінде* құқық теориясы бойынша даярланған кешенді сұрақтар мен дәрістерді меңгеру барысында шешімін тапты. Білім нәтижесі әрбір тақырыптың соңында тексеріліп отырды. Мысалы «Танымдық қызығушылық» әдістемесінің мазмұны мынадай көрініс алды: Мақсаты – студенттердің құқықтық сауаттылыққа танымдық қызығушылығының бар екендігін білу. Өткізу тәртібі: студенттерге ешбір ескерусіз және даярлықсыз мына аталған тақырыпта (қалауы бойынша) шағарма жазу ұсынылды:

1. *Құқық туралы мен не білемін?*

2. *Құқық мені несімен қызықтырады?*

3. *Құқықтық сауаттылық дегенді қалай түсінемін және т.б.*

Шығарма, біріншіден тақырыпты таңдау бойынша, екіншіден мазмұны бойынша талданады. Мұндай талдау студенттің қызығушылық деңгейін белгілеуге және осы қызығушылықтың қаншалықты тұрақты екенін білуге бағытталады. Екінші кезеңнің нәтижесі студенттердің құқықтық сауаттылығының бірқатар өскенін көрсетті.

Үшінші кезеңде біз студенттердің осы саладан білім, іскерлік, дағдысын жетілдіру мақсатында дәстүрлі емес жұмыс формаларына аса назар аудардық: лекция — диалог, бейнетаспадан үзінділер, заңнан келтірілген терминдерге

өзіндік түсініктеме беру және т.б. Білім нәтижесін тексеру мақсатында анықтамалық және ассоциативті тапсырмалар ұсынылды.

Анықтамалық экспериментте студенттерге 25 термин ұсынылды. Бұл ретте студенттер «заң термині» ұғымын ашпады, тапсырмаларға түсініктемелерді де барынша аз бердік, өйткені егжей-тегжейлі түсіндіре отырып, нәтижесінде ғылыми құндылығы жоқ, көбіне мысалдармен ұсынылған нәтижелерге қол жеткізер едік.

Анықтамалық эксперименттің коммуникативті міндеті қарапайым тіл иелерінің заң терминдерінің мағынасын түсіндіруі болды. Субъектілерге “*Бұл сөздер қандай мағынаға ие?*” деген сұрақ қойылған сауалнамалар ұсынылды. Алдын ала іріктелініп алынған терминдер бар сауалнаманы эксперименттің әрбір қатысушысы сұраққа жауап бере отырып, оны 10-15 минут ішінде толтыруы керек еді. Осыдан кейін біз алынған түсіндірмелерге семалық талдау жасадық.

Экспериментке ұсынылған 25 терминнің екеуіне талдау жасап көрейік. Терминдердің сөздіктердегі және қарапайым түсіндірмелері 3-кестеде көрсетілген.

3-кесте. Заң терминдерінің түсіндірмесі

Термин	Сөздіктегі түсіндірме	Студенттердің түсіндірмесі
Әскери жағдай	1.Мемлекетті қорғау немесе қоғамдық тәртіпті және мемлекеттік қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін төтенше шараларды енгізу мен сипатталатын ерекше құқықтық тәртіп (Г.А.Жаналинов). 2. Тәртіп пен мемлекеттік қауіпсіздік шаралары әскерилерге жүктелген жағдай. Қазақстан Республикасының президенті Республикаға қарсы агрессия жасалған не оның қауіпсіздігіне сырттан тікелей қатер төнген ретте Республиканың бүкіл аумағында немесе оның жекеленген жерлерінде әскери жағдай енгізеді, ішінара немесе жалпы мобилизация жариялап, бұл туралы Республика Парламентіне дереу хабарлайды (ҚР Конституциясы) (Ғ.Қалиев)	1.1 Әскери қауіп туындаған кезде мемлекеттегі режим (5), 1.2 арнайы шараларды енгізумен сипатталады: адамдардың бостандығын шектеу, коменданттық сағат енгізу (3). 2.1 Соғыс қимылдары кезінде елде туындайтын жағдай (17), 2.2 әскери араласуды қажет етеді (1). 3. Әскери міндет, әскери қызмет (2). 4. Заңдар мен ережелер жинағы (1).
Мемлекет	1.Мемлекеттік биліктің, мемлекеттік басқарудың, соттар мен прокуратураның орталық және жергілікті органдары жүйесінің көмегімен қоғамды басқаруды жүзеге асыратын саяси жүйенің негізгі құрамдас бөлігі (А.Болатжан) 2.Қоғамды басқаруды, оның экономикалық және әлеуметтік құрылымын құрғауды іс жүзіне асырушы қоғамның саяси жүйесінің негізі, марксистердің пікірінше,таптық антогонистік қоғамда эконмикалық жағынан үстем таптың қолында болады және ең алдымен солардың әлеуметтік қарсыластарын басу үшін пайдаланылды (Р.Н.Нұрғалиев)	1. ел (2). 2.1 шекаралары бар белгілі бір аумақ (14), 2.2 белгілі бір халық тұрады (2), 2.3 құқықтары мен міндеттері бар (3), 2.4 заңдары бар (1), 2.5 көшбасшы, басшы (3), 2.6 егемендік (1), 2.7. символизм (1), 2.8 билік органдары (2).

Жүргізілген анықтамалық эксперимент заң терминдерін қарапайым түсіндірудің келесі ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді:

1. Заң тұрғысынан бірмағыналы терминдер қарапайым тіл иесі үшін көп мағыналы болып шығады. Мәселен, *«әскери жағдай»* термині қарапайым түсіндірмеде бес мағынаға ие: *“әскери қауіп туындаған жағдайдағы мемлекеттік режим, адамдардың бостандығын шектеу, коменданттық сағат енгізумен сипатталады”*; *“соғыс қимылдары кезінде елде туындайтын жағдай, әскери араласуды қажет етеді”*; *“әскери міндет, әскери қызмет»*; *“заңдар мен ережелер жинағы»*; *“әскери білімге ие болу”*. Ұсынылған мағыналардың біріншісі осы терминнің заңды түсіндірмесіне жақын, сонымен бірге ол қарапайым түсіндірмеде жиілігі бойынша екінші орында.

2. Лексикографиялық мағынадағы нақты қолданылатын ұғымның көптеген семантикалық белгілері көрінбейді, керісінше, нормативті лексикографиялық сипаттамаға енген кейбір белгілер шеткері болуы мүмкін. Яғни, тіл иелерінің санасында әлсіз көрініс табады немесе мүлдем көрінбейді. Мысалы, *“мемлекет»* заң терминінің *“белгілі бір халық тұрады»*, *“құқықтары мен міндеттері бар”*, *“басында - көшбасшы, басшы”*, *“заңдары бар”*, *“егемендікке қол жеткізген”*, *“рәміздері бар”* сияқты қарапайым тіл иелері үшін мағыналы семалар бұл терминнің лексикографиялық мағынасында бекітілмеген.

3. Абстрақтылы лексиканың орнына жалпы қолданылатын нақты лексиканы қолдану (адам – жеке тұлға, тұлға, субъект).

4. Ұсынылған заң терминдерін түсіндірудің басым стратегиясы — Конституция терминдері мазмұнының көрсетілген шындықпен сәйкестігін орнатуға бағытталған анықтамалық стратегия.

5. Конституция терминдерін түсіндірудің қосымша стратегиясы ретінде көптеген ассоциациялар субъективтілігінің жоғары дәрежесімен сипатталатын ассоциативті стратегия алынды: *әскери жағдай - бейбітшілік, мемлекет — қуатты және т.б.*

6. Бірқатар заң терминдерін түсіндіру кезінде уәжді белгілер негізге алынады: *әскери жағдай - әскери қауіп туындаған кезде мемлекеттегі режим / соғыс қимылдары кезінде елде туындайтын жағдай / әскери міндет / әскери білімге ие болу.*

Ассоциативті эксперимент барысында субъектілерге *“Бұл сөздер сізде қандай ассоциация тудырады?”* деген сұрақ қойылған сауалнамалар ұсынылды. Субъектілердің сөздік реакцияларына ешқандай шектеулер қойылмады. Экспериментке қатысушылар бірнеше нұсқа ұсына алды (бір сөзге 3-4 нұсқаға дейін ұсынғандар да болды). Сауалнаманы толтыру уақыты 10-15 минутпен шектелді. Талдауларға келетін болсақ:

1. «Әскери жағдай» терминінің ассоциативті өрісін қалыптастыру.

1) Әскери жағдай - соғыс 9, әскер 3, қорғаныс 2, бейбітшілік 2, бекет 2, сарбаздар 2, агрессия 1, жауынгерлік дайындық 1, ауыр 1, қала аумағындағы көптеген сарбаздар мен техникалар 1, әскери міндет 1, азаматтардың әскери міндеті 1, адамдардың әскери міндеті 1, әскери іс-қимыл 1, жау 1, аштық 1,

қызыл шамдар 1, бейтараптық 1, қорғаныс 1, шектеу 1, бостандықты шектеу 1, қауіп 1, қоршау 1, жаман 1, соғыс алдындағы уақыт 1, тәртіп 1, дабыл 1, қызмет 1, сыртқы саяси істердің жағдайы (бейбітшілік, соғыс) 1, одақтастар мен жаулар 1, азап 1, қорқынышты 1, зиян 1, нысан 1, хаос 1.

2) Ассоциаттардың семалық интерпретациясы.

а) мемлекетті қорғауға арналған төтенше шаралар (армия 3, қорғаныс 2, бекет 2, сарбаздар 2, жауынгерлік әзірлік 1, қала аумағындағы көптеген сарбаздар мен техникалар 1, әскери міндет 1, азаматтардың әскери міндеті 1, адамдардың әскери міндеті 1, қызыл шамдар 1, қорғаныс 1, шектеу 1, бостандықты шектеу 1, тәртіп 1, дабыл 1, қызмет 1, нысан 1); ә) Қазақстан Республикасына қарсы жағдайларда, агрессияларға қатысты (соғыс 9, бейбітшілік 2, агрессия 1, соғыс қимылдары 1, жау 1, бейтараптық 1, қауіп 1, қоршау 1, соғыс алдындағы уақыт 1, сыртқы саяси істердің жағдайы (бейбітшілік, соғыс) 1, одақтастар мен жаулар 1); б) салдар (ауыр 1, аштық 1, жаман 1, азап 1, қорқынышты 1, зиян 1, хаос 1).

3) Алынған семаларға өрістік талдау.

Сөз семантикасының өзегін – а, ә семалары; алыс шеткері аймағын - б семалары құрайды.

Келесі кезекте талдауға түскен сөздер компоненттер бойынша жіктелді (4-кесте):

Ақпараттық құрамбөлік	Эмоционалды-бағалау құрамбөлігі	Энциклопедиялық құрамбөлік	Тәжірибелік құрамбөлік
соғыс, әскер	ауыр, жаман, қорқынышты	армия, қала аумағындағы көптеген сарбаздар мен техникалар, әскери міндет, азаматтардың әскери міндеті, адамдардың әскери міндеті, аштық, қызыл шамдар, шектеу, бостандықты шектеу, қауіп, дүрбелең, дабыл, сарбаздар, азап, зиян, хаос, нысан	қорғаныс, қорғау

2. «Мемлекет» сөзінің ассоциативті өрісін қалыптастыру.

1) Мемлекет - билік 5, ел 5, президент 4, Қазақстан 4, тәуелсіз 3, Тоқаев 3, Отан 3, шекаралар 2, заң 2, аумақ 2, мемлекет 1, азамат 1, азаматтық 1, қазақ 1, қорғаныс 1, адамдар 1, халық 1, бөлек 1, саясат 1, үкімет 1, қазақстандық 1, ҚР 1, мықты 1, басқару 1, тіл 1.

2) Ассоциаттардың семалық интерпретациясы.

а) Адамдардың аумақтық бекітілген бірлестігі (ел 5, Отан 3, шекаралар 2, аумақ 2, адамдар 1, халық 1); ә) тарихи қалыптасқан (көне орыс 1, Қазақстан 4, Қазақстандық 1, ҚР 1); б) басқару аппараты бар (билік 5, президент 4, Тоқаев 3, заң 2, саясат 1, үкімет 1, басқару 1); в) егемендікке ие (тәуелсіз 3, қорғаныс 1, бөлек 1, мықты 1); г) адамның құқық иесі ретіндегі мәртебесін анықтайды (мемлекет 1, азамат 1, азаматтық 1); д) мемлекеттік тілдің болуы (тіл 1).

3) Алынған семаларға өрістік талдау.

Сөз семантикасының өзегін - а, б; жақын шеткері аймағын - ә, д; алыс шеткері аймағын - г, д семалары құрайды.

Талдауға түскен сөздердің компоненттік жіктемесі (5-кесте):

Ақпараттық құрамбөлік	Эмоционалды-бағалау құрамбөлігі	Тәжірибелік құрамбөлік
ел, адамдардың аумақтық бекітілген бірлестігі	мықты	қорғаныс, басқару

Осылайша, бірінші эксперименттен алынған анықтамалардан айырмашылығы, құрылған ассоциативті өрістер, негізгі, маңызды белгілерді, объектінің немесе құбылыстың міндетті құрамдас бөліктерін анықтайтын минималды когнитивті белгілерді қамтитын ақпараттық құрамбөліктен басқа, негізінен эмоционалды-бағалау, тәжірибелік және энциклопедиялық құрамбөліктерден тұрады.

Ассоциативті өрістің құрылымдық бөліктері мен оның мазмұны арасындағы байланыс симметриялы емес. Ақпараттық мазмұн және эмоционалды-бағалау, энциклопедиялық, тәжірибелік құрамбөліктер құрылған ассоциативті өрістің әртүрлі салаларына бөлінеді, ал құрылымдық компоненттердің белгілі бір өрістік аймақтарға қатаң бекітілуі жоқ.

Сонымен, *үшінші кезеңнің нәтижесі* бойынша студенттердің құқықтық сауаттылығының айтарлықтай жоғарғы деңгейге көтерілгенін байқатты. Мәселен, егер, студенттер бірінші кезеңде құқықтық сауаттылыққа баға беруде өз көзқарасын дәлелдей алмаса, кейіннен құқықтық сауаттылықтан білімдері жетілді, заң маманы ретінде танымдық қызығушылығы артты, өздігімен дербес ізденіске талпынды, қоршаған ортаға, қоғамдық мәселелерге өзіндік көзқарастары қалыптасты.

Зерттеу барысында біз студенттердің құқықтық сауаттылығын қалыптастыру мақсатында оқу барысында ұйымдастырылатын студенттердің ғылыми жұмыстары мен оқу зеттеу жұмыстарының өзіндік дербес жұмыстарының, курстық жұмыстарының мүмкіндіктерін пайдаландық.

Тәжірибелік-эксперимент жұмысының барлық кезеңдерінде болашақ заңгерлердің құқықтық сауаттылығын қалыптастыру мақсатында біз олармен әр түрлі *аудиториядан тыс жұмыс формаларын* ұйымдастардық: ауызша журнал, құқықтық қонақ бөлме, заң қызметкерлерімен кездесулер және т.б.

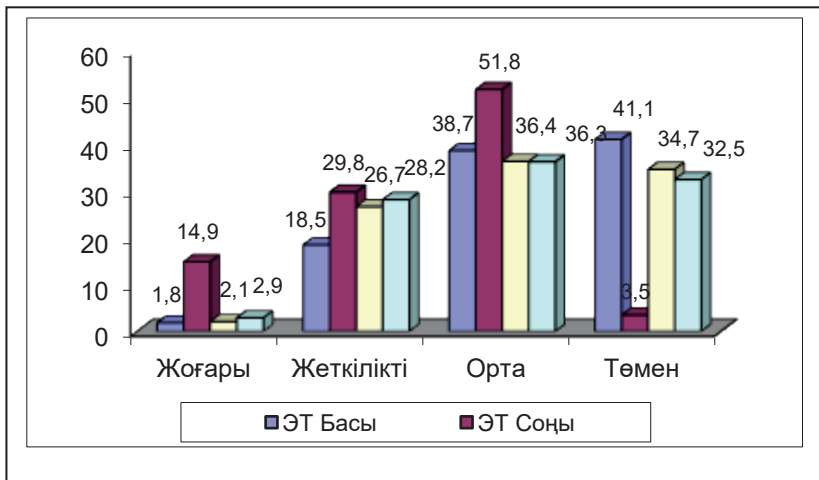
Тәжірибелік-эксперименттің соңғы *бақылау кезеңінде* қайтара жүргізілген тест сұрақтары негізінде болашақ заңгерлердің құқықтық сауаттылығының қалыптасу деңгейі анықталды. Болашақ заңгерлердің құқықтық сауаттылығының қалыптасу деңгейлерінің қорытынды көрсеткіштері 6-кестеде көрсетілген.

6-кесте. Болашақ заңгерлердің құқықтық сауаттылықтарын қалыптастыру компоненттерінің даму деңгейінің қорытынды көрсеткіші (%)

Деңгейлер	Эксперимент тобы - 29		Бақылау тобы – 18	
	Басы	Соңы	Басы	Соңы
Жоғары	1, 8	14, 9	2, 1	2, 9
Жеткілікті	18, 5	29, 8	26, 7	28, 2
Орта	38, 7	51, 8	36, 4	36, 3
Төмен	41, 1	3, 5	34, 7	32, 5

Эксперименттің қорытынды нәтижесінен мынаны көруге болады: егер эксперимент басында болашақ заңгерлер жоғары деңгейді 1,8% көрсеткен болса, эксперимент соңында 14,9% жоғарылады; жеткілікті деңгейде 18,5% көрсетсе, соңында 29,8%-ға жетті, орта деңгейі басында 38,7% көрсетсе, соңында ол 51,8%-ға артты, ал төмен деңгейді басында 41,1% көрсетсе, соңында ол 3,5% төмендеді. Бақылау тобында айтарлықтай өзгеріс болған жоқ.

1-сурет. Болашақ заңгерлердің құқықтық сауаттылығының қалыптасу деңгейлерінің динамикасы (қорытынды нәтижелері)

Қорытындылай келе, тәжірибелік-эксперимент жұмысы болашақ заңгерлердің құқықтық сауаттылығын қалыптастыру моделінің, оның өлшемдері, көрсеткіштері мен деңгейлерінің дұрыстығын, біздің ұсынған әдістемеміздің тиімділігін дәлелдеді. Лингвистикалық эксперимент келесі міндеттерді орындады:

1) заң саласы мамандарын кәсіби даярлау үдерісінің тиімділігін қамтамасыздандыратын оңтайлы әдістемелік технологиялар мен құралдар айқындалды;

2) болашақ заң саласы мамандарын кәсіби даярлау үшін жасалған әдістемелік тапсырмалар практикада іске асырылды: талдауға түскен терминдердің семантикалық нұсқалары анықталды; әлі мамандықты толық игермеген студенттерден алынған заң терминдерінің түсіндірмелерін заң терминдері сөздігінде белгіленген түсіндірмелермен салыстырылды;

3) заң терминдерін түсіндіру стратегияларының мазмұнын ұсыну формалары талданды;

4) тәжірибелік-эксперимент жұмыстың нәтижелері математикалық-статистикалық өңдеуден өткізілді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бүгінгі педагогика саласындағы зерттеулер ғылым мен мәдениетті кәсіптік білім беру теориясы мен әдістемесінің негізі ретінде қарастырады. Біз олардың көзқарастарын жүйелей отырып, кәсіби мамандардың жоғары дәрежедегі іс-әрекеттері біріншіден, оның кәсіби мәдениеттілігіне, екіншіден, оның кәсіптік білім алуына, қазіргі мәдениетке сай өмір сүруіне, тәрбиеленуіне, үшіншіден, қазіргі бәсекеге қабілетті, ойлау жүйесі жетілген, өзіндік пікірі бар, қоршаған ортамен қарым-қатынас жасай алатын, мәдениетті тұлға болып қалыптасуына, төртіншіден, рухани адамгершілік сезімінің қалыптасуына және әлем мен отандық мәдениетке бейімделуіне байланысты деп ой тұжырымдаймыз.

Осылайша, заң бағытындағы оқытын білім алушылар үшін кәсіби қазақ тілін оқытудың басты мақсаты - болашақ мамандарды даярлаудың маңызды міндеті болып табылатын іс-қағаздарды жүргізу және кәсіби қарым-қатынас жасаудың тәжірибелік дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Сонымен қатар, заң терминологиясы білімінің маңызы зор. Заң терминологиясын зерттеу, терминологиялық бірліктерді іс жүзінде қолдану, термин қолданудың өзекті мәселелерін қарастыру болашақ заңгерлердің кәсіби-сөйлеу күзиреттілігін сәтті қалыптастыру мақсатына қол жеткізуге көмектеседі.

Қорытындылай келе, мамандықты толық меңгеру үшін арнайы ұғымдар, яғни терминдер деп аталатын лексикалық бірліктерді білу және дұрыс қолдану қажет екенін тағы бір рет атап өту қажет. Құқық терминологиясы мысалында қарастырылған салалық терминологияны зерттеудің жүйелі тәсілі оқыту процесін оңтайландыруға алып келеді. Терминдердің лексикалық және ұғымдық сәйкестігі, олардың өзара байланысуы мен бір-біріне тәуелділігі терминологияны арнайы ұғымдар жүйесінің өзіндік тілдік негізі ретінде қызмет ететін тұтас терминологиялық жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде ғылыми білімнің жүйелілігін көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Азизова С.М. (2016) Особенности профессионально-ориентированного обучения юридического профиля // Педагогический журнал. № 4. 727 с.
- Айтбаев Ө. (1998) Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы., 206 б.
- Байсалов С. (1960) Заң терминдерінің орысша – қазақша сөздігі. – Алматы., 187 б.
- Болатжан А. (2010) Орысша-қазақша терминологиялық анықтамалық сөздік (заң және құқық саласы). – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту орталығы. 324 б.
- Жаналинов Г. (2013) Азаматтық құқықтық пәндер бойынша терминологиялық сөздік. – Қарағанды: Мектеп. 193 б.
- Қалиев Ф., Бизақов С. (2011) Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 2-том. – Алматы: Арыс. 744 б.
- Нұрғалиев Р. (1996) Философиялық сөздік. – Алматы: Қазақ энци. Баспасы. 525 б.
- Пиголкина А. (1990) Язык закона. – Москва., 427 с.
- Токтоназарова К.А. (2020) Особенности профессионально-ориентированного обучения студентов юридического профиля // Вестник Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева. № 2. 170 с.
- Уәлиев Н. (1994) Сөз мәдениеті. – Алматы, 1994. - 210 б.
- Усынина Е.Е. (1999) Научный юридический текст. – Челябинск. 241 с.

REFERENCES

- Azizova S.M. (2016). Features of professionally-oriented legal education // Pedagogical journal. No. 4. 727 p. (in Rus.)
- Aitbaev O. (1988). Development and formation of Kazakh terminology. – Almaty. 206 p. (in Kaz.)
- Baisalov S. (1960). Russian – Kazakh Dictionary of legal terms. - Almaty. 187 p. (in Kaz.)
- Bolatzhan A. (2010) Russian-Kazakh terminological reference dictionary (law and legal sector). – Almaty: Center for the development of the state language. 324 p. (in Kazakh)
- Kaliev G., Bizakov S. (2011) Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 2. – Almaty: Arys. 744 p. (in Kaz.)
- Nurgaliev R. (1996) Philosophical Dictionary. – Almaty: Kazakh Enc. Publishing house. 525 p. (in Kaz.)
- Pigolkina A. (1990). The language of the law. Moskva: Pravovedenie. (in Rus.)
- Toktonazarova K.A. (2020) Features of professionally oriented education of students of a legal profile. Bulletin of the Kyrgyz State University named after I. Arabayev. Volume 2. 210 p. (in Rus.)
- Ualiev N. (1984) Word culture. Almaty: Mektep. (in Kaz.)
- Usynina E.E. (1999) Scientific legal text. Cheliabinsk: Nauka. (in Rus.)
- Zhanalinov G. (2013) Terminological dictionary on civil legal disciplines. – Karagandy: Mektep. (in Kaz.)

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE
REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 1, Number 401 (2023), 160-171
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.428>
MPHTI 14.35.01

© G.A. Kazhigalieva*^{ID}, A. Yerkebekova^{ID}, G. Orynkhanova^{ID}, 2023

Kazakh National Women's Teacher Training university, Almaty,
Kazakhstan.
E-mail: gulnaiman@mail.ru

WORKING WITH TEXT IN RUSSIAN LANGUAGE LESSONS AT SCHOOL

Kazhigalieva Gulzhan Abzalkhanovna – Candidate of Philological Sciences of the department of Russian language and literature. Kazakh National Women's Teacher Training University
E-mail: gulnaiman@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3878-2864>;

Yerkebekova Altynshash – 2nd year master's student. Kazakh National Women's Teacher Training University

E-mail: altyn0803@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1036-4353>;

Orynkhanova Gibadat – Kazakh National Women's Teacher Training University.

Candidate of Philological Sciences, acting Associate Professor

E-mail: gibadat_o@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1864-1802>.

Abstract. The article is devoted to the current problem – methods of working with text in Russian language and literature lessons. Working with text is one of the conditions for developing the creative potential of students, replenishing their vocabulary, improving the quality of speech. The text is the basis for creating a developing speech environment in Russian lessons. It is the text that is the main component of the structure of the textbook on the Russian language, it is through the text that all the learning goals in their complex are realized: communicative, educational, developmental, educational. In order to form students' communicative skills based on the text, it is not enough to use the text as didactic material. Certain techniques of working with text are necessary for their formation. The article presents the main parameters of the selection of texts for reading and listening: general requirements for the text as a unit of learning and specific requirements determined by the type of speech activity. Careful selection of terminological vocabulary and authentic texts plays an important role in the development of educational material. The article discusses the criteria for the selection of text materials for the formation

of lexical competence among school students. The role of the text in the process of learning vocabulary is determined, the methodological potential of the text material is analyzed, which is realized through its motivational-stimulating and auxiliary–reference functions. The basic principles of text selection are outlined. Methodological recommendations for the organization of work with texts are given. The key stages of working with the text in the lessons of the Russian language and literature are presented, which allow to form the ability to build independent texts with a similar structure. The article also discusses the possibility of developing the skills of information processing of the text.

Keywords: text, criteria for the selection of text materials, lexical competence, criteria for the selection of educational text, Russian as a non-native language.

© Г.А. Кажигалиева*, А. Еркебекова, Г.А. Орынханова, 2023

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
E-mail: gulnaiman@mail.ru

МЕКТЕПТЕГІ ОРЫС ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА МӘТІНМЕН ЖҰМЫС

Аннотация. Мақала қазіргі кездегі өзекті мәселеге - орыс тілі мен әдебиеті сабақтарында мәтінмен жұмыс істеу әдістеріне арналған. Мәтінмен жұмыс оқушылардың шығармашылық әлеуетін дамыту, олардың сөздік қорын толықтыру, сөйлеу сапасын жақсарту шарттарының бірі болып табылады. Мәтін – орыс тілі сабақтарында дамушы сөйлеу ортасын құрудың негізі. Мәтін – орыс тіліндегі оқулық құрылымының негізгі компоненті, мәтін арқылы оқытудың коммуникативті, білім беру, дамыту, тәрбиелеу сынды барлық мақсаттары жүзеге асырылады. Мәтін негізінде оқушылардың коммуникативті дағдыларын қалыптастыру үшін мәтінді дидактикалық материал ретінде пайдалану жеткіліксіз. Оларды қалыптастыру үшін мәтінмен жұмыс істеудің белгілі бір әдістері қажет. Мақалада оқу және тыңдалымға арналған мәтіндерді таңдаудың негізгі параметрлері – оқу бірлігі ретінде мәтінге қойылатын жалпы талаптар және сөйлеу әрекетінің түрімен анықталатын нақты талаптар – келтірілген. Оқу материалын әзірлеу кезінде терминологиялық лексика мен аутентивті мәтіндерді мұқият таңдау маңызды орын алады. Мақалада мектеп оқушыларының лексикалық құзыреттілігін қалыптастыру үшін мәтіндік материалдарды таңдау критерийлері қарастырылады. Лексиканы оқыту процесінде мәтіннің рөлі анықталды, мәтіндік материалдың әдістемелік әлеуеті талданды, ол мотивациялық-ынталандырушы және көмекші-эталондық функциялары арқылы жүзеге асырылатыны анықталды. Мәтінді таңдаудың негізгі принциптері көрсетілген. Мәтінмен жұмысты ұйымдастырудың әдістемелік ұсыныстары берілген. Орыс тілі мен әдебиеті сабақтарында мәтінмен жұмыс істеудің негізгі кезеңдері ұсынылған, бұл ұқсас құрылымы бар тәуелсіз мәтіндерді құра білуге мүмкіндік береді. Мақалада мәтінді ақпараттық өңдеу дағдыларын дамыту мүмкіндігі де қарастырылады.

Түйін сөздер: мәтін, мәтіндік материалдарды іріктеу критерийлері, лексикалық құзыреттілік, оқу мәтінін іріктеу критерийлері, орыс тілін екінші тіл ретінде оқыту.

© Г.А. Кажигалиева*, А. Еркебекова, Г.А. Орынханова, 2023

Казахский национальный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан.
E-mail: altyn0803@mail.ru

РАБОТА С ТЕКСТОМ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В ШКОЛЕ

Аннотация. Статья посвящена актуальной на сегодняшний день проблеме – приемам работы с текстом на уроках русского языка и литературы. Работа с текстом является одним из условий развития творческого потенциала учащихся, пополнения их словарного запаса, улучшения качества речи. Текст – это основа создания на уроках русского языка развивающей речевой среды. Именно текст – основной компонент структуры учебника по русскому языку, именно через текст реализуются все цели обучения в их комплексе: коммуникативная, образовательная, развивающая, воспитательная. Для того чтобы на основе текста формировать коммуникативные умения учащихся, недостаточно текст использовать в качестве дидактического материала. Необходимы определённые приёмы работы с текстом для их формирования. В статье представлены основные параметры отбора текстов для чтения и аудирования: общие требования к тексту как единице обучения и специфические требования, определяемые видом речевой деятельности. При разработке учебного материала важное место занимает тщательный отбор терминологической лексики и аутентичных текстов. В статье рассматриваются критерии отбора текстовых материалов для формирования лексической компетенции у учащихся школ. Определена роль текста в процессе обучения лексике, проанализирован методический потенциал текстового материала, что реализуется через его мотивационно-стимулирующую и вспомогательно-эталонную функции. Изложены основные принципы отбора текстов. Даны методические рекомендации организации работы с текстами. Представлены ключевые этапы работы с текстом на уроках русского языка и литературы, позволяющие сформировать умение строить самостоятельные тексты, имеющие аналогичную структуру. В статье также рассматривается возможность развития умений информационной переработки текста.

Ключевые слова: текст, критерии отбора текстовых материалов, лексическая компетенция, критерии отбора учебного текста, русский язык как неродной.

ВВЕДЕНИЕ

В школьном курсе русского языка и литературы используются тексты различных предметных областей. Например, технических, научных, юриди-

ческих и др. В связи с этим остается актуальным вопрос об отборе текстов. Отбор текстов должен определяться коммуникативными потребностями учащихся в учебной сфере, а это, прежде всего, – чтение учебников по естественным, научным, социально-экономическим дисциплинам, выступления на уроках, научная деятельность и т.д. Естественно, поэтому, что учитель-русист работает с текстами на различные темы, например, «Вода – источник жизни», «Научные открытия и технологии», «Природные ресурсы планеты Земля», «Мир един: глобализация», «Я и закон», «Наука и этика», «Показатель развития общества: экология, биоресурсы», «Энергия будущего» и т.д. К сожалению, в практике обучения отбор текстов часто проводится по принципу их тематической значимости, то есть ученикам на уроке русского языка предлагается то, что важно с точки зрения авторов учебника, а не то, что важно для реализации конкретной цели обучения русскому языку на данном этапе. Учитель-русист в этих условиях превращается в репетитора по нефилологической дисциплине, занимается формированием предметной компетенции, что вовсе не входит в его функции. Ведь текст, например, о строении земной коры читается на занятиях по русскому языку не только для того, чтобы ученики знали это строение, но и для того (главным образом!), чтобы они научились говорить о составе любого вещества, предмета, о соотношении части и целого, то есть чтобы у школьников сформировалось коммуникативное умение решать данную коммуникативную задачу.

Конечно, принцип тематической актуальности текста учитывать необходимо, но он должен сочетаться и с другими принципами, в частности, с принципом адекватного представления среди учебных текстов функционально-смысловых типов речи (описание, рассуждение, доказательство), за каждым из которых закреплен определенный комплекс языковых средств, определенная схема построения высказывания.

Методические обоснованный отбор текстов может привести к чрезмерной переоценке значения узкопрофильной лексики, к увлечению терминологией. Некоторые учителя видят в усвоении учениками терминологической лексики одну из главных целей их обучения. Но ведь роль узкопрофильных терминов не так уж велика. «В каждой узкой отрасли науки и техники количество специальных терминов не превышает 10-15%, а для узкой специальности число специальных терминов очень мало и не превышает 150-200 единиц» (Пумпянский, 2004). Если при этом учесть количество интернациональных терминов, то окажется, что объем новой терминологической лексики узкопрофильного характера сводится для учащихся к нескольким десяткам единиц. Усвоению узкопрофильной лексики способствует и ее высокая повторяемость в учебниках. И учитель-русист не должен объяснять учащимся значения определенных терминов по естественным другим наукам – это задача предметника. Но если в тексте содержится информация о соотношении частей и целого, то задача русиста выработать у учащихся навыки употребления конструкции «сколько чего приходится на что» и научить их решать данную

коммуникативную задачу: давать запрос/информацию о соотношении части и целого. Из всего вышесказанного можно сделать вывод, что преувеличивать роль узкопрофильных текстов представляется по меньшей мере нецелесообразным.

Это не значит, что следует полностью отказаться от таких текстов. Но каждый отобранный для работы текст должен оцениваться с методической точки зрения – решение каких коммуникативных задач должны освоить ученики на материале данного текста (а не какой раздел данной дисциплины они будут знать в результате работы с текстом).

МАТЕРИАЛЫ И ОСНОВНЫЕ МЕТОДЫ

В ходе рассмотрения проблематики работы с текстом на уроках русского языка как неродного в средней школе нами были использованы следующие методы исследования: анализ современной лингводидактической литературы по теме исследования, изучение методического опыта учителей русского языка и литературы, наблюдение за деятельностью обучающихся и учителя в учебном процессе, аналогия и моделирование, индуктивный и дедуктивный методы.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Для работы на уроке русского языка и литературы должны отбираться типовые тексты, которые характеризуются наличием общей для многих текстов коммуникативной интенцией, типизированной информацией, устойчивой композицией, определенным набором языковых средств, выражающих данное типовое содержание (Ларнохина, 1985). Примерами типовых текстов служат текст-описание эксперимента, текст-описание вещества, текст-описание историч открытия, текст-обоснование темы исследования и т.п. Наличие указанных характеристик позволяет говорить о воспроизводимости такого текста по его основным параметрам на другом содержательном материале и, следовательно, возможностью использования его в качестве единицы обучения.

Учитель-русист должен научить ученика читать научные тексты быстро, без затруднений, при минимальном обращении к словарю, читать по-разному, в зависимости от установки на характер использования информации, воспроизводить информацию текстов и продуцировать аналогичные тексты на другом содержательном материале. »Целью чтения является восприятие текста в целом, определение темы текста, выявление основного содержания темы, терминов и дефиниций, обслуживающих эту тему, а также подготовка к воспроизведению текста» (Балло, 2010).

Рассмотрим этапы работы над текстом, отобранным для изучающего вида чтения (который предполагает воспроизведение информации текста) и для последующего построения собственного аналогичного высказывания.

Первый этап — снятие лексико-грамматических трудностей. Работа с текстом начинается с представления темы текста. Этот момент работы часто игнорируется учителями, а он необходим для «включения» механизма вероятностного прогнозирования, без которого будет затруднена и семантизация

лексики, и собственно чтение. Наиболее эффективный путь включения этого механизма – прочитать учащимся название текста и задать вопрос: «Как вы думаете, о чем пойдет речь в тексте?» (Ответ может быть дан и на родном языке учащихся).

После представления темы следует введение лексики с использованием разных способов ее семантизации. Особое внимание следует обратить на догадку с помощью контекста – способ, который методисты считают одним из самых эффективных при обучении чтению (Фоломкина, 2007). Семантизирующий контекст целесообразно при этом брать не из текста, который предстоит читать учащимся, а из другого, сходного по тематике. Это замечание относится ко всем предтекстовым упражнениям, так как зачастую получается, что в предтекстовых упражнениях в той или иной форме предьявляется почти вся информация текста, и в этом случае само чтение теряет смысл, ведь цель чтения – извлечение информации. Иногда учителя не выносят в предтекстовую работу семантизацию слов, значения которых может быть раскрыто учащимися по контексту в самом процессе чтения. Такую практику нельзя признать правомерной: в этом случае внимание учащихся при чтении будет переключаться с содержания текста на отдельные языковые единицы.

При семантизации лексики необходимо также использовать упражнения, направленные на развитие механизма языковой догадки, которые учат школьников узнавать знакомые элементы в незнакомом целом. Это известные задания типа: «К словам, данным в группе А, подберите однокоренные слова из группы Б».

Работая над семантизацией лексики, учителя обычно не уделяют внимания интернациональной лексике, так как считают, что она не вызывает трудностей у учащихся. Но ведь навыки узнавания знакомого слова в русской графической форме тоже надо вырабатывать, учащиеся зачастую не могут связать новый графический образ с хорошо знакомым им словом. Поэтому в предтекстовые упражнения следует включать задания типа: «Проверьте, знаете ли вы значения следующих слов».

Предтекстовая лексическая работа не исключает, разумеется, и обращения к двуязычным словарям, особенно в случае работы с терминологической лексикой. Важно только, чтобы перевод не был основным (а тем более – единственным) способом семантизации.

Второй этап работы с текстом – собственно чтение. Этот этап включает предтекстовый вопрос, чтение текста и ответ на предтекстовый вопрос. Предтекстовый вопрос должен направить внимание учеников на информацию текста, помочь им быстрее выделить главное, быстрее понять текст. Предтекстовый вопрос следует формулировать так, чтобы языковая форма ответа не затрудняла учеников и чтобы ответ на этот вопрос не заключался в начальных абзацах текста. После предьявления предтекстового вопроса учащиеся приступают к чтению текста. Поскольку задача незнакомого текста – быстрое и адекватное понимание, необходимо, чтобы ученики читали новый

текст про себя. После прочтения текста школьники должны ответить на предтекстовый вопрос. Этим заканчивается второй этап работы. Если учащиеся правильно ответили на предтекстовый вопрос, то цель этого этапа – понимание основного содержания после однократного прочтения текста – можно считать реализованной.

Третий этап – детальное понимание текста и подготовка его воспроизведения. На этом этапе весь информативный материал текста может быть предложен ученикам в виде отдельных высказываний, соответствующих или несоответствующих содержанию текста. Учащиеся должны или подтвердить правильность высказывания («Это верно. Действительно...»), повторив при этом все предложение, или отвергнуть неправильный вариант («Это неверно. На самом деле...»), предложив правильный. Упражнения такого типа чрезвычайно эффективны, так как в них информация текста предьявляется в облегченном виде: сложные структуры научного текста трансформируются, «разукрупняются», учащимся предлагаются «ядерные» смыслы осложненных предложений исходного текста. Такие упражнения могут выполняться и в устной форме (хотя, конечно, лучше «обучать чтению через чтение»), при этом ученики могут при необходимости обращаться к исходному тексту. Таким образом, при выполнении этих упражнений достигается двоякая цель: обеспечивается детальное понимание текста и подготавливается его устное воспроизведение.

Покажем на небольшом примере трансформацию одной осложненной структуры в несколько простых. В предложении «Фибролит имеет крупнопористое строение с сообщающимися порами, что определяет ряд его свойств, в частности, большое воздухопроницание и хорошее звукопоглощение» выделяются следующие смысловые единицы:

- 1) Фибролит имеет крупнопористое строение.
- 2) Поры фибролита сообщаются между собой.
- 3) Фибролит хорошо проводит воздух.
- 4) Фибролит хорошо поглощает звук.
- 5) Эти свойства фибролит имеет благодаря крупнопористому строению.

Понятно, что представленная в таком виде информация текста воспринимается учениками без затруднений.

После такого «проговаривания» текста учащимся предлагаются вопросы к нему, например: *Какое строение имеет фибролит? Какими свойствами отличается фибролит? Чем определяются эти свойства?*

При выполнении этого упражнения следует добиваться того, чтобы в своих ответах учащиеся использовали не только те языковые средства, которые содержатся в вопросе учителя, но и те формы, структуры, которые они использовали в предыдущем упражнении («верно – неверно»). Это необходимо для того, чтобы избежать «языкового иждивенчества», когда ученики в ответе воспроизводят практически всю структуру вопроса (Например, на вопрос *Какими свойствами отличается фибролит?* Ученики могут, конечно,

ответить: *Фибролит отличается большим воздухопроницаем и хорошим звукопоглощением*, но лучше, если в ответе они используют более простые формы: *Фибролит хорошо проводит воздух и поглощает звук*).

После ответов на вопросы, когда текст детально понят учащимися, составляется схема построения текста с целью подготовки его воспроизведения и последующего построения аналогичного текста. Ученики должны научиться выделять основные коммуникативные блоки текста, в каждом блоке выделять главную мысль и фиксировать схему построения текста в виде плана. При проведении этой работы особое внимание уделяется способам выражения связи между предложениями внутрикоммуникативных блоков, а также смысловым связям междукоммуникативными блоками. Составлением плана, таким образом, заканчивается третий этап работы над текстом.

Четвертый этап – развитие механизмов чтения. На этом этапе учащимся предлагается серия упражнений, способствующих развитию механизмов зрительного восприятия, внутреннего проговаривания, вероятностного прогнозирования и др. Обычно упражнения такого рода выполняются до чтения текста с тем, чтобы ускорить его прочтение. Но представляется более эффективным их использование на четвертом этапе, когда вся информация текста понята и новая лексика в достаточной степени усвоена. На этом этапе упражнения для развития механизмов чтения, во-первых, способствуют увеличению скорости чтения (и не только данного текста), а во-вторых, обеспечивают высокую повторяемость новой лексики, следовательно, ее запоминание.

Среди упражнений, направленных на развитие механизмов чтения, можно выделить следующие.

1) Учитель в быстром темпе читает вслух один-два абзаца текста, пропуская некоторые слова. Учащиеся должны отметить пропущенные слова. (Упражнение развивает скорость чтения про себя, так как ученики должны пробегать текст глазами с той скоростью, которая задается учителем).

2) Учащиеся читают вслух часть текста «обращенным чтением», стараясь минимально заглядывать в текст. Задание здесь может быть сформулировано следующим образом: «Прочитайте первый абзац текста как диктор телевидения. Постарайтесь как можно меньше смотреть в текст и как можно больше – на зрителей». (Расширяется поле чтения, уменьшается количество фиксаций, свертывается внутреннее проговаривание).

3) Учащиеся повторяют за учителем предложения постепенным наращиванием количества слов («снежный ком»). Например:

– Фибролит представляет собой плиты. Фибролит представляет собой спрессованные плиты.

– Фибролит представляет собой спрессованные и затвердевшие плиты.

– Фибролит представляет собой спрессованные и затвердевшие плиты из древесных стружек.

4) Учащиеся повторяют за учителем группу предложений с постепенным

наращиванием количества предложения – «снежный ком» из предложений. Упражнение выполняется в такой последовательности: учитель называет первое предложение. Ученик его повторяет. Учитель читает следующее предложение, другой ученик повторяет сначала второе предложение, а потом – первое и второе предложения и т.д. Упражнения типа «снежный ком» развивают скорость чтения, оперативную память, внутреннее проговаривание.

5) Учитель предъявляет на карточках части слов (4-5 букв), учащиеся должны назвать слова.

6) Учитель предъявляет часть предложения, учащиеся должны закончить его.

Упражнения на восполнение слов и предложений развивают механизм вероятностного прогнозирования.

Пятый этап работы – воспроизведение информации данного текста и построение собственного аналогичного высказывания на другом информативном материале. На этом этапе воспроизведение текста не вызывает затруднений учеников: они имеют схему построения текста и владеют языковыми средствами выражения данного содержания – разукрупненные структуры текста многократно «проговорены» ими в упражнениях различного характера, способы выражения связей между предложениями и между коммуникативными блоками выделены и проанализированы. Задача здесь состоит в том, чтобы сделать пересказ текста эффективным упражнением, так как в том виде, в каком он обычно проводится в аудитории (2-3 раза пересказывается всеми прочитанный текст), его нельзя считать ни эффективным, ни тем более интересным. Можно порекомендовать при завершении работы над текстом провести ролевую игру «Экзамен по специальности», где ученик, пересказывающий текст, выступает в роли экзаменуемого, а еще 3-5 учеников – в роли экзаменаторов (каждый со своей характеристикой — «строгий», «либеральный», «добродушный» и т.д.). Экзаменаторы задают дополнительные вопросы, а потом обсуждают и оценивают ответ в соответствии со своими ролями.

Если в задачу учителя входит не только обучение воспроизведению текста, но и обучение продуцированию собственного высказывания на другом содержательном материале, то необходимо обратить внимание учащихся на то, какие коммуникативные блоки данного конкретного текста могут быть использованы в других аналогичных текстах, какие языковые средства «обслуживают» данные типовые блоки. Например, выявлено, что текст-описание вещества содержит 9 коммуникативных блоков (субтекстов), пять из которых являются наиболее частотными (Корчагина, 2008).

Далее рассмотрим критерии отбора собственно текстов (Шарапова, 2009). Ученые выдвигают ряд критериев, таких как ситуативность, то есть возможность использования содержащейся в тексте информации для моделирования типичных ситуаций общения; иллюстративность, то есть способность текста иллюстрировать научные понятия или категории и облегчать учащимся их понимание; познавательная ценность как в

информативном, так и в социокультурном, страноведческом плане; доступность, то есть относительная, содержательная, простота материала, которая позволяет ученику понимать текст; методическая ценность, то есть насыщенность текста языковыми единицами: терминами, профессионализмами, речевыми клише и структурами; лингвистическая ценность, то есть соответствие текстового фрагмента основным признакам научного текста: коммуникативная и смысловая целостность, смысловая и структурная связность, логическая завершенность. Среди других критериев, предложенных исследователями, можно выделить информативность, тематичность, коммуникативность, научность, функциональность, новизна. Обобщая все вышеперечисленные критерии по отбору текстов, мы сосредоточимся на определении критериев отбора текстов с целью их дальнейшей частичной модификации, приспособления к учебным потребностям, и создания учебных текстов, на основе которых будет разработан комплекс упражнений для обучения школьников терминологической лексике.

Прежде всего, хотим выделить критерий тематичности. Соблюдение этого критерия означает, что отобранные тексты должны соответствовать тематике рабочей программы по учебной дисциплине «Русский язык и литература» и коррелировать с тематикой других учебных дисциплин, охватывать все важные разделы из доступных базовых учебников, которые используются в процессе отбора, чтобы обеспечивать школьников информацией, дополнять полученные ими знания по дисциплине на родном языке. Чтение таких текстов должно помочь учащимся раскрыть значение терминологических единиц в контексте, стимулировать к участию в послетекстовой речевой деятельности. Считаем, что от тематики отобранных текстов зависит эффективность организации учебной интерактивной деятельности на уроках по русскому языку, поскольку учащиеся будут с интересом читать тексты и обсуждать значимые для них проблемы, будут разыгрывать ситуации, что возникают в таких текстах. Все это позволит активизировать в речи учебный материал, в том числе и терминологию.

Следующий критерий отбора текстов – это доступность, то есть простота и понятность изложенного материала, отсутствие архаизмов, сленга, сложных и редко употребляемых грамматических конструкций, абстрактных понятий (Алексеева, 2007). Доступность понимания текста также обеспечивается наличием схем, графиков, рисунков и тому подобное, которые делают текст эстетически привлекательным. Иллюстративный материал текста используется для аргументации мнений учеников, для приведения примеров и визуализации вербальной информации. Все это предопределяет активизацию мысленно-речевой деятельности по чтению и говорению, способствует процессам запоминания учебного материала, позволяет разнообразить формы и виды работ на уроке.

Тексты должны иметь практическую направленность и содержать актуальную для учащихся научную информацию, характеризоваться ясностью, точностью, объективностью, логичностью и аргументированностью изложения материала (Мордовин, 2009). Поэтому важным критерием отбора учебных текстов

является новизна и актуальность помещенной в них научной информации. Этот критерий, по нашему мнению, определяет познавательную ценность текста, обеспечивает возможность использования полученной информации не только в учебной, но и в будущей профессиональной деятельности школьников. Соблюдение критерия новизны означает, что учащиеся, читая такие тексты, будут своевременно проинформированы об актуальных проблемах экономической науки, будут способны проследить тенденции ее развития, предусмотреть возможные последствия тех или иных управленческих решений и тому подобное (Горюнова, 2011). Телекоммуникационные средства, прежде всего интернет, позволяют провести отбор текстов в соответствии с критерием новизны и актуальности.

ОБСУЖДЕНИЕ

Мы выделили три важных, по нашему мнению, критерия отбора текстов. Однако, как свидетельствует наш опыт, найти такие тексты в готовом виде крайне трудно, а использовать их в создании учебных пособий без нарушения авторских прав просто невозможно. Поэтому перед нами встает проблема, как сохранить аутентичность отобранных текстов и одновременно сделать их пригодными для использования в учебных целях. По исследованию И.П. Макаренко, объем учебных текстов должен составлять от 2800 до 4300 печатных знаков (Макаренко, 2006), что обеспечит учащихся новой информацией. Поддерживаем мнение, что созданные или модифицированные тексты учебного характера не теряют своей подлинности, поскольку сохраняют авторский стиль изложения материала и оригинальную лексику, раскрывают тему и передают читателям необходимую для дальнейшей коммуникации информацию. Такие тексты отвечают потребностям учащихся в углублении полученных на родном языке знаний, они являются предпосылкой для неподготовленной речи на основе прочитанного текста, поэтому их полезно и целесообразно создавать и использовать в учебном процессе по русскому языку.

Соблюдение этих критериев создаст основу для отбора собственно терминологической лексики и разработки упражнений для ее усвоения, что может быть перспективой дальнейшего исследования.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На основании указанного выше можно сделать вывод, что комплексная и целенаправленная работа над текстом формирует у учащихся языковую компетенцию, активизирует мотивацию. Именно активизация работы с текстами будет способствовать усилению активности учащихся в изучении учебного материала, повышению эффективности его усвоения, формированию потребности в чтении специальной литературы, специальных энциклопедических, терминологических словарей. Учащиеся, согласно ГОСО, должны не только владеть русским языком и приемами работы со специальной и справочной литературой, но и уметь правильно использовать терминологию на занятиях по другим предметам.

REFERENCES

Alekseeva L.E. Methods of teaching a professionally oriented foreign language. Course of lectures: Methodological guide / L.E. Alekseeva. – St. Petersburg: Faculty of Philology of St. Petersburg State University, 2007. – 136 p.

Ballo Yu.A. Formation of speech competence in professionally oriented foreign language teaching / Yu.A. Ballo // Interactive innovative methods of teaching foreign languages to students: materials of the international scientific and practical conference held within the framework of the Tempus IV Program, October 6-8, 2010 / Vitebsk State University; ed. Col.: V. I. Turkovsky (ed.) [and others]. - Vitebsk: “Masherov VSU”, 2010. – 48-51 p.

Goryunova E.S. Criteria for the selection of texts for teaching students of non-linguistic universities foreign language professionally oriented reading / E.S. Goryunova // Bulletin of Tomsk State Pedagogical University. – 2011. – Issue 2. – 60-64 p.

Korchagina T.E. Fundamentals of the methodology of modeling educational texts in the specialty for teaching foreign students the Russian language. CD. M., 2008

Lariokhina N.M. About the use of a standard scientific text in teaching Russian to non-philologists. RYAZAN. – 1985. No. 3.

Makarenko I.P. Principles of selection of texts for reading in a foreign language in an agrarian university / I.P. Makarenko // Bulletin of the Minsk State Linguist. Series: Pedagogy, psychology, methods of teaching foreign languages. – 2006. – № 2 (10). – 127-136 p.

Mordovin A.Yu. On the question of the notion of representativeness of the corpus of texts / A.Yu. Mordovin // Bulletin of the Irkutsk State Linguistic University. 2009. – Issue 1. – 31-37 p.

Pumpyansky A.L. The informational role of word order in scientific and technical literature. M., 2004.

Folomkina S.K. Teaching reading in a foreign language in a non-linguistic university. M., 2007.

Sharapova S.I. Criteria for selecting a content-text base for teaching students of a non-linguistic university professionally oriented reading in a foreign language / S.I.Sharapova // Izvestiya RSPU named after A.I. Herzen. 2009. – Issue 102. – 319-322 p.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 1, Number 401 (2023), 172-179
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.429>
UDK 8.82. 82-1/9

© Zh.B. Kadyralieva^{1*} G.S. Baltabayeva¹ , R. ZHalikyzy² , 2023

¹Kazakh National Women's teacher training University;
²National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan.
E-mail: jandai88@mail.ru

METHODOLOGY OF TEACHING NATIONAL VALUES IN ANCIENT LITERATURE

Zhanday Baiganinovna Kadyralieva – Kazakh National Women's teacher training University; The Institute of Kazakh language and world languages; On the educational program “8d01701-Kazakh language and literature”, 3rd year Doctoral student

E-mail: jandai88@mail.ru. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9381-6516>;

Gaukhar Sayilovna Baltabayeva – Doctor of philology, acting associate professor, Kazakh National Women's teacher training University; 2 The Institute of Kazakh language and world languages

E-mail: gauhar-128@mail.ru. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7555-0766>;

Raushan ZHalikyzy – National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan, Shevchenko str., 28, Almaty, Kazakhstan
E-mail: rosh85@mail.ru. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2349-3162>.

Abstract. This article discusses the problem of teaching students effective methods and techniques of national values in the literature of ancient times. Based on the deep immersion in the national culture of the Kazakh people through the literature of ancient times, the study of such important components of its history, language, traditions, identity, as well as a conscious perception of the national interests, national values and values of the Kazakh people, the features of the formation of a high-level national consciousness of future specialists and the national spirit as its core, support are analyzed. The influence of ancient philosophical thought on the formation of the system of spiritual culture characteristic of the Kazakh people — Al-Farabi, Joseph Balasagun, Mahmut Kashgari, the founders of Kazakh philosophical thought — Akhmet Yassawi, Life Orientation and their impact on the formation of the national consciousness of the Kazakh people are considered.

Keywords: integration, interdisciplinary communication, research conversation, critical thinking, dialogical learning, teamwork, morality, character, prototype.

©Ж.Б. Кдыралиева¹*, Г.С. Балтабаева¹, Р. Жәлиқызы², 2023

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті;

²Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясы.

E-mail: jandai88@mail.ru

ЕЖЕЛГІ ДӘУІР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аннотация. Бұл мақалада ежелгі дәуір әдебиетіндегі ұлттық құндылықтарды білім алушыларға тиімді әдіс-тәсілдермен оқыту мәселесі қарастырылады. Ежелгі дәуір әдебиеті арқылы қазақ халқының ұлттық мәдениетіне терең бойлау, оның тарих, тіл, салт-дәстүр, өзіндік болмыс сынды маңызды құрамдас бөліктерін зерделеу, сонымен бірге қазақ халқының ұлттық мүддесін, ұлттық құндылықтары мен құндылықтар бағдарын саналы түрде қабылдау негізінде болашақ мамандардың жоғары деңгейлі ұлттық сана-сезімі мен оның өзегі, тірегі ретіндегі ұлттық рухты қалыптастыру ерекшеліктері сараланады. Қазақ халқына тән рухани мәдениет жүйесінің қалыптасуына көне философиялық ойдың әсері — әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари, қазақ философиялық ойының негізін қалаушылар — Ахмет Йассауи, өмірлік мәндегі бағдарлары және олардың қазақ халқы ұлттық сана-сезімінің қалыптасуына әсері пайымдалады.

Түйін сөздер: Интеграциялану, пәнаралық байланыс, зерттеушілік әңгіме, сыни ойлау, диалогтік оқыту, топтық жұмыс, адамгершілік, мінез, прототип, т.б.

© Ж.Б. Кдыралиева^{1*}, Г.С. Балтабаева¹, Р. Жәлиқызы², 2023

¹Казахский Национальный женский педагогический университет;

²Национальная академия наук Республики Казахстан.

E-mail: jandai88@mail.ru

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ДРЕВНЕЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема эффективного обучения обучающихся национальным ценностям в литературе античности. На основе глубокого погружения в национальную культуру казахского народа через литературу древности, изучения ее важнейших составляющих, таких как история, язык, традиции, самобытность, а также осознанного восприятия

национальных интересов, национальных ценностей и ценностных ориентаций казахского народа, сформированность высокого уровня национального сознания будущих специалистов и национального духа как его ядра, опоры дифференцируются особенности формирования. Влияние древней философской мысли на формирование системы духовной культуры, присущей казахскому народу — аль-Фараби, Жусуп Баласагун, Махмут Кашгари, основатели казахской философской мысли — Ахмет Яссауи, рассматриваются жизненные ориентиры и их влияние на формирование национального самосознания казахского народа.

Ключевые слова: интеграция, междисциплинарность, исследовательская беседа, критическое мышление, диалогическое обучение, командная работа, мораль, характер, прототип и т.д.

INTRODUCTION

Knowing the native culture of own people, its past and present will strengthen the continuity of generations. In order to form the national consciousness of future specialists in higher education, it is necessary to study national values in the literature of antiquity — the founders of Kazakh philosophical thought, such as Zhusup Balsagun, Makhmut Kashkari, Akhmed Yassawi, Akhmed Iugineky, Saiyp Sarai. This article is based on traditional methods of scientific analysis and generalization, comparative description, generalization as research methods. As the object of the study considers critical thinking, the importance of dialogic learning, we attach great importance to the effectiveness of these methods. Meaningful integration is the leading trend in the development of modern education. Integration (fusion) is an innovative technology that represents the transition of interdisciplinary connections to a new quality in the learning process. This is the basic essence of integration. In this regard, one of the important prerequisites for the effective teaching of students to national values in the literature of antiquity should be interdisciplinary. The topic “national values in antique literature”, as a single (integrated) lesson, should give future specialists knowledge about many fields of science (history, philosophy, geography, ethnography, literature, ethnopedagogy, ethics and ethics, etc.), art, culture, painting, as well as real life. It is known that the result of integration is a system with integrity properties. Thus, the topic “National values in the literature of antiquity” should methodologically follow the following principles: the transition from monism to pluralism, from a one-sided approach to multilevel expertise and interdisciplinary judgment. Multilevel, interdisciplinary prerequisites:- transition from an abstract opinion about the country to a concrete understanding of its essence and prospects for development; - deepening the knowledge of future specialists about the national spirit, national identity and innovative initiatives;-replenishment of theoretical views on the basis of lively creative and active and productive activities. The main task of the lesson for students “National values in the literature of antiquity” is to maximize the level of knowledge of future specialists in the development of national consciousness and the education of new Kazakhstan patriotism, in particular, improving the level of professional self-awareness and study.

MATERIALS AND BASIC METHODS

Deep immersion in the national culture of the Kazakh people, the study of its most important components, such as history, language, traditions, identity, as well as the formation of a high level of national consciousness of future specialists and the national spirit as its core based on a conscious perception of national interests, national values and value orientations of the Kazakh people. Educating future specialists in a deep understanding of the roots of their nation, the history of the formation and development of their native people as the basis for the development of national consciousness, creative spirit, patriotic spirit, historical consciousness and social memory through teaching national values in the literature of antiquity. At the same time, weighing the history of the development of the nation in the past and present is carried out by teaching samples of the literature of antiquity.

We apply critical thinking in mastering the problem of effective teaching of students to national values in the literature of antiquity. One of the most effective ways to increase the level of knowledge, engage in creativity, free expression of thoughts is the use of a learning model and teaching this method. For example: after studying a Turkic monument written ten centuries ago, an analysis of the works of Zhusup Balsagun was conducted in order to immerse himself in the history of Kazakh literature, study the traditions of writing poems of ancient Turks, saturate the precious qualities of ancestral culture. Zhusup Balasagun about justice:

Know, righteous soul – a plane tree,

One can rise with the language, the mentality the same as the words.»

As turned from outside – inside, inside – outside,

The truth don't not leave the truthful.”

“Justice is luck. Luck – modesty,

What is fair is sheer nobility.

National value, justice and truth are two concepts developed by Zhusup Balsagun. Where there is no one, there cannot be another. Therefore, for many centuries poets have not tired of talking about these two concepts. Where there is no justice and truth, a person is a living dead (Balasagun, 1986:616). Where there are none, lies and injustice reign.

It is useful to use the “brainstorming” approach before mastering the educational material in order to arouse the interest of students, reveal the meaning of the text, and reflect. The first stage of the “brainstorming” approach is the “spark of interest”. The goals of this stage are to ask various questions in order to update the knowledge and concepts that have already been formed, to arouse cognitive interest and activity in the topic being studied.

“Zhusup Balasagun equate Justice with well-being, humanity, and if every person is righteous, justice will prevail. One must see this quality in yourself before demanding it from another. Only if you tell the truth and follow the path of justice, you can achieve well-being, humanity, which Zh. Balasagun spoke about.”- based on such answers, emphasis is placed on the relationship of national and universal values. In his work:

“Knowledge is handcuffs, the Knowledgeable is busy with thoughts,

The ignorant is running into trouble (Balasagun, 2006:621) — another national value in the work of Zhusup Balasagyn is being clarified. He said “the book is the source of knowledge, knowledge is the light of life.” The Kazakh people have attached great importance to education since ancient times. He put education above others. To do this, he wisely bequeathed that “the knower will fall by a thousand.” Admiration for the knowledge gained and contempt for others is a sign of ignorance. Wisdom comes from the people. Communication with people on equal terms adds mind—mind, mind — thought. Mind and knowledge, intelligence and skill will continue to develop without stopping. These qualities come to a person not only with training, but also with the sharpening of consciousness and the sharpening of intuition.

Zhusup Balasaguni also in his wise words about knowledge and ignorance:

“Man was created and accounted for,
He was given intelligence, knowledge, art, memory.
Knowledge is given - man has matured today,
Reason is given where the mind is, greatness is filled,
Who knows, he will be great
The smart one knows, the knowledgeable one understands
Smart and knowledgeable, one desire accepts”

Currently, one of the main problem is the correct assimilation of the acquired knowledge in consciousness, using them in their place in life.

The second stage is to reveal the meaning of the “national value” to lead to acquaintance with new information by asking questions such as “Who do you know besides Zhusup Balasagun?”

Through the answers of students “found in the works of Iugineky.”- establish, define relationships with knowledge of new information.

Ahmed Iugneky’s thoughts, especially about art and education, are deep and meaningful,

The poet, contrasting the knowledgeable and the ignorant to each other, builds a moral philosophy and attaches importance to an ethically complex concept such as justice, happiness, reason, satisfaction.

Giving examples from Proverbs about the skilled and the unskilled

A bird is beautiful with a feather, and a man with a skill.

Be able to say — be able to keep quiet.

You fly well, but you can’t land.

Skill and bravery bring joy.

They fight with skill, but without skill they grieve.

Patience gives skill.

The wisdom of our people says: “Bad weather goes away, but a bad person does not go away.” Ignorant everywhere ignorant, bad everywhere bad, both of these things are destroying the country.

Analyzing the above examples, the activity of an individual, using active methods

and techniques proposed by the teacher that can be used, students listen, read the material of a new topic;

in the process of understanding the essence of new information, he puts or writes a mark on the margins of the text; monitors his understanding in the process of working with the material under consideration, actively acts to achieve his goals.

To complement this topic, the teacher, for his part, presents the work of S. Sarai "Gulstan BI-t-Turki". He gives new information and analyzes.

"The wisdom of S. Sarai's work "Gulstan BI-t-Turki" is mixed in the form of prose and poetry. The palace poet uses this genre in the eighth article of his work. It should be noted that the Hikmet genre used by the Kipchak poet does not have a specific storyline. Only instructive words and sayings are written. To make our speech more specific, let's give a few examples:

Everyone (some) even consider themselves a scientist if they argue with a scientist. But (his) ignorance becomes apparent.

Poem

When a knowledgeable person from you says a word

As much as you know, don't argue with him (Usmanov et al., 1980:75).

Imam asked Ghazali:"How did you reach this rank."

He said,"I wouldn't know that, I asked if I didn't know."

Poem

A person who does not learn science until he asks.

If you get an education and everyone tries,

As we can see, Saif Sarai in the first wisdom warns not to argue with a scientist, if you argue against it, your ignorance will be visible. This is because it is better for an uneducated person not to speak, he would not be uneducated if he knew this intelligence." A person who is not familiar with science and does not know a problem himself should only listen and ask if he did not understand it. The main purpose of S. Sarai's wisdom is to reflect on the reader, encourage good manners, and prevent bad behavior."- the teacher emphasizes that he used the collective monographic scientific work "The tradition of ancient literature in modern Kazakh poetry". Ancient literary traditions in modern Kazakh poetry (Yasawi, 1993:33).

RESULTS AND DISCUSSION

The third stage in mastering the topic is "contemplation". By revealing the relationship between accepted new and old concepts

analyze and summarize the material read.

To determine the direction of further study of the topic, analyze the work of Khoja Ahmed Yasawi "Diwani Hikmet".

Khoja Ahmet Yassawi left an instructive world to the generation of "Divani hikmet". Thanks to this book, the lama's name has become bigger. It is clear that in this work generosity, satisfaction, friendship, love, science-education, honest work, peace, good and evil, injustice, pity, noble dreams of humanity, everyday life, gossip-all this is comprehensively covered. In this work there is good instruction,

space and common sense, nobility, who think not only about themselves, but also about themselves. Indeed, on this single path, mentioned above, lies great humanity, humility, majesty, from whose mouth colostrum pours. (Yasawi, 2000:80). Using active learning methods, insert; there is a bilateral debate, the use of additional data, the active search for answers to the questions posed, etc.

At this stage, they get acquainted with new information, thoughts, watch a movie, lecture, talk, listen or experiment on the relevant topic, use multimedia tools.

In the lesson, work is carried out singly and in pairs.

As you were blessed

You shook your hand to greatness, understand the soul.

What is wealth, you enter the grave bare,

You'll leave it all on this world (Yasawi, 2000:80)

“Contentment, contentment” how Khoja Ahmed “criticized” himself, left the world of light and sat” on the spot”.

Perhaps there is not a single person who did not speak of friendship, friends, we think that there are no poets who did not sing about this noble intimacy, Khoja Ahmed Yasawi deeply reflected in his wisdom that human life is not complete without friends:

The poet also praises friendship, says that life without a friend can be boring, warns that it is difficult to find out from the outside world who is a friend and who is not

To fully understand the essence of the topic under consideration and realize the goal set for it, analyzes a new topic, selects the right one and

appreciates those who have received meaningful answers to the questions asked to him.

Correlates the acquired knowledge with life, gives the final result, independently comes up with new ideas. Creation of various clusters,

tables describing the interaction of information for different periods are filled in.

Go back to the keywords, to the statement of right and wrong.

Students exchange opinions by asking each other reflexive questions.

Creative work differentiation, analysis, interpretation of the information read, work on the processing of the work is carried out in groups (Ancient literary traditions in modern Kazakh poetry, 2009:347).

Rational use of the strategies of the program “critical thinking through reading and writing “ is especially important for identifying, strengthening the creative qualities of children, improving the effectiveness and quality of learning. Experience has shown that in the process of perception, consolidation of new knowledge, education of deeds and skills, strategies of “critical thinking” can be applied at different stages of knowledge acquisition in the development of the work system, independent active activity of students, increasing the effectiveness of independent work.

CONCLUSION

In conclusion, the impact of using critical thinking technology on the quality of the lesson is very great. Effective use of elements of new technology in the classroom

develops cognitive activity, activity of students, leads them to creativity. The child develops logical thinking, improves the quality of classes. Increases demand and strengthens faith in your business. Increases interest in classes and becomes more active. Students attend classes with great enthusiasm, and classes are held efficiently. If we can organize the elements of the new technology in our class, it will pay off. The main thing is the organization of the educational process in a new way, improving thinking skills, independent learning, actions, achieving goals.

National values as a system of reason, way of thinking, reasoning, attitude, group characteristics of people, a set of views and thoughts are the basis of mentality. To summarize at the end of the lesson “that the system of national values: language, history, customs, nature, morality, etc. of the people”. The goal and result of national education is the formation of national consciousness, patriotism, citizenship and social activity of future specialists. National upbringing and education are an integral part of the development of society. Therefore, it is envisaged not only the formation of national consciousness in accordance with the historical path of development of the Kazakh people through a well-founded, properly organized national education of future specialists, but also the study of the issue of effective teaching of students to national values in the literature of antiquity. In the modern socio-cultural conditions of Kazakhstan, the national education of future specialists should be based on maximizing the intellectual and spiritual and creative potential of the studying youth, including the modernization of national consciousness at the level of ethnic and civic adequacy. National education, aimed at the formation of the above qualities—the qualities of future specialists, should be studied within the framework of “national values in the literature of antiquity.”

ӘДЕБИЕТТЕР:

- Баласағұн Ж. – Баласағұн Ж., 1986. – 616 б. Құтты білік. – Алматы
Баласағұн Ж. – Баласағұн Ж., 2006. – 621-б. Құтты білік. Алматы
Баласағұн Ж. – Баласағұн Ж., 1986. – 616 б. Құтты білік. Алматы, Жазушы
Ахмед И. – Ахмед И. 1985 – 72-б. Ақиқат сыйы. Алматы
Хатиб Усманов и Зайнаб Максудова, 1980. 75-б. Сайф эс-Сараи. Гулистан бит-тюрки. II часть, к изданию подготовили, Казань, Издательство Казанского университета
Қазіргі қазақ поэзиясындағы ежелгі әдебиет дәстүрі: ұжымдық монографиялық еңбек 2009 - 347 б. – Алматы
Қожа Ахмет Иасауи – Қожа Ахмет Иасауи, 1993 – 33-б. Диуани хикмет. «Мұраттас», Алматы
Қожа Ахмет Иасауи – Қожа Ахмет Иасауи, 2000 – 80-б. Диуани хикмет. Тегеран. Әл-Худа

REFERENCES:

- Zhusip Balasagun – Zhusip Balasagun, 1986. – 616 p. Kutty shaft. – Almaty
Zhusip Balasagun – Zhusip Balasagun, 2006.– 621-p. Kutty shaft. Almaty
Zhusip Balasagun – Zhusip Balasagun, 1986. – 616 p. Kutty shaft. – Almaty: writer
Ahmed Iugineki – Ahmed Iugineki, 1985–72-p. The Gift of truth. Almaty
Khatib Usmanov and Zainab Maksudova, 1980. p.75. Saif es-Sarai. Gulistan bit-tyurki. Part II, to the approval, Kazan, Kazansky University
Ancient literary traditions in modern Kazakh poetry: a collective monographic work-Almaty: 2009 –347 p.
Khawaja Ahmed Yasawi – Khawaja Ahmed Yasawi, 1993. – p.33. «Murattas», Almaty
Khawaja Ahmed Yasawi – Khawaja Ahmed Yasawi, 2000 – 80 p. Tehran. Al-Huda

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 1, Number 401 (2023), 180-189
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.430>
UDC 82:81

© A.B. Kudasbekova¹, A.P. Mynbayeva², O.A. Stycheva²,
D.N. Baigutova², 2023

¹South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan;
²South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan.
E-mail: kudasbekova.aigul@mail.ru

LINGUISTIC AND STYLISTIC ANALYSIS AT THE LESSONS OF LITERATURE AT THE UNIVERSITY

Kudasbekova Aigul – South Kazakhstan University named after M. Auezov, Master of Pedagogical Sciences, Shymkent, Kazakhstan

E-mail: kudasbekova.aigul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9848-5138>;

Mynbayeva Akbilek – South Kazakhstan State Pedagogical University, PhD, Shymkent, Kazakhstan

E-mail: mutlu_8484@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2204-8545>;

Baigutova Dinara – South Kazakhstan State Pedagogical University, Candidate of Philological Sciences

E-mail: baigutova.dinara@okmpu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-9079-6916>;

Stycheva Olga – South Kazakhstan State Pedagogical University, Candidate of Pedagogical Sciences

E-mail: sto0906@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4438-4929>.

Abstract. The article is devoted, by including in the educational program 6B0170100-Training of teachers of the Kazakh language of literature, 6B02302-Philology of the discipline “Linguistic analysis of a literary text”, the study of one of the linguodidactic approaches to mastering the skills of stylistic study of the text by philologists. The choice of this method of working on a literary work is due to the tasks of professionalizing future teachers, who will have to teach schoolchildren correct and conscious reading, without which they cannot get acquainted with samples of artistic speech. Thoughtful, well-organized reading of works of art contributes to the overall growth of students’ culture, develops and improves their speech skills, the correct construction of statements, stylistic freedom, deepens knowledge of the laws and properties of the native language, understanding of its verbal richness and synonymic possibilities. The object of linguistic analysis here is a literary text, and

the subject is linguistic units of different levels. The analysis of a literary text consists in the characterization of the individual author's use of language means, with the help of which figurative expressiveness of a special kind of art is created - the art of the word. The text, if considered in the system of generalized functional categories, qualifies as the highest communicative unit. This is an integral unit, consisting of communicative-functional elements, organized into a system for the implementation of the communicative intention of the author, taking into account the nature of the speech situation. The text has its own micro and macro semantics, micro and macro structure. The semantics of the text is determined by the communicative task of transmitting information; the structure of the text is determined by the peculiarities of the internal organization of text units and the patterns of the relationship of these units within the framework of an integral message (text). As a result of the assimilation of discipline, in addition to figurative, such types of thinking develop as logical, abstract, and critical. Students master the culture of literary reading, approaches to the interpretation of literary information through the understanding of linguistic laws and norms that significantly affect the formation of judgments, taking into account social, ethical and scientific training. Thanks to the linguistic analysis of a literary text, the main attention is paid to such properties of linguistic units that are used in the individual author's perception. In this format, the study of the language and style of works of art in the classroom of the literary cycle complements and consolidates what was received and assimilated in the study of linguistic disciplines. The author proceeds from the fact that the study of the language and style of literary works is based on specific methodological techniques aimed at mastering the skills of students in structuring scientific texts in their specialty.

Keywords: educational program, literary text, methodological techniques, text research, linguistic and stylistic analysis, language units, composition, formation process.

© А.Б. Кудасбекова^{1*}, А.П. Мынбаева², О.А. Стычева², Д. Байғұтова², 2023

¹Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан;

²М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан.

E-mail: *kudasbekova.aigul@mail.ru*

ЖОО-ДАҒЫ ӘДЕБИЕТ ПӘНІНДЕ ЛИНГВОСТИЛИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Аннотация. Мақала білім беру бағдарламасына 6В0170100-қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдерін даярлау, 6В02302-»көркем мәтінді лингвистикалық талдау» пәнінің филологиясын филологтардың мәтінді стилистикалық зерттеу дағдыларын игерудің лингводидактикалық тәсілдерінің бірін зерттеуге енгізуге

арналған. Әдеби шығармада жұмыс істеудің осы әдісін таңдау болашақ мұғалімдерді кәсібилендіру міндеттеріне байланысты, олар оқушыларға дұрыс және саналы оқуды үйретуі керек, онсыз олар көркем сөйлеу үлгілерімен таныса алмайды. Көркем шығармаларды ойластырылған, сауатты ұйымдастырылған оқу оқушылар мәдениетінің жалпы өсуіне ықпал етеді, олардың сөйлеу дағдыларын, сөздердің дұрыс құрылуын, стилистикалық еркіндігін дамытады және жетілдіреді, ана тілінің заңдары мен қасиеттерін білуді, оның ауызша байлығы мен синонимдік мүмкіндіктерін түсінуді тереңдетеді. Мұндағы лингвистикалық талдаудың объектісі-көркем мәтін, ал пән – әр түрлі деңгейдегі тілдік бірліктер. Көркем мәтінді талдау тілдік құралдардың жеке авторлық қолданылуын сипаттаудан тұрады, оның көмегімен өнердің ерекше түрі-сөз өнерінің бейнелі экспрессивтілігі жасалады. Мәтін, егер жалпыланған функционалды категориялар жүйесінде қарастырылса, жоғары коммуникативті бірлік ретінде жіктеледі. Бұл сөйлеу жағдайының сипатын ескере отырып, автордың коммуникативті ниетін жүзеге асыру үшін жүйеге ұйымдастырылған коммуникативті-функционалды элементтерден тұратын тұтас бірлік. Мәтіннің өзіндік микро және макро семантикасы, микро және макроқұрылымы бар. Мәтіннің семантикасы ақпаратты берудің коммуникативті міндетімен анықталады; мәтін құрылымы мәтін бірліктерінің ішкі ұйымдастырылуының ерекшеліктерімен және тұтас хабарлама (мәтін) шеңберіндегі осы бірліктердің арақатынасының заңдылықтарымен анықталады. Пәнді игеру нәтижесінде қиялдан басқа логикалық, дерексіз, сыни сияқты ойлау түрлері дамиды. Оқушылар әлеуметтік, этикалық және ғылыми дайындықты ескере отырып, пайымдауды қалыптастыруға айтарлықтай әсер ететін тілдік заңдар мен нормаларды түсіну арқылы көркем оқу мәдениетін, көркем ақпаратты түсіндіру тәсілдерін меңгереді. Көркем мәтінді лингвистикалық талдаудың арқасында жеке авторлық қабылдауда қолданылатын тілдік бірліктердің қасиеттеріне назар аударылады. Бұл форматта әдеби цикл сабақтарында көркем шығармалардың тілі мен стилін зерттеу лингвистикалық пәндерді оқу кезінде алынған және игерілген нәрсені толықтырады және нығайтады. Автор әдеби шығармалардың тілі мен стилін зерттеу студенттердің өз мамандығы бойынша ғылыми мәтіндерді құрылымдау дағдыларын игеруге бағытталған нақты әдістемелік әдістерге негізінде құрылғанын айтады.

Түйін сөздер: білім беру бағдарламасы, көркем мәтін, әдістемелік тәсілдер, мәтінді зерттеу, лингвостилистикалық талдау, тілдік бірліктер, көркем шығарма, қалыптасу процесі.

©А.Б. Кудасбекова^{1*}, А.П. Мынбаева², О.А. Стычева², Д. Байғұтова², 2023

¹Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан;

²Казахстан Южно-Казахстанский Университет им. М. Ауэзова,
Шымкент, Казахстан.

E-mail: *kudasbekova.aigul@mail.ru*

ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ЛИТЕРАТУРЕ ВУЗЕ

Аннотация. Статья посвящена включению в образовательную программу 6В0170100-Подготовка учителей казахского языка и литературы, 6В02302-Филология дисциплины «Лингвистический анализ художественного текста» изучению одного из лингводидактических подходов к овладению навыками стилистического изучения текста филологами. Выбор данного метода работы над литературным произведением обусловлен задачами профессионализации будущих учителей, которым предстоит научить школьников правильному и осознанному чтению, без чего они не могут знакомиться с образцами художественной речи. Вдумчивое, грамотно организованное чтение художественных произведений способствует общему росту культуры учащихся, развивает и совершенствует их речевые навыки, правильное построение высказываний, стилистическую свободу, углубляет знание законов и свойств родного языка, понимание его словесное богатство и синонимические возможности. Объектом лингвистического анализа здесь является художественный текст, а предметом – языковые единицы разного уровня. Анализ художественного текста заключается в характеристике индивидуально-авторского использования языковых средств, с помощью которых создается образная выразительность особого вида искусства – искусства слова. Текст, если его рассматривать в системе обобщенных функциональных категорий, квалифицируется как высшая коммуникативная единица. Это целостная единица, состоящая из коммуникативно-функциональных элементов, организованных в систему для реализации коммуникативного замысла автора с учетом характера речевой ситуации. Текст имеет свою микро- и макросемантику, микро- и макроструктуру. Семантика текста определяется коммуникативной задачей передачи информации; структура текста определяется особенностями внутренней организации единиц текста и закономерностями соотношения этих единиц в рамках целостного сообщения (текста). В результате усвоения дисциплины, кроме образного, развиваются такие виды мышления, как логическое, абстрактное, критическое. Учащиеся овладевают культурой художественного чтения, подходами к интерпретации художественной информации через понимание языковых законов и норм, существенно влияющих на формирование суждений с учетом социальной, этической и

научной подготовки. Благодаря лингвистическому анализу художественного текста основное внимание уделяется таким свойствам языковых единиц, которые используются в индивидуально-авторском восприятии. В таком формате изучение языка и стиля художественных произведений на занятиях литературного цикла дополняет и закрепляет то, что было получено и усвоено при изучении лингвистических дисциплин. Автор исходит из того, что изучение языка и стиля литературных произведений базируется на конкретных методических приемах, направленных на овладение студентами умениями структурировать научные тексты по своей специальности.

Ключевые слова: образовательная программа, художественный текст, методические приемы, исследование текста, лингвостилистический анализ, языковые единицы, художественное произведение, процесс формирования.

INTRODUCTION

The result of the development of modern educational programs of pedagogical specialties is the professional competence of future teachers, and communicative literacy is one of its components. The main way of its formation is purposeful work on the development and improvement of meaningful reading skills. The actualization of this direction in the university training of specialists is due to the tasks of a didactically competent organization of all forms of independent cognitive activity of students. The curriculum of the disciplines of the linguistic cycle is focused on mastering the basics of functional stylistics, and the content of the classes reflects the specifics of the specialty acquired by students.

«This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP73614)

The purpose of this article is to describe the methodological techniques for the stylistic study of a literary text in literature classes at a university. The teacher faces complex tasks related to the development, firstly, of the ability to perceive the phenomena of life reflected in a literary text, and secondly, the ability to understand the main specific means of verbal art. Not a retelling, not answers to questions about the content of the work, but an understanding of its ideological and thematic originality, a vision of the features of the author's style - this is how didactic approaches to working on a literary work can be characterized, the result and result of which is a speech work of scientific, scientific, educational, scientific - popular format. To carry out work on the formation of skills in creating texts of a scientific style based on the analysis of a literary text, various types of analysis are used - literary criticism, textological, linguistic, etc.

The proposed article describes the content of the work aimed at mastering by students of philological specialties knowledge about the linguo-stylistic study of a work of art and the presentation of the results of this study in a scientific text. To develop the skills of aesthetically meaningful reading of works of art, a system of multi-level tasks is organized, suggesting knowledge about the literary and artistic form, about the distinctive characteristics of the artistic style of speech. The concept

of “poetic language” determines approaches to the study of the role of lexical and grammatical units in the creation of imagery. Students master the ability to distinguish and determine the general properties and features of artistic speech, use linguistic terminology and, most importantly, see in the text those linguistic means by which imagery is created. In turn, the understanding and feeling of figurativeness presupposes the characterization of the artistic function of each verbal form. The development of such a range of skills presupposes an appeal to linguo-stylistic analysis, which is considered in the article as a didactic technique that contributes to a deep assimilation of the content of the work and understanding of the features of the author’s narrative.

MATERIALS AND METHODS OF RESEARCH

The language of works of art performs not only the function of communication, but also an aesthetic function. And this means that a literary text – unlike a simple speech whole in oral or written form – is always a unique figurative system, into which both the figurative and expressive means of the literary language, and their traditional rethinking and transformation in artistic speech, individually authorial, are melted down. innovations.

The significance of the linguo-stylistic analysis of the text is seen in the fact that studying a literary work in the unity of its content and form, students consider its ideological, moral significance in close connection with stylistic, linguistic features, determine by what means of language the content is transmitted. In methodological literature, based on Hegel’s statement, it is recommended to go to understanding the content of the work through the study of the language: “There is nothing in a work of art that would not be related to the content” (Oizerman, 2003).

Thus, the work on the language of a work of art, the identification of stylistic originality is focused on understanding the work of art itself and the author’s position. Linguistic and stylistic analysis in a literature class is not just a dictionary work, not commenting on the text: it is such a study of it that allows students to better understand and feel the ideological content of a literary text. It contributes to the deepening of theoretical knowledge, the establishment of creative cooperation, which, of course, implies linguodidactic support.

Linguistic and stylistic analysis of the text is a complex type of linguistic analysis that allows solving a number of methodological problems. Firstly, to develop the language competence of students by activating the existing and replenishing the missing knowledge about the language units of different levels and the stylistic possibilities of the language system as a whole. Secondly, to consolidate and expand knowledge about the stylistic resources of the Kazakh language, speech structures, features of text construction; thirdly, to form practical skills to build a statement in a scientific style. Linguistic and stylistic analysis requires a creative approach to interpreting the received linguistic information, involving a wide range of information about the language and its stylistic resources. The purpose of stylistic analysis is to establish the stylistic affiliation of the text and identify the features of

this style presented in it and ways of their linguistic implementation (Azimova et.al., 2009).

It is very important not to reduce analysis to a simple registration of stylistically colored language units. It is necessary that the student independently discover the connection between linguistic and extralinguistic features of style, determine the functional, communicative role of language units and formulate the results of their observations in the form of a complete statement. Of course, like any kind of linguistic analysis, stylistic analysis should be subordinate, and not become an end in itself. Thus, in accordance with the proposed methodology, the goal of stylistic analysis is, on the one hand, to improve knowledge about the language system and the skills of its complex analysis, and on the other hand, to promote the development of scientific speech.

The described technique assumes that the linguo-stylistic analysis of the text should be an essay demonstrating knowledge of the studied concepts and categories of linguistics in their connection with literary criticism, the ability to assess the role of language units in the text, as well as the ability to present information in a scientific format. In the studies of L.A. Novikov's stylistic analysis is characterized as the study of figurative language means in two aspects:

- general language (used in different styles and genres);
- copyright, revealing the idea of a work of art (Novikov, 2002; Novikov, 2009).

The plan of complex stylistic analysis of the text proposed below is based on a number of sources (Rozhdestvensky et al., 2006; Orazbayeva, 2012).

1. General characteristics of the analyzed text (author, title, general characteristics of the content, genre, preliminary conclusion about the style of the text).

2. Functions and main features of style: scope of use, style functions; extra linguistic features of style and their implementation in the text.

3. The content and structural characteristics of the text: topic, communicative goal of the author, form of speech (oral/written), form of speech activity (monologue/dialogue), functional-semantic type of speech (narration, description, reasoning), communicative-semantic analysis of the text (title, keywords, means of communication between parts of the text, thematic-rhematic structure of the text), features of the composition.

4. Level analysis of language units:

- phonetics ("full" / "incomplete" style of pronunciation, the role of intonation);
- word formation (the presence of affixes with stylistic or emotional coloring);
- vocabulary and phraseology (neutral, functional and stylistically colored lexemes, emotionally colored words and phraseological units);
- morphology (ratio of nominal parts of speech and verbs, characteristics of grammatical features of nouns, verbs, the presence of participles or adverbs, and their function in the text, the ratio of significant and non-significant words, the presence of variant forms, their stylistic function);
- syntax (characterization of sentences for the purpose of utterance and emotional coloring, complete and incomplete, one-part and two-part sentences, the ratio of

simple, complicated and complex constructions, passive constructions, personal / impersonal constructions, nominative constructions, words-sentences, the presence of failures in the construction of syntactic constructions, word order and actual division of the sentence) (Orazbayeva, 2012).

The goal formulated above and the proposed order of linguo-stylistic analysis of the text presuppose a certain sequence of work: drawing up a program for analysis, identifying linguistic facts and interpreting them, preparing a complete statement using the selected material.

RESEARCH RESULTS

The first stage of the linguo-stylistic analysis of the text was the preparation of a program, for which the features of the analyzed style, its functions, common features, linguistic features, as well as the content-compositional features of this speech genre were identified. Drawing up such a program allowed students to repeat the general patterns inherent in the analyzed style as a whole, and also to prepare a questionnaire, answering which, in fact, a complex analysis of the text was carried out.

The students themselves developed detailed programs of complex analysis for the analysis of all levels of the language system of a literary text.

In subsequent work, the prepared program was correlated with a specific text. The students performed a step-by-step analysis of language units carrying stylistic information. Not all the features of a given style can be presented in a specific text, therefore it is important to identify all stylistically significant units as fully as possible, and also to note the stylistically significant absence of certain language units, which is due to the nature of the style. The attention of students was drawn to the fact that during the analysis it is important not only to register stylistically significant units, but to interpret them correctly, since the task of analysis is not to find a stylistically significant unit, but to find out its role in the text (Semanova, 2005; Yessembekov, 2012).

When establishing the stylistic affiliation of the text, the possibility of using features of a different style in it was determined (an extremely common example of which is the appeal to colloquial speech in the language of fiction) (Yessembekov, 2012).

The third stage of the stylistic analysis was to create an utterance in a scientific style. The students were given the task: the results of the stylistic research should be presented in the form of a text designed in accordance with the norms of the scientific style. Preparation for the creation of such a text was carried out as follows.

Determining the structure of an utterance begins with the formulation of its topic and purpose. Since the topic is set by the type of analysis being performed, the communicative goal will depend on how the results are supposed to be used: an oral answer in class, writing an essay, using the material at one of the didactic stages of the lesson (creating game situations). In accordance with the condition, information is selected, the volume of the statement is determined, and language means are selected.

Based on the fact that for this case the functional-semantic type of speech can be defined as a description with elements of reasoning, it is necessary to take into account the content-constructive features of these types of speech. In particular, the description as a stating speech, in which the concept of the nature, composition, properties, and qualities of an object is given by enumerating its essential features, is built with the wide use of various enumerative constructions. Reasoning (or reflection) as a type of speech in which objects or phenomena are examined, their internal features are revealed, some provisions are proved, is a logical operation that involves the presentation of a thesis, its proof and ending with a conclusion. Students in subgroups created a memo, which reflected the general compositional structure of such a statement:

1. Introduction (brief information about the topic, general characteristics of the analysis and its purpose).

2. The main part contains a description of the full or partial analysis. It is important to remember that the transmitted information should not be presented in the form of a simple enumeration of linguistic facts in accordance with the points of the parsing scheme, but in the form of a detailed statement (Galperin, 2008).

3. The conclusion contains conclusions, as well as information about the meaning of the results obtained in the process of stylistic analysis.

The structure of any text includes a topic (what is said, the subject of speech) and a rheme (what exactly is said about the subject, what new information about it is reported). Such a structure is typical both for the entire text as a whole and for a separate paragraph. Based on this, a plan is drawn up, in each paragraph of which a topic is defined, and then the corresponding thematic part is formulated. One thought should be expressed in the text once and completely exhausted.

Students started constructing the text only if they had accumulated a sufficient amount of information and determined the main directions of its organization into a statement. The student was assisted by the order of analysis (as the basis for drawing up a plan) and keywords - the semantic dominants of the text, its terminological core, which, due to repeated repetition, contribute to the unity of the statement. A list of such keywords can be given by the teacher, developed jointly, compiled in subgroups. In accordance with the conditions of the forthcoming communication, a specific form of text implementation was chosen. For the oral presentation, either a detailed outline plan or a short thesis plan was prepared, to which the necessary extracts were attached. Due attention was paid to the ability of students to select bright and convincing examples from the text (Semanova, 2005; Shansky, 1990).

The main trends in the comprehensive study of a literary work boil down to the fact that a linguo-stylistic analysis:

- 1) considered as an integral part of the study of the text;
- 2) covers units of all levels of the language;
- 3) is carried out taking into account the extra linguistic foundations of text production;
- 4) combines with related disciplines (history, cultural studies, literary criticism,

psychology, communication theory, etc.) in order to interpret linguistic features (Kosymova, 1995; Syzdykova, et al., 1989; Babenko, 2004);

5) goes to the level of analysis of the whole text (the whole work).

CONCLUSION

Classes in which the linguistic analysis of the text is carried out help to understand, comprehend great works, make it possible to realize the “strength” of all units of the language: both the means of the phonetic level (sound, word stress, rhythm, intonation, rhyme), and the lexical level (the word in its diversity). meanings), and derivational (the meaning of prefixes, suffixes), and grammatical (parts of speech, phrases and sentences).

The effectiveness of the work is determined by the practical significance of improving the general speech training of future teachers, using the skills of stylistic analysis through the formation of a conceptual speech base and the study of sample texts.

Work on the stylistic analysis of works of fiction is of great educational importance. It forms such an important quality as observation, teaches to bring the received theoretical knowledge into the system, teaches to analyze and synthesize.

The sequence of techniques and the integrity of the system are directly dependent on the main levels of the language and the main sections of stylistics, and are based on the levels of reader’s perception.

The system of methods of linguistic-stylistic analysis developed by us can be used in the practice of school teaching.

REFERENCES

- Azimova E.G., Schukin A.N. A new dictionary of methodological terms and concepts (theory and practice of teaching languages). - M: Icarus. 2009-448 c. ISBN 978-5-7974-0207-7
- Babenko L.G. Philological analysis of the text. Fundamentals of theory, principles and aspects of analysis. – M.: Yekaterinburg, 2004
- Galperin I.R. Text as an object of linguistic research. – M: KomKniga, 2008
- Yessembekov, T.O. Korkem matin poetics: oқu қыралы. - Almaty: Kazakh University, 2012. – 228 p.
- Kosymova G. Linguistic analysis of a work of art. Almaty, – 1995
- Novikov L.A. Artistic text and its analysis. - M.: Russian language, 2002. – 243 p.
- Novikov L.A. Linguistic interpretation of the text. – M., 2009
- Oizerman T.I. Philosophy of Hegel as a doctrine of the primacy of freedom // Questions of Philosophy. – 2003, No. 11
- Orazbayeva E.B. Linguistic analysis of a literary text [Electronic resource]: a collection of lectures / E.B. Orazbaev. – Shymkent, 2012
- Rozhdestvensky Yu.V. General Philology. – M.: Enlightenment, 2006
- Syzdykova R., Shalabaev B. Linguistic analysis of a literary text. A., 1989
- Semanova M.L. Analysis of a work of art. – M.: Education, 2005
- Shansky N.M. Linguistic analysis of a literary text. – M., 1990

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 1, Number 401 (2023), 190-200
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.431>
УДК 378:80/81

©Zh.G. Kulekenova¹ , Z.B. Yeshimbetova¹ , B.N. Agabekova² ,
Sh.A. Akimbekova¹ , 2023

¹Abai Kazakh national pedagogical university, Almaty, Kazakhstan;

²Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: zabira124@mail.ru

FOREIGN LANGUAGE EDUCATION IN THE DEVELOPMENT OF UNDERGRADUATES' PROFESSIONAL COMPETENCE

Zh.G. Kulekenova – candidate of pedagogical sciences, senior teacher of Abai Kaz.NPU, author and co-author of more than 40 scientific articles, scientific- methodical manuals for university students

<https://orcid.org/0000-0002-7352-8725>;

Yeshimbetova Zabira – candidate of pedagogical sciences, associate professor of Abai Kazakh National Pedagogical University, author and co-author of more than 100 scientific articles, scientific-methodical manuals for university students

<https://orcid.org/0000-0003-1633-442X>;

Agabekova Balzhan – candidate of philological sciences, senior teacher. Al-Farabi Kazakh national university, author and co-author of more than 30 scientific articles, scientific-methodical manuals for university students

<https://orcid.org/0000-0002-7115-5494>;

Akimbekova Shyryn – PhD., post doc. Abai Kazakh National Pedagogical University

H-index: 2 (Scopus). Scopus ID: 57220808187, author and co-author of more than 70 scientific articles, scientific- methodical manuals for university students

<https://orcid.org/0000-0003-1025-471X>.

Abstract. In modern foreign language education, special attention is paid today to the quality of training future teachers, the formation of their professional skills and abilities. This leads to the need to reveal the importance and role of learning foreign languages in the new conditions of the development of society and the education system in the country, the development and formation of the professional competence of future specialists based on new approaches and learning technologies. Today we live in an era of modernization of the education system, a growing demand

for qualified specialists with a formed professional foreign language competence, as well as personal, linguistic, communicative and other types of competencies that develop under certain conditions when studying at a language university and are the main components of professional competence. Expanding the concept and role of professional competence, it becomes obvious that the priority role in the system of competences is given to the formation of the communicative competence of future specialists, as one of the main goals of learning foreign languages in general and one of the constituent components of the process of training specialists in the field of foreign language education. And foreign language education is the transfer of a foreign language culture, and undergraduates become carriers of this culture, form a positive attitude of students to the culture of another people, the spiritual and cultural values of the country of the language being studied. Therefore, the *purpose* of this work is to study the ways of formation and development of professional competence in graduate students in anticipation of professional pedagogical activity. To implement this study, special classes were held to improve the professional competence of students, as well as a survey among students for compliance with the model of a university graduate to a young specialist of an educational institution (school). These types of work can lead to the choice of effective methods and technologies for teaching a foreign language to students of language specialties and the preparation of qualitatively new specialists for modern school education.

Keywords: professional habits and skills, professional foreign language education, professional competence, undergraduate students, communicative competence, professional activity, future specialist.

© Ж.Г. Кулекенова¹, З.Б. Ешимбетова¹, Б.Н. Агабекова²,
Ш.А. Акимбекова¹, 2023

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университет, Алматы, Қазақстан;

²Аль-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.
E-mail: zabira124@mail.ru

ЖОҒАРЫ КУРС СТУДЕНТТЕРІНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМЫТУДА ШЕТ ТІЛІНДЕ БІЛІМ БЕРУ

Аннотация. Қазіргі кездегі шет тілін оқытуда болашақ мұғалімдерді сапалы дайындауға, олардың кәсіби шеберліктері мен дағдыларын қалыптастыруға ерекше көңіл бөлінуде. Бұл елдегі қоғам мен білім беру жүйесінің дамуының жаңа жағдайында шет тілдерін үйренудің маңыздылығы мен рөлін ашу, болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін жаңа тәсілдер негізінде дамыту мен қалыптастыру қажеттілігіне әкеледі. оқыту технологиялары. Бүгінгі таңда біз білім беру жүйесін жаңғырту дәуірінде өмір сүріп жатырмыз, кәсіби шет тілдік құзыреттілігі қалыптасқан білікті мамандарға, сондай-ақ тілді оқу кезінде белгілі

бір жағдайларда қалыптасатын тұлғалық, лингвистикалық, коммуникативтік және басқа да құзіреттілік түрлеріне сұраныс артып келеді. университет және кәсіби құзіреттіліктің негізгі құрамдас бөліктері болып табылады. Кәсіби құзіреттілік түсінігі мен рөлін кеңейте отырып, жалпы шет тілдерін оқытудың негізгі мақсаттарының бірі және бірі ретінде, құзыреттер жүйесіндегі басым рөл болашақ мамандардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруға берілгені айқын болады. Шет тілін оқыту саласындағы мамандарды дайындау процесінің құрамдас бөліктерінің. Ал шет тілін оқыту – бұл шет тілінің мәдениетін беру, ал магистранттар осы мәдениеттің тасымалдаушысы болып, студенттердің басқа халықтың мәдениетіне, оқытылатын тіл елінің рухани-мәдени құндылықтарына деген оң көзқарасын қалыптастырады. Сондықтан бұл жұмыстың *мақсаты* – бітіруші курс студенттердің кәсіби педагогикалық іс-әрекетті күту барысында кәсіби құзіреттілікті қалыптастыру және дамыту жолдарын зерттеу. Осы зерттеуді жүзеге асыру үшін студенттердің кәсіби құзыреттілігін арттыру бойынша арнайы сабақтар өткізілді, сонымен қатар студенттер арасында ЖОО түлегі үлгісіне оқу орнының (мектептің) жас маманына сәйкестігі бойынша сауалнама жүргізілді. Бұл жұмыс түрлері тілдік мамандықтар студенттеріне шет тілін оқытудың тиімді әдістері мен технологияларын таңдауға және қазіргі мектептегі білім беру үшін сапалы жаңа мамандарды дайындауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: кәсіптік дағлылар мен қабілеттер, кәсіби шетел тілдік білім, кәсіби құзреттілік, жоғары курс студенттері, коммуникативті құзреттілік, кәсіби қызмет, болашақ маман.

© Ж.Г. Кулекенова¹, З.Б. Ешимбетова¹, Б.Н. Агабекова²,
Ш.А. Акимбекова¹, 2023

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан;

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан.

E-mail: zabira124@mail.ru

ИНОЯЗЫЧНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В РАЗВИТИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ СТАРШИХ КУРСОВ

Аннотация. В современном иноязычном образовании особое внимание сегодня уделяется качеству подготовки будущих учителей, формированию их профессиональных умений и навыков. Это приводит к необходимости раскрытия важности и роли изучения иностранных языков в новых условиях развития общества и системы образования в стране, развития и формирования профессиональной компетенции будущих специалистов на основе новых

подходов и технологий обучения. Сегодня мы живем в эпоху модернизации системы образования, растущего спроса в квалифицированных специалистах с сформированной профессиональной иноязычной компетенцией, а также личностными, языковыми, коммуникативными и другими видами компетенций, которые развиваются в определенных условиях при обучении в языковом вузе и являются основными составляющими профессиональной компетенции. Раскрывая понятие и роль профессиональной компетенции становится очевидным, что приоритетная роль в системе компетенций отводится формированию коммуникативной компетенции будущих специалистов, как одной из основных целей изучения иностранных языков в целом и одной из составляющих компонентов процесса подготовки специалистов в области иноязычного образования. А иноязычное образование – это передача иноязычной культуры, и старшекурсники становятся носителями данной культуры, формируют положительное отношение учащихся к культуре другого народа, духовным и культурным ценностям страны изучаемого языка. Поэтому **целью** данной работы является исследование способов формирования и развития профессиональной компетенции у студентов выпускных курсов в преддверии профессиональной педагогической деятельности. Для реализации данного исследования были проведены специальные занятия по повышению профессиональной компетенции студентов, также анкетирование среди студентов на предмет соответствия модели выпускника вуза молодому специалисту учебного заведения (школы). Эти виды работ могут привести к выбору эффективных методов и технологий обучения иностранному языку студентов языковых специальностей и подготовке качественно новых специалистов для современного школьного образования.

Ключевые слова: профессиональные навыки и умения, профессионально-иноязычное образование, профессиональная компетенция, студенты старшекурсники, коммуникативная компетенция, профессиональная деятельность, будущий специалист.

ВВЕДЕНИЕ

Обучение иностранному языку – сложный и трудоемкий процесс, осуществляющийся на основе использования определенных методических требований и нацеленный на формирование и развитие умений и навыков, способствующих развитию коммуникативной компетенции обучающихся и реализации этих компетенций в будущей профессиональной деятельности. Задачей вузов в подготовке будущих учителей иностранного языка на современном этапе развития системы образования в стране является формирование профессиональной компетенции студентов выпускных курсов. Что мы подразумеваем под терминами «профессиональная компетентность» и «профессиональная компетенция»?

Чтобы стать компетентным специалистом иностранного языка, необходимо иметь определённый набор компетенций для эффективной реализации

иноязычного образования и иметь определенный уровень квалификации. Для уточнения понятий о компетентности и компетенции обратимся к определению А.В. Хуторского: «Компетентность — отчужденное, заранее заданное, социальное требование (норма) к обязательной подготовке, необходимой для эффективной, продуктивной деятельности в определенной сфере. Компетентность — уже состоявшееся качество личности (совокупность качеств) минимальный опыт деятельности в определенной сфере» (Хуторский, 2008:65). Таким образом, компетентность — это способность успешной деятельности за счет сформированных умений и приобретенных знаний, т.е. это набор компетенций, необходимых для профессиональной деятельности.

Отсюда следует, что студенты старших курсов имеют тот набор компетенций, который позволяет им начать профессиональную деятельность. Говорит ли это о том, что у них сформировалась профессиональная компетенция? Рассмотрим несколько определений понятия «профессиональная компетентность», данные учеными. Г.М. Коджаспирова под профессиональной компетентностью учителя подразумевает «владение педагогом необходимой суммой знаний, умений и навыков, которые формируют личность учителя как носителя определенных ценностей, идеалов, педагогического сознания в ходе непосредственной педагогической деятельности, педагогического общения» (Коджаспирова, 2000:27). В.Н. Веденский понимает профессиональную компетентность как «интегральная характеристика, определяющая способность решать профессиональные задачи, возникающие в реальных ситуациях в профессиональной деятельности, использование знаний профессионального и жизненного опыта, ценностей и наклонностей» (Введенский, 2003:21). Определение профессиональной компетентности, данной Е.Н. Солововой как «совокупность профессионально — педагогических компетенций, обеспечивающих готовность выпускника к профессиональной деятельности и дальнейшему профессиональному росту» (Соловова, 2004), наиболее близко к нам, поскольку речь идет о выпускниках, готовящихся к профессиональной деятельности. Т.Б. Серебровская дает более развернутое определение профессиональной компетентности учителя иностранного языка, говоря, что она «представляет собой интегративную совокупность качеств учителя, отражающую уровень его личностного, социально — нравственного опыта, определяющую готовность педагога к развитию и совершенствованию профессиональной деятельности, сознание владения средствами выражения смысловых отношений» (Серебровская, 2014:124).

Ссылаясь на источники, мы анализируем содержание профессиональной компетентности. Большинство исследователей сходятся во мнении, что профессиональная компетентность, как многогранная и неотделимая черта личности специалиста, обеспечивает высокое качество работы, основанное на знаниях и навыках, знаниях о том, как выполнять действия. Например, по словам В.В. Серикова, компетентность молодых специалистов связана с описанием специальности, в целом, необходимых профессиональных знаний.

Автор подчеркивает, что такое определение компетенции отражает его сущность в способности человека применять научные и практические знания в отношении профессиональной деятельности (Сериков, 2003:7). С точки зрения Ю.В. Фалалеевой, «профессиональная компетентность является неотъемлемой чертой профессиональной или личной, так как способность и готовность выполнять профессиональные обязанности в соответствии с нормами, стандартами и требованиями, принятыми в обществе в определенный исторический момент в обществе» (Фалалеева, 2004: 39). Понятие профессиональной компетенции многоаспектно.

Таким образом, исследуя определения профессиональной компетентности и видя их разнообразие мы видим, что профессиональная компетентность не может выражаться одним определением. Мы понимаем профессиональную компетентность учителя иностранного языка как системное свойство личности, которое характеризует его сформированную иноязычную компетенцию, его профессиональные умения и навыки, личностный опыт и образованность и способность будущего учителя достигать отпращенных результатов в профессиональной деятельности. Только у работающего учителя может проявляться профессиональная компетентность, но фундаментальные основы данной компетенции формируются в процессе обучения в вузе. В рамках самообразования, в практической и научной деятельности идет постоянный поиск знаний, новых методов и приемов работы, апробирование новых технологий, развитие творческого потенциала.

МАТЕРИАЛЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И МЕТОДЫ

Говоря о профессиональной компетенции в иноязычном образовании, следует начать с *коммуникативной компетенции*, поскольку на современном этапе развития системы образования в стране, основной целью обучения иностранному языку в вузе является формирование коммуникативной компетенции студентов. Одним из основных аспекты профессиональной компетенции старшекурсников, т.е. будущих учителей иностранного языка, является овладение коммуникативной компетенцией, которая в свою очередь не возможна без следующих составляющих компонентов: лингвистическая компетенция, социально – лингвистическая компетенция, социально – культурная компетенция, межкультурная компетенция.

Коммуникативная компетентность молодого специалиста в иноязычном обучении очень важна, особенно на последнем этапе. Коммуникативная компетентность – это широкий термин, который охватывает не только лингвистические знания, но и знание совокупности социологических символов и правил их использования. Коммуникативная компетентность – это «общий термин, который охватывает способность человека говорить и слушать - компетентность зависит от двух вещей: (акцент) знания и (способность использовать)».

Если говорить об образовательной цели иностранного языка, то следует

отметить, что иноязычное образование – это передача иноязычной культуры, которая также является составляющей социально-культурной компетенции.

Старшекурсники, являясь носителями иноязычной культуры, могут использовать свои знания в учебном процессе, способствуя формированию положительного отношения учащихся к знаниям иноязычной культуры, к духовным и культурным ценностям страны изучаемого языка.

Фактическая теория коммуникативной компетентности охватывает знания (и способности) четырех типов.

1. Это (и в какой степени) что-то официально возможно.

2. Независимо от того, что (в какой степени) возможно с помощью средств реализации.

3. Является ли (и в какой степени) что-то подходящим (уместным, счастливым, успешным) в зависимости от текста, в котором оно используется и оценивается.

4. Независимо от того (и в какой степени) работа была фактически сделана, она была фактически сделана, и работа, от которой она зависит.

Таким образом, мы видим, что коммуникативная компетентность студента старшекурсника языкового вуза подразумевает базовые знания и хорошие коммуникативные навыки, но ее определение обычно связано с фактической эффективностью в социальной ситуации. Тем не менее, мнения в литературе расходятся в том, должна ли коммуникативная компетенция отличаться от коммуникативной эффективности и должна ли коммуникативная компетентность отличаться от грамматической компетенции как ее неотъемлемой части.

Коммуникативная компетенция должна быть отделена от языковой компетенции. В этом контексте коммуникативная компетентность используется для обозначения только знаний или умений, связанных с правилами использования языка и термином «лингвистическая компетентность», применяемым к грамматическим правилам. Уидоусон различает использование знания пользователем правил лингвистики и использование языка, способность использовать язык в языковых правилах для эффективного общения молодого специалиста. Он отмечает, что «при нормальных обстоятельствах языковая эффективность является одновременным явлением языковой системы как функции и ее применения как использования» (Уидоусон, 2007:3). Принятие во внимание того факта, что коммуникативная компетентность включена в грамматическую компетентность, должно быть приоритетным; что, поскольку принятие предыдущего взгляда устраняет два ошибочных вывода:

1) что грамматическая и коммуникативная компетентность должны преподаваться или изучаться отдельно;

2) что грамматическая компетентность не является неотъемлемой частью коммуникативной компетентности.

К профессиональной компетенции мы относим также и профессиональную подготовленность, которая включает в себя *профессиональные умения*. Также сюда относятся *профессионально-коммуникативные умения* (владение

лексикой классного обихода, ведение урока на иностранном языке, владение профессиональной терминологией), *аналитические умения*.

Для определения уровня компетентности студентов старшекурсников в профессионально-иноязычном образовании было проведено анкетирование студентов языкового вуза на предмет соответствия модели молодого специалиста по следующим параметрам:

1) Рациональное использование своих способностей, которое определяет эффективную профессиональную деятельность в соответствии с требованиями профессии и рабочего места;

2) Самостоятельно и постоянно повышать уровень профессиональных знаний и навыков, повышать способность выполнять профессиональные обязанности; появление самостоятельности и прогресс в решении профессиональных задач (Иванова, 2005:8);

3) Взаимодействие и активное сотрудничество с партнерами в профессиональной среде через сотрудничество;

4) Способность мобилизовать и интегрировать знания, навыки, отношения и способности, которые обеспечивают оптимальное выполнение профессиональной деятельности в современной производственной среде (Иванова, 2005:52);

5) Способность развивать саморегуляцию, уверенность в себе, чувство собственного достоинства, которое обеспечивает быстрый, гибкий и адаптивный ответ на меняющиеся ситуации.

Студенты, принявшие участие в опросе, должны были оценить свой уровень компетентности как высокий, средний или низкий по каждому вопросу перед экспериментальной работой и после. По итогам опроса были получены следующие результаты уровня компетентности студентов на начало эксперимента:

Таблица 1 – Уровень профессиональной компетенции у студентов старшекурсников на начало эксперимента

Уровень компетенции	Начало эксперимента
1. Высокий уровень	3
2. Средний уровень	12
3. Низкий уровень	5
Всего студентов	20

Для того чтобы повысить уровень профессиональной компетенции студентов старшекурсников, в качестве практического исследования были проведены традиционный урок (информационный), проблемный урок (путем организации поиска решения проблемы или обобщения различных точек зрения), урок - диалог (бинарный с участием студентов, имеющих противоположные взгляды по теме), урок - обсуждение, консультация.

Методы демонстрации использовались для прогнозирования возможных педагогических ошибок из-за отсутствия теории или неточной

интерпретации; разработка педагогически важных и оптимальных вариантов с учетом индивидуальных особенностей; решение педагогических ситуаций; коллективный анализ и перспективы с точки зрения проявления профессиональных и личностных качеств, коммуникативных навыков на иностранном языке и бытового положения; методы общения.

После проведения эксперимента студентам предложили оценить тот же опросник по уровням компетенции. Результаты представлены в таблице 2.

Таблица 2 - Уровень профессиональной компетенции у студентов старшекурсников на конец эксперимента

Уровень компетенции	Результат
1. Высокий уровень	6
2. Средний уровень	14
3. Низкий уровень	0
Всего студентов	20

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЯ

Профессиональная компетенция будущего учителя иностранного языка – это система лингвистических, социолингвистических, культурных, стратегических и дискурсивных знаний, умений и навыков, позволяющих коммуникантам эффективно взаимодействовать в конкретных социально – коммуникативных ситуациях, а также владение навыками и способностями применять имеющиеся знания в практической деятельности. Важным моментом в профессиональной подготовке будущих специалистов является формирование профессиональных умений, а обучение в вузе лишь закладывает основы профессиональной компетентности. Поэтому развитием и совершенствованием должен заниматься сам учитель, проявляя собственную мотивацию и желание.

Согласно В.А. Слостенину, «профессиональная компетентность педагога выражается в совокупности теоретической и практической готовности к осуществлению педагогической деятельности и является главным показателем его профессионализма» (Слостенин, 2003:13). А профессионализм учителя иностранного языка заключается в его коммуникативной компетенции, так как главной задачей процесса обучения иностранному языку является формирование коммуникативной компетенции учащихся. В вузе идет формирование профессиональной компетентности студентов выпускных курсов, а ее развитие и совершенствование осуществляется только в процессе педагогической деятельности, в который студенты вовлекаются в ходе педагогической практики и лишь стимулируют качественное формирование профессиональной компетентности.

Уровень профессиональной компетенции студентов старшекурсников в ходе эксперимента повысился, и старшекурсники показали, как повысились их профессиональные и коммуникативные умения.

Процентное соотношение результатов эксперимента по выявлению сформированной профессиональной компетентности студентов представлен в диаграмме 1.

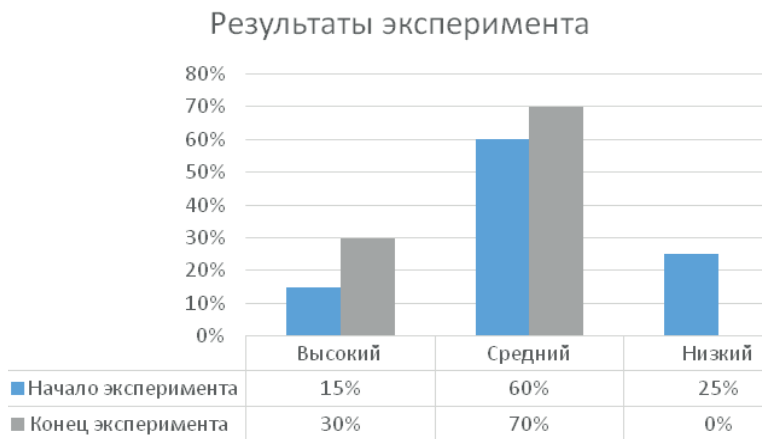

Рисунок 1 – Динамика развития профессиональной компетенции у студентов старшекурсников.

Такие показатели отражают эффективность работы по совершенствованию профессиональной компетенции студентов старшекурсников в профессиональном иноязычном образовании и приближают их к категории специалиста со сформированной профессиональной компетенцией в процессе профессионального образования.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, развитие профессиональной компетентности в иноязычном образовании студентов старших курсов в иноязычном образовании – это динамичный процесс, который включает в себя усвоение и качественное преобразование профессионального опыта, в ходе которого развиваются индивидуальные профессиональные качества, формируется личный профессиональный опыт. Мы видим, что профессиональная компетенция формируется в процессе развития и саморазвития личности будущего специалиста. Старшекурсники, владеющие профессиональными компетенциями, будут компетентными специалистами, соответствующими требованиям сегодняшнего дня, наделенными качествами, знаниями, умениями и навыками, необходимыми для того, чтобы быть конкурентоспособным на рынке труда.

ЛИТЕРАТУРА

- Введенский В.Н. Компетентность педагогов как важное условие успешности его профессиональной деятельности/В.Н. Введенский//Инновации в образовании. -2003. №4. С.21-31
- Иванова О.Ю. Образцов П.И. Профессионально-ориентированное обучение иностранным языкам на неязыковых факультетах высших учебных заведений. / О.Ю. Иванова П.И. Образцов. Орел: ОГУ. 2005.-114 с.

Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Педагогический словарь. Для студ. выс. и сред. пед. уч. заведений. *Издательский центр «Академия»*. 2000.176 с.

Серебровская Т.Б. Формирование профессиональной компетентности будущих учителей иностранного языка. Учебное пособие. Орск. 2014.124 с.

Сериков В.В. Компетентностный подход к разработке содержания образования: от идеи к образовательной программе / В.В. Сериков // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. Волгоград: Перемена. - 2003. №1 (02). С.7-13

Сериков В.В. Личностно ориентированное образование: феномен, концепция, технология / В.В. Сериков. – Волгоград: Перемена, 2000. – 147 с.

Сластенин В.А. Общая педагогика. Москва: Владос. 2003. с.140

Соловова Е.Н. Методическая подготовка и преподготовка учителя иностранных языков: интегративно – рефлексивный подход. Монография. М.: ГЛОССА–ПРЕСС. 2004

Тетина С.В. Языковой портфель учителя иностранного языка как средство саморегуляции профессионального роста/ С.В.Тетина// Научное обеспечение системы повышения кадров: научно-теоретический журнал -2015. №34 (25). С.121

Фалалеева Ю.В. Организация единого учебно-воспитательного пространства в рамках реализации программы «Вместе можем все» / Ю.В. Фалалеева // Дополнительное образование в России, 2004. №5. - С. 39-42

Хуторский А.В. Технология проектирования ключевых и предметных компетенций. Инновации в общеобразовательной школе. Методы обучения/ А.В. Хуторский//Сб. Научных трудов/под ред. А.В. Хуторского -2008

Widdowson R.G. 1978 Teaching language as communication. Oxford university press. 2007

REFERENCES

Falaleeva Yu.V. (2004) Organization of a unique educational space within the framework of the implementation of the program “Team work makes the dream work” / Yu.V. Falaleeva // Additional education in Russia. No. 5.- 39-42

Ivanova O.Yu., Obraztsov P.I. (2005) Professionally-oriented teaching of foreign languages at non-linguistic faculties of higher educational institutions. / O.Yu. Ivanova, P.I. Obraztsov. Eagle: OREL.-114 p.

Kojaspirova G.M., Kojaspirov A.Yu. (2000) Pedagogical dictionary. For students of higher and secondary pedagogical institutions. M.: I.: M.: Publishing center “Academy”. 176 p.

Khutorsky A.V. (2008) Technology of designing key and subject competencies. Innovations in secondary schools. Teaching methods/ A.V. Khutorsky//St. Petersburg. Scientific works/edited by A.V. Khutorsky

Serebrovskaya T.B. (2014) Formation of professional competence of future foreign language teachers. Study guide. Orsk. -124 p.

Serikov V.V. (2003) Competence-based approach to the development of the content of education: from the idea to the educational program / V.V. Serikov // Proceedings of the Volgograd State Pedagogical University. - Volgograd: Peremena. No. 1 (02). 7-13

Serikov V.V. (2000) Personal-oriented education: phenomenon, concept, technology / V.V. Serikov. - Volgograd: Peremena.147 p.

Slastenin V.A. (2003) General pedagogy. Monograph. Moscow: Vlados. 140 p.

Solovova E.N. (2004) Methodical preparation and training of a foreign language teachers: an integrative – reflexive approach. Monograph. M.: GLOSS-PRESS

Tetina S.V. (2015) The language portfolio of a foreign language teacher as a means of self-regulation of professional growth/ S.V. Tetina// Scientific support of the personnel development system: scientific and theoretical journal. No.34 (25). 121 p.

Vedensky V.N. (2003) Competence of teachers as an important condition for the success of their professional activity/ V.N. Vvedensky//Innovations in education. No. 4. 21-31

Widdowson R.G. (2007) Teaching language as communication. Oxford university press

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF
THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN ISSN 1991-3494
Volume 1, Number 401 (2023), 201-211
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.432>
УДК 37.012.7
МРПТИ 14.85.09

© K. Mukhtarkyzy* , G. Abildinova , 2023

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
E-mail: kausar_m94@mail.ru

IMPACT OF AUGMENTED REALITY LEARNING MOBILE APPLICATIONS ON STUDENTS' MOTIVATION DURING LESSONS

Mukhtarkyzy Kaussar – PhD student. L.N. Gumilyov Eurasian National University
Has an H-index: 1 (Scopus). (Scopus ID: 57761776200), <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57761776200>.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7889-4495>;

Abildinova Gulmira Maratovna – Candidate of Pedagogical Sciences. Associate Professor. L.N. Gumilyov Eurasian National University. Author and co-author of over 24 scientific papers and textbooks on digital and IT technologies

Has an H-index: 4 (Scopus), (Scopus ID: 57212063345), <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212063345>.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9054-6549>.

Abstract. The research on the use of augmented reality (AR) in education is still at the starting point, so there is not enough research on the impact and consequences of AR in education. The purpose of this study is to determine the impact of an augmented reality mobile application on the learning motivation of students. For this purpose, a study was conducted to measure and understand the influence of the motivation of students of the “School-Lyceum No. 85 of Sheikh Tamim bin Hamad al-Thani” in Astana to study physics. It has been updated to take into account previous studies that have specifically examined the impact of augmented reality technology on student learning motivation. The theory of intrinsic motivation has been used to explain motivation in the context of learning. The survey was conducted using the Attention, Relevance, Confidence and Satisfaction (ARCS) model. For this research work, a special mobile application EdLab was prepared. The mobile application was created for the physics course for the 8th grade students and covered the topic “Electricity”. The study examined differences in students’ learning motivation

before and after using an AR mobile app. In total, 68 students attended this study and filled out questionnaires before and after laboratory work. The questionnaire was filled in Google Forms, the level of students' motivation was compared before and after the lesson by specific developed concepts. The results obtained showed that the use of the augmented reality mobile application increased the learning motivation of students. It showed an increase in the level of attention by 17%, the level of relevance by 15%, the level of confidence and satisfaction by 14%.

Keywords: augmented reality, physics, education, ARCS, mobile application.

© К. Мухтарқызы*, Г.М. Абильдинова, 2023

Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

E-mail: kausar_m94@mail.ru

ТОЛЫҚТЫРЫЛҒАН ШЫНАЙЫЛЫҚ МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАЛАРЫНЫҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ МОТИВАЦИЯСЫНА ӘСЕРІ

Аннотация. Білім берудегі толықтырылған шынайылықты (AR) қолдану бойынша зерттеулердің дамуы әлі бастапқы кезеңде, демек білім беру саласындағы AR әсері мен салдары туралы зерттеулер жеткіліксіз. Бұл зерттеудің мақсаты AR мобильді қосымшасының оқушылардың оқу мотивациясына әсерін анықтау. Осы мақсатта Астана қаласы әкімдігінің «Шейх Тәмиб бен Хамад әл-Тәни атындағы №85 мектеп-лицей» ШЖҚ МКК оқушыларының физика пәнін оқуға деген мотивациясына әсерін өлшеу және түсіну бойынша зерттеу жұмыстары жүргізілді. AR технологиясының оқушылардың оқу мотивациясына әсерін арнайы қарастырған алдыңғы зерттеулерді ескере отырып толықтырылды. Мотивацияны оқыту контекстінде түсіндіру үшін ішкі мотивация теориясы пайдаланылды. Назар аудару (зейін), өзектілік, сенімділік және қанағаттану (ARCS) моделін ескере отырып сауалнама жүргізілді. Сауалнама сұрақтары мотивациялық деңгейді анықтауға арналған ARCS моделі бойынша құрылды. Осы зерттеу жұмысына арнайы EdLab мобильді қосымшасы дайындалды. Мобильді қосымша 8-сынып физика пәні “электр тогы” тарауына арнап құрылған. Зерттеуде AR мобильді қосымшасын пайдаланғанға дейінгі және кейінгі оқушылардың оқу мотивациясындағы айырмашылықтары қарастырылды. Барлығы 68 оқушы AR негізінде жасалған EdLab мобильді қосымшасын пайдаланды. Оқушылар зертханалық жұмысқа дейін және кейін сауалнама толтырды. Сауалнама Google Forms-та алынып, оқушылардың сабақ басталғанға дейінгі және кейінгі мотивациялық деңгейі салыстырылып, нақты тұжырымдамалар жасалынды. Алынған нәтижелер AR мобильді қосымшасын пайдалану оқушылардың оқу мотивациясын арттырғанын көрсетті. Назар аудару (зейін) деңгейінің 17%, өзектілік деңгейінің 15%, сенімділік және қанағаттану деңгейлерінің 14% артқанын көрсетті.

Түйін сөздер: толықтырылған шынайылық, физика, білім беру, ARCS, мобильді қосымша.

© К. Мухтарқызы*, Г.М. Абильдинова, 2023

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан.
E-mail: kausar_m94@mail.ru

ВЛИЯНИЕ УЧЕБНЫХ МОБИЛЬНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ ДОПОЛНЕННОЙ РЕАЛЬНОСТИ НА МОТИВАЦИЮ УЧЕНИКОВ ВО ВРЕМЯ УРОКА

Аннотация. Исследования по использованию дополненной реальности (AR) в образовании все еще находятся на начальной стадии, поэтому исследований влияния и последствий AR в образовании недостаточно. Целью данного исследования является определение влияния мобильного приложения дополненной реальности на учебную мотивацию учеников. С этой целью было проведено исследование по измерению и пониманию влияния мотивации учащихся «Школы-лицея №85 шейха Тамима бин Хамад аль-Тани» г. Астаны на изучение физики. Он был дополнен с учетом предыдущих исследований, в которых специально изучалось влияние технологии дополненной реальности на учебную мотивацию учащихся. Теория внутренней мотивации использовалась для объяснения мотивации в контексте обучения. Опрос проводился с учетом модели «Внимание, релевантность, уверенность и удовлетворение» (ARCS). Вопросы анкеты были взяты по модели ARCS для определения мотивационного уровня. Для данной исследовательской работы было подготовлено специальное мобильное приложение EdLab. Мобильное приложение создано для предмета физики 8 класса «Электричество». В исследовании изучались различия в учебной мотивации учеников до и после использования мобильного приложения AR. Всего в данном исследовании приняли участие 68 учеников, которые заполняли анкеты до и после лабораторных работ. Анкета заполнялась в Google Forms, сравнивался уровень мотивации учащихся до и после урока, вырабатывались конкретные концепции. Полученные результаты показали, что использование мобильного приложения дополненной реальности повысило учебную мотивацию учеников. Он показал повышение уровня внимания (внимания) на 17%, уровня релевантности на 15%, уровня уверенности и удовлетворенности на 14%.

Ключевые слова: дополненная реальность, физика, образование, ARCS, мобильное приложение.

КІРІСПЕ

Білім беруде толықтырылған шынайылықты (AR) қолдану зерттеудің маңызды бағыты болып табылады (Sirakaуа, 2018). AR нақты уақыттағы өзара

әрекеттесуді жеңілдету үшін нақты ортаға виртуалды нысандарды қосуға мүмкіндік береді (Martín-Gutierrez, 2015). Білім беруде AR қолдану бойынша әлі зерттеудің ерте сатысында қалуда және білім беру саласында AR бойынша зерттеулер саны өте аз (Ақсауы, 2017).

AR қолдану қазіргі таңда өте қолжетімді, себебі ол арнайы жабдықты қажет етпейді және оны мобильді құрылғыларда оңай пайдалануға болады. Қазір адамдардың көпшілігі мобильді құрылғыларға ие және пайдаланушылар саны қарқынды түрде артуда, ал бұл AR-ге көбірек қол жеткізуге мүмкіндік береді (Sirakaya, 2018). Мобильді технологиялар саласындағы жетістіктердің арқасында мобильді AR қосымшаларының мүмкіндіктерінде артты (Di Serio, 2013).

AR мобильді қосымшаларын білім беруде қолдану оқушылардың оқуға деген ынтасын арттырады және академиялық үлгерімін жақсартуға көмектеседі (Lin, 2013). Білім берудегі AR әлеуетін зерттеу қазіргі таңдағы басты зерттеу бағыттарының бірі болып табылады және AR оқушылардың оқу мотивациясын арттыруға арналған заманауи технологиялардың бірі ретінде есептелуде (Di Serio, 2013). Осы тұжырымдаманы дәлелдеу мақсатында бізде оқушылармен AR мобильді қосымшасын сабақ барысында қолданып, зерттеу жұмысын жүргізіп көрдік. Зерттеуіміздің басты мақсатыда оқу процесінде оқушылардың сабаққа деген мотивациясын арттыра отырып оқу үлгерімін жақсарту болып табылады. Мақалада білім беруде AR қолданумен байланысты тұжырымдамалық негіз және теориялық модель ұсынылған. Әдістемелер егжей-тегжейлі талқыланып, зерттеу нәтижелері көрсетілген. Соңында, оның салдары, сондай-ақ болашақ зерттеулердің мүмкіндіктері туралы қысқаша баяндалады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

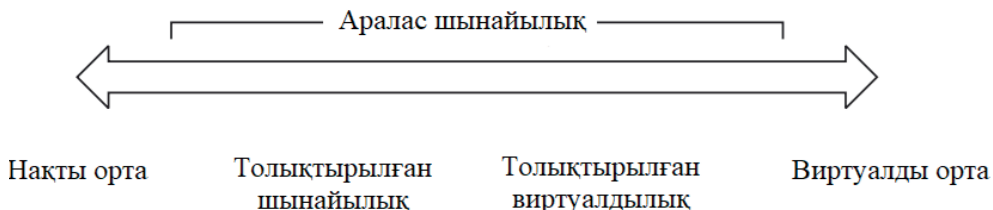
Зерттеу жұмысын жүргізу үшін 2013 және 2022 жылдар аралығында жарияланған әдебиеттерге шолу жасалды, сілтеме берілген журналдарға критерийі ретінде Google Scholar H-5 индексі пайдаланылды (Васса, 2014).

AR нақты және виртуалды әлемді біріктіреді, нақты уақыт режимінде компьютерде жасалған виртуалды нысандармен нақты әлемді толықтырады (Budiman, 2016).

Ең жиі қабылданған анықтамалардың біріне сәйкес, AR үш негізгі талаптары бар технология деп айтылады: нақты ортадағы нақты және виртуалды объектілерді біріктіру, нақты және виртуалды объектілерді бір-бірімен теңестіру және нақты уақыттағы өзара әрекеттесу (Billinghurst, 2015). Нақты және виртуалды элементтерді біріктіру тәсілдерінің таксономиясы болып табылатын Милграмның аралас шынайылық континуумы бар (сызба 1). Континуум толығымен нақты ортадан толық виртуалды ортаға дейін ауытқиды (Wu, 2013). Осы континуум негізінде аралас шынайылықты нақты және виртуалды объектілер біріктірілген жағдай ретінде анықтауға болады. AR 1-сызбада көрсетілгендей континуумның нақты ортасының соңына жақынырақ орналасады. AR көп шынайылықты қамтитын аралас шынайылық

технологиясы ретінде қарастырылуы мүмкін, өйткені бұл технология виртуалды мазмұнмен өзара әрекеттесуге мүмкіндік беретін пайдаланушының нақты ортасындағы виртуалды нысандарды қамтиды (Solak, 2015). Мобильді AR жағдайында технология смартфон камерасы арқылы нақты әлемге сандық элементтерді қосуды қамтиды.

Сызба 1. Милграмның аралас шынайылық континуумы

Қазіргі таңда көптеген адамдар мобильді құрылғыларға ие, сондықтан AR-ге оңай қол жеткізе алады. Оқыту үшін AR пайдалану мобильді технологияның жетістіктері мен смартфондарды пайдаланудың артуы арқасында мүмкін болды. Смартфондар мен планшеттер жылдам процессорлардың, графикалық аппаратураның және түрлі борттық сенсорлардың арқасында AR тәжірибесін жеңілдету үшін өте қолайлы (Pelet, 2017).

AR нақты әлеммен өзара әрекеттесудің жаңа тәсілдерін ұсынады және толығымен нақты немесе виртуалды әлемде мүмкін болмайтын тәжірибелерді жасай алады. Ол нақты және виртуалды нысандарды біріктіретін иммерсивті гибриді оқыту орталарын жасаудың бірегей мүмкіндігіне ие (Ақсауыт, 2017). AR технологиялары пайдаланушыларға нақты әлемде мүмкін емес ғылыми құбылыстарды, мысалы, белгілі бір химиялық реакцияларды сезінуге мүмкіндік береді, бұл оқушыларға қолжетімсіз тақырыпты жеңіл және қауіпсіз түрде қолжетілімдікті береді. AR арқылы виртуалды объектілерді манипуляциялау және нақты әлемде байқау қиын құбылыстарды бақылауды жеңілдетуге болады (Pektas, 2016).

Технологиялар дамыған оқыту орталары арқылы оқушыларды дамытатын дағдылар мен білімдерді AR технологиясы арқылы тиімдірек дамытуға болады. Бірнеше ақпарат көздерін біріктіру арқылы танымдық жұмыс жүктемесін азайтуға болады. AR жоғары интерактивті тәжірибені қамтамасыз етеді және оқушының шынайы белсенділігін, интерактивтілігін және шынайылықтың жоғары деңгейін құра алады. Оқыту процесінде әлеммен өзара әрекеттесу маңызды және шынайылықтан бөлек, AR осы өзара әрекеттесуді жеңілдетудің ең жақсы тәсілдерінің бірі болып табылады (Wei, 2015).

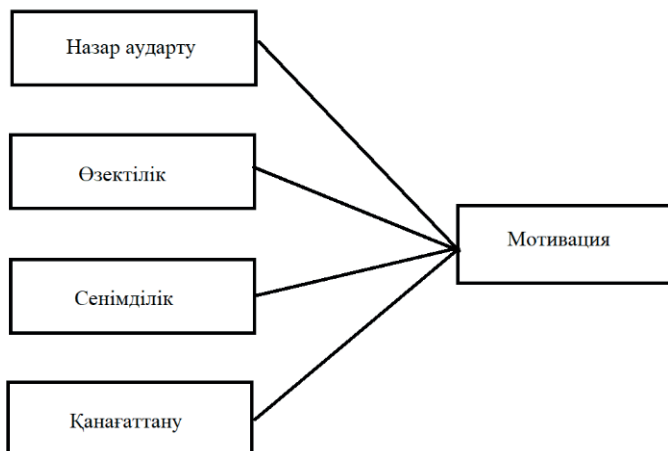
«Мотивация білім алушылардың неліктен күш салуға шешім қабылдағанына, қандай да бір әрекетті қаншалықты ұзақ ұстауға дайын екендігіне, оны орындауға қаншалықты тырысатынына және олардың әрекетке қаншалықты байланысты екеніне жауап беретін қуат көзін береді» (Di Serio, 2013). Мотивация

— оқушының оқу ортасына қатысуға ұмтылысы. Мотивация оқушыларға оқуға күш салу және оқу үлгерімін арттыру үшін қажет, өйткені мотивация оқу процесінде маңызды рөл атқарады. Оқушылардың ынтасын арттырудың маңызды факторы оқудың тиімді стратегияларын қолдану болып табылады. Мотивация өзін-өзі реттейтін оқуды ынталандыру және қолдау үшін маңызды, бұл көбінесе оқу үлгерімін жақсартуға әкеледі. Академиялық мотивациясы бар оқушылар ынтасыз оқушылармен салыстырғанда тапсырмаларды орындауға, қатысуға, табандылық пен күш жұмсауға бейім. Мотивацияның болмауы оқушының үлгерім деңгейіне үлкен кедергі болуы мүмкін.

Ішкі мотивация теориясы мотивацияны оқу контекстінде түсіндіреді. Ішкі мотивацияға әсер ететін негізгі факторлар қиындық, қызығушылық, бақылау және қиял. Оқу мотивациясын қолдау үшін ерік күші мен оң көзқарас қажет. Ішкі мотивация оқушылардың сыртқы қысымсыз немесе сыртқы марапаттарды күтпей-ақ академиялық қызметке қатысуға итермелеуі. Зерттеулер AR оқушылардың мотивациясына тұрақты оң әсер етуі мүмкін екенін көрсетті. Олардың ғылымды меңгерудегі мотивациясын ерекше арттыра алатынын дәлелдейтін зерттеулерде бар. Оқушылардың мотивациясының жоғарылауы негізінен AR технологиясының көмегімен ұсынылған қызығушылық, қиял және бақылау элементтері, өйткені оқушылардың мотивациясы тартымды немесе ынталандыратын орта немесе оқу материалын пайдалану арқылы тікелей әсер етеді (Gopalan, 2017).

Джон Келлер ұсынған ARCS (2-сызбада көрсетілгендей) “Attention-назар, Relevance-өзектілік, Confidence-сенімділік және Satisfaction-қанағаттану” мотивациялық дизайн моделі AR технологиясының оқушылардың оқуға деген ынтасына әсерін түсіну үшін қолданылды. ARCS моделіне сүйене отырып, AR технологиясының дизайны арқылы оқушылардың назарын аудара отырып, технологияны қолдануға деген сенімділігін арттырып, қолданғаннан кейін алған білімге деген өзіндік қанағаттанушылық сезімін ұялату болды (Lin, 2013).

Сызба 2. Келлердің ARCS мотивациялық дизайн моделі

ARCS мотивациялық дизайн моделі AR технологиясының оқушылардың оқуға деген ынтасына әсерін түсіну үшін қолданылды. Оқушылардың оқу мотивациясына әсерін AR мобильді қосымшасын қолданар алдында және одан кейін алынған сауалнама нәтижелері арқылы салыстырылды.

Сауалнамаға Астана қаласы №85 мектеп-лицейінің 8-сынып оқушылары қатысты. Сауалнама AR мобильді қосымшасын қолданғанға дейін және кейін алынды. Зерттеу жүргізу үшін арнайы рұқсат басшылықтан және физика пәні мұғалімінен алынды.

Зерттеу жұмысына жоспар құрылып, қатысушылар зерттеу жоспарына сәйкес бақылау және тәжірибелік топтарға бөлінді. Оқу бағдарламасына сәйкес оқушылар физика сабағында AR бойынша жасалған EdLab мобильді қосымшасын қолдану арқылы «электор тогы» тарауына зертханалық жұмыс жасады. Осы зерттеуге дейін сынып ешқандай AR мобильді қосымшаларын сабақта қолданбаған. Сандық деректер қолданылғанға дейін және қолданғаннан кейін алынған сауалнама нәтижелері бойынша жинақталды.

Зерттеу құралдары ретінде AR негізінде жасалған EdLab мобильдік қосымшасы мен Google Forms қолданылды. Қолданар алдында сауалнамадағы барлық сұрақтар оқушылардың жас ерекшеліктері мен оқулыққа байланыстырылып алынды. Осы зерттеуде пайдаланылған мобильді қосымша физика сабағындағы «электор тогы» тарауына арнап арнайы жасалды.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ МЕН ОЛАРДЫ ТАЛҚЫЛАУ

Астана қаласындағы №85 мектеп-лицейінің 8-сынып оқушылары EDLAB қосымшасының пилоттық демонстрациясына сынақ субъектісі ретінде пайдаланылды. 68 оқушы қатысты. Оқушылардың оқу үлгерімі туралы мәліметтер сынып жетекшісінен алынды. Өнімділік деректері оқушылардың жынысы мен жасы сияқты сипаттамаларына тәуелсіз және мобильді қосымшаны (EdLab) пайдалану үшін ешқандай жүйелі ынталандырулар қарастырылмады.

AR сабақтарына арналған құрал Android планшетінде жұмыс істейтін AR қолданбасын қамтиды. «EdLab» қолданбасы Unity, C# және AR негізін пайдаланып Android Studio үшін жасалған. Қолданбадағы үлгілер 3D Max көмегімен жасалған. «EdLab» қосымшасының негізгі терезесі төрт опцияны құрайды: бастау, қолжетімді тақырыптар, нұсқаулық және авторлар. «Бастау» түймесін басқаннан кейін камера қосылады және физика кітабының арнайы беттеріне өту керек. Қолданба Қазақстандық мектептерде оқытылатын Кронгарт жазған физика оқулығымен үйлесімді. Оқушыларға «Электор тогы» тақырыбы бойына зертханалық жұмыс қосылған. Қосымшада оқушыларға жабдықты қосуға және планшеттеріндегі схемаларды аяқтауға мүмкіндік беретін демонстрациялық жаттығулар бар. «Қолжетімді тақырыптар» бөлімінде авторлар әзірлеген тақырыптар кітаптың анықтамалық беттерімен қатар берілген. Ережелер мен нұсқаулар «нұсқаулық» бөлімінде көрсетілген. «Авторлар туралы» бөлімінде әзірлеушілер туралы ақпарат және оқушылар сұрақтар қою және талқылауға қатысу үшін пайдалана алатын телеграм

тобына сілтеме бар. Ол сілтеме арқылы оқушы осы EdLab мобильді қосымшасын қолданатын басқада оқушылармен және авторлармен байланыса алады, қызықтырған сұрақтарына жауап алып, ұсыныстарын білдіре алады. Ал авторлар қолданушылар ұсынған ұсыныстар мен талаптарды қарастыра отырып қосымшаға жаңартулар енгізіп отырады.

Алынған эмпирикалық деректер Чианг қолданған әдістерге сәйкес талданды. Қолданғанға дейінгі және кейінгі сауалнаманың жалпы орташа мәні оқушылардың оқу мотивациясын салыстыру және мотивациядағы статистикалық маңызды айырмашылықтың болуын анықтау үшін пайдаланылды.

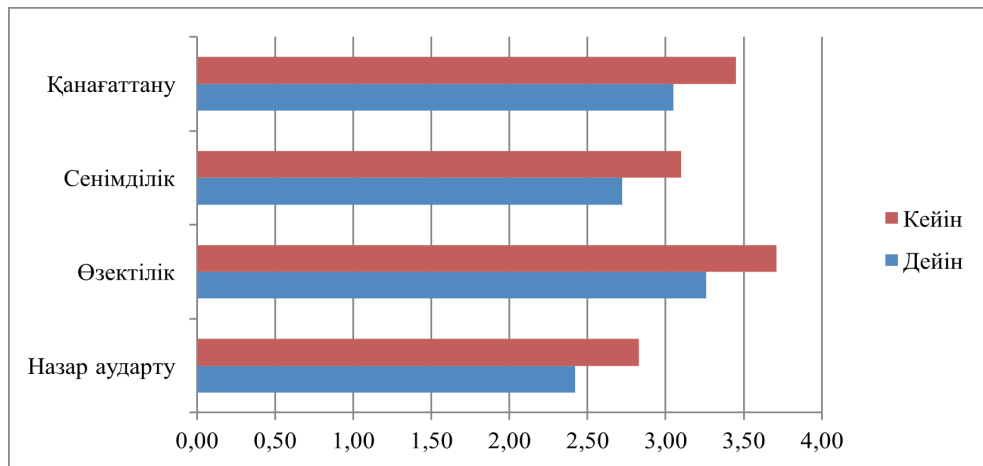
Кесте 1. ARCS мотивациялық деңгейін анықтайтын сауалнама сұрақтарының жіктелуі.

Назар аударту	Өзектілік	Сенімділік	Қанағаттану
2	6	1	5
8	9	3	14
11	10	4	21
12	16	7	27
15	18	13	32
17	23	19	36
20	26	25	
22	30	34	
24	33	35	
28			
29			
31			

ARCS мотивациялық дизайн моделін құру үшін сауалнама сұрақтары Тасним Хан, Кевин Джонстон және Жак Оффоддың ғылыми зерттеу жұмыстарынан алынды. Барлығы 36 сұрақ алынып олар төрт факторды (ARCS) қамтыды (кесте 1), Статистикалық маңызды айырмашылық мотивацияның төрт факторының әрқайсысында AR мобильді қосымшасын қолданудың қаншалықты әсер еткенін көрсетеді.

Пән мұғалімдері AR мобильді қосымшасы оқушылардың оқуға деген ынтасын жақсарғанын растады, өйткені ол «оқуды қызықты және интерактивті ете алады» және «оқудың «қызықты тәсілі»» бола алады. «Толықтырылған шынайылық оқушының оқуға деген ішкі мотивациясын жақсарта алады. Пән мұғалімі алдағы уақытта басқада зертханалық жұмыстарға AR мобильді қосымшаларын қолданғысы келетінін айттыр. Мұғалімдерге AR қосымша ресурс ретінде ұсынылды және AR «пайдалы және тартымды қосымша оқу ресурсы» ретінде қарастырады.

1-сурет. Оқушылардан EdLab мобильдік қосымшасын қолданғанға деңгейін және кейін алынған сауалнама нәтижелерін салыстыру

Google Forms-ты қолдана отырып ARCS мотивациялық деңгейін анықтайтын сауалнама сұрақтарын оқушылардан AR бойынша жасалған EdLab мобильдік қосымшасын қолданарға дейін және кейін алып нәтижелерді Microsoft Excel бағдарламасын пайдалану арқылы әрбір ARCS факторының орташа мәнін есептеді (1-сурет). Кестеге қарай отырып назар аудару, өзектілік, сенімділік және қанағаттану үшін орташа мәндер өскенін байқауға болады. Бұл AR мобильді қосымшасын пайдаланғанға дейінгі және одан кейінгі оқушылардың оқу мотивациясын салыстыруға мүмкіндік береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мобильді қосымшаларды тек оффлайн ғана емес онлайн оқу барысында да қолдана аламыз, AR мобильді қосымшалары үздіксіз білім беруге арналған құрал ретінде онлайн және оффлайн форматтағы кез-келген сабаққа арналған көмекші құрал бола алады. Оқытуды басқарудың жаңа жүйелерін құру және қашықтықтан білім беру процесінде ақпараттық технологияларды қолдану оқушылардың қызығушылығын арттыруға, ғылыми және шығармашылық дүниетанымды қалыптастыруға үлкен әсер етеді. Білім беру процесінде жаңа технологияларды пайдалану арқылы әлеуметтік дамудың жоғары тиімді стратегиясына көшуге, әлемдік білім беру кеңістігіне толыққанды енуге және халықаралық деңгейге шығуға үлкен әсерін тигізеді (Rakhmetov, 2022). Білім беру саласында AR технологиясын қолдану зерттеудің әлі бастапқы сатысында, сондықтан қосымша зерттеулер үздіксіз жүргізілуі қажет. Бұл зерттеу AR білім беру құралын пайдалану арқылы оқушылардың оқу мотивациясын өлшеу үшін жүргізілген алдыңғы зерттеулерді толықтырды. Болашақта әртүрлі пәндік салалардағы басқа құрылғыларды пайдалана отырып, оқу қызметін бағалау бойынша зерттеулерді тереңдету жоспарлануда, бұл білім берудегі

толықтырылған шынайылықты дамыту шекараларын одан әрі кеңейтеді. Зерттеуде AR мобильді құралдарының оқу үлгеріміне оң әсер еткенін көрсетті. Басты мақсат AR мобильді қосымшасы жаратылыстану пәндерде оқушылардың оқу мотивациясына әсерін бақылау және арттыру болды. ARCS үлгісіне негізделген зерттеу сұрақтары арқылы оқушылардың мотивация деңгейі анықталып, қосымшаны қолданғаннан кейінгі нәтижелермен салыстырылып нақты тұжырымдамалар қалыптасты. Оқушылар мобильді қосымшалар арқылы арнайы ортаны талап етпестен кез-келген уақытта зертханалық жұмыстарын жасай алады, үздіксіз білім беруді қанағаттандыра алды. Бұл оқушының практикалық дағдыларын жетілдіруге ықпал етеді. Осылайша, ол болашақ студент ретінде бәсекеге түсе алатын құзыретті түлектің қалыптасуына өз әсерін тигізеді.

REFERENCES

- Aққайыр М., and Аққайыр G. (2017) Advantages and challenges associated with AR for education: a systematic review of the literature, *Educational Research Review*. Vol. 20. Pp. 1–11. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2016.11.002> (in Eng.)
- Aққайыр M. and Аққайыр G., Pektas M. and Ocak M.A. (2016) AR in science laboratories: the effects of AR on university students' laboratory skills and attitudes toward science laboratories, *Computers in Human Behavior*. Vol. 57. Pp. 334–342. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.12.054> (in Eng.)
- Bacca J., Baldiris S., Fabregat R. (2014) AR trends in education: a systematic review of research and applications,” *Journal of Educational Technology and Society*. Vol. 17. No. 4. Pp. 133–149. Retrieved from: <http://hdl.handle.net/10256/17763> (in Eng.)
- Budiman R.D.A. (2016) Developing learning media based on AR (AR) to improve learning motivation, *Journal of Education*. Vol. 1. No. 2. Pp. 89–94. Retrieved from: <https://journal.stkipingsikawang.ac.id/index.php/JETL/article/view/45/26> (in Eng.)
- Billinghurst M., Clark A. and Lee G. (2015) A survey of AR, Foundations and Trends in Human-Computer Interaction. Vol. 8. Pp. 73–272. DOI: 10.1561/11000000049 (in Eng.)
- Di Serio A., Ibanez M.B. and Kloos C.D. (2013) Impact of an AR system on students' motivation for a visual art course. *Computers and Education*. Vol. 68. Pp. 586–596. DOI: 10.4236/ce.2019.107115 (in Eng.)
- Gopalan V., Abubakar J.A., Zulkifi A.N., Alwi A. and Mat R.C. (2017). A review of the motivation theories in learning. *AIP Conference Proceedings*. Vol. 1891. No. 1. DOI:10.31838/jcr.07.06.100 (in Eng.)
- Lin T., Duh H.B., Li N., Wang H. and Tsai C. (2013) An investigation of learners' collaborative knowledge construction performances and behavior patterns in an AR simulation system. *Computers and Education*. Vol. 68. Pp. 314–321. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.compedu.2013.05.011> (in Eng.)
- Mart'in-Gutierrez J., Fabiani P., Benesova W., Meneses M.D., and Mora C.E. (2015). AR to promote collaborative and autonomous learning in higher education, *Computers in Human Behavior*. Vol. 51. Pp. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2014.11.093> (in Eng.)
- Pelet J. (2017) *Mobile Platforms, Design, and Apps for Social Commerce*, Business Science Reference, Pennsylvania, Pa, USA. Retrieved from: <https://www.irma-international.org/book/mobile-platforms-design-apps-social/175875/> (in Eng.)
- Rakhmetov M., Sadvakassova A., Saltanova G. and Yessekenova A., Usage and effectiveness of educational platforms in Kazakhstan during the Covid-19 pandemic. *World Trans. on Engng. and Technol. Educ.*, 20, 3, 226-231 (2022).URL: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85136288448&origin=resultslist&sort=plf-f>. (in Eng.)
- Sirakaya M., Sirakaya D.A. (2018) Trends in educational AR studies: a systematic review. *Malaysian Online Journal of Educational Technology*. Vol. 6. No. 2. Pp. 60–74. DOI: <https://orcid.org/0000-0003-0634-5248> (in Eng.)

Solak E., Cakir R. (2015) Exploring the effect of materials designed with AR on language learners' vocabulary learning. *The Journal of Educators Online*. Vol. 12. No. 2. Pp. 50–72. Retrieved from: <https://eric.ed.gov/?id=EJ1068381> (in Eng.)

Wu H., Lee S.W., Chang H., and Liang J. (2013). Current status, opportunities and challenges of AR in education,”. *Computers and Education*. Vol. 62. Pp. 41–49. Retrieved from: <https://pressbooks.pub/learningenvironmentsdesign/chapter/ar-article-2/> (in Eng.)

Wei X., Weng D., Liu Y., and Wang Y. (2015) Teaching based on AR for a technical creative design course, *Computers and Education*, vol. 81, pp. 221–234. DOI:10.1016/j.compedu.2014.10.017 (in Eng.)

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 1, Number 401 (2023), 212-222
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.433>
UDC 539.92, 527.6

©M.Nurizanova¹, M. Skakov¹, Sh. Ramankulov², 2023

¹Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan;

²Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, Kazakhstan.

E-mail: makpal.nurizanova@gmail.com

THE STUDY OF THE FORMATION OF IDEAS OF FUTURE SPECIALISTS ABOUT TRIBOLOGY

Nurizanova Makpal – PhD student. Higher School of IT and Natural Science, Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan
E-mail: makpal.nurizanova@gmail.com.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8319-4928>;

Skakov Mazhyn – Doctor of physics-mathematical sciences. Professor, Higher School of IT and Natural Science. Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

E-mail: skakovmk@mail.ru. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3716-8846>;

Ramankulov Sherzod – Assoc. Prof., PhD. Department of Natural Science, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

E-mail: sherzod.ramankulov@ayu.edu.kz.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4786-942X>.

Abstract. The article deals with problems of studying the formation of ideas about the physical foundations of tribology in future specialists. The leading method of research at this stage was testing, which allowed us to assess the level of knowledge and abilities of each student with a certain probability. As part of the study, the initial level of knowledge of students in the field of tribology was determined. The article presents the results of the study and analysis. The testing showed a low level of basic knowledge of students in the field of tribology. For students of educational programs of physics of higher educational institutes, to solve specific problems of theoretical and experimental research, it is proposed a provision of additional study of the physical foundations of tribology in the educational program. It is also recommended a provision of appropriate methodology for training of future specialists, using interactive technologies. In particular, it suggested the building of

complex of laboratories for Surface Engineering and Tribology, where students will be able to gain skills in conducting experiments and analyzing results.

Keywords: physical fundamentals of tribology, friction, tribology, future physics teacher, professional cycle, professional training, scientific center.

© М.М. Нуризинова^{1*}, М.К. Скаков¹, Ш.Ж. Раманкулов², 2023

¹«Сарсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті»,
Өскемен, Қазақстан;

²«Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті»,
Түркістан, Қазақстан.

E-mail: makpal.nurizinova@gmail.com

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ ТРИБОЛОГИЯ ТУРАЛЫ ТҮСІНІКТЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫН ЗЕРТТЕУ

Аннотация. Мақалада болашақ мамандарда трибологияның физикалық негіздері туралы идеяларды қалыптастыруды зерттеу мәселесі қарастырылады. Осы кезеңдегі жетекші зерттеу әдісі тестілеу болды, бұл белгілі ықтималдықпен әр білім алушының білімі мен қабілеттерін бағалауға мүмкіндік берді. Зерттеу аясында студенттердің трибология саласындағы бастапқы білім деңгейі анықталды. Мақалада зерттеу нәтижелері мен талдау ұсынылған. Тестілеу студенттердің трибология саласындағы базалық білімінің төмен деңгейін көрсетті. Жоғары оқу орындарының физика білім беру бағдарламаларының студенттері үшін теориялық-эксперименттік зерттеудің нақты мәселелерін шешу бойынша білім беру бағдарламасында трибологияның физикалық негіздерін қосымша зерттеуді қарастыру ұсынылады. Сондай-ақ, интерактивті технологияларды пайдалана отырып, болашақ мамандарды даярлаудың тиісті әдістемесін әзірлеу және студенттер эксперименттер жүргізу және нәтижелерді талдау дағдыларын ала алатын «Беттік инженерия және трибология» орталығының базасында зертханалық (жобалау-зерттеу) жұмыстар кешенін дайындау ұсынылады.

Түйін сөздер: трибологияның физикалық негіздері, үйкеліс, трибология, болашақ физика мұғалімі, кәсіби цикл, кәсіби дайындық, ғылыми орталық.

© М.М. Нуризинова^{1*}, М.К. Скаков¹, Ш.Ж. Раманкулов², 2023

¹«Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова»,
Усть-Каменогорск, Казахстан;

²«Международный казахско-турецкий университет им. Ахмеда Ясави»,
Туркестан, Казахстан.

E-mail: makpal.nurizanova@gmail.com

ИССЛЕДОВАНИЕ СФОРМИРОВАННОСТИ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ О ТРИБОЛОГИИ

Аннотация. В статье рассматривается проблема изучения формирования представлений о физических основах трибологии у будущих специалистов. Ведущим методом исследования на данном этапе являлось тестирование, которое позволило с известной вероятностью оценить уровень знаний и способностей каждого студента. В рамках исследования был определен начальный уровень знаний обучающихся в области трибологии. В статье представлены результаты исследования и анализ. Тестирование показало невысокий уровень базовых знаний студентов в области трибологии. Для студентов образовательных программ физики высших учебных заведений по решению конкретных задач теоретико-экспериментального исследования предлагается предусмотреть в образовательной программе дополнительное изучение физических основ трибологии. Рекомендуется также разработать соответствующую методику подготовки будущих специалистов, используя, в частности, интерактивные технологии и подготовить комплекс лабораторных (проектно-исследовательских) работ на базе центра «Инженерии поверхности и трибология», где студенты смогут получить навыки проведения экспериментов и анализа результатов.

Ключевые слова: физические основы трибологии, трение, трибология, будущий учитель физики, профессиональный цикл, профессиональная подготовка, научный центр.

INTRODUCTION

It is known (Bharat Bhushan 2013) that the role and importance of tribology in various fields of science and technology has significantly increased over the past decade. Accordingly, the research activity of practically important aspects of tribology has also intensified. In particular, intensive work is being carried out in the field of surface engineering (Yonggang et al., 2020; Ashlie et al., 2021; Zhilkashinova et al., 2021, Buitkenov et al., 2020).

However, in our opinion, there are not enough studies in the available literature devoted to the formation of ideas of future specialists, in particular, teachers, in the field of modern tribology (Persson et al., 2020).

The educational process in a pedagogical university is subject to all those principles

and laws that are characteristic of the learning process in higher education in general, in particular, when preparing a future teacher, the principle of professional orientation should be observed in the study of all disciplines. Modern standards for secondary schools require special attention to the formation of students' ideas about the current level of development of science and technology. One of the most important features of science and technology at present is the development of tribology. Therefore, it can be argued that the study of tribological concepts and patterns in the courses of physical content in a pedagogical university meets the principle of professional orientation of training and can significantly influence the formation of the future teacher's knowledge of the methodological foundations of modern science.

The professional orientation of the educational process imposes special requirements on the content of training. Thus, within the framework of the competence approach, there are disciplines of the professional cycle, within which a qualified employee is trained, who is fluent in professional knowledge and oriented in related fields of activity, ready for constant professional growth, social and professional mobility. The professional cycle of disciplines includes general professional disciplines, disciplines of subject preparation of the invariant part, as well as special courses (variable part).

Training in the field of tribology is a purposeful process of training a future teacher to perform pedagogical activities related to the acquisition of knowledge and skills, values, and experience in the field of tribology by schoolchildren. Tribology is systematically connected with a variety of technical and scientific disciplines (mathematics, physics, biology, microelectronics, etc.), existing and developed technologies, and this specificity should be reflected in the educational process. Nevertheless, aspects of tribology seem promising to schoolchildren and students and arouse interest in studying in the field of natural and technical sciences. It is necessary to develop an educational strategy for the formation of modern ideas about innovative tribological topics in educational institutions of various levels of training, including to acquaint students and teachers with modern concepts of tribology, and to implement on this basis motivational, career-oriented, ideological opportunities for studying tribology issues. Tribologies have become very popular in academic circles in recent years, as well as in technical, classical and pedagogical universities, which can be explained by the urgent need for qualified personnel in this field and are truly becoming a key technology of the 21st century.

In connection with the above, the purpose of this work is to determine the level of formation of ideas of future specialists, including physics teachers, on the physical foundations of tribology.

MATERIALS AND METHODS

In the qualification study, the following classical methods were used in this work (Moen & Middelthon et al., 2015).

- theoretical methods: analysis of the literature on tribology and on the methodology;

- practical methods: test;
- methods of data processing and interpretation.

Thus, the leading method of research at this stage was testing, which allowed us to assess the level of knowledge and abilities of each student with a certain probability.

The minimum sufficient number of tasks is selected for the test, which allows you to determine the level and structure of readiness relatively accurately. The interpretation of the test results is carried out mainly based on the arithmetic mean and on the so-called percentage norms. This interpretation of test results is called normative-oriented. This technique helped to identify future specialists with different levels of understanding of tribology.

In February 2021 at the EKV named after S. Amanzholov, students of specialties were tested in order to identify the general structure and quality of knowledge from the field of «Tribology». The experiment involved students of:

1, 2, 4 courses of the specialty (6B01502) «Physics» (Bachelor's degree)

1-3 courses of the specialty (6B01509) «Physics-Computer Science»
(Bachelor's degree)

1-4 courses of the specialty (6B05303) «Nuclear Physics» (Specialist)

1-4 courses of the specialty (6B01402) «Professional training» (Bachelor's degree)

1-4 courses of the specialty (6B07101) «Materials Science and technology of new materials» (Bachelor's degree)

The test consisted of 32 questions of different levels of complexity, assuming a basic level of knowledge from the field of tribology. This level of knowledge can be acquired, for example, at school, from the media, popular science magazines and films, based on life experience and knowledge in related sciences.

The test questions are conditionally divided into 4 groups:

1. Questions of the basic level, assuming the presence of knowledge about the level of tribology and the corresponding concepts.

2. Questions that require logical thinking, the answers to which can be obtained by excluding incorrect options.

3. Questions involving the presence of knowledge from the field of tribology obtained at previous stages of training.

4. Questions that have a close connection with other related disciplines.

221 students are studying at the S. Amanzholov EKV in the specialties - physics, physics-informatics, nuclear physics, vocational training, materials science and technology of new materials. 216 students and 5 teachers-advisors took part in the survey. Table 1 shows the distribution of correct answers by the number of students in different groups.

Table 1 – Distribution of correct answers by the number of students in groups

	Specialty	Course	Number of students	Took part in the survey	Number of correct answers (Average per group)
1	Physics	1	10	10	14
		2	5	5	15
		3	8	8	16
		4	19	18	17
2	Physics-Computer Science	1	10	10	15,7
		2	14	13	14
		3	13	13	16
4	Nuclear Physics	1	16	1	13
		2	16	15	15,7
		3	14	14	14
		4	8	8	15
5	Materials science and technology of new materials	1	4	4	14
		2	17	16	16
		3	14	14	18
		4	7	7	20
6	Professional training	1	15	14	13
		2	9	9	15,7
		3	7	7	14
		4	15	15	15
				221	216

Table 2 –Analysis of correct answers

	Specialty	Course	The number of correct answers (Average per group)	of correct answers (in %)	On average in the specialty (in%)		
1	Physics	1	14	44	48%		
		2	15	46			
		3	16	50			
		4	17	52			
2	Physics-Computer Science	1			15,7	47	47%
		2			14	46	
		3			16	50	
4	Nuclear Physics	1			13	43	45%
		2			15,7	47	
		3			14	44	
		4			15	46	
5	Materials science and technology of new materials	1			14	43	52%
		2			16	50	
		3			18	56	
		4			20	62	
6	Professional training	1			13	43	45%
		2			15,7	47	
		3			14	44	
		4			15	46	

After calculating the correct answers, the results were analyzed (Table 2, Fig. 1).

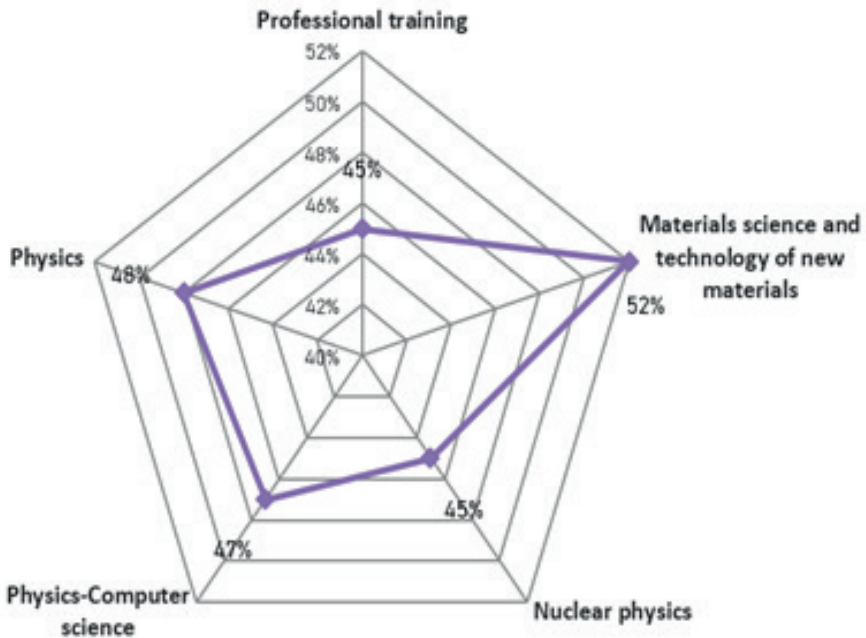

Figure 1. The number of correct answers in various specialties

The main task of the training experiment was to test the hypothesis put forward in the dissertation research. The participants of the training experiment were: 1. S. Amanzholov East Kazakhstan University; 2. International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi; 3. South Kazakhstan Pedagogical University.

A significant contribution to the training of a future physics teacher in the field of tribology can be made if students form an interest in the field of tribology. The highest level of development and manifestation of cognitive motivation is cognitive interest, which is a complex organic unity of intellectual and emotional-volitional processes that act as the motivating force of active learning. Interest is the basis on which the further structure of teaching concepts and phenomena of the field of tribology is built. If students have no interest in such an urgent area of modern science as tribology, then they cannot expect high knowledge and skills in this field. If there is an initial level of interest, in order to create better learning conditions, it needs to be increased. Different levels of interest: curiosity, curiosity, cognitive interest, theoretical interest.

However, the initial survey showed that the interest presented by the students is fragmentary, non-systemic in nature, corresponding to the level of curiosity or curiosity.

Table 11 presents the results of a survey of students to identify the level of initial interest in the topic tribology.

Table 11 – The results of the initial survey to identify the level of interest in the topic «Tribology» in 2020-2021

№	Level of interest	Percentage of respondents with the appropriate level of interest		
		South Kazakhstan Pedagogical University	Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University	Khoja Ahmed Yasawi international Kazakh-Turkish university
1	Lack of interest	3	0	2
2	The level of "curiosity"	55	34	27
3	The level of "curiosity"	13	34	40
4	The level of cognitive interest	15	13	16
5	Level of theoretical interest	14	19	15

After applying the methodology developed during the study, we also conducted a survey of students (Table 12). It is possible to note an increase in students' interest in the topic of tribology. If at the beginning of the training experiment, the level of interest in most of the respondents corresponded to «curiosity» and «curiosity», then after applying the methodology, a larger number of questionnaires testified to the levels of cognitive and theoretical interest.

Table 12 – The results of the final survey to identify the level of interest in the topic «Tribology»

№	Level of interest	Percentage of respondents with the appropriate level of interest		
		South Kazakhstan Pedagogical University	Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University	Khoja Ahmed Yasawi international Kazakh-Turkish university
1	Lack of interest	2	0	0
2	The level of "curiosity"	14	16	13
3	The level of "curiosity"	30	31	15
4	The level of cognitive interest	14	39	44
5	Level of theoretical interest	40	14	28

Based on the data of the ascertaining experiment and the data of the expert evaluation method, educational and methodological material was developed that allows to reveal the issues of tribological topics in the invariant part (at the level of examples of concepts and phenomena in the field of tribology) and the variable part (a special course on the physical foundations of tribology).

RESULTS AND DISCUSSION

The testing showed a low level of students' initial knowledge in the field of tribology. As a result of the experiment, difficult questions for students were identified. Taking into account the topics of these questions, the selection of material from the field of tribology was carried out and recommendations were formulated for additional study of the physical foundations of tribology at the next stage of training. The gaps in students' knowledge identified by the results of the survey can be filled in when studying the block of profile disciplines of the educational program in individual courses and, especially, within the framework of a special course on «The Physical Foundations of Tribology».

The authors continued their research on some issues of tribology, the theoretical part of the results of which are described in the textbook «Physical Foundations of Tribology» (Skakov et al., 2021) and the practical part helps to implement the research center «Surface Engineering and Tribology» at the S. Amanzholov EKVU. The Research Center «Surface Engineering and Tribology» was established on April 2, 2018 as part of the project on program-targeted financing of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan on the topic «Research and development of innovative technologies for obtaining wear-resistant materials for mechanical engineering products» (project implementation years 2018-2020). The Research Center is engaged in the development of innovative technologies based on resource-saving methods of surface modification and application of protective coatings to increase the wear resistance of mechanical engineering products subjected to intensive wear during operation. The mission of the Center is the development of tribology in Kazakhstan, the creation of high-tech developments in the field of surface engineering and the introduction of new developments in domestic industrial production.

The manual considers the structure, composition and properties of tribotechnical materials, including metals, alloys, polymers and polymer composite materials. It also considers, methods of structural modification and features of the structural–energy state and phase transformations during friction from the standpoint of a thermodynamic approach to assessing the structural-phase and stress-strain state of polycrystalline structures. The processes of self-organization during the friction of composite materials and the thermodynamics of the processes of friction and wear of metals and polymers are considered separately.

This textbook on the course «Physical fundamentals of tribology» occupies an important place among the core disciplines of the natural science cycle (physics, chemistry, physical materials science) in the educational programs of pedagogical and engineering-technical areas of higher professional education. It is intended for studying the theoretical part of the academic discipline, for practical (seminar) classes and independent work of students. In order to increase the efficiency of the educational process and motivate students, it is also recommended to use electronic educational resources (Talysheva et al., 2021). Tribophysics as one of the directions of physics studies the processes and phenomena developing in tribosystems, where

bodies contact under conditions of relative displacement. Tribophysics considers problems of thermodynamics, statistical physics, electrodynamics, kinetics and other problems that go beyond mechanics and materials science. The current stage of tribophysics development is characterized by a comprehensive approach to the study and cognition of phenomena and processes occurring on surfaces and in the surface layers of rubbing bodies, the use of highly effective physical, chemical and mathematical research methods.

In our opinion, to achieve this goal, there is an appropriate scientific research experimental base as part of the center for engineering and tribology and highly qualified personnel with academic degrees and titles, specialists in the field of tribology (Skakov et al., 2012)

This work was carried out within the framework of the grant financing project of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2021-2023 on the topic «Development and implementation of a highly effective technology for applying an anticorrosive coating based on ultrahigh molecular weight polyethylene» (IRN AR092259925 «Development and implementation of a highly effective technology for applying an anticorrosive coating based on ultrahigh molecular weight polyethylene»).

CONCLUSION

Thus, the analysis of the level of formation of ideas of future specialists, university students, including physics teachers, on the physical foundations of tribology allows us to state that there is a low level of knowledge in the field of tribology. To increase the level of competence of specialists, future teachers of physics in the field of tribophysics, it is recommended to solve the following tasks:

1. provide for additional study of the physical foundations of tribology in the educational program;
2. to develop an appropriate methodology for training future specialists, using, in particular, interactive technologies;
3. to develop a complex of laboratory (design and research) works on the basis of the center «Surface Engineering and Tribology», where students will be able to gain skills in conducting experiments and analyzing results.

REFERENCES

- Almira Zhilkashinova, Madi Abilev, Alexander Pavlov, Nadezhda Prokhorenkova, Mazhyn Skakov Alexander Gradoboev and Assel Zhilkashinova (2021), Ion-Plasma Spraying and Electron-Beam Treatment of Composite Cr-Al-Co-ZrO₂-Y₂O₃ Coating on the Surface of Ni-Cr Alloy. 11(3):321, <https://dx.doi.org/10.3390/coatings11030321> (in Eng.)
- Ashlie Martini, David L. Burris, Juliette Cayer-Barrioz, Nicholas D. Spencer (2021). Publishing Science in Tribology: The Past, Present and Future of Tribology Letters Tribology Letters 69:76, <https://doi.org/10.1007/s11249-021-01450-w> (in Eng.)
- Bhushan B. (2013). Principles and Applications of Tribology, Second Edition. Principles and Applications of Tribology. Second Edition. John Wiley and Sons. <https://doi.org/10.1002/9781118403020> (in Eng.)
- Buitkenov D., Rakhadilov B., Erbolatuly D., Sagdoldina Zh. (2020) Influence of Heat Treatment

on the Phase Composition and Microhardness of Coatings Based on Ti_3SiC_2/TiC , Key Engineering Materials. Vol. 839. Pp. 137-143. <https://dx.doi.org/10.4028/www.scientific.net/KEM.839.137> (in Eng.)

Moen K. & Middelthon A.L. (2015). Qualitative Research Methods. In Research in Medical and Biological Sciences: From Planning and Preparation to Grant Application and Publication. (Pp. 321–378). Elsevier Ltd. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-799943-2.00010-0> (in Eng.)

Persson B.N.J. (2000). Sliding friction, Physical principles and applications, Springer-Verlag Berlin Heidelberg XI. P – 516 (in Eng.)

<https://www.vku.edu.kz/kk?theme=vkgu>

Skakov M.K., Nurizinova, M.M. «Physical foundations of tribology» [Text] // Ust-Kamenogorsk: Publishing house of the VKU named after S. Amanzholov Berel. – 2021. P.210. (in Kz)

Skakov M., Bayatanova L., Sheffler M. (2012) Research of surface hardening influence on the microstructure, microhardness and wear resistance. 18CrNi3MoA-Sh steel. – Tribologia [Text] // Teoria i praktika. 2012. № 5. (245). P. 147 (in Eng.)

Talysheva I., Pegova K. & Khaliullina L. (2021). The Use of Electronic Educational Resources of the University as a Means of Increasing the Educational Motivation of Students. International Journal of Emerging Technologies in Learning, 16(1), 289–304, <https://doi.org/10.3991/IJET.V16I01.16799> (in Eng.)

<http://tribology.vkgu.kz/index.php/scientific/pages>

Yonggang MENG, Jun XU, Zhongmin JIN, Braham PRAKASH, Yuanzhong HU (2020) A review of recent advances in tribology Friction. 8(2): 221–300, <https://doi.org/10.1007/s40544-020-0367-2>. (in Eng.)

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE
REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 1, Number 401 (2023), 223-237
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.434>
УДК 37.026.1
МРПТИ 14.35.09

© A. Turkmenbaev¹, E. Abdykerimova¹, B. Kuanbayeva^{2*},
M. Rakhmetov^{2,3*}, 2023

¹Caspian university of technology and engineering named after Sh. Yessenov,
Aktay, Kazakhstan;

²Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan;

³L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

E-mail: olimpiada_kguti@mail.ru

EXPERIENCE IN THE USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Turkmenbayev Asset – Candidate of pedagogical sciences, professor, Caspian university of technology and engineering named after Sh. Yessenov

Has an H-index: 1 (Scopus), (Scopus ID: 57297372400), <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57297372400>. ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7401-6887>;

Abdykerimova Elmira – Candidate of pedagogical sciences, professor, Caspian university of technology and engineering named after Sh. Yessenov

Has an H-index: 1 (Scopus), (Scopus ID: 57454003400), <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57454003400>. ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1447-4077>;

Kuanbayeva Bayan – Candidate of pedagogical sciences, professor,
Kh. Dosmukhamedov Atyrau University

Has an H-index: 1 (Scopus), (Scopus ID: 57454215000), <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57454215000>. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0134-1379>;

Rakhmetov Maxot – doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University
Has an H-index: 1 (Scopus), (Scopus ID: 57851256100), <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57851256100>. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9745-6925>.

Abstract. The article discusses issues related to the use of information and communication technologies and computer models in explaining physical phenomena in the educational process. Didactic methods of conducting classes using

computer modeling on specific examples are considered. Computer models allow the user to control the behavior of objects on the monitor screen and conduct various physical experiments by changing the initial conditions of experiments. A method of explaining the phenomenon of the photoelectric effect using computer models is considered. The developed package of application programs allows students to study the structure of the atom, repeatedly demonstrate experiments on the monitor that could not be carried out in school conditions, change the time range of phenomena, replace the parameters and limits of the experiment within wide limits, dive deeper into the instrument and observe phenomena at the level of the microcosm. When working with the proposed package of application programs for the educational process, students get the opportunity to use computer multimedia tools as efficiently as possible, and on the screen, along with theoretical material, they see illustrative images, diagrams and dynamics of the phenomenon. In the course of the study, it was found that the use of computer models of physical phenomena and processes in the learning process allows students to develop intellectual abilities, deepen knowledge, improve skills in working with various software environments, understand the mechanisms of physical phenomena, understand processes invisible to the eyes, processes that are practically impossible in life. Based on the results of the study, recommendations are given on the use of computer models in teaching the chapters «The structure of the atom, atomic phenomena» and «Atomic nucleus». The results showed that teachers enthusiastically embraced information and communication technologies.

Keywords: physics, information and communication technologies, computer modeling, software for computer modeling, the phenomenon of photoelectric effect.

© А.Б. Туркменбаев^{1*}, Э.А. Абдыкеримова¹, Б.У. Куанбаева²,
М.Е. Рахметов^{2,3}, 2023

¹Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау, Қазақстан;

²Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан;

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.
E-mail: olimpiada_kguti@mail.ru

БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІ

Аннотация. Мақалада білім беру үдерісінде физикалық процестер мен құбылыстарды түсіндіруде ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мен компьютерлік модельдерді қолдануға байланысты мәселелер қарастырылған. Нақты мысалдарға компьютерлік модельдеуді қолдана отырып, сабақтарды өткізудің дидактикалық әдістері қарастырылған. Компьютерлік модельдер қолданушыға эксперименттердің бастапқы шарттарын өзгерту арқылы

физикалық шамалардың арасындағы тәуелділіктердің негізінде процестерді басқаруға және әртүрлі физикалық тәжірибелер жүргізуге мүмкіндік береді. Компьютерлік модельдерді қолданып фотоэффект құбылысын түсіндіру жолы қарастырылған. Жасақталған қолданбалы бағдарламалар пакеті оқушыларға атом құрылысы туралы түсініктің даму тарихын зерделеуге, мониторда мектеп жағдайында жасап көру мүмкін болмайтын эксперименттерді қайталап көрсетуге, құбылыстың уақыттық ауқымын өзгертуге, экспериментті өткізудің параметрін және шегін кең ауқымды шекте алмастыруға, физикалық приборлардың ішіне тереңірек үңіліп, микроәлем деңгейіндегі құбылыстарды байқауға мүмкіндік жасайды. Білім беру үдерісіне ұсынылып отырған қолданбалы бағдарламалар пакетімен жұмыс жасаған кезде оқушылар компьютердің мультимедиялық құралдарын барынша тиімді пайдалануға мүмкіндік алады, ал экранда теориялық материалдармен қатар иллюстрациялық бейнелер, диаграммалар және құбылыстың динамикасын көреді. Зерттеу барысында физикалық құбылыстар мен процестердің компьютерлік модельдерін оқу үдерісінде қолдану оқушылардың зияткерлік қабілеттерін дамытуға, білімдерін тереңдетуге, әртүрлі бағдарламалық орталармен жұмыс істеу дағдыларын жетілдіруге, физикалық құбылыстардың өту механизмдерін, көбінесе адам көзіне көрінбейтін процестерді, ал кейбір жағдайларда іс жүзінде және өмірде мүмкін емес процестерді түсінуге мүмкіндік беретіндігі анықталды. Зерттеу нәтижелері негізінде «Атом құрылысы. Атомдық құбылыстар» және «Атом ядросы» тарауларын оқытуда компьютерлік модельдерді қолдану бойынша ұсыныстар берілді. Нәтижелер мұғалімдердің ақпараттық-коммуникациялық технологияларды жақсы қабылдағанының айқын көрінісін көрсетті.

Түйін сөздер: физика, ақпараттық–коммуникациялық технологиялар, компьютерлік модельдеу, компьютерлік модельдеуге арналған бағдарламалық құралдар, фотоэффект құбылысы.

© А.Б. Туркменбаев^{1*}, Э.А. Абдыкеримова¹, Б.У. Куанбаева²,
М. Рахметов^{2,3}, 2023

¹Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Ақтау, Казахстан;

²Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, Атырау, Казахстан;

³Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан;

E-mail: olimpiada_kguti@mail.ru

ОПЫТ ПРИМЕНЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы, связанные с использованием информационно-коммуникационные технологии и компьютерных моделей в объяснении физических явлений в образовательном процессе. Рассмотрены

дидактические методы проведения занятий с использованием компьютерного моделирования на конкретных примерах. Компьютерные модели позволяют пользователю управлять поведением объектов на экране монитора и проводить различные физические эксперименты, изменяя исходные условия экспериментов. Рассмотрен способ объяснения явления фотоэффекта с помощью компьютерных моделей. Разработанный пакет прикладных программ позволяет учащимся изучать строение атома, многократно демонстрировать на мониторе эксперименты, которые невозможно было бы провести в школьных условиях, изменять временной диапазон явлений, заменять параметры и пределы проведения эксперимента в широких пределах, глубже погружаться в инструмент и наблюдать явления на уровне микромира. При работе с предлагаемым пакетом прикладных программ для образовательного процесса учащиеся получают возможность максимально эффективно использовать мультимедийные средства компьютера, а на экране наряду с теоретическим материалом видят иллюстративные изображения, диаграммы и динамику явления. В ходе исследования было установлено, что применение компьютерных моделей физических явлений и процессов в процессе обучения позволяет развивать интеллектуальные способности учащихся, углублять знания, совершенствовать навыки работы с различными программными средами, понять механизмы физических явлений, понять процессы невидимые для глаз, процессы которые практически невозможны и в жизни. На основании результатов исследования даны рекомендации по использованию компьютерных моделей при обучении главам «Строение атома, атомные явления» и «Атомное ядро». Результаты показали, что учителя с энтузиазмом восприняли информационно-коммуникационные технологии.

Ключевые слова: физика, информационно-коммуникационные технологии, компьютерное моделирование, программные средства для компьютерного моделирования, явление фотоэффекта.

ҚІРІСПЕ

Бүгінгі таңда мектептегі білім беру болашағы қоғамдағы ғылыми техниканың дамуы мен модернизациясының динамикалық тенденциясымен, білім беруді ғылыми интеграциялауға деген ұмтылыспен, қоғамда жинақталған және үнемі өсіп келе жатқан білімнің үлкен көлемімен анықталады.

Физика пәні баршаға белгілі жаратылыстану ғылымдарының ішінде өндірістегі техниканы автоматтандыруға, модернизациялауға жақын. Физика ғылымы оқушыларды тәрбиелеуде, зияткерлік қабілеттерін дамытуда ерекше орын алады. Өзін-өзі тануды арттыру және қоғамдық өмірге белсенді қатысу үшін оқушылар алынған ақпаратты жылдам өңдеуі, талдауы, құрылымдауы және пайдалануы керек. Модернизация жағдайында зерттеудің көптеген салалары басқа пәндермен «шектесетін» физиканың рөлі артады, ол адам үшін өмірлік маңызды мәселелер мен міндеттерді шешеді (жасыл энергия, қоршаған органы қорғау және т.б.), оларды шешудің тиімді әдістері мен тәсілдерін жасауға

мүмкіндік береді. Бұл процестің негізінде функционалды сауаттылық жатыр, өйткені ол адамның өмір мен қызметтің әртүрлі салаларындағы практикалық білім негізінде стандартты емес практикалық мәселелерді шешу қабілетін дамытады. Бұл тұрғыда физиканы оқыту оқушылар арасында функционалды сауаттылықты дамытуға бағытталуы керек.

Көптеген ғалымдардың пікірлерінше, функционалды сауаттылық – бұл тұлғаның жаратылыстану ғылымдарына қатысты мәселелер бойынша белсенді азаматтық ұстанымға ие болу қабілеті және оның жаратылыстану ғылымдарына қызығушылық танытуға дайындығы (Sirakaya, 2017). Функционалды сауаттылықтың қалыптасуы көбінесе бізді қоршаған әлемдегі физикалық процестер мен құбылыстарды түсіну үшін жаратылыстану білімдерін пайдалану дағдыларын қалыптастыратын эксперименттік тапсырмалар арқылы жүреді. Алайда, қазіргі уақытта оқушылардың физикаға деген қызығушылығы және олардың жаратылыстану ғылымдары бойынша алатын білім сапасы төмендеді. Оның негізгі себептерінің бірі - физиканы оқыту әдістерінің әлемде болып жатқан өзгерістермен өмірдің талабына бейімделе алмауы (Shalashova, 2018).

Мектеп физикасы білімнің классикалық түрімен қатар заманауи қазіргі ғылыми даму кезеңдеріне сәйкес келетін жаңалықтарды да қамтиды. Соңғыларына нанотехнологияға, атомдарға, ядроларға және кванттық физикаға қатысты материалдар кіреді. Бұл материалдар қазіргі физика білімінің негізін құрайды, дүниенің біртұтас физикалық көрінісін беруде, ғылым мен техниканы дамытып, жаңа технологияларды игеруде маңызды рөл атқарады. Алайда, мектепте физиканың «атомдық және ядролық» бөлімдерін оқытуда көптеген дидактикалық және әдіснамалық қиындықтар туындайды. Ең бастысы - атомдық және ядролық құбылыстарды оқыту әдістемесін қамтиды. Мектепте атомдық және ядролық деңгейлерде физикалық құбылыстарға нақты визуалды эксперименттер жүргізу мүмкін емес. Университет студенттері үшін де өндірісте пайдаланылатын қондырғыларда (ядролық реакторлар, үдеткіштер және т.б.), ғылыми орталықтарда қазіргі заманғы күрделі физикалық процестерді көрсету және олардың жұмыс ұстанымын нақтылау көптеген проблемаларды тудырады. Бұл мәселелерді шешудің нақты әдістерінің бірі – ақпараттық және коммуникациялық технологияларды қолдана отырып, атомдық және ядролық құбылыстарды компьютерлік модельдеу.

Орта мектепте қарастырылатын күрделі физикалық құбылыстардың компьютерлік модельдерін құрып, солардың негізінде физиканы оқытудың жаңа ақпараттық технологиялық әдістемесін жасау, сөйтіп оқу үдерісінің тиімділігін арттыру көкейкесті проблемаға айналып отыр.

Мектептегі білім беруді компьютерлендіру әлеуметтік-экономикалық, теориялық және практикалық сипаттағы негізгі мәселелерді шешуге жол ашты. Демек, ғылыми техниканың қарқынды даму жағдайында білімді және білікті таланттарды дамыту үшін оқушыларды оқытудың жаңа әдістерін енгізу қажет.

Бұл мәселелерді шешудің негізгі жолы – білім беру үдерісіне ақпараттық коммуникациялық технологияларды қолдану. Өйткені, ақпараттық мәдениет

негізінде болашақ мамандарды даярлау оқушылардың заманауи компьютерлік құралдармен жұмыс істейтіндігімен және оны жақсы меңгеретіндігімен тығыз байланысты.

Орта мектептерде ақпараттық коммуникациялық технологияларды қолдану білім беру теориясы мен мектеп практикасында жаңа ғылыми сұрақтар туғызды. Осыған байланысты көптеген ғалымдар мен әдіскерлер білім беру жүйесінде ақпараттық коммуникациялық технологияларды сапалы және тиімді пайдалану бойынша теориялық және әдіснамалық зерттеулер жүргізуде (Васса, 2018).

Зерттеушілер оқу үдерісі үшін арнайы әзірленген немесе келісілген педагогикалық бағдарламалық құралдарды оқушылардың бірлесе әрекет етуіне үйрететін оқыту құралы деп есептеп, зерттеу нысандарын өзгерту және қайта көрсету тек ақпараттық коммуникациялық технологиялар көмегімен оқу үдерісінде ғана жүзеге асырылуы мүмкін деген қорытындыға келді (Pelet , 2017).

Оқу үдерісіндегі ақпараттық коммуникациялық технологиялардың негізгі мәні: зерттеу нысаны және оқыту құралы түріндегі екі бағытта қарастырылады:

- білім, біліктілік, дағды мен ақпараттық сауаттылықты меңгеру;
- ақпараттық коммуникациялық технологиялар оқу үдерісінің тиімділігін жоғарылататын дидактикалық оқыту құралы (Wu, 2021) .

Ақпараттық коммуникациялық технологиялар көмегімен физикалық процестер қозғалыспен лайықталып жасалса, онда ол көрнекілікті жақсартып, оны дәйекті және өзекті ететіндіктен, оқушылар зерттейтін ақпараттың мазмұнын тереңірек және мағыналы түсінеді.

Дидактикада көрнекілік ұстанымы нақты объектілер мен кескіндерді, сондай-ақ динамикалық модельдерді статикалық қолдау ретінде түсіндіріледі. Осылайша, жаңа ақпараттық технологиялар негізінде жаңа білімді интерпретациялау, компьютерлік мониторлардағы қозғалмалы кескіндерді қолдана отырып визуализация оқыту мен білім беру әдістемесінің, соның ішінде физиканы оқыту әдістемесінің жаңа тиімді бағыттарын ашады.

ЗЕРТТЕУ МАТЕРИАЛДАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІ

Физикалық заңдар мен құбылыстарды түсіндіру үшін оқу үдерісінде модельдерді қолдану өте тиімді. Модельдеу оқыту ұстанымдарын, ғылымилығын және оқу жүйесінің бірізділігін жүзеге асырады. Сонымен қатар, оқу қарекетінің әдістері зерттеу жұмысының әдістемесімен үйлеседі.

Қазіргі уақытта сынаптың зиянды әсері бар құрылғылар мектептің құрал жабдықтарынан шығарылды, электронды сәуленің қасиеттерін көрсетуге арналған электронды сәулелік түтіктер жасалмайды және қуатты рентген түтікшесін пайдалануға тыйым салынады. Мұның бәрі оқудағы қиындықтарды күшейтті.

Бірақ өздеріңіз білетіндей, тіпті ең қызықты оқиғалар құбылысты визуалды бақылауды алмастыра алмайды. Материалды сөздермен айту арқылы оқушылар зерттелетін құбылыс туралы нақты түсінік ала алмайды, өйткені олар уақыт өте келе қозғалысты бақылай алмайды. Құрғақ әңгімелер, бақылау

немесе тәжірибе болмаған кезде, санада қабылдау қиын және белсенді ойлау қарекетіне мүмкіндік болмайды. Ал көрнекі бейнелер оқушылардың құбылыстың заңдылығын өз бетінше зерттеуге, оның заңдылықтарын ашуға негіз бола алады (Billinghurst, 2007).

Компьютерлік модельдерді қолдану оқытудың визуалды тиімділігін арттырады және тіпті мектепте тікелей бақыланбайтын микроғаламды көруге мүмкіндік береді, бұл кейбір құбылыстарды зиянды тәжірибеге сүйенбей визуалды түрде модельдеуге мүмкіндік береді (атом ядроларының бөлінуі, рентген сәулесі, уран ядросының бөлінуі, ядролық реакциялар, радио активті ыдырау және т.б.)

Қазір әлемде және біздің елімізде орта мектептер үшін әртүрлі білім беру бағдарламаларын, соның ішінде имитациялық бағдарламаларды әзірлеу қарқынды процеске айналды. Бұл бағдарламалардың ерекшеліктері мыналарды қамтиды:

- заманауи компьютерлік құралдардың түрлі-түсті графикалық мүмкіндіктері кеңінен қолданылуында;

- модельдеу бағдарламасы оқушыларға компьютерлермен интербелсенді түрде жұмыс жасауға мүмкіндік беруге арналған;

- модельдеу бағдарламасын қолданған кезде оқушылар компьютер мониторында белгілі бір объектінің немесе құбылыстың визуалды бейнесін анимациялық кескіндер, әртүрлі графиктер, диаграммалар, графиктер түрінде көреді;

- модельдеу бағдарламасын қолданған кезде мәтіннің жеткілікті мөлшері пайда болады, мәтін оқушыны жоспардың мақсаты мен әдістерімен таныстырады, бұл оған тапсырмаларды өз бетінше орындауға мүмкіндік береді. Оқушыға модельдеу бағдарламасын басқа да баспа құралдарымен қамтамасыз ету, оқу үдерісінде бағдарламаны қолданудың тиімділігін жоғарылатады (Di Serio, 2015).

Осыған байланысты жалпы білім беретін негізгі мектептің 9-сынып физика курсына «Атом құрылысы. Атомдық құбылыстар» және «Атом ядросы» тарауларындағы (Gopalan, 2017) құбылыстар мен процестерге ақпараттық коммуникациялық технологиялардың дидактикалық әлеуетін пайдаланып оқыту үшін қолданбалы бағдарламалар пакетін жасақтадық.

Төменде біздің ұсынып отырған қолданбалы бағдарламалар пакетінің қысқаша суреттемесі 1-кестеде берілген. Ол негізінен мынадай мәзірден тұрады:

Кесте 1 – «Атомдық физика» атты қолданбалы бағдарламалар пакеті

Файл	Кванттық физика	Атомдық физика	Атом ядросының физикасы
Шығу	1. Фотоэффект құбылысы 2. Рентген сәулесі	1. Резерфорд тәжірибесі 2. Сутегі спектрі 3. Бор постулаттары 4. Лазер	1. α, β, γ , - сәуле шығару 2. Ядролық реакция 3. Тізбекті реакция 4. Ядролық реактор 5. Термоядролық реакция 6. Нейтронның ашылуы 7. Уран ядросының бөлінуі

Бұл пакет 13 оқытушы және бақыланатын тесттік тапсырмалардан тұрады. Оқытушы бағдарламалар тараудың негізгі физикалық құбылыстарын қамтитын динамикалы компьютерлік модельдерден тұрады. Қарастырылып отырған физикалық құбылыстардың барлығы да мультимедиалық бейнеде көрсетіледі.

Бақылаушы бағдарламалар оқушылардың білімін тексеруге арналған. Бағдарламада қарастырылған теориялар мен құбылыстар бойынша үш деңгейден тұратын 50 сұрақ қамтылған. Әрбір сұраққа 4 нұсқадан тұратын жауап жазылған, оқушы осылардың ішінен дұрысын таңдауы керек. Оқушы мен компьютер арасындағы диалог басынан аяғына дейін компьютер жадына жазылып отырады, барлық сұраққа жауап беріп болғаннан кейін оқушының аты-жөні, сыныбы, алған бағасы монитор экранына беріледі. Мұнда, әрбір сұраққа берілген дұрыс жауап бір балл деп есептеліп, осы балдардың қосындысы оқушы білімінің көрсеткіші ретінде алынады.

Сонымен қатар, анықтама бөлімінде: тұрақты шамалардың физикалық кестелері, физикалық формулалар және нақты теорияларды ашқан ғалымдардың өмірбаяны мен еңбегі туралы толық мағлұмат алуға болады. Кейбір бағдарламаларда орта мектептің дәстүрлі физика курсына кірмеген мәселелер де қозғалады (Martin-Gutierrez, 2015).

Бағдарламалар едәуір илікпелі құрылымнан тұрады, сондықтан пакеттегі бір бағдарламаның өзі әр түрлі педагогикалық міндеттерді шешуге ұйтық бола алады. Ол, мұғалім қойған сабақ мақсатына орай, оқытудың әр түрлі кезеңдері мен модельдерінде пайдаланылуы мүмкін: мысалы, жаңа материалды түсіндіруде, демонстрация жасауда, өтілген материалды қайталауда, даралап оқыту режимінде, анықтамалық деректер беруде, оқушылардың біліміне бақылау жасауда, мұғалім мен оқушының дайындығына тірек конспектілері ретінде қызмет атқарады (Solak, 2015).

Жасалған бағдарламалардың негізгі артықшылықтарына мыналар жатады:

- модельді пайдаланушы бағдарламамен жұмыс істеудің әр түрлі режимін таңдап ала алады;

- модельдің параметрлік шектерін кең ауқымды өзгертуге ықпал етеді.

Жасалған қолданбалы бағдарламалар пакеті сабақты ұйымдастыруда, оқыту әдістемесін жетілдіруде физика пәні мұғалімінің еңбек өнімділігін арттыруға мейлінше бейімделген.

Бұл ұсынылып отырған қолданбалы бағдарламалар пакеті мынадай ғылыми және әдістемелік талаптарды:

- ғылымның даму деңгейіне және оқу материалдарының мазмұнына сәйкестігін;

- оқушылардың білім деңгейін, дағдылары мен іскерліктерін арттыруын;

- жүйелілік пен сабақтастықтың, бірізділіктің біртіндеп күрделену ұстанымдарын сақтауын;

- шығармашылық ойлау қабілетін, өмірмен байланысын, зерттелетін материалдың практикалық мәнін, негізгі құбылыстарды түсінуге деген ұмтылысын қалыптастыруын;

- сараланған өзін-өзі оқытуға жағдай жасауын;
- оқушылардың ғылыми ойды құру үшін қажетті икемділік, шешімділік, ұтымдылық, мазмұндылық және бейімделу сияқты қасиеттерге деген ұмтылысын қанағаттандырады.

Физиканы оқыту үдерісі кезінде оқушылардың ой-өрісін дамыту ең алдымен функционалды сауаттылығын қалыптастыру процесінен басталады. Функционалды сауаттылық – бұл адамның қоршаған табиғатты білуінің нәтижесі. Ол нақты ғылымның элементтері болып табылатын ұғымдар, заңдар, теориялар түрінде қалыптасады (Wei, 2015).

Физика сабақтарында оқушылардың танымдық қарекетін ұйымдастыру мұғалім ұсынған материалды терең және толық игеруді қамтамасыз ететін ақпараттық коммуникациялық технологияларды қолданудан басталуы керек. Тәжірибе көрсетіп отырғандай, оқу үдерісіндегі негізгі жұмыс оқушылардың жаңа материалды қабылдауын тиімді ұйымдастыру болып табылады.

Сабақтарды ұйымдастыруды тиімді етудің ең жақсы тәсілдерінің бірі – ақпараттық коммуникациялық технологияларды қолдану. Соның ішінде компьютерлік модельдерді қолдану оқушылардың белсенді қарекетін ұйымдастырып, тиянақты білім алуына, логикалық ойын дамытуға, қабілетін ашуға, функционалды сауаттылығын арттыруға жағдай жасайды. Компьютерлік модельдер оқушының белгілі бір қасиеттерін дамыту үшін маңызды. Бұл оқушыларды өз пікірін айтуға, болжам жасауға, түйсігін дамытуға және зерделеуге итермелейді. Сонымен қатар, компьютерлік модельдер оқушыға жаңа материалды визуалды түрде қабылдауға көмектеседі.

Мысалы, дәстүрлі сабақ барысында оқушылар уран ядросының ыдырауы туралы түрлі-түсті плакаттардан, диапроекциядан құбылыстың жай ғана статикасын көретін болса, ал компьютерлік модельдерде ядроның ыдырауы және тізбекті реакцияның даму динамикасын көріп, материалды тиімді меңгереді.

Компьютерлік модельдерді қолдана отырып, жаңа материалды түсіндіру мұғалімдер мен оқушыларға сөзсіз артықшылықтар береді. Себебі компьютерлік модельдер зерттелген физикалық процестер туралы визуалды жадты қамтамасыз етеді және тікелей бақылау кезінде көзге көрінбейтін немесе елестете алмайтын сезімтал көру аймақтарын елестете алады.

Бұл модельді шексіз пайдалану уақыт өте келе модельденген құбылыстар ағынын өзгертуде, оларды нақты өлшемдерге біріктіруде және эксперименттер спектрін кеңейтуде маңызды рөл атқарады. Физика сабақтарында жаңа теориялық материалдарды зерттеуде қолданылатын компьютерлік модельдерді оқыту әдістемесін толығырақ қарастырайық.

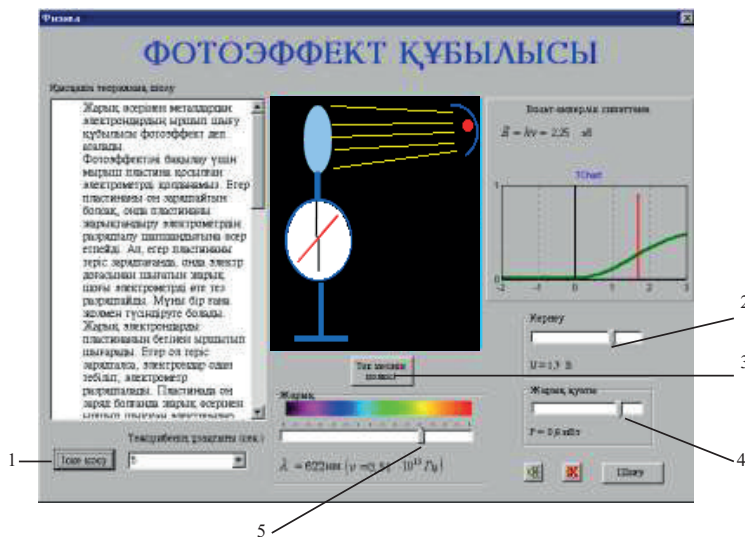
ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ТАЛҚЫЛАУ

Сабақтың тақырыбы: Жарық кванттары. Жарықтың әсерлері

Фотоэффект құбылыстары мен заңдылықтарын, жарықтың кванттық өрісінің негізгі түйінін түсіндіру үшін практикада қолданылатын физика

сабақтарында оқушылар электромметр разрядын, яғни фотоэлектрлік әсер құбылысының нәтижесін көреді. Бұл құбылыстың механизмі оқушыларға көрінбейді. Мұндай келеңсіз жағдайларды компьютерлік модельдер арқылы жоюға болады. Компьютерлік модельдер құбылыстардың процесін түсінуге көмектеседі. Модельдің динамикасы оны одан да түсінікті етеді (Gopalan, 2020).

Бұл эксперименттің механизмін жақсы түсіну үшін компьютер мониториянда көрсетілген құрылғы схемасы қолданылады (сурет 1).

Сурет 1 - Фотоэффект құбылысының компьютерлік моделінің мониториядағы кескіні

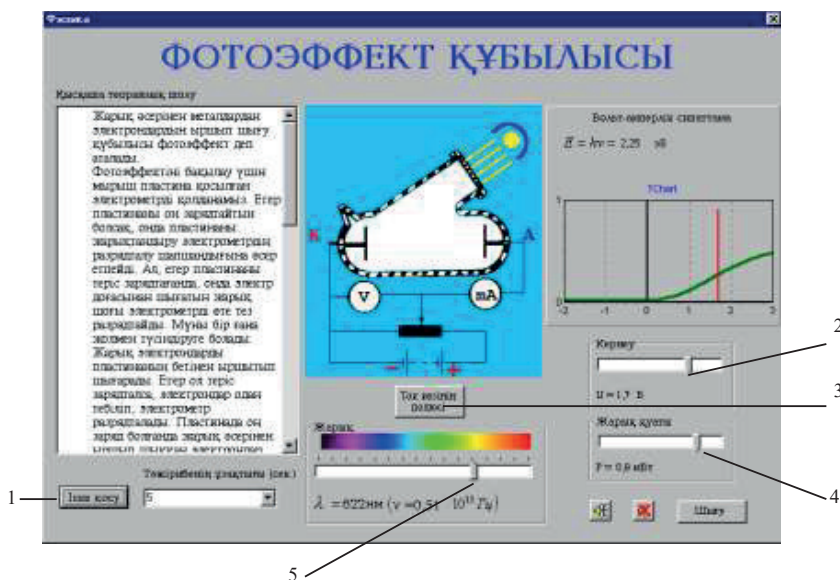
Мырыш пластинасы электрометрге қосылып, теріс зарядпен зарядталады. Егер біз тізбектің бірінші түймесін басып, ультракүлгін сәулені пластинаға бағыттасақ, пластина разрядталып бастайды. Екінші түймені басып, сәуле жолына кедергі қойылса, разряд тоқтайды. Егер біз пластинаны 3 түймені басу арқылы оң зарядпен зарядтасақ, электромметр разрядты көрсетпейді, бірақ сәуле шығады. Мұны тек бір жолмен түсіндіруге болады. Жарық электрондарды пластинаның бетінен итеріп шығарады. Егер ол теріс зарядталған болса, электрондар шығарылады және электромметр разрядталады. Пластинада оң заряд болған кезде жарық әсерінен бөлінетін электрондар пластинаға тартылып, оның бетіне қайта орналасады. Сондықтан электромметрдің заряды өзгермейді. Егер төртінші түймені басу арқылы өтетін сәуленің қарқындылығын арттырсаңыз, разрядталу жылдам жүретінін байқайды.

Эксперименттің барысын талқылай отырып, оқушылардың өздері келесі тұжырымға келеді: жарық металл пластинаның бетінен электрондарды сыртқа шығарады. Егер теріс зарядталса электрондар одан босатылып, электромметр разрядталады. Пластинада оң заряд болған кезде, жарық шығаратын электрондар пластинаға тартылып, оның бетіне шөгеді. Осылайша, электромметрдің заряды

өзгермейді. Яғни, фотоэффект – электрондардың металдардан жарықтың әсерінен шығу құбылысы.

Фотоэффект құбылысына зерттеу жүргізу үшін компьютердің мониторында көрсетілген сұлбадағы құрылғы қолданылады (Столетов тәжірибесі) (сурет 2).

Құрылғының негізгі бөлігі вакуумдық фотоэлемент болып табылады, оның көмегімен фототоктың берілетін кернеуге, жарық қарқындылығына және оның спектрлік құрамына тәуелділігі зерттеледі. Мұнда А және К пластинкалары вакуумдық шыны түтіктің ішіне орнатылады. Түтіктің бүйіріндегі F шыны кварцпен жабылған тесіктен түсірілген монохроматты жарықтың әсерінен электрондар К пластинасының бетінен шығып, батарея қоздыратын электр өрісінде К және А арасында қозғалады және оған оң полюспен қосылған А пластинасына қарай жылжиды, содан кейін олар сым арқылы миллиамперметрден mA өтеді, тізбекте фототок болады. Фототок күші миллиамперметрмен өлшенеді, ал А және К пластиналары арасындағы потенциалдар айырмасы V гальванометрмен өлшенеді. А және К пластиналарының потенциалдар айырмасы нөлге тең болса да, тізбекте фототок болатынын эксперименттен көруге болады.

Сурет 2 - Столетов тәжірибесінің компьютерлік моделінің монитордағы кескіні

Белсенді жарықтың спектрлік құрамы мен оның ағынының қуаты тұрақты болғанда фототоктың күші А және К пластинасының потенциалдар айырмашылығына байланысты. Потенциалдық айырмашылығы артқанда, фототок күші де артады. Үдеткіш потенциалының мәні белгілі бір мәнге жеткенде, фототок қарқындылығы жоғарыламайды және фототок қарқындылығы шекті мәнге жетеді. Яғни, біріншіден, қанықтыру тогы бар екендігі эксперименталды түрде анықталды. Бұл ток жарықтың қарқындылығына байланысты. Өлшеу

нәтижелеріне сәйкес, фототоқтың жарық қарқындылығына және кернеуге тәуелділігі бақыланып, графигі салынды. Мұндағы E_1 қарқындылығына сәйкес қанығу тоғы I_1 , ал E_2 қарқындылығына сәйкес қанығу тоғы I_2 ($E_2 > E_1$).

Фотоэлектрлік эффекттің толық бейнесін алу үшін жарықтың әсерінен металл бетінен бөлінетін электрондардың саны мен жылдамдығын немесе кинетикалық энергиясын анықтау қажет. Ол үшін компьютерлік модельді қолдана отырып, оқушының өзіне эксперименттік зерттеулер жүргізу ұсынылады. Оқушы 1-ші түймені басып компьютер мониторында кварцпен қапталған фотоэлементтегі кішкене тесікке ультракүлгін сәулелерді бағыттайды. Содан кейін электрондар катодтан бөлінеді. Катод пен анод арасындағы ε батарея байланысы нәтижесінде пайда болатын электр өрісінің көмегімен электрондар анодқа қарай жылжи бастайды.

Катод пен анод арасындағы кернеу U потенциометрмен, 2-ші түймемен реттеледі. Ол гальванометрмен V өлшенеді. Эксперименттен катод пен анод арасындағы потенциалдар айырмасы нөлге тең болса да, қарастырылып отырған тізбекте фототок бар екенін көруге болады. Бұл жағдайда пластинаның үстінен ұшатын фотоэлектрондар кинетикалық энергияға ие. Егер электрон массасын m , бастапқы ең үлкен жылдамдығын \mathcal{G}_m десек, онда фотоэлектронның кинетикалық энергиясы:

$$E_k = \frac{m\mathcal{G}_m^2}{2}$$

Фотоэлектронның кинетикалық энергиясы катод пен анод арасындағы электр өрісінің кедергісін жеңу үшін пайдаланылатынын көреді.

Бөгеуші потенциал мен электрон зарядының көбейтіндісі фотоэлектронның кинетикалық энергиясына тең:

$$\frac{m\mathcal{G}_m^2}{2} = eU_0$$

мұндағы U_0 - бөгеуші потенциал, e - электрон заряды.

Пластина бойымен қозғалатын жарықтың спектрлік құрамы мен ағынның қуаты тұрақты болған кезде, фототок (I) күші пластиналар арасындағы потенциалдар айырмашылығына байланысты болады. Потенциалдар айырмасы ұлғайған сайын фото ағынның күші де артып, белгілі бір мәнге жеткенде қанығудың шекті мәніне жетеді. Содан кейін жарықтың әсерінен фотокатод бір секундта шығаратын электрондар анодқа жетеді.

Оқушылар катод пен анод арасындағы кернеудің таңбасы мен шамасын өзгерте отырып, яғни 3 және 4 түймелерін басу арқылы қанығу тоғын таба алады:

$$I_{\text{қанығу}} = n e, n - \text{электрон саны.}$$

Оқушылар 5-ші түймені солдан оңға қарай жылжыту арқылы түскен сәулелің жиілігін өзгертеді. Сонымен қатар, олар түскен сәулелену жиілігінің

жоғарылауымен фотоэлектрондардың жылдамдығы артады, ал жиіліктің төмендеуімен фотоэлектрондардың жылдамдығы төмендейтінін байқайды. Тәжірибеден оқушылар мына тұжырымға келеді:

1. Фотоэлектрлік қанығу ток жарық ағынына (Φ) тура пропорционалды: $I_{\text{канығу}} = k \Phi$, k – пропорционал коэффициенті.

2. Түсетін жарықтың жиілігі жоғарылаған сайын фотоэлектрондардың жылдамдығы арта түседі. Фотоэлектронның жылдамдығы жарық қарқындылығына байланысты емес.

3. Жарық жиілігінің кез-келген бір мәнінде фотоэффект құбылысы пайда болады:

$$v_{\min} = \frac{A}{h}$$

Осы мәнді фотоэффектінің қызыл шекарасы деп атайды. Әр түрлі металдардың қызыл шекарасы түрліше болады.

Уақыт бірлігінде металдан шығатын электрондар неғұрлым көп болса, электрометрдің разрядталуы тез жүреді. Электрон жылдамдығы көп болса, онда күштірек тежеу өрісін қолдану қажет. Осыған сүйене отырып, оқушылар пластинадан электрондардың бөлінуіне жол бермеу үшін фотоэлектрлік әсердің екі негізгі сипаттамасын білуі қажет екенін түсінеді: ток мөлшері және электрондардың жылдамдығы.

Ұшатын электрондардың жылдамдығын өрістің тежелу шамасы арқылы анықтаймыз:

$$E = eU; \quad E = \frac{p^2}{2m}; \quad p = \sqrt{2mE}; \quad p = m\vartheta;$$
$$m\vartheta = \sqrt{2mE}; \quad \vartheta = \sqrt{\frac{2E}{m}} = \sqrt{\frac{2eU}{m}}.$$

Компьютерлік модельді пайдаланып оқушылардың өздері эксперимент арқылы алған, фотоэффект заңдарын анықтайтын шамалардың арасындағы тәуелділік:

1) $\lambda = 403$ нм, ($\nu = 0,74 * 10^{15}$ Гц), $U = - 2$ В, $P = 0,2$ мВт мәнінде электронның анодқа жетпейтіндігін компьютер мониториынан көреді.

2) Шартты $\lambda = 554$ нм, ($\nu 0,54 * 10^{15}$ Гц), $U = - 0,5$ В, $P = 0,5$ мВт етіп өзгертсе, электрон анодқа жетпейді.

3) Бастапқы шартты қалдырып, тек U мәнін өзгертсе $\lambda 554$ нм, ($\nu 0,54 * 10^{15}$ Гц), $U = 2$ В, $P = 0,5$ мВт. Мұнда анодқа электрон жетеді.

4) Түсетін жарық толқынының ұзындығын өзгертсе: $\lambda 621$ нм, ($\nu 0,48 * 10^{15}$ Гц), $U = 2$ В, $P = 0,5$ мВт. Мұнда фотоэффект құбылысын жарық қоздыра алмайды. Фотоэффект қозу үшін $\nu > \nu_{\min}$ болуға тиісті. ν_{\min} - фотоэффектінің қызыл шекарасы.

Динамикалық компьютерлік модельдің көмегімен, оқушылар электрондардың катодтан анодқа ұшып жетуін немесе жетпей қалуын көріп, өздері қорытынды тұжырым жасайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Оқу үдерісі ғылыми таным процесінің өзіндік аналогы болып табылады. Ғылыми таным модельдік идеялар арқылы нақты объектілерді сипаттауды жеңілдетуге бейім болғандықтан, оқытуда модельдер мен модельдеуді қолдану да орынды деп танылуы керек. Модельдеу мектепте оқуда кеңінен қолданылады, әсіресе оның заманауи түрі - компьютерлік модельдеу. Компьютерлік модельдер оқу модельдерінің артықшылықтарын, әсіресе абстракциялау және динамикалық жүйелердің сипаттамасын зерттеу мүмкіндіктері сияқты, компьютердің имитациялық қасиеттерімен және ақпаратты өңдеу, сақтау және алудың әртүрлі тәсілдерімен біріктіреді. Сондықтан модельдеудің артықшылықтарын компьютердің мүмкіндіктерімен біріктіру оқуда жоғары жетістікке жетуге мүмкіндік береді.

Оқытуда компьютерлік модельдеу мүмкіндіктерін қолданудың психологиялық басымдықтары:

- оқушының қоршаған объектілермен қарым-қатынасының ерекше сипаты, бұл оқу іс-әрекетін құруға неғұрлым өзгермелі көзқарасқа мүмкіндік береді;
- жеке тәсілді іске асырудың неғұрлым кең мүмкіндіктері;
- оқушылардың танымдық қызығушылығына әсері;
- қабылдаудың, есте сақтаудың, ойлаудың, қиялдың психикалық ерекшеліктері;
- оқытуды коммуникативті ұйымдастырудың жаңа мүмкіндіктері.

Мектепте компьютерлік модельдерді қолданудың дидактикалық мүмкіндіктері:

- оқытудың негізгі дидактикалық ұстанымдарын іске асыру;
- оқу үдерісін ұйымдастырудың әртүрлі формаларын қолдану;
- оқыту мақсаттарын әзірлеу және іске асыру;
- пайдаланылатын компьютерлік модельдерге сәйкес оқытылатын материалдың мазмұнын таңдау;
- оқытудың сапалы жаңа нәтижелерін алу.

Компьютерлік оқу бағдарламаларын әзірлеу кезінде бағдарламаның мазмұны, ол іске асыратын дидактикалық мақсаттар, оқыту функциялары, бағдарламаны оқу үдерісіне енгізу орны мен уақыты, әдістемелік қамтамасыз ету, оқушылардың жас ерекшеліктерін ескеру сияқты дидактикалық талаптар ескерілуі тиіс.

Сабақ кезінде компьютерлік модельдерді қолдану мұғалімге физикалық процестердің мазмұнын тереңірек ашуға, оқушыларды физиканың ғылыми негізімен таныстыруға, физикалық құбылыстарды зерттеу әдістерін толығырақ ашуға, оқушыларға білім жүйесін ғылыми зерттеу әдістерімен тығыз байланыстыра отырып түсіндіруге мүмкіндік береді.

Компьютерлік модельдер мұғалімнің, оқулықтың, практикалық жұмыстың жетекшілік қызметін өзі толық түрде емес, жартылай ғана атқара алады. Ол оқулық пен мұғалімді толықтай ауыстыруға қабілетті емес.

Теориялық материалдарды түсіндіру кезінде ақпараттық коммуникациялық

технологияларды қолдану өтіліп отырған материалды терең түсінуге, онда баяндалатын құбылыстардың физикалық мәнін, сырын ашуға, оқушылардың функционалды сауаттылығын арттыруға ықпал етеді.

REFERENCES

Bacca J., Baldiris S., Fabregat R. (2014) AR trends in education: a systematic review of research and applications,” *Journal of Educational Technology and Society*. Vol. 17. No. 4. Pp. 133–149. Retrieved from: <http://hdl.handle.net/10256/17763> (in Eng.)

Billingham M., Clark A. and Lee G. (2015) A survey of AR, *Foundations and Trends in Human-Computer Interaction*. Vol. 8. Pp. 73–272. DOI: 10.1561/11000000049 (in Eng.)

Budiman R.D.A. (2016) Developing learning media based on AR (AR) to improve learning motivation, *Journal of Education*, Vol. 1. No. 2. Pp. 89–94. Retrieved from: <https://journal.stkipinkawang.ac.id/index.php/JETL/article/view/45/26> (in Eng.)

Di Serio A., Ibanez M.B. and Kloos C.D. (2013) Impact of an AR system on students’ motivation for a visual art course. *Computers and Education*. Vol. 68. Pp. 586–596. DOI: 10.4236/ce.2019.107115 (in Eng.)

Gopalan V., Abubakar J.A., Zulkifi A.N., Alwi A. and Mat R.C. (2017) A review of the motivation theories in learning, *AIP Conference Proceedings*. Vol. 1891. No. 1. DOI:10.31838/jcr.07.06.100 (in Eng.)

Martin-Gutierrez J., Fabiani P., Benesova W., Meneses M.D. and Mora C.E. (2015). AR to promote collaborative and autonomous learning in higher education, *Computers in Human Behavior*. Vol. 51. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2014.11.093> (in Eng.)

Pelet J. (2017) *Mobile Platforms, Design, and Apps for Social Commerce*, Business Science Reference, Pennsylvania, Pa, USA. Retrieved from: <https://www.irma-international.org/book/mobile-platforms-design-apps-social/175875/> (in Eng.)

Sirakaya M., Sirakaya D.A. (2018) Trends in educational AR studies: a systematic review, *Malaysian Online Journal of Educational Technology*. Vol. 6. No. 2. Pp. 60–74. DOI: <https://orcid.org/0000-0003-0634-5248> (in Eng.)

Solak E., Cakir R. (2015) Exploring the effect of materials designed with AR on language learners’ vocabulary learning, *The Journal of Educators Online*. Vol. 12. No. 2. Pp. 50–72. Retrieved from: <https://eric.ed.gov/?id=EJ1068381> (in Eng.)

Wei X., Weng D., Liu Y. and Wang Y. (2015) Teaching based on AR for a technical creative design course, *Computers and Education*. Vol. 81. Pp. 221–234. DOI:10.1016/j.compedu.2014.10.017 (in Eng.)

Wu H., Lee S.W., Chang H., and Liang J (2021) Current status, opportunities and challenges of AR in education,” *Computers and Education*. Vol. 62. Pp. 41

ЭКОНОМИКА – ЭКОНОМИКА – ECONOMICS

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 1, Number 401 (2023), 238-247
<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.435>
UDC 323:353

© **A.B. Abylkasym**^{1*}, **G.M. Zhurynov**², **T.N. Mashirova**³,
A.A. Imanbayev², **A.T. Shitenova**², 2023

¹Shymkent University, Shymkent, Kazakhstan;

²Central Asian Innovation University, Shymkent, Kazakhstan;

³JSC M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

E-mail: abilkasym77@bk.ru

THE MECHANISM OF IMPLEMENTATION OF MODERN SALES LOGISTICS AT THE ENTERPRISE

Abylkasym A.B. – candidate of economic Sciences. Senior Lecturer, Department of Business. Shymkent University, Shymkent, Kazakhstan

E-mail: abilkasym77@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7773-1712>;

Zhurynov G.M. – candidate of economic Sciences, Senior Lecturer, Department of Business. Central Asian Innovation University, Shymkent, Kazakhstan

E-mail: aiganymk7676@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3494-0714>;

Mashirova T.N. – candidate of economic Sciences, Associate Professor of Finance Department. JSC M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

E-mail: ms.mashirova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0026-2446-0654>;

Imanbayev A.A. – candidate of economic Sciences, Senior Lecturer.

Department of Business. Central Asian Innovation University, city of Shymkent, Kazakhstan

E-mail: abilkasym77@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2533-0922>;

Shitenova A.T. – master, Senior Lecturer. Department of Business. Central Asian Innovation University, city of Shymkent, Kazakhstan

E-mail: shitenova88@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3762-7934>.

Abstract. Economists of the last century wrote about the role of this transmission network. In particular, we are talking about the presence of a number of finishing operations related to the preparation of the product for sale (sorting, packaging, packaging), and not with the preparation of production. All these operations must

be performed at the «enterprise-consumer» stage, that is, before transportation, in warehouses, in stores, during the pre-sale process; and the timeliness, quality and rationality of their implementation largely depends on the timeliness, quality and rationality of their implementation. Accordingly, the marketing system to a certain extent attracts some (sometimes significant) «technological component». The necessity of meeting the requirements by complex development of the network capacity, bringing the endpoints closer to the consumer and creating the most favorable conditions for this at these points is justified. If the firm can do this, then it has (all other things being equal) attracted a buyer and achieved an advantage in the market struggle. The scientific novelty lies in the development of methodological recommendations and practical proposals for improving the process of forming the sales policy of the enterprise based on the implementation of the sales logistics model.

Keywords: logistics, sales policy, implementation mechanism, efficiency, modern logistics model.

© А.Б. Әбілқасым^{1*}, Ғ.М. Жұрынов², Т.Н. Маширова³, А.А. Иманбаев²,
А.Т. Шитенова², 2023

¹Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан;

²Орта Азия инновациялық университет, Шымкент, Қазақстан;

³ҰАҚ М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан.

E-mail: abilkasym77@bk.ru

КӘСІПОРЫНДА ЗАМАНАУИ САТУ ЛОГИСТИКАСЫН ЕНГІЗУ МЕХАНИЗМІ

Аннотация. Өткен ғасырдың экономистері осы тарату желісінің рөлі туралы жазды. Атап айтқанда, біз өнімді дайындауға емес, өнімді сатуға дайындаумен (сұрыптау, орау, орау) байланысты бірқатар әрлеу жұмыстарының болуы туралы айтып отырмыз. Барлық осы операциялар «тұтынушы кәсіпорын» сатысында, яғни тасымалдау алдында, қоймаларда, дүкендерде, сату алдындағы процесс кезінде орындалуы керек; оларды орындаудың уақтылығы, сапасы мен ұтымдылығы көбінесе оларды орындаудың уақтылығына, сапасына және ұтымдылығына байланысты болады. Тиісінше, маркетинг жүйесі белгілі бір дәрежеде белгілі бір (кейде маңызды) «технологиялық компонентті» тартады. Желінің өткізу қабілетін жан-жақты дамыту, тұтынушыға соңғы нүктелерді жақындату және осы нүктелерде бұл үшін қолайлы жағдайлар жасау арқылы талаптарды қанағаттандыру қажеттілігі негізделген. Егер компания мұны істей алса, онда ол (бәрі бірдей) сатып алушыны тартып, нарықтық күресте артықшылықтарға қол жеткізді. Ғылыми жаңалық сату логистикасы моделін енгізу негізінде кәсіпорынның сату саясатын қалыптастыру процесін жетілдіру

бойынша әдістемелік ұсыныстар мен практикалық ұсыныстарды әзірлеуден тұрады.

Түйін сөздер: логистика, сату саясаты, іске асыру механизмі, тиімділік, заманауи логистикалық модель.

© А.Б. Әбілқасым^{1*}, Ғ.М. Жұрынов², Т.Н. Маширова³, А.А. Иманбаев²,
А.Т. Шитенова², 2023

¹Шымкентский университет;

²Центрально-Азиатский инновационный университет, Шымкент, Казахстан;

³НАО Южно-Казахстанский университет им. М. Ауезова,
Шымкент, Казахстан.

E-mail: abilkasym77@bk.ru

МЕХАНИЗМ ВНЕДРЕНИЯ СОВРЕМЕННОЙ ЛОГИСТИКИ СБЫТА НА ПРЕДПРИЯТИИ

Аннотация. Экономисты прошлого века писали о роли этой передающей сети. В частности, речь идет о наличии ряда отделочных операций, связанных с подготовкой продукта к реализации (сортировка, упаковка), а не с подготовкой производства. Все эти операции должны выполняться на стадии «предприятие-потребитель», то есть перед транспортировкой, на складах, в магазинах, во время предпродажного процесса; и от своевременности, качества и рациональности их выполнения в значительной степени зависит своевременность, качество и рациональность их выполнения. Соответственно, маркетинговая система в определенной степени привлекает некоторую (иногда значительную) «технологическую составляющую». *Обоснована необходимость удовлетворения* требований путем комплексного развития пропускной способности сети, приближения конечных точек к потребителю и создания наиболее благоприятных условий для этого в этих точках. Если фирма может это сделать, то она (при прочих равных условиях) привлекла покупателя и добилась преимуществ в рыночной борьбе. Научная новизна заключается в разработке методических рекомендаций и практических предложений по совершенствованию процесса формирования сбытовой политики предприятия на основе внедрения модели логистики продаж.

Ключевые слова: логистика, сбытовая политика, механизм внедрения, эффективность, современная логистическая модель.

INTRODUCTION

The modern economy is characterized by a discrepancy between the time of the place of production and the place of consumption. In terms of time, these processes do not work directly with each other. For this reason, the solution of emerging problems requires large financial costs. In some cases, these costs require up to 70% of the retail price of consumer goods.

The product sales system is the main element of marketing and an independent launch complex - the creation, production and delivery of all company activities, up to the consumer of the product. In fact, it is here that the consumer recognizes or does not recognize all the forces of the company useful and necessary for himself and, accordingly, buys or does not buy its goods and services (LPI, 2016).

However, the sale of products should be considered as an integral part of the marketing complex. Other components of the marketing complex are the product, the pricing and promotion system (Zhuryinov et al., 2020). Before carrying out direct distribution of products, it is necessary to make sure that the products have the appropriate quality, reasonable price, and also work has been done in the field of promotion measures.

There are several reasons that determine the role of marketing systems in the economy. One of them is necessary. Of course, when it comes to selling a unique specialized production line, the seller and the buyer do fine without a special sales system. But the world lives in the era of mass goods, and it is not very convenient to buy them at the gates of a factory or company.

The second reason is the struggle for the consumer's money (EU Logistics Action Plan, 2018). A rich life has convinced hundreds of millions of consumers around the world that the convenience of buying goods is an integral part of a normal lifestyle (Bauersox et al., 2016). This means that the consumer needs to get well acquainted with the set of goods, purchase the goods in the shortest possible time and be as comfortable as possible before the purchase, on time and after.

RESEARCH MATERIAL AND METHODS

The paper uses the methods of modeling and comparative analysis. To solve individual tasks, the methods of the «tree» of goals and expert assessments were used. The information and empirical base of the research is the normative legal acts of the regional level; official data of the republican and regional authorities; methodological, scientific, educational and reference literature, materials of the Internet, as well as research conducted by the authors.

RESULTS AND DISCUSSION

The optimal choice of product distribution channels in the region is the most important condition for the effective functioning of the distribution system and the entire logistics system of the enterprise as a whole. The distribution system of the seller's enterprise consists of a sales structure (sales bodies and channels), as well as a logistics infrastructure of sales (warehouses, transport).

Currently, various approaches to the formation of production channels have been developed, and some requirements for their selection have also been developed. Naturally, the development of a single method for the formation of a distribution system, even on the basis of existing world experience, is not acceptable, since there are many choice factors (Drucker, 2016).

When choosing the distribution channels of an enterprise based on making a

decision on the configuration of distribution channels by territories and the method of selecting the locations of the distribution system links, taking into account the specified composition of the factors determining the choice, it is necessary to make decisions on direct and indirect distribution channels in the region (Kaltaev et al., 2020). If the manufacturer does not resort to the services of intermediaries, there is a direct distribution channel. This channel is installed between manufacturers and consumers, who themselves control this connection and have limited target markets (Kokenova et al., 2020). Direct marketing is usually used here. However, it is not always possible to maximize the presence of goods in all retail outlets, especially if the manufacturer does not work directly with retail.

In this case, the manufacturer appeals to indirect channels that involve the participation of one or more independent intermediaries from the manufacturer to the consumer, while the manufacturer may remain the «owner» of the distribution channel (Daniel, 2007; Japanische Erfolgskonzepte, 2011). Preference may be given to short channels, i.e., the manufacturer opens a network of its branded stores, to which he himself delivers goods and trades in a competitive retail market, or long channels, when the manufacturer opens wholesale representative offices in various geographical segments and sells goods on the market of wholesalers, distributors and dealers, and finally, the manufacturer can use both wholesale representative offices and retail stores, taking on the pressure of both distribution markets.

If production provides a profit margin of 20%, and retail trade gives only 10%, the manufacturing company, of course, will not want to engage in retail trade itself. Thanks to their contacts, experience, specialization and scope of activity, intermediaries offer the company more than it could do alone (Chang, 2011). Participants in the process of organizing direct distribution of products are various subsystems of the enterprise.

Taking into account the identified problems and shortcomings of existing approaches, an algorithm for forming the structure of the distribution channels of the enterprise's products in the region is proposed (Fig. 1).

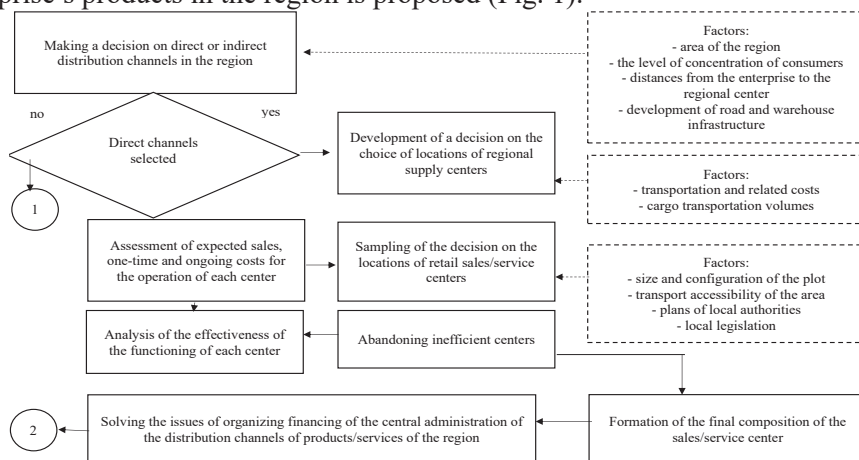

Figure 1 – Algorithm for forming the structure of product distribution channels in the region

Within the first block of the algorithm, a decision is made on the overall configuration of the distribution channels of products/services in the region. The choice of one of two options for this solution – direct or indirect distribution channels to use in the region under consideration, is based on the following factors: the area of the region; the level of concentration of consumers; the distance from the enterprise to the regional center; the development of road and warehouse infrastructure.

To justify the decision, an assessment of the region is formed from the point of view of the expediency of using direct distribution channels (Göpfert et al., 2016).

The significance of each factor is assessed by the expert management of the company.

The direction of change of factors from the point of view of the best-worst value for the decision is determined as follows: for the factor «area of the region», an increase in area reduces the score; for the factor «level of concentration of consumers», an increase in concentration increases the score; for the factor «distance from the enterprise to the regional center», an increase in distance reduces the score; for the factor «development of road infrastructure and warehouse infrastructure» increased development increases the score.

A low level of evaluation indicates an unreasonably high level of costs for building a complete distribution network in the region with bringing its products/services to retail consumers (Gwynne et al., 2016).

Therefore, if the final formed assessment of the region turns out to be low (below 2.5 points), then a decision is made on the inexpediency of using direct distribution channels of products/services in this region.

In this case, work in the region should be built using indirect channels – with the involvement of intermediaries.

Note the factors that must be taken into account when choosing the locations of retail service centers, as well as the service sector (Leuschner et al., 2016).

However, it is not always possible to maximize the presence of goods in all retail outlets, especially if the manufacturer does not work directly with retail. In this case, the manufacturer appeals to indirect channels that involve the participation of one or more independent intermediaries from the manufacturer to the consumer, while the manufacturer may remain the «owner» of the distribution channel. Preference may be given to short channels, i.e., the manufacturer opens a network of its branded stores, to which he himself delivers goods and trades in a competitive retail market, or long channels, when the manufacturer opens wholesale representative offices in various geographical segments and sells goods on the market of wholesalers, distributors and dealers, and finally, the manufacturer can use both wholesale representative offices and retail stores, taking on the pressure of both distribution markets.

If production provides a profit margin of 20%, and retail trade gives only 10%, the manufacturing company, of course, will not want to engage in retail trade itself. Thanks to their contacts, experience, specialization and scope of activity, intermediaries offer the company more than it could do alone.

In case of refusal to choose a direct channel, as a result of making a decision on the

distribution strategy in the region, when choosing an intensive distribution channel, the first thing to do is to search for potential partners (Marchet et al., 2016). Partners can be both small and large, they can have different names, such as a manufacturer's sales agent, broker, wholesaler, retailer, distributor, supply organizer, reseller, etc. In order to find good partners, you need to create your own affiliate program.

Intensive distribution is a marketing method in which an organization strives to stock its products in as many outlets as possible in order to make them available to consumers in the place and at the time when they have a need to buy these products.

After searching for potential partners and creating an affiliate program, the conditions of interaction with each of the selected partners are analyzed. After the analysis and identification of possible partners, the selection is carried out and, as a result, the rejection of partners who do not meet the standards of the company's activities and economic interests.

Consumer requirements are the starting point of interaction management in the marketing channel. In addition, when talking about marketing distribution channels, it is necessary to remember that the participants of these channels perform the promotion function. Within each channel, such basic functions as inventory creation, stimulating demand or sales, physical distribution of goods, after-sales service, long-term lending to customers should be provided. At the same time, the role of channel participants is ambiguous.

The key indicators characterizing the formation of a marketing channel for the distribution of products are: the presence of adaptive potential at the level of the manufacturing enterprise, which determines the possibility of changing the assortment matrix of goods, price, quality and brand; a stable market of demand and supply of products necessary to choose the form of formation of a methodological approach to the formation of product distribution channels; communication and logistics capabilities of the manufacturer or participants, allowing to minimize the costs of product promotion; the efficiency of the distribution channel as a collective category due to the interaction of various characteristics.

To assess the effectiveness of the organization of the product distribution channel, the following coefficients should be used.

CH_{II} is the channel length level, which represents the total number of intermediaries in the channel to the maximum possible for the sale of this product:

$$CH_{II} = N_n / N_{max}, \quad (1)$$

where N_n is the total number of representatives and sellers who sell these products in a separate market;

N_{max} – the maximum number of representatives and sellers who sell these products in a separate market for similar types of products

Sh_{tcc} is the share of territorial coverage by the channel, which determines the volume of products sold per inhabitant of a given region through the selected channel of commodity distribution. To calculate this coefficient, you can use the formula (2):

$$Sh_{icc} = PS / R_{Rik}, \quad (2)$$

where R_{Rik} is the revenue from sales of products through the i -channel of this region;

PS – the population in this region.

L_{icp} – the level of inventory in the channel for the period (week, month, quarter, year), which determines the rate of turnover of products in this channel. This indicator can be defined as (3):

$$L_{icp} = BP / (I_e + I_b - BP), \quad (3)$$

where I_e, I_b – inventories, respectively, at the end and at the beginning of the period.

CH_{mel} is the level of efficiency of channel maintenance, which characterizes the profitability of the organization and functioning. The level of costs for the organization and maintenance of the channel can be determined by the formula (4):

$$CH_{mel} = C / P, \quad (4)$$

where P is the profit from sales of products in this channel;

C – costs for the organization and operation of the channel.

L_{sn} – the level of satisfaction of consumers' needs in the channel, defined as (5):

$$L_{sn} = Q_k / Q \sum K, \quad (5)$$

where Q_k is the volume of sales of products in this channel of the region;

$Q \sum k$ – the volume of sales of products through all channels, for the period, in the region

Thus, having data on the actual and potential volumes of channels of a particular market, it is possible to rank the importance of organizing a distribution channel by territories, or to make a decision on expanding or narrowing existing channels or opening new service centers.

SUMMARY AND CONCLUSION

The formation of a sales system of an enterprise that draws conclusions from the study should be based on a reasonable, adapted and effective sales logistics mechanism, which provides for a set of measures to form a set of sales strategies chosen by the administration (market coverage, product positioning, etc.) and the assortment and prices of products that stimulate demand and sales (advertising, customer service, commercial lending, benefits), conclude contracts for the purchase and sale (supply) of goods and their transportation (solutions and solutions for).

For the normal functioning of the company's sales activities, it is necessary to purposefully support the processes taking place on the market within the framework

of this marketing program for the sale of products, which is achieved by managing the sales process through feedback. Effective sales management is one of the main factors of the company's success. Problems with the sale of products can lead to significant financial losses and partial or complete cessation of production.

Product distribution, or «location», is one of the four elements of the marketing mix. The other three parts of the marketing mix are the product, prices and promotion. Distribution is the process of providing a product or service available for use or consumption by a consumer or business user, using direct means or indirect means with intermediaries. The distribution of products takes place through channels

The experience of building distribution channels by foreign companies, as well as the analysis of distribution channels used by Russian companies, served as a basis for developing recommendations for improving the processes of forming distribution channels for products (services).

The methodological approach to the formation of distribution channels proposed in the article will allow enterprises to choose a rational structure of channels, ensuring effective marketing of products and services.

REFERENCES

- Bauersox D., Kloss D. (2016) Logistics: Integrated Supply chain: Translated from English M. 2016, Pp. 122-128 (in Russ.).
- Chang Y.C. (2011) Maritime clusters: What can be learnt from the South West of England // Ocean and coastal management. 2011. №6. Pp. 488-494 (in Eng.).
- Daniel R. (2007) The Machine That Changed the World: The Story of Lean Production - Toyota's Secret Weapon in the Global Car Wars That Is Now Revolutionizing World Industry / Daniel Roos, James P. Womack, Daniel T. Jones. New York: Free Press, Reprint. 2007. 352 p. ISBN 0743299795/0-7432-9979-5 (in Eng.).
- Drucker P. (2016) Management: Tasks, Responsibilities, Practice / P. Drucker. New York: Harper&Row. 2016. Pp. 64–65 (in Eng.).
- EU Logistics Action Plan, 2018 (2019)//European Commission official site//URL: http://ec.europa.eu/transport/logistics/index_en.html (22.04.2019) (in Eng.).
- Göpfert, Ingrid et al (2016) The strategic relevance of logistics: new perspectives // International journal of logistics systems and management. 2016. Vol. 25. Issue 1. P. 108. 2016 (in Eng.).
- Gwynne Richards, Susan Grinsted (2016) The logistics andsupplychaintoolkit: 101 tools for transport, warehousing and inventory management. London: KoganPage, 2016. 261p. (in Eng.).
- Japanische Erfolgskonzepte (2011): Kaizen, Kvp, Lean Production Management, Total Productive Maintenanceshopfloor Management, Toyota Production Management, [Text]: Lean Development. New York: HanserFachbuchverlag, 2011. 352 p. ISBN 3446418830/3-446-41883-0 (in Eng.).
- Kaltaev A.K., Kunshigarova L.Sh., Sugurova A.Zh. (2020) Directions for improving the management of motor traffic flows in the transport complex of Kazakhstan // N E W S OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES ISSN 2224-5294, <https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.122> Volume 3, Number 331. (2020). 217–223 (in Eng.).
- Kokenova A.T., Shalbayeva A.R., Sadykbekova A.A., Saparbayeva A.M., Meldebekova A.A. (2020) Methodological principles of organization management based on communication technologies and methods of communication quality assessment // N E W S OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES. ISSN 2224-5294, <https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.101>. Volume 4. Number 332. (2020), 44 – 50 (in Eng.).

Leuschner Rudolf, Lambert Douglas M Establishing (2016) Logistics Service Strategies That Increase Sales // Journal of business logistics. 2016. Vol 37. Issue 3. Pp. 247-270 (in Eng.).

Logistics Performance Index. International LPI (2017)//World Bank official site//URL: <http://ipi.worldbank.org/international> (27.04.2017) (in Eng.).

Marchet, Gino et al. (2016) Shaping the international logistics strategy in the internationalisation process // International journal of supply chain and operations resilience. 2016. Vol. 2 Issue 1. P. 72 (in Eng.).

Zhurnov B.M., Zakieva Zh.K. (2020) Concepts of innovative activity of the enterprise // N E W S OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES. ISSN 2224-5294, <https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.45>. Volume 2. Number 330 (2020). 115-122 (in Eng.).

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE
REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 1, Number 401 (2023), 248-277
<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.436>
УДК 336.77
МРПТИ 06.73.75

© M. Abylkassymova^{ORCID}, Sh. Shuneyev^{ORCID}*, S. Juatova^{ORCID}, 2023

Agency of the Republic of Kazakhstan for Regulation and Development of the
Financial Market, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: Shyngys.Shuneyev@inreg.kz

ASSESSMENT OF THE EQUILIBRIUM AND EXCESSIVE GROWTH RATES OF LENDING TO THE ECONOMY

Abylkassymova Madina – the main author, Agency of the Republic of Kazakhstan for Regulation and Development of the Financial Market

E-mail: Madina.Abylkassymova@inreg.kz, <https://orcid.org/0000-0001-8363-3716>;

Shuneyev Shyngys – Agency of the Republic of Kazakhstan for Regulation and Development of the Financial Market

E-mail: Shyngys.Shuneyev@inreg.kz, <https://orcid.org/0000-0003-4091-4555>;

Juatova Sandugash – Agency of the Republic of Kazakhstan for Regulation and Development of the Financial Market

E-mail: Sandugash.Juatova@inreg.kz, <https://orcid.org/0000-0002-0732-6746>.

Abstract. This study analyzes credit gaps in Kazakhstan based on a statistical filtering method (the Basel Gap) and a semi-structural econometric model that considers the dynamics of fundamental macroeconomic factors (real GDP, interest rates, GDP per capita, the share of the able-bodied population, etc.). To improve the results of the Basel Gap certain adjustments are proposed. At the same time, on the basis of the credit gaps obtained, credit cyclical "hours" were compiled, as well as periods of equilibrium and excessive growth of lending to legal entities and individuals in Kazakhstan were estimated. The results of the study show that lending to the economy in Kazakhstan has moved from the recovery stage to the expansion stage since the 2nd quarter of 2022. The uneven growth of lending by sector was also revealed and sectoral credit cycles were evaluated. As a systemic measure to smooth out cyclical imbalances and limit possible risks in a separate segment of lending, the introduction of a sectoral countercyclical capital buffer is proposed.

Keywords: Credit gap, credit cycle, equilibrium and excessive lending growth rates, corporate and retail lending, countercyclical capital buffer.

© М.Е. Абылкасымова, Ш.Ж. Шунеев*, С.А. Джуатова, 2023

Қазақстан Республикасының Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі,
Алматы, Қазақстан.

E-mail: Shyngys.Shuneyev@finreg.kz

ЭКОНОМИКАНЫ НЕСИЕЛЕНДІРУДІҢ ТЕПЕ – ТЕҢДІК ЖӘНЕ ШАМАДАН ТЫС ӨСУ ҚАРҚЫНЫН БАҒАЛАУ

Аннотация. Бұл зерттеуде іргелі макроэкономикалық факторлардың (нақты ЖІӨ, пайыздық мөлшерлемелер, жан басына шаққандағы ЖІӨ, еңбекке қабілетті халықтың үлесі және т.б.) динамикасын ескеретін жартылай құрылымдық эконометрикалық модель және сүзудің статистикалық әдісі (Базель алшақтығы) негізінде есептелген Қазақстандағы кредиттік алшақтықтар талданады. Қазақстан үшін Базель алшақтығының нәтижелерін жақсартатын түзетулер ұсынылды. Сонымен қатар, алынған кредиттік алшақтықтар негізінде кредиттік циклдік «сағаттар» есептеледі, сондай-ақ Қазақстанда заңды және жеке тұлғаларға кредит берудің тепе-теңдік және шамадан тыс өсу кезеңдері айқындалды. Зерттеу нәтижелері Қазақстандағы экономиканы кредиттеу 2022 жылдың 2 тоқсанынан бастап қалпына келтіру кезеңінен кеңею кезеңіне өткендігін көрсетеді. Сондай-ақ, салалар бойынша кредиттеудің өсуінің біркелкі еместігі анықталды және салалық кредиттік циклдар бағаланды. Циклдік теңгерімсіздіктерді тегістеу және ықтимал тәуекелдерді шектеу үшін жүйелі шаралар ретінде несиелеудің жеке сегментінде секторлық контрциклдік капитал буферін енгізу ұсынылды.

Түйін сөздер: Несиелік алшақтық, несиелік цикл, несиелеудің тепе-теңдік және шамадан тыс өсу қарқыны, корпоративті және бөлшек несиелеу, контрциклді капитал буфері.

© М.Е. Абылкасымова, Ш.Ж. Шунеев*, С.А. Джуатова, 2023

Агентство Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового
рынка, Алматы, Казахстан

E-mail: Shyngys.Shuneyev@finreg.kz

ОЦЕНКА РАВНОВЕСНОГО И ЧРЕЗМЕРНОГО ТЕМПОВ РОСТА КРЕДИТОВАНИЯ ЭКОНОМИКИ

Аннотация. В данном исследовании анализируются кредитные разрывы в Казахстане, рассчитанные на основе статистического метода фильтрации (Базельский разрыв) и полуструктурной эконометрической модели, которая учитывает динамику фундаментальных макроэкономических факторов (реальный ВВП, процентные ставки, ВВП на душу населения, доля трудоспособного населения и др.). Предложены корректировки, улучшающие

результаты Базельского разрыва для Казахстана. Вместе с тем, на основе полученных кредитных разрывов были составлены кредитные циклические «часы», а также определены периоды равновесного и чрезмерного роста кредитования юридических и физических лиц в Казахстане. Результаты исследования показывают, что кредитование экономики в Казахстане начиная со 2 квартала 2022 года перешло из стадии восстановления в стадию экспансии. Также выявлена неравномерность роста кредитования по секторам и оценены секторальные кредитные циклы. В качестве системных мер для сглаживания циклических дисбалансов и ограничения возможных рисков в отдельном сегменте кредитования предложено внедрение секторального контрциклического буфера капитала.

Ключевые слова: кредитный разрыв, кредитный цикл, равновесный и чрезмерный темпы роста кредитования, корпоративное и розничное кредитование, контрциклический буфер капитала.

ВВЕДЕНИЕ

Длительный чрезмерный рост кредита может быть источником циклических дисбалансов и накопления системных рисков для финансовой стабильности. Действительно, сильный рост кредита предшествовал многим историческим эпизодам финансовой нестабильности, прежде всего мировому финансовому кризису, что привело к высокому леввериджу и, в конечном счете, к материализации системных банковских кризисов.

Для снижения циклических системных рисков используются инструменты макропруденциальной политики. В частности, контрциклический буфер капитала (КБК) – ключевой макропруденциальный инструмент, согласованный в рамках Базеля III, – предназначен для противодействия проциклическости финансовой системы и повышения устойчивости банков за счет более высоких требований к капиталу в виде буферов, которые им необходимо создать во время фаз чрезмерного роста кредита. Таким образом, надлежащее определение макропруденциальной политики требует надежных показателей циклического системного риска, особенно рисков, возникающих в результате чрезмерного кредитного развития.

Не существует простого метода измерения избыточного кредитного обеспечения в экономике. Тем не менее, на сегодняшний день финансовыми регуляторами используется ряд методологических подходов для оценки кредитного цикла. Одним из широко применяемых индикаторов, сигнализирующих о периоде наступления фазы чрезмерного роста кредита и необходимости формирования КБК, является, рекомендованный Базельским комитетом по банковскому надзору (БКБН)¹, статистический кредитный разрыв или «Базельский разрыв». «Базельский разрыв» определяется как разница между отношением общего объема кредита к ВВП и его долгосрочной статистической тенденцией. Многие исследования показали, что «Базельский

¹ BIS «Guidance for national authorities operating the countercyclical capital buffer», December 2010

разрыв» является одним из лучших индикаторов раннего предупреждения о системных банковских кризисах (особенно является наиболее эффективным во время устойчивого роста кредитования). Однако этот метод имеет определенные недостатки, основным из которых является невозможность данного метода объяснить/охватить структурные сдвиги в экономике.

В связи с этим, в дополнение к «Базельскому разрыву» регуляторы для оценки циклических системных рисков отслеживают широкий набор индикаторов, характеризующих состояние развития финансовых рынков и экономики в целом. Такие индикаторы включают в себя различные цены на активы (например, отклонения цен на недвижимость и акции от тренда), обзоры условий кредитования, рост реального ВВП, динамику счета текущих операций и данных о способности нефинансовых фирм и домохозяйств выполнять свои долговые обязательства. Более того, разработаны структурные и полуструктурные методологические подходы, которые с учетом фундаментальных экономических факторов образуют прогнозные модели раннего предупреждения периодов финансовой уязвимости, которые часто предшествуют системным банковским кризисам.

В целом кредитный разрыв имеет ряд преимуществ по сравнению с ростом кредита и другими финансовыми показателями. Будучи выраженной в отношении к ВВП, индикатор нормирован на размер экономики. Это означает, что на него не влияют циклические модели кредитного спроса. Измеряемый как отклонение от долгосрочной тенденции, разрыв кредита к ВВП учитывает долгосрочную тенденцию углубления финансового сектора. Будучи отношением уровней, оно является более гладким, чем переменная, рассчитанная как разница уровней, например рост кредита, и сводит к минимуму ложную волатильность (отсутствие больших колебаний от квартала к кварталу) (BCBS, 2010).

В этой статье представлен обзор различных моделей/методов, применяемых для оценки кредитного разрыва. Также представлены результаты оценки кредитного разрыва по статистическому методу фильтрации и полуструктурной эконометрической модели, которая учитывает фундаментальные экономические факторы при оценке долгосрочного/равновесного уровня кредита в Казахстане. Расчеты проведены отдельно для корпоративного и розничного кредитования.

Следующий раздел содержит анализ банковского кредитования экономики Казахстана. В третьем разделе описываются методы оценки равновесного уровня кредитования экономики и кредитного разрыва. В четвертом разделе анализируются полученные результаты по равновесному уровню кредитования экономики, кредитному разрыву и циклу в Казахстане. В заключительном разделе представлены выводы и рекомендации для дальнейших исследований.

МАТЕРИАЛЫ И ОСНОВНЫЕ МЕТОДЫ

В 2000-2007 годы, до мирового финансового кризиса в Казахстане наблюдался высокий и несбалансированный рост, а также накопились значительные финансовые факторы уязвимости. Экономический рост был

основан на высоких ценах на основные экспортные товары страны, доступности финансовой ликвидности и росте корпоративного, потребительского и ипотечного кредитования (особенно валютное), которое поддерживало спрос населения и бизнеса. За этот период рост ВВП в среднем составил 10,2%.

В неторгуемом секторе, особенно в строительстве (средний рост в 2005-2007 гг. – 31%), были зафиксированы неустойчиво высокие темпы роста, чему способствовал кредитный бум, финансируемый за счет внешних заимствований. До 2008 года казахстанские банки взяли заемные средства из-за границы на сумму, эквивалентную 44% к ВВП, и выдали значительную часть этих средств неторгуемым секторам (отрасли строительства и торговли). В эти годы банковское кредитование экономики по отношению к ВВП увеличилось с 10,6% в 2000 году до рекордных 56,5% в 2007 году. Поскольку финансовые условия ужесточились с началом мирового финансового кризиса, банки потеряли доступ к иностранному финансированию и были вынуждены агрессивно сокращать заемные средства, что спровоцировало снижение цен на недвижимость и резкое замедление экономической активности, не связанной с нефтью, особенно в строительном секторе. Девальвация национальной валюты на 22,6% в 2009 году еще больше усложнила ситуацию, поскольку широко распространенные нехеджированные займы в иностранной валюте привели к дальнейшему сокращению спроса и проблемам с обслуживанием кредитов. Доля кредитов экономике к ВВП сократилась до 44,9% в 2009 году.

В 2010-2014 гг. рост кредитов экономике в среднем составил 9,8% на фоне ускорения экономического роста (5,9% в среднем), обусловленное главным образом экспортом сырьевых товаров, а также целевым кредитованием и государственными субсидиями несырьевому сектору экономики. Проблемные кредиты по-прежнему оставались высокими, и в 2012 году для «очистки» баланса банков от «неработающих» займов был создан АО «Фонд проблемных кредитов».

В 2015-2016 гг. резкое падение цен на нефть, ослабление национальной валюты, сжатие внутреннего спроса и замедление роста ВВП до 1,1-1,2% еще больше ослабило банковские балансы. Рост кредитов экономике снизились до 0,3% в 2016 году с 7,2% в 2014 году. Правительство и НБК продолжали предпринимать значительные усилия по очистке баланса крупнейшего банка.

В целом начиная с 2015 года в банковском секторе наблюдался тренд на укрупнение банков и рост концентрации банковского сектора. Произошли 3 крупных сделок по слиянию и поглощению, а также были отозваны лицензии у 7 несостоятельных банков. В результате, с рынка банковских услуг ушли банки, имевшие проблемы с качеством активов, слабыми системами управления рисками и корпоративного управления. Общее количество банков уменьшилось с 38 банков на начало 2015 года до 22 на начало 2022 года. Концентрация активов топ 10 банков возросла с 77% на начало 2015 года до 88,3% на 01.01.2022 года. Доля кредитного портфеля в активах банков составила 49,2%.

Источник: БНС АСПиР РК, НБ РК

Рисунок 1. Рост ВВП и кредитов экономике

Источник: НБ РК

Рисунок 2. Рост кредитов юр. и физ. лицам, их доля в портфеле

Несмотря на рост активов банков в 2,1 раза за период с 2015-2021 гг., соотношение кредитов банковского сектора к ВВП за указанный период сократилось с 31,0% до 22,0%, что было в основном обусловлено мерами по очищению банковского сектора от проблемных займов, списанием займов несостоятельных и недобросовестных заемщиков, выкупом проблемных кредитов, а также ликвидацией банков. При этом данный показатель минимального уровня в 19,9% достиг в 2019 году, затем наблюдался рост до 22,0% в 2021 году в основном за счет опережающего роста розничного кредитования. Рост кредитов экономике на 26,5% в 2021 году стал рекордным за последние 14 лет (в 2007 году рост составил 54,7%).

Источник: НБ РК

Рисунок 3. Динамика кредитов экономике

Источник: БНС АСПиР РК, НБ РК

Рисунок 4. Кредиты к ВВП, %

С начала 2015 года кредиты экономике выросли на 52,8% до 18,5 трлн. тенге на начало 2022 года. Качество ссудного портфеля за указанный период улучшилось в результате оздоровления банковского сектора. Уровень займов

с просроченной задолженностью свыше 90 дней снизился с 12,3% до 3,3% от ссудного портфеля банков на 1 января 2022 года.

С ноября 2020 года более половины кредитов экономике занимают кредиты физических лиц, и на начало 2022 года их доля составила 58,1%, увеличившись на 24,9 п.п. с 33,2% в начале 2015 года, доля кредитов юридических лиц – 41,9% (на 01.01.2015г. – 66,8%).

Структурные изменения в кредитном портфеле банков за период с 2015 года были обусловлены следующими системными факторами.

1. Оздоровление банковского сектора путем расчистки балансов отдельных банков и списания проблемной задолженности. В 2016-2021 годах проведена последовательная работа по оздоровлению банковского сектора путем вывода несостоятельных банков, списания накопленных в предыдущие годы неработающих кредитов, проведения оценки качества активов банков (AQR) и формирования адекватных провизий, введения мотивированного суждения и полноценного риск-ориентированного надзора. В результате принятых мер, с 2017 года были списаны проблемные займы (особенно крупного бизнеса) на сумму более 6,7 трлн тенге. Это привело к снижению кредитного портфеля крупного бизнеса в 2015-2021 годах на 49%. При этом кредиты субъектам МСБ в 2015-2021 гг. выросли на 29%, что во многом объясняется реализацией государственных программ поддержки субъектов предпринимательства и реклассификацией кредитов, в результате которой отдельные кредиты крупного бизнеса переведены в портфель кредитов МСБ.

В результате корпоративные кредиты в 2015-2021 гг. снизились на 4,1% до 7,8 трлн. тенге, а их доля в общем кредитном портфеле банков сократилась с 68 до 42%. По отношению к ВВП корпоративные кредиты также снизились, с 20,8% в 2015 году (в 2007 году – 36,4% к ВВП) до 9,2% в 2021 году. С другой стороны, благодаря мерам по очищению банковского сектора от проблемных займов и ликвидацией несостоятельных банков качество кредитного портфеля за указанный период значительно улучшилось. Уровень NPL90+ по кредитам юридических лиц снизился с 13,6% на 01.01.2015г. до 3,4% на 01.01.2022г.

В целом основными факторами, сдерживающими устойчивое корпоративное кредитование, являются высокие кредитные риски заемщиков (особенно в неторгуемых отраслях экономики), слабая диверсификация пассивов и дефицит стабильных долгосрочных фондов, структурные и институциональные проблемы экономики (низкая доля МСБ в экономике, проблемы с залогом и банкротством, прямое кредитование бизнеса со стороны институтов развития и др.). Также были ряд вопросов к методике формирования официальной статистической информации по корпоративному кредитованию. До 2022 года в структуру корпоративного кредитования не включались кредиты, выданные бизнесу институтами развития и кредиты, выданные банками ИП на бизнес цели. В настоящее время на сайте НБРК доступны

2. Ускоренный рост розничного кредитования на фоне развития финансовых технологий и расширения льготных ипотечных программ. Кредиты физических лиц за период с 2015-2021 гг. увеличились в 2,7 раза с 4,0 трлн. тенге до

10,7 трлн. тенге. При этом соотношение кредитов физическим лицам к ВВП снизилось с 10,2% в 2015 году (20,1% к ВВП в 2007 году) до 8,4% в 2017 году, а с 2018 года наблюдалось увеличение данного показателя, до 12,8% к ВВП в 2021 году. Розничное кредитование в 2021 году выросло на 42,6%, что стало рекордом за последние 14 лет (в 2007 году – 68%). Рост в основном обеспечен наращиванием объемов потребительского и ипотечного кредитования.

Ипотечное кредитование увеличилось с 1,0 трлн. тенге на начало 2017 года до 3,3 трлн. тенге на 1 января 2022 года. Его доля в кредитном портфеле выросла с 7,5% до 18,0%. Этому способствовало введение государственных программ развития жилищного кредитования в 2017 году, включая программы Жилстройсбербанка, программы «7-20-25» и «Баспана Хит», а также реализация механизма досрочного использования пенсионных выплат на улучшение жилищных условий.

Кредиты населению на потребительские цели увеличились в 2,4 раза с 2,6 трлн. тенге в начале 2015 года до 6,1 трлн. тенге на 01.01.2022г. Соответственно, за этот период доля потребительского кредитования в структуре кредитного портфеля выросла с 21,3% до 33,2%.

Ускоренный рост потребительского кредитования обусловлен в основном активным развитием банковских экосистем и онлайн-сервисов, предоставляющих возможность в упрощенном порядке осуществлять оплату за счет заемных средств и повышением потребительского спроса на фоне восстановления экономического роста в стране в 2017-2019 гг. и 2021 г.

Существенный рост кредитов экономике в 2021 году оказал положительный эффект на восстановление экономического роста, после падения на 2,5% в 2020 году из-за шока, вызванного пандемией COVID-19. Согласно оценкам, кредитный импульс² роста экономики со 2-го квартала 2021 года стал положительным в основном за счет ускоренного роста розничного кредитования и по итогам 2021 года составил 4,4% ВВП (с учетом корректировки на импорт кредитный импульс составляет 1,7% ВВП). Это означает, что без такой кредитной поддержки восстановительный реальный рост экономики в 2021 году составил бы около 2,3% вместо 4,0% г/г (см. Приложение 1).

Помимо краткосрочных выгод для роста экономики от увеличения кредитной задолженности населения имеются его среднесрочные издержки для экономики и финансовой стабильности. Согласно результатам исследования МВФ (Global Financial Stability Report October 2017: Is Growth at Risk? October 2017)³, в краткосрочном периоде, рост задолженности домашних хозяйств может привести к увеличению роста потребления, занятости и экономики. Но в среднесрочной перспективе это влияние становится противоположным и будет сдерживать рост экономики, а вероятность финансового кризиса повышается. При более высоком (низком) уровне задолженности влияние на рост ВВП

² Кредитный импульс рассчитывается как изменение абсолютного прироста объемов кредитования за скользящие 12 месяцев по отношению к ВВП за скользящие 4 квартала

³ <https://www.imf.org/en/Publications/GFSR/Issues/2017/09/27/global-financial-stability-report-october-2017>

становится сильнее (слабее). Более низкий уровень задолженности населения характерен для развивающихся стран, в т.ч. и для Казахстана.

В теории высокая доля розничного кредитования в банковском секторе и высокий уровень закредитованности населения при отсутствии необходимых буферов у банков может привести к созданию пузыря в финансовой системе, и «схлопывание» такого пузыря может иметь негативный эффект на финансовый сектор в частности и экономику в целом.

В целом, продолжительный и ускоренный рост розничного кредитования, превышающий рост доходов населения приводит к увеличению долговой нагрузки населения и повышению потенциальных рисков на рынке розничного кредитования и финансовой стабильности в целом. В Казахстане накопленный рост займов физических лиц за 2010-2021 гг. превышает накопленный рост доходов населения в 1,5 раза.

В текущем году в результате обострения геополитической ситуации экономика Казахстана столкнулась с новыми вызовами. Это сказалось на рынке корпоративного и розничного кредитования. По данным за 9 месяцев т.г., кредиты экономике увеличились на 14,1% и составили 21,1 трлн. тенге. Рост кредитов физическим лицам составили 21,6% за счет увеличения ипотечных и потребительских займов. В то же время, кредиты юридическим лицам увеличились на 3,6% до 8,0 трлн тенге в основном за счет роста кредитов субъектам МСБ. Замедление роста корпоративного кредитования было связано с ухудшением макрофинансовых условий, повышением кредитных рисков заемщиков из-за роста неопределенности, а также приостановлением выдачи новых займов российскими дочерними банками в результате введения санкций.

Резюмируя, можно отметить, что в Казахстане в 2015-2021 гг. наблюдались существенные структурные изменения в кредитном портфеле банков в результате ускоренного роста розничного кредитования при снижении корпоративного кредитования. Данный тренд продолжился и в 2022 году.

В этой связи необходимо изучить кредитный цикл по видам портфеля и определить равновесный (оптимальный) уровень роста корпоративного и розничного кредитования в Казахстане с применением методики Базельского комитета банковского надзора (БКБН) и с учетом динамики основных макроэкономических показателей (ВВП, процентная ставка, доходы населения и др.) для принятия упреждающих регуляторных мер в целях недопущения циклических дисбалансов и накопления системных рисков.

В отечественных публикациях и обсуждениях анализ уровня кредитования экономики стал актуальным в период ускоренного роста кредитов (особенно розничных), который наблюдается в Казахстане в последние годы. Несмотря на то, что нет определенного показателя, который указывает на «чрезмерный» рост кредитования, в литературе кредитный бум обычно определяется как период значительного отклонения наблюдаемого уровня кредита от его долгосрочного равновесия, который, в свою очередь, определяется фундаментальными экономическими факторами.

В данном разделе представлено описание двух методов оценки равновесного

уровня кредитов экономике и кредитного разрыва: Базельский разрыв, основанный на статистическом фильтре Ходрика — Прескотта (НР-фильтр) и подход Европейского центрального Банка (далее – ЕЦБ) с применением полуструктурной эконометрической модели. Указанные методы были использованы для оценки равновесного уровня корпоративного и розничного кредитования и кредитного разрыва в Казахстане.

«Базельский разрыв» — полезный и широко используемый статистический показатель кредитного разрыва и измеряется как отклонение кредитов к ВВП от их долгосрочного тренда.

В соответствии с рекомендациями Базельского комитета банковского надзора (БКБН) для разложения временного ряда «кредит к ВВП» на тренд и цикл применяется статистический односторонний фильтр Ходрика—Прескотта (НР-фильтр) со сглаживающим параметром $\lambda=400\ 000^4$. Однако у Базельского разрыва могут быть некоторые нежелательные статистические свойства. В частности, в случае резкого сокращения кредитования после продолжительного бума, Базельский разрыв будет указывать на большие и длительные отрицательные разрывы. Это объясняется тем, что часть излишков кредита периода бума будет включена в оценку статистической тенденции, которая очень устойчива. Кроме того, в период восстановления после продолжительного сокращения кредитования (или финансового кризиса) Базельский разрыв может быть смещен вниз и, следовательно, потенциально недооценивать циклические системные риски.

Вместе с тем, завышенные кредитные разрывы могут возникнуть в периоды экономического перехода. Это связано с тем, что на этапах экономического перехода рост кредита обычно опережает рост ВВП в течение длительного периода, что часто может быть оправдано фундаментальными экономическими факторами и, следовательно, должно приводить к относительно небольшим кредитным разрывам. Метод фильтрации НР (Базельский разрыв) не отличит такое оправданное ускорение роста кредита от ускорения, вызванного чрезмерным оптимизмом.

В целом потенциальная проблема Базельского разрыва заключается в переоценке размера положительного и отрицательного разрывов, в результате чего может наблюдаться эффект запаздывания. Эти недостатки могут привести к неверному определению кредитного цикла.

При этом учитывая, что решение о «включении/увеличении» КБК коммуницируется рынку за 12 месяцев до вступления в силу, использование одностороннего НР-фильтра со сглаживающим параметром $\lambda=400\ 000$ значительно снижает оперативность проведения макропруденциальной политики.

В этой связи встает два методических вопроса к расчету кредитного

⁴ Эмпирический анализ, проведенный Drehmann и др. («Countercyclical capital buffers: Exploring options», BIS Working Paper 317, 2010), показывает, что тренды, рассчитанные с использованием сглаживающего параметра $\lambda=400\ 000$, хорошо улавливают долгосрочный тренд по задолженности частного сектора.

разрыва методом фильтрации НР: (1) определение значения сглаживающего параметра с учетом делового цикла и (2) выбора применения одностороннего или двустороннего НР-фильтра.

Имеются множество возможных декомпозиций временного ряда в зависимости от закладываемых характеристик тренда и корреляции между трендом и циклом (сглаживающий параметр). Для делового цикла и ежеквартальных наблюдений предлагается значение сглаживающего параметра на уровне 1600 (для годовых данных значение параметра составляет 6,25) (Ravn et al., 2002). При таком параметре кредитный цикл характеризуется продолжительностью, аналогичной бизнес-циклу (около 7,5 лет). Если продолжительность кредитного цикла в два, три и четыре раза превышает продолжительность бизнес-цикла, то значения параметров сглаживания устанавливаются на уровне 25 000, 125 000 и 400 000 (Drehmann и др., BIS WP317, 2010). Поэтому определение значения сглаживающего параметра с учетом продолжительности делового и кредитного циклов является важным методическим вопросом при оценке кредитного разрыва с применением НР-фильтра. Для нивелирования указанных выше недостатков одностороннего НР-фильтра Банк России предполагает использовать значение сглаживающего параметра $\lambda = 1600$ (ЦБ РФ 2019).

Вторым методическим вопросом при декомпозиции временного ряда «кредит к ВВП» на тренд и цикл является выбор типа используемого НР-фильтра: односторонний или двусторонний. Односторонний НР-фильтр был предложен для решения проблем конечной точки, присутствующих в стандартной двусторонней версии. В одностороннем фильтре смещение конечной точки распределяется по всей выборке отфильтрованных данных. Односторонний НР-фильтр также известен как фильтр «в реальном времени», поскольку его оценка основывается на статистических данных, доступных в момент проведения расчета и принятия решений, и применяется рекурсивно с использованием увеличивающегося размера выборки.

Двусторонний НР-фильтр имеет проблему «последней точки», т.е. фильтр «подгоняет» значения структурной компоненты под последние в рассматриваемом периоде наблюдения. Однако аналитики Банка Норвегии обнаружили, что использование всей доступной (текущая и прогнозная) статистической информации при оценке через двусторонний НР-фильтр, дает более корректную динамику тренда. По их оценке, дополнение исторических наблюдений прогнозами, основанными на простом методе (простое среднее значение показателей за последние четыре квартала и горизонт прогнозирования 5 лет), перед применением НР-фильтра улучшает качество оценки кредитного разрыва. Использование формулы прогноза для расчета тенденций и разрывов является новой особенностью подхода Банка Норвегии к выявлению финансовых диспропорций при проведении макропруденциальной политики (Norges Bank, 2013). Также аналитики Бундесбанка в своей работе (Elias Wolf, Frieder Mokinski, Yves Schuler, 2022) показали, что не следует использовать односторонний НР-фильтр в качестве версии двустороннего НР-фильтра

в режиме реального времени. По их мнению, односторонний НР-фильтр не устраняет низкочастотные колебания в той же степени, что и двусторонний НР-фильтр. Предложили две небольшие корректировки одностороннего НР-фильтра, приближающие его свойства к свойствам двустороннего НР-фильтра: (1) более низкое значение параметра сглаживания и (2) мультипликативное масштабирование циклического компонента.

Таким образом, учитывая недостатки и преимущества метода фильтрации НР, расчет равновесного уровня соотношения «Кредиты к ВВП» и кредитного разрыва в разбивке по сегментам для Казахстана проводился при разных значениях сглаживающего параметра одностороннего и двустороннего НР-фильтров для сравнения результатов и определения конкретного значения параметра λ , при котором качество передачи сигналов о раннем предупреждении системных финансовых кризисов будет сравнительно выше.

Расчеты проводились с использованием квартальных данных по ВВП в номинальном выражении и кредитам экономике, юридических и физических лиц за 2000-2022 гг. и по инструкции БКБН (BCBS, 2010). Использование максимально длительного временного ряда, охватывающий периоды финансово-экономического спада и подъема, связано со спецификой фильтра НР и позволяет более точно выделить структурную компоненту соотношения «Кредиты к ВВП». При этом для устранения проблемы «последней точки» двустороннего НР-фильтра были использованы официальные прогнозные данные Правительства РК по ВВП и кредитам экономике на предстоящие пять лет, но строго не менее последующих двух лет.

Согласно полуструктурной оценке кредитного разрыва (подход ЕЦБ), концептуально равновесный уровень кредита экономике должен зависеть от структурных факторов, производственных мощностей экономики и уровня процентных ставок. Например, более высокий объем кредита может поддерживаться при более высокой производственной мощности, в то время как более низкие процентные ставки уменьшают бремя обслуживания долга, позволяя заемщикам финансировать больший объем долга. Кроме того, демографическая структура экономики оказывает влияние на предложение сбережений, которые могут быть использованы для финансирования кредитов. Наконец, качество институтов также должно влиять на финансовое развитие, и можно ожидать, что оно будет играть важную роль в определении равновесного уровня кредита. Например, увеличение объема кредита может быть профинансировано без негативного воздействия на финансовую стабильность в экономике, которая характеризуется эффективной системой финансового регулирования (Lang и др., 2017).

Для выявления равновесного уровня кредитования с учетом экономических факторов Lang и Welz (2018) в своей работе применили эмпирическую модель кредитных разрывов, основанную на экономической теории с помощью полуструктурной системы уравнений. Данная модель похожа на модель ненаблюдаемого компонента тем, что равновесный уровень кредитования оценивается с помощью декомпозиции временного ряда на

трендовую и циклическую составляющие. Тем не менее, основным различием полуструктурной модели является то, что трендовый компонент модели оценивается с учетом фундаментальных экономических факторов (реальный потенциальный выпуск, прокси качества институтов, равновесная реальная процентная ставка и доля людей среднего возраста в общей численности населения и др.) и позволяют получить экономическую интерпретацию долгосрочного равновесного уровня кредитования (Lang и др., 2018). В свою очередь, интерпретация влияния экономических факторов на уровень кредитования дает возможность сформулировать контрциклическую макропруденциальную политику.

Эмпирическая модель кредитных разрывов для оценки реального объема кредитования состоит из полуструктурной системы уравнений.

На первом этапе оценки уровня кредитования юридических лиц, логарифм наблюдаемого реального объема кредита (c_t) декомпозируется на трендовую (c_t^*) и циклическую (\hat{c}_t) составляющие. Далее, тренд логарифма реального объема кредита юридических лиц оценивается с учетом четырех факторов: логарифм реального потенциального ВВП (y_t^*), логарифм институционального качества (γ_t), равновесная реальная процентная ставка (r_t^*), логарифм равновесного обменного курса доллара к тенге ($usdkzt_t$).

Предполагается, что циклическая часть логарифма реального объема кредитования следует авторегрессионному процессу второго порядка, т.е. AR(2), что является распространенным предположением в эмпирической литературе по оценке кредитных разрывов. Таким образом, полуструктурная система уравнений для юридических лиц выглядит следующим образом:

$$c_t = c_t^* + \hat{c}_t \quad (1)$$

$$c_t^* = \alpha_0 + \alpha_1 y_t^* + \gamma_t + \alpha_2 r_t^* + \alpha_3 usdkzt_t + \varepsilon_t^{c^*} \quad (2)$$

$$\hat{c}_t = \beta_1 \hat{c}_{t-1} + \beta_2 \hat{c}_{t-2} + \varepsilon_t^{\hat{c}} \quad (3)$$

При оценке уровня кредитования физических лиц в качестве детерминантов используются: логарифм реальных денежных доходов населения (inc_t^*), логарифм институционального качества (γ_t), равновесная реальная процентная ставка (r_t^*), логарифм доли населения трудоспособного возраста к общей численности населения (dem_t).

$$c_t^* = \alpha_0 + \alpha_1 inc_t^* + \gamma_t + \alpha_2 r_t^* + \alpha_3 dem_t + \varepsilon_t^{c^*} \quad (4)$$

Таким образом, компонент тренда реального объема кредитования определяется с помощью фундаментальных экономических факторов, а циклический компонент моделируется как остаточный статистический процесс.

Что касается выбора факторов, влияющих на уровень кредитования юридических лиц, то в дополнение к показателю качества институтов применяется показатель роста экономики, так как существует эмпирическая

связь между ВВП и ростом корпоративного кредитования. Есть свидетельства того, что ошибки банков при выдаче кредитов более распространены во время экономического бума, чем по сравнению с периодами рецессии. В качестве детерминанта также применяются процентные ставки, которые влияют на стоимость заимствования, доход от сбережений и инвестиций. Кроме того, в модели используется курс тенге к доллару, так как ослабление курса приводит к росту темпов инфляции, что в свою очередь ведет к росту цен производителей, которые используют импортное сырье и оборудование.

Поскольку не существует показателя, отражающего институциональное качество страны, рассчитывается косвенная переменная. Согласно (Acemoglu и др., 2005) количество хороших институтов увеличивается с увеличением производственного потенциала экономики. В связи с этим в качестве косвенного показателя институционального качества страны в этой работе используется реальный потенциальный ВВП на душу населения.

Факторы, определяющие равновесный уровень кредитования физических лиц, несколько отличаются от детерминантов юридических лиц. Для оценки равновесного уровня кредитования физических лиц используется денежные доходы населения вместо ВВП, так как этот показатель является одним из основных факторов, определяющих процентную ставку по кредитам для физических лиц. Так заемщики с высоким доходом с большей вероятностью могут исполнить свои обязательства по займу, чем заемщики с более низкими доходами. Также вместо обменного курса доллара к тенге используется показатель доли населения трудоспособного возраста к общей численности населения, так как чем больше доля населения трудоспособного возраста, тем больше потенциальных заемщиков и заемных средств.

Что касается обработки данных, то для оценки (2) и (4) уравнений были рассчитаны равновесные уровни всех вышеописанных переменных с помощью HP-фильтра с параметром сглаживания равным 1600.

При оценке уровня кредитования юридических лиц, реальный потенциальный ВВП, равновесные реальные процентные ставки, а также обменный курс доллара к тенге являются ненаблюдаемыми эндогенными переменными и оцениваются вместе с тенденцией реального кредита юридических лиц. Коэффициент показателя институционального качества приравнивается к единице.

При оценке уровня кредитования физических лиц, равновесные реальные денежные доходы населения и равновесные реальные процентные ставки являются ненаблюдаемыми эндогенными переменными и также оцениваются вместе с тенденцией реального кредита физических лиц.

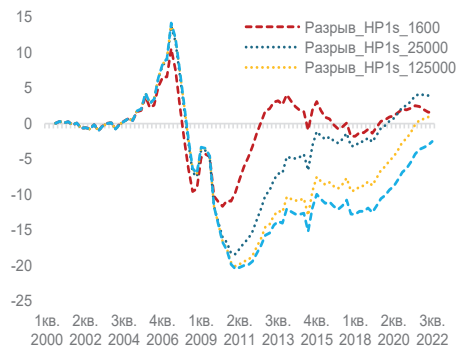
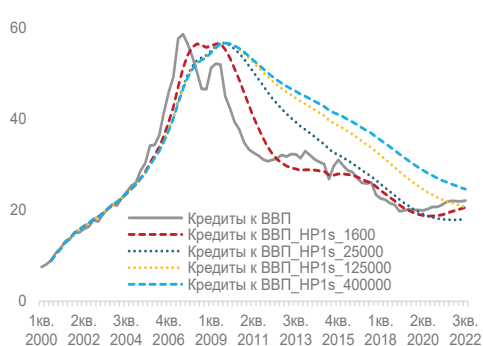
Необходимо отметить, что кроме вышеописанных методов существуют метод коинтеграции (ECM, MS-VECM), который также используется для оценки равновесного уровня кредитования. Недостатком этого метода является то, что фундаментальные экономические показатели такие как ВВП, процентные ставки и цены на активы, обычно используются в качестве объясняющих переменных в долгосрочных отношениях коинтеграции, хотя

сами эти переменные подвергаются воздействию кредитных бумов. Это может привести к недооценке завышенных объемов кредита, если в системе коинтеграции нет дополнительного механизма, возвращающего все переменные к их долгосрочному равновесию. При этом, метод коинтеграции по сравнению с вышеописанными подходами имеет то преимущество, что не навязывает экзогенно определенную продолжительность кредитному циклу, что согласуется с доказательствами того, что такая продолжительность неоднородна.

В этой связи, в данной статье для оценки кредитных разрывов в Казахстане применяются статистический метод «Базельский разрыв» и подход ЕЦБ с построением эмпирической модели кредитных разрывов, основанной на экономической теории с помощью полуструктурной системы уравнений.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Кредитные разрывы, рассчитанные с применением одностороннего НР-фильтра с разными значениями сглаживающего параметра ($\lambda=1\ 600$; $25\ 000$; $125\ 000$; $400\ 000$), показывают в целом схожую динамику. Однако, при рекомендованном Базельским комитетом сглаживающем параметре $\lambda=400\ 000$ (Базельский разрыв), из-за продолжительного и бурного роста кредитов экономике в Казахстане в период 2000-2007гг. трендовый компонент показателя «Кредиты к ВВП» стал невосприимчивым к изменениям в исходной динамике «Кредиты к ВВП» в период после мирового финансового кризиса. Это привело к необоснованно большим отрицательным разрывам в посткризисный период. И как следствие, такое нежелательное свойство одностороннего НР-фильтра с $\lambda=400\ 000$ создает эффект запаздывания при идентификации кредитного цикла. При этом данный недостаток НР-фильтра можно устранить за счет использования более низкого значения сглаживающего параметра ($\lambda=1\ 600$) и добиться более правдоподобного и соответствующего наблюдаемым в экономике процессам результата.

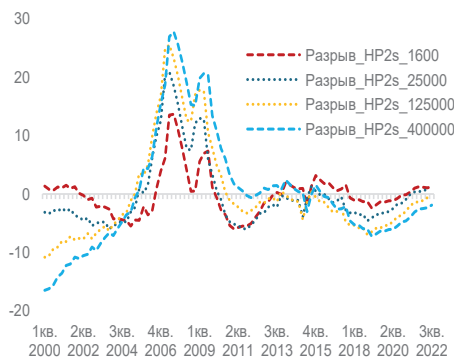
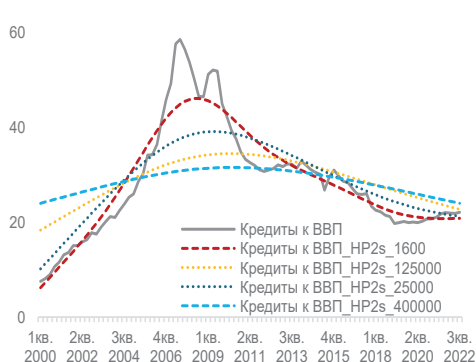

Источник: БНС АСПиР РК, НБ РК, расчеты авторов

Рисунок 7. Кредиты к ВВП, %, факт и тренды (односторонний НР-фильтр)

Рисунок 8. Кредитный разрыв, п.п. (односторонний НР-фильтр)

Для сравнения результатов кредитные разрывы также были рассчитаны с помощью двустороннего НР-фильтра с различными сглаживающими параметрами. По оценке, при сглаживающем параметре $\lambda=400\ 000$, кредиты к ВВП находятся ниже своего тренда, начиная с 2016 года. т.е., несмотря на высокий рост кредитов в 2018, 2019 и 2021-2022 гг. наблюдается отрицательный кредитный разрыв. Это означает, что кредитование экономики находится ниже своего равновесного уровня, что не соответствует последним наблюдаемым тенденциям в кредитовании. Кроме того, кредитный разрыв в 2007 году достигал неправдоподобно больших положительных значений (до 28 п.п.).

Источник: БНС АСПиР РК, НБ РК, расчеты авторов

Рисунок 9. Кредиты к ВВП, %, факт и тренды (двусторонний НР-фильтр)

Рисунок 10. Кредитный разрыв, п.п. (двусторонний НР-фильтр)

При этом результаты кредитного разрыва, рассчитанного при $\lambda=1\ 600$, более точно отражают экономическую ситуацию в определенных периодах, а также тренд показателя «Кредиты к ВВП» оперативно подстраивается к изменениям. Так, анализ кредитных разрывов показывает, что в Казахстане, как и во многих странах мира, наблюдался большие положительные кредитные разрывы и нарастание системной уязвимости в преддверии мирового финансового кризиса. Наблюдались высокие темпы роста кредитования как населения, так и бизнеса, поскольку рост цен на нефть подпитывал оптимизм. На пике разрыв кредита к ВВП составлял до 14% (Рис. 10). За ним последовало резкое снижение относительно долгосрочного тренда. Потребовалось около 16 кварталов, чтобы закрыть отрицательный кредитный разрыв. При этом, кредитные разрывы перед резким снижением цен на нефть в 2015-2016 годах были меньше.

Сохраняющийся с 2017 года отрицательный кредитный разрыв в Казахстане почти закрылся в конце 2019 года на фоне быстрого роста кредита. Во время пандемии COVID-19 кредитный разрыв сильно не изменился, несмотря на умеренное замедление роста кредита в 2020 году. Тем не менее, кредитный разрыв по итогам 2021 года перешел в положительную зону и постепенно

увеличивался в течение 2022 года, что может свидетельствовать о начале фазы увеличения задолженности с чрезмерным оптимизмом.

Следует отметить, что в некоторых периодах увеличение кредитного разрыва было связано с замедлением экономической активности или структурными изменениями в экономике, а не чрезмерным ростом кредита, но это все же может указывать на нарастание системных рисков.

Для определения конкретного значения сглаживающего параметра и способа оценки НР-фильтра рассчитанные кредитные разрывы были сравнены между собой по свойствам раннего предупреждения системных финансовых кризисов.

Для оценки свойств раннего предупреждения моделей кредитных разрывов вычисляется площадь под кривой ROC, т.е. AUROC (area under the Receiver Operating Characteristics). Кривая ROC отражает отношение истинно положительных (сигнал) и ложно положительных (шум) результатов модели. Более высокий AUROC означает, что индикатор раннего предупреждения лучше способен классифицировать докризисные и устойчивые периоды кредитования. Таким образом, значение AUROC равное 1 указывает на идеальный индикатор раннего предупреждения, а значение AUROC равное 0,5 указывает на неинформативный индикатор.

Для того, чтобы оценить точность/производительность модели раннего предупреждения с помощью AUROC необходимо сравнить фактические данные о кризисах и оценки кредитных разрывов. Для сбора фактической информации о кризисах были использованы определение и датировка системных финансовых кризисов, описанных как в местной литературе, так и в иностранной литературе. Таким образом, в выборке представлены 2 релевантных кризисных/стрессовых периодов: 2008-2009гг, 2015-2016гг. В эти периоды наблюдался существенный рост неработающих кредитов и резкое замедление экономической активности.

Основной целью расчета AUROC является определить периоды уязвимости до кризиса. В качестве докризисного горизонта выделяются два фиксированных периода: 8–1 квартал и 4–1 квартал. Это связано с тем, что индикатор должен давать сигнал достаточно рано, чтобы регуляторы могли действовать, а банки – реагировать, но не слишком рано, поскольку это может сделать политические решения менее актуальными. Банкам обычно требуется до одного года на формирование КБК. Кроме того, индикаторы должны быть стабильными и давать последовательные сигналы. Это важно, поскольку кредитные разрывы основаны на расчетах тренда, который является ненаблюдаемым показателем.

В таблице 1 приведены значения AUROC для сравнения качества сигналов раннего предупреждения финансовых кризисов/стресса на основе разрывов, рассчитанных с помощью одностороннего и двустороннего НР-фильтра.

Таблица 1 – Значение AUC (по данным кредиты экономике)

	НР-1s	НР-2s
Горизонт 4-1 кв.		
$\lambda=1$ 600	0.72	0.70

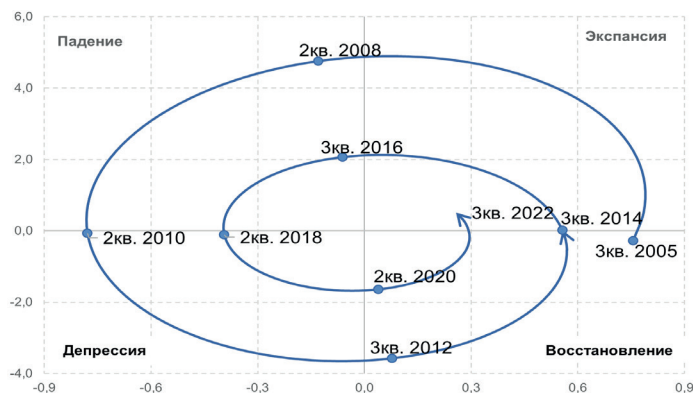
$\lambda=25\ 000$	0.59	0.68
$\lambda=125\ 000$	0.64	0.65
$\lambda=400\ 000$	0.64	0.71
Горизонт 8-1 кв.		
$\lambda=1\ 600$	0.85	0.63
$\lambda=25\ 000$	0.64	0.70
$\lambda=125\ 000$	0.69	0.68
$\lambda=400\ 000$	0.69	0.68
Выборка	91	91
Источник: расчеты авторов		

Сравнивая результаты одностороннего и двустороннего НР-фильтра с различными сглаживающими параметрами с точки зрения их соответствия наблюдаемым в Казахстане экономическим процессам в 2000-2022 гг. и свойствам раннего предупреждения финансовых кризисов, предлагается использование одностороннего или двустороннего⁵ НР-фильтра с параметром $\lambda=1\ 600$ вместо Базельского разрыва (односторонний НР-фильтр с $\lambda=400\ 000$) для оценки кредитного разрыва и соответственно кредитного цикла в Казахстане. Таким образом, использование параметра $\lambda=1\ 600$ означает, что продолжительность кредитного цикла сопоставима с продолжительностью делового цикла и составляет около 7,5 лет. К такому же результату пришли аналитики МВФ в своей работе (IMF Departmental paper, Macroprudential Policies to Enhance Financial Stability in the Caucasus and Central Asia, DP/2022/006), проведенной в 2022 году для стран Кавказии и Центральной Азии по анализу кредитного цикла и макропруденциальной политике. По их оценке, в Казахстане средняя продолжительность кредитного цикла составляет 19 кварталов или около 5 лет, самого длительного цикла – 36 кварталов или 9 лет⁶.

Как было отмечено выше, кредитные разрывы используются в качестве меры кредитного цикла. С применением фильтра Кристиано-Фицджеральда (CF-фильтр) на результаты кредитного разрыва, рассчитанного с помощью двустороннего НР-фильтра с параметром $\lambda=1\ 600$, в целях визуализации динамики кредитного цикла и установления его фаз были построены кредитные «циклические» часы для Казахстана, аналогично представленным в работе Narodowy Bank Polski (Financial Stability Report, December 2016). Результаты оценки свидетельствуют о завершении цикла восстановления и начале фазы увеличения задолженности с чрезмерным оптимизмом (кредитная экспансия).

⁵ Как абсолютная, так и относительная разница между результатами кредитных разрывов, рассчитанных через односторонний и двусторонний НР-фильтр с параметром $\lambda=1\ 600$, незначительная (см. Приложение 2). Низкое значение означает, что тенденция пересматривается в меньшей степени от первой оценки (т. е. односторонней) до самой последней оценки (т. е. последней двусторонней тенденции). Кроме того, значения AUROC также сильно не отличаются и составляют 0.72 и 0.7 соответственно.

⁶ По оценке МВФ, в Казахстане средняя продолжительность кредитного спада составляет 8 кварталов, самого длительного спада – 12 кварталов, а средний период кредитного роста составил 11 кварталов и самого длительного периода роста – 24 кварталов.

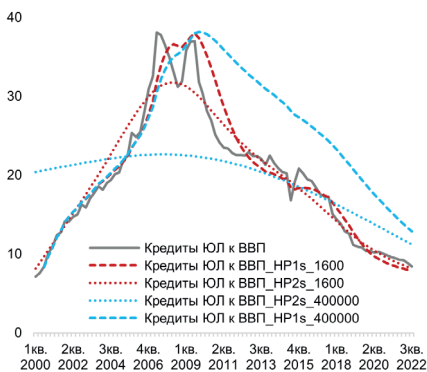
Источник: расчеты авторов

Рисунок 11. Кредитные циклические «часы» (по данным кредитов экономике)

Анализ кредитного цикла показывает, что длина периода и кредитного роста и спада составляет около 4 года или 16 кварталов. С начала 2000-х годов Казахстан пережил более выраженные циклы кредитного бума-спада с наибольшей амплитудой и продолжительностью. В этот период исторический подъем кредита длился в среднем 20 кварталов. Начиная с 2010-х годов период кредитного роста в среднем продолжался 15 кварталов.

Для более детального анализа кредитного цикла были рассчитаны разрывы в разрезе субъектов кредитования с применением одностороннего и двустороннего НР-фильтра с параметрами $\lambda=1\ 600$ и $400\ 000$.

Так, кредитный разрыв, рассчитанный по данным кредитов юридических лиц, показывает, что с 2017 года корпоративное кредитование находится ниже и около своего долгосрочного тренда. Иными словами, кредитный разрыв юридических лиц отрицателен и близок к нулю, что также свидетельствует об отсутствии угрозы, связанной с ростом корпоративного кредитования.

Источник: БНС АСПиР РК, НБ РК, расчеты авторов

Рисунок 12. Кредиты юр. лиц к ВВП, тренд и факт ($\lambda=1\ 600$; $400\ 000$), %

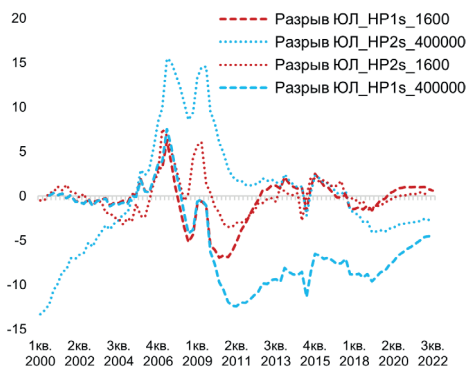

Рисунок 13. Кредитный разрыв по данным юр. лиц ($\lambda=1\ 600$; $400\ 000$), п.п.

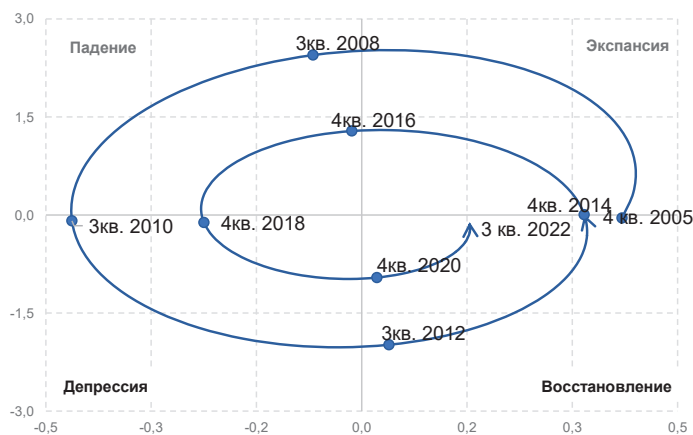
Общий долг корпоративного сектора перед банками по отношению к ВВП рос темпами, соответствующими долгосрочной тенденции. Это также помогло кредитному разрыву юридических лиц оставаться на низком уровне.

Таблица 2 – Значение AUC (по данным кредитов юр. лиц)

	HP-1s	HP-2s
Горизонт 4-1 кв.		
$\lambda=1\ 600$	0.60	0.65
$\lambda=25\ 000$	0.61	0.68
$\lambda=125\ 000$	0.61	0.66
$\lambda=400\ 000$	0.61	0.70
Горизонт 8-1 кв.		
$\lambda=1\ 600$	0.65	0.63
$\lambda=25\ 000$	0.66	0.70
$\lambda=125\ 000$	0.66	0.68
$\lambda=400\ 000$	0.66	0.68
Выборка	91	91

Источник: расчеты авторов

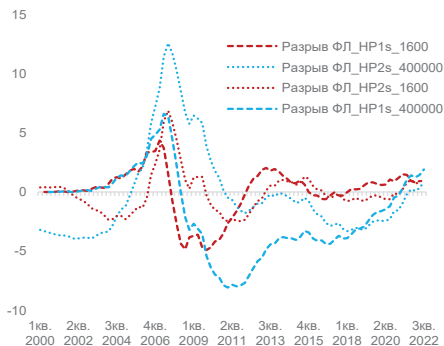
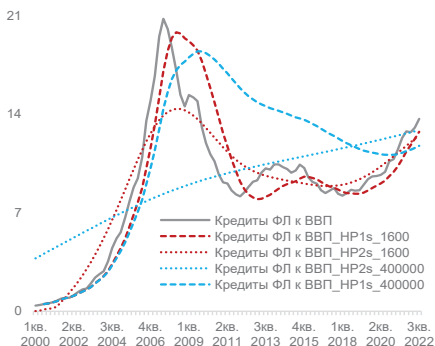
Вместе с тем, построенные кредитные циклические «часы» показывают, что корпоративное банковское кредитование в Казахстане с 4 квартала 2020 года находится в фазе восстановления. Есть высокая вероятность того, что при прочих равных условиях по итогам 2022 года корпоративное кредитование перейдет из фазы восстановления в фазу экспансии.

Источник: расчеты авторов

Рисунок 14. Кредитные циклические «часы» (по данным кредитов юр. лиц)

Согласно полученным оценкам, положительный кредитный разрыв по займам физических лиц наблюдался в периоды с 2006 по 2009 годы, с 2013 по 2015 годы и с 2021 по 2022 годы. Иными словами, с 2021 года уровень кредита физических лиц к ВВП превышает свой равновесный уровень.

Источник: БНС АСПиР РК, НБ РК, расчеты авторов

Рисунок 15. Кредиты физ. лицам к ВВП, тренд и факт (фильтр Х-П, $\lambda=1\ 600; 400\ 000$), %

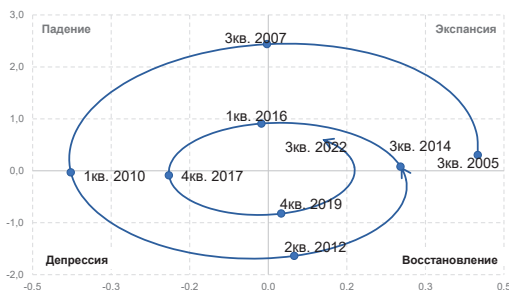
Рисунок 16. Кредитный разрыв по данным физ. лиц (фильтр Х-П, $\lambda=1\ 600; 400\ 000$)

Таблица 3 – Значение AUC (по данным кредитов физ. лиц)

	HP-1s	HP-2s
Горизонт 4-1 кв.		
$\lambda=1\ 600$	0.53	0.73
$\lambda=25\ 000$	0.54	0.70
$\lambda=125\ 000$	0.61	0.68
$\lambda=400\ 000$	0.64	0.67
Горизонт 8-1 кв.		
$\lambda=1\ 600$	0.68	0.72
$\lambda=25\ 000$	0.62	0.72
$\lambda=125\ 000$	0.66	0.70
$\lambda=400\ 000$	0.69	0.69
Выборка	91	91

Источник: расчеты авторов

Кредитные циклические «часы», рассчитанные по данным кредитов физических лиц, показывают, что с 3 квартала 2021 года розничное банковское кредитование находится в фазе кредитной экспансии, т.е. задолженности населения увеличиваются с чрезмерным оптимизмом.

Источник: расчеты авторов

Рисунок 17. Кредитные циклические «часы» (по данным кредитов физ. лиц)

В целом, анализ по секторам кредитования показывает, что, возможно, было бы полезно воздействовать на секторальные кредитные циклы, а не на общую кредитную динамику.

Кредитный разрыв согласно рекомендациям Базельского комитета по банковскому надзору является основным индикатором, определяющим необходимость формирования или расформирования КБК. БКБН выделяет два ключевых уровня кредитного разрыва – 2 п.п. и 10 п.п. Превышение уровня в 2п.п. – начало кредитного «бума», приводящего к экономическому росту, что является сигналом для начала формирования КБК. Если превышает уровень в 10п.п. (такой уровень в РК наблюдался в 2007 году), то это может свидетельствовать о «перегреве» в кредитовании и о возможном приближении банковского кризиса. В этом случае значение КБК устанавливается на максимальном уровне в 2,5% от активов, взвешенных по степени риска.

Решение о необходимости формирования или расформирования КБК должно основываться на анализ множества факторов. Первичным показателем является кредитный разрыв. При этом ряд дополнительных вспомогательных индикаторов также должны использоваться для оценки циклического системного риска. Также может приниматься во внимание и другая информация, такая как количественная и качественная информация о рынке и банковском надзоре, а также результаты стресс-тестирования банковского сектора.

В Казахстане формирование КБК и его размер регламентированы постановлением Правления Национального Банка РК о пруденциальных нормативах №170⁷ от 13 сентября 2017 года. Диапазон размера КБК составляет от 0% до 3% от суммы активов, условных и возможных обязательств, взвешенных с учетом рисков. При этом до настоящего времени КБК в Казахстане не формировался ввиду отсутствия сигналов о наступлении кредитного бума. Вместе с тем, действуют другие требования к достаточности капитала. С 1 июля 2017 года требование к консервационному буферу капитала для системно значимых банков – 3%, остальных банков – 2%. С 1 января 2017 года требование к системному буферу на постоянной основе составляет 1% от суммы активов, условных и возможных обязательств, взвешенных с учетом риска. С 1 января 2017 года коэффициент достаточности основного капитала (k1) – 5,5%, коэффициент достаточности капитала первого уровня (k1-2) – 6,5%, коэффициент достаточности собственного капитала (k2) – 8%.

Согласно результатам полуструктурной эконометрической модели, рост реального ВВП оказывает положительное влияние на равновесный уровень кредитования юридических лиц, т.е. экономическая активность способствует увеличению спроса на заемные средства со стороны бизнеса. Что касается розничного кредитования, то рост реальных денежных доходов увеличивает кредитование населения.

⁷ Постановление Правления Национального Банка Республики Казахстан от 13 сентября 2017 года № 170 «Об установлении нормативных значений и методик расчетов пруденциальных нормативов и иных обязательных к соблюдению норм, и лимитов, размера капитала банка и Правил расчета и лимитов открытой валютной позиции»

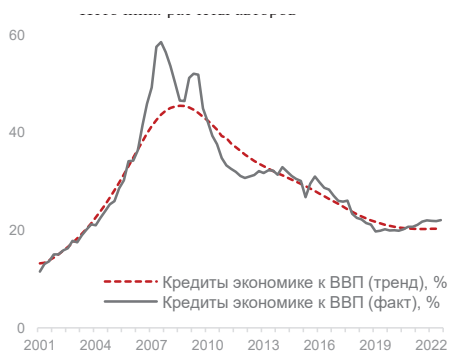
Оценочные коэффициенты для равновесной реальной процентной ставки отрицательны как для физических, так и для юридических лиц. Такие результаты согласуются с экономической теорией и интуицией: более высокие равновесные реальные процентные ставки увеличивают бремя обслуживания долга и при прочих равных условиях увеличение ставок снижает уровень кредитования. Также отрицательно влияет на кредитование бизнеса ослабление курса доллара к тенге.

В таблице 4 показаны оценочные коэффициенты моделей в пространстве состояний для кредитов физических и юридических лиц.

Таблица 4 – Детерминанты равновесного уровня кредитования физических и юридических лиц

	Кредиты физ. лицам	Кредиты юр. лицам
Кредитный тренд		
Δ Равновесный реальный ВВП		3.217*** (0.000)
Δ Реальные денежные доходы	3.886*** (0.000)	
Δ Реальная ставка кредитования	-1.108*** (0.000)	-0.055*** (0.000)
Δ USDKZT		-1.409*** (0.000)
Константа	-0.029*** (0.000)	-0.030*** (0.000)
ШОК	0.000*** (0.000)	0.000*** (0.000)
Кредитный разрыв		
AR(1)	1.970*** (0.000)	1.977*** (0.000)
AR(2)	-0.983*** (0.000)	-0.981*** (0.000)
ШОК	0.000*** (0.000)	0.000*** (0.000)
Выборка	1 кв 2001-3 кв 2022	1 кв 2001-3 кв 2022
Логарифмическая вероятность	590.4	1203.2
Примечание: *** $p < 0.01$, ** $p < 0.05$, * $p < 0.1$ Источник: расчеты авторов		

Результаты полуструктурной модели показывают, что кредиты экономике к ВВП с 4 квартала 2020 года находятся выше своего тренда, рассчитанного с учетом динамики фундаментальных экономических факторов. В период с 3 квартала 2015 года по 4 квартал 2017 года фактический уровень кредитов экономике был выше равновесного уровня. Далее, в течение 3 лет с 1 квартала 2018 года по 4 квартал 2020 года наблюдается отрицательный кредитный разрыв, что объясняется снижением корпоративного кредитования.

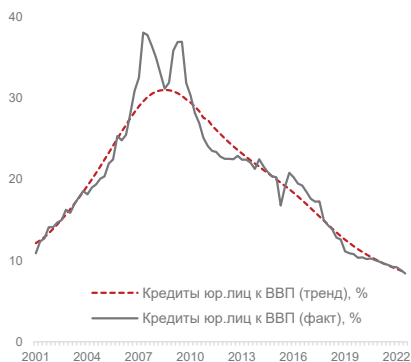
Источник: БНС АСПиР РК, НБ РК, расчеты авторов

Рисунок 18. Кредиты к ВВП, факт и тренд, %

Рисунок 19. Кредитный разрыв, п.п.

Что касается корпоративного кредитования, с 2018 года в связи с уходом с рынка несостоятельных банков и «очисткой» баланса банков от плохих кредитов наблюдается снижение уровня кредитования юридических лиц от своего равновесного уровня. В связи с активной реализацией государственных программ льготного кредитования бизнеса со второго полугодия 2020 года равновесный и фактический уровни корпоративного кредитования были сбалансированы. Тем не менее, продолжение реализации антикризисных госпрограмм по льготному кредитованию бизнеса на фоне восстановления экономической активности привело к незначительному положительному разрыву кредитования юридических лиц к концу 2021 года. В 3 квартале 2022 года фактический уровень корпоративного кредитования ниже, чем его равновесный уровень. Это указывает на замедление темпов роста кредитования юридических лиц по сравнению с предыдущим годом.

Источник: БНС АСПиР РК, НБ РК, расчеты авторов

Рисунок 20. Кредиты юр. лиц к ВВП, факт и тренд, %

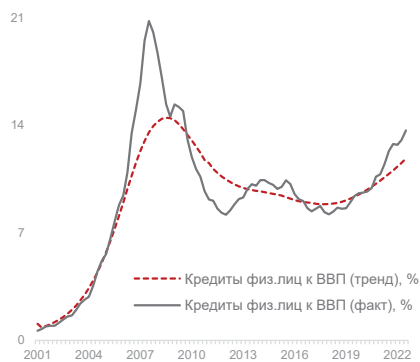

Рисунок 21. Кредиты физ. лиц к ВВП, факт и тренд, %

Согласно результатам расчета равновесного уровня кредитов физических лиц, наблюдается отрицательный кредитный разрыв со 2 квартала 2016 года по 3 квартал 2020 года. Иными словами, в этот период рост розничного кредитования был ниже своего экономически обоснованного уровня роста. Начиная с 4 квартала 2020 года розничное кредитование по отношению к ВВП росло темпами, превышающими долгосрочную тенденцию, что привело к положительному разрыву и его размер в 2021 году значительно увеличился в связи восстановлением экономической активности и отложенным спросом населения на заемные средства после коронакризиса. В 2022 году продолжилось расширение положительного кредитного разрыва.

Таблица 5 – Значение AUROC

Горизонт	Кредиты физ. лицам	Кредиты юр. лицам	Кредиты экономике
Горизонт 4-1 кв	0.72	0.70	0.69
Горизонт 8-1 кв	0.75	0.68	0.71
Выборка	87	87	87

Источник: расчеты авторов

Согласно оценкам AUROC, кредитный разрыв, рассчитанный с применением полуструктурной эконометрической модели, является достаточно хорошим индикатором для раннего выявления циклических рисков.

Приведенные в данной работе подходы к оценке кредитного разрыва на основе полуструктурной эконометрической модели и «скорректированного» статистического метода фильтрации дополняют стандартный «Базельский разрыв» и помогут регулятору ориентироваться при оценке положения экономики в кредитном цикле и калибровке макропруденциальной политики. Кроме того, использование различных методов оценки кредитных разрывов может быть полезным для определения диапазона вероятных оценок кредитных излишков. Когда этот диапазон велик, регулятору может потребоваться провести более глубокий анализ потенциальных дисбалансов для принятия политических решений.

Оценка надежности/точности полуструктурной модели проводится путем сравнения коэффициентов, полученных на основе полной и ограниченной выборки. Такое сравнение позволит проверить эффективность модели в режиме реального времени, т.е. в преддверии финансового кризиса. Для этого из полной выборки получены два периода: 2001–2007 гг. и 2001–2014 гг. В приложении 3 в таблицах 1 и 2 представлены коэффициенты детерминантов равновесного уровня кредитования физических и юридических лиц.

Согласно результатам анализа, динамика полуструктурных кредитных разрывов физических и юридических лиц устойчива к оценке на ограниченных выборках. Это подтверждается тем, что полуструктурная модель показала положительные и увеличивающиеся разрывы в кредитовании физических и юридических лиц в преддверии финансового кризиса.

Анализ эффективности полуструктурной модели и статистического

метода фильтрации для периода 2001-2007гг. показал, что результаты и НР-фильтрации, и полуструктурной модели для докризисного горизонта 4-1 и 8-1 кварталов обладают более качественными сигналами раннего предупреждения (значения AUROC находятся в интервале от 0.85-1.0). С увеличением выборки до 2014 года, качество сигналов результатов НР-фильтрации и полуструктурной модели остаются на высоком уровне (значения AUROC находятся в интервале от 0.7-0.9).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Чрезмерный рост кредита и долговая нагрузка были ключевыми факторами прошлых финансовых кризисов. Поэтому для понимания циклических рисков и эффективного применения контрциклических инструментов макропруденциальной политики важно определить периоды чрезмерной кредитной динамики на ранней стадии.

В данной работе для определения кредитного цикла и оценки периодов чрезмерного роста кредитования по сегментам были применены метод НР фильтрации и полуструктурная эконометрическая модель. Получены следующие результаты и выводы:

1. Анализ данных экономической и кредитной активностей за 2000-2022 гг. показывает, что кредитный цикл в Казахстане действительно характеризовался основными секторальными циклами подъема/спада в течение рассматриваемого периода. Кредитный цикл в Казахстане в целом до конца 2020 года (особенно в 2000-2017 гг.) определялся динамикой корпоративного кредитования. Начиная с конца 2020 года, розничное кредитование стало занимать основную долю в кредитном портфеле банков, следовательно, стало системно значимым кредитным сегментом и тенденции на рынке кредитования начали формироваться на основе его динамики.

2. НР-фильтр (как двусторонний, так и односторонний) с параметром сглаживания $\lambda=1600$ более точно оценивает кредитный разрыв и цикл, которые в большей степени соответствуют процессам, происходящим в экономике Казахстана, а также согласуется с результатами расчетов, реализованных с помощью полуструктурной эконометрической модели. Вместе с тем, оценка свойства раннего предупреждения системных финансовых кризисов показала, что как полуструктурная модель, так и кредитный разрыв, рассчитанный с применением НР-фильтра при $\lambda=1600$, являются более эффективными для раннего выявления циклических рисков и способны лучше выявлять докризисные и устойчивые периоды кредитования. При этом метод НР-фильтрации является более простым в использовании с технической точки зрения по сравнению с полуструктурной эконометрической моделью. Таким образом, можно сказать, что статистический метод НР-фильтра со сглаживающим параметром $\lambda=1600$ является допустимым и обоснованным для оценки кредитного разрыва и цикла в Казахстане. Однако его сигнал следует интерпретировать с осторожностью в двух конкретных ситуациях: в периоды больших и сильных движений ВВП и во время длительных фаз подъема и последующих спадов.

3. Результаты полуструктурной эконометрической модели показали, что кредиты экономике к ВВП с 4 квартала 2020 года находятся выше своего тренда, рассчитанного с учетом динамики фундаментальных экономических факторов. При этом по корпоративному кредитованию по итогам 3 квартала 2022 года разрыв стал отрицательным, т.е. фактический уровень ниже, чем равновесный уровень. Розничное кредитование начиная с 4 квартала 2020 года росло темпами, превышающими долгосрочную тенденцию, и в настоящее время находится выше своего экономически обоснованного уровня.

Согласно полученным результатам по кредитному разрыву с применением НР-фильтра, в настоящее время корпоративное кредитование в Казахстане находится на стадии восстановления, что означает, что угроза чрезмерной кредитной экспансии не наступила. Однако, общее кредитование экономики начиная со 2 квартала 2022 года и розничное кредитование начиная с 3 квартала 2021 года находятся на стадии экспансии, что может стать источником циклических дисбалансов и накопления системных рисков финансовой стабильности.

В целом, эти выводы показывают, что, возможно, было бы полезно воздействовать на секторальные кредитные циклы, а не на общую кредитную динамику.

Для сглаживания циклических и системных рисков финансовой стабильности предлагаются следующие меры:

1. Внедрение секторального КБК. Учитывая нахождение розничного кредитования в фазе экспансии, а корпоративного кредитования в стадии восстановления предлагается рассмотреть возможность применения секторального (по видам кредитного портфеля) КБК для ограничения рисков в отдельных сегментах кредитования, не влияя на другие сегменты. В настоящее время в Казахстане решение регулятором о формировании КБК банками принимается на основе динамики кредитного разрыва, рассчитанного по общему объему кредитов экономике без разделения по видам кредитного портфеля. Данный подход не учитывает несбалансированность роста кредитования экономики Казахстана по сегментам, то есть не учитывает опережающий рост розничного кредитования по сравнению с ростом корпоративного кредитования за последние годы.

Исследование, проведенное БКБН⁸ в 2018 и 2019 гг., подтверждает обоснованную потребность в секторальных макропруденциальных инструментах, и секторальный КБК может быть полезным дополнением к системе контрциклического буфера капитала. Основным преимуществом секторального КБК будет наличие более целенаправленного инструмента политики, когда рост кредита неравномерен по секторам. В таких случаях можно добиться стабилизирующего эффекта с меньшими затратами, чем требования к капиталу на широкой основе.

В своих исследованиях Fiori and Pacella (2018) и Ferrari and Rovira Kaltwasser

⁸ Basel Committee on Banking Supervision, Working Paper 36 «Towards a sectoral application of the countercyclical capital buffer», April 2019

(2019) подчеркивают важность мониторинга секторальных кредитных циклов. В случае Италии и США они обнаружили, что совокупные кредитные циклы маскируют межотраслевые различия. Поэтому они рекомендуют отслеживать отдельные кредитные сегменты в дополнение к широким кредитным агрегатам. Кроме того, их результаты показывают, что кредитные бумы в некоторых кредитных сегментах могут привести к увеличению банковских убытков и финансового стресса, тем самым увеличивая системный риск. Таким образом, оба исследования выступают за тщательный мониторинг отраслевых кредитных циклов и более целенаправленный подход к работе с циклическим системным риском. Вместе с тем, Sigurd Galaasen and Naakon Solheim (Norges Bank, Staff memo, 13/2018) обнаружили, что, когда перемещение капитала между секторами затруднено или требует больших затрат, целенаправленное регулирование, такой как секторальный КБК, может обеспечить более стабильное кредитование во время кризиса, чем широкомасштабное КБК, при меньших затратах.

2. Учет результатов ежегодного надзорного стресс-тестирования при принятии решений по КБК. Англия, Канада и Норвегия при определении необходимости формирования и конкретного размера КБК дополнительно учитывают результаты стресс-тестирования банковского сектора. Если буфера капитала банков недостаточно для покрытия возможных убытков в случае реализации рисков в рамках стрессового сценария, то это может являться сигналом для увеличения капитала банков, в т.ч. за счет КБК. В Казахстане система надзорного стресс-тестирования была разработана на основе лучших мировых практик и запущена Агентством в 2021 году. Целью НСТ является оценка устойчивости банков к потенциальным негативным сценариям. Итоги надзорной оценки банков и результаты стресс-тестирования будут иметь материальный эффект на капитал банков. С 2024 года планируется ввести надзорную надбавку на капитал.

3. Определение набора индикаторов для оценки циклических рисков и применения при установке КБК. Пример многих стран мира об установлении положительного значения КБК при отрицательном кредитном разрыве показывает, что Базельский разрыв не является безусловным индикатором при принятии решений о КБК. Так, согласно данным BIS⁹, в Нидерланды при кредитном разрыве на уровне -34,9 п.п. в мае 2022 г. анонсировали повышение размера КБК до 1,0% с 25 мая 2023 года, в Австралии кредитный разрыв в конце 2020 г. составил -10,8 п.п., а КБК будет увеличен до 1,0% с 2023 года, в Норвегии при кредитном разрыве на уровне - 41,8 п.п. в марте 2022 г. было принято решение об увеличении КБК до 2,5%. В Великобритании, Дании и Чехии также объявлены о повышении КБК при отрицательном кредитном разрыве. В этих странах при принятии решений о формировании КБК был рассмотрен набор качественных и количественных индикаторов,

⁹ Предварительно объявленные буферные решения и фактические значения КБК для всех юрисдикций членов БКБН: <https://www.bis.org/bcbs/ccyb/> и расчеты по базельскому разрыву для всех юрисдикций членов БКБН: https://www.bis.org/statistics/c_gaps.htm?m=2670

охватывающих динамику финансовых и макроэкономических показателей, а также рынок недвижимости (в Казахстане в сентябре 2022г. цены на первичное жилье выросли на 31,4%, вторичное жилье – 48,8% к декабрю 2020 г.). В этой связи предлагается определить конкретный набор индикаторов для Казахстана, на основе динамики которых и в соответствии с которыми будут приниматься решение о формировании или расформировании КБК, в т.ч. секторального КБК.

В настоящее время в Казахстане долговая нагрузка населения не достигла такого уровня, чтобы выступить источником спада в экономике. При этом в финансовом секторе накоплено достаточный уровень капитала для предотвращения развития рисков финансовой стабильности. Тем не менее, необходимо на постоянной основе проводить мониторинг состояния рынка розничного кредитования с целью выявления рисков и принятия оперативных мер для снижения и недопущения чрезмерного роста долговой нагрузки граждан.

Касательно рекомендации для дальнейших исследований можно отметить, что методология оценки кредитного разрыва постоянно совершенствуется и области применения расширяются. В качестве альтернативного подхода к оценке кредитного разрыва можно отметить предложенную МВФ модель многомерного фильтра, основанную на экономической теории (multivariate filter based on economic theory), которая определяет циклические условия кредита и макроэкономики совместно (IMF, WP/20/6). Это обеспечивает полезную перспективу для определения макропруденциальной политики, учитывая, что финансовая нестабильность с большей вероятностью будет нарастать, когда происходит рост кредита, поскольку экономика перегревается.

Кредитный разрыв, помимо применения при установке контрциклических буферов капитала, может использоваться в комбинации с другими финансовыми показателями в моделях раннего предупреждения банковского кризиса и оценки его вероятности наступления, связанного с чрезмерным ростом кредита. Более того, правильное определение текущей фазы кредитного цикла на основе кредитного разрыва важно для реализации монетарной политики.

Также исследование связи фаз кредитного цикла с динамикой основных макрофинансовых показателей и показателей кредитного риска даст полезную информацию для принятия решений по макроэкономической и макропруденциальной политикам.

REFERENCES

- Basel Committee on Banking Supervision. (2010) Guidance for National Authorities Operating the Countercyclical Capital Buffer.
- Basel Committee on Banking Supervision. (2019) Towards a sectoral application of the countercyclical capital buffer. Working Paper 36.
- Chikako Baba, Salvatore Dell’Erba, et. al. (2020) How Should Credit Gaps Be Measured? - An Application to European Countries. IMF Working Paper. WP/20/6.
- Drehmann M. et al. (2010) Countercyclical capital buffers: exploring options. BIS Working Papers No 317.
- Gerdrup K.R., Kvinlog A. B., Schaanning E. (2013). Key Indicators for a Countercyclical Capital

Buffer in Norway - Trends and Uncertainty. Staff Memo, No. 13. ISBN 978-82-7553-758-2. Norges Bank, Oslo.

Geršl A., Seidler J. (2011) Excessive credit growth as an indicator of financial (in)stability and its use in Macroprudential policy. Czech National Bank / Financial Stability Report 2010/2011.

International Monetary Fund. (2017) Global Financial Stability Report: Is Growth at Risk? <https://www.imf.org/en/Publications/GFSR/Issues/2017/09/27/global-financial-stability-report-october-2017>.

Lang J.H., Welz P. (2017) Measuring credit gaps for macroprudential policy. The European Central Bank Financial Stability Review May 2017 – Special features.

Lang J.H., Welz P. (2018) Semi-structural credit gap estimation. European Central Bank (ECB) Working Paper Series. No 2194.

Alessi L. and Detken C. (2014) Identifying excessive credit growth and leverage. European Central Bank (ECB) Working paper series. No 1723/August 2014.

Narodowy Bank Polski. (2016) Financial Stability Report 2016. Financial Stability Department. December. – 144 p.

Khandelwal P., Cabezon E. et. al., 2022. Macroprudential Policies to Enhance Financial Stability in the Caucasus and Central Asia. IMF Departmental paper. DP/2022/006.

Ravn M.O., Uhlig H. (2002) On adjusting the Hodrick-Prescott filter for the frequency of observations. Review of economics and statistics, № 84 (2). Pp. 371–376.

Claessens S., Kose M.A., Marco E. (2011) Terrones How Do Business and Financial Cycles Interact? IMF Working Paper WP/11/88.

Galaasen S., Solheim H. (2018) Targeted Countercyclical Capital Buffers. Norges Bank, Staff memo. No. 13.

Wolf E., Mokinski F., Schüler Y.S. (2022) On Adjusting the One-Sided Hodrick-Prescott Filter.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ISSN 1991-3494

Volume 1, Number 401 (2023), 278-289

<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.437>

UDC 332.1

IRSTI 06.61.33

© **B. Alpenova**^{1*}, **D. Muratova**¹, **L. Sarykulova**¹, **K. Abdykulova**¹,
N. Maulina², 2023

¹Taraz Regional University named after M.Kh. Dulaty, Taraz, Kazakhstan;

²Academy of Logistics and Transport, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: bayana_alpenova@mail.ru

ASSESSMENT OF THE SOCIO-ECONOMIC EFFECT OF FINANCING THE REGIONS OF KAZAKHSTAN

Alpenova Bayan – Master of Finance, Art. Lecturer at the Department of Finance and Accounting, Faculty of Economics and Law, Taraz Regional University named after. M.Kh. Dulaty
E-mail: bayana_alpenova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5878-7462>;

Muratova Diana – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor.
Department of Finance and Accounting, Faculty of Economics and Law Taraz Regional University named after M.Kh. Dulaty

E-mail: muratova_diana77@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1884-1145>;

Sarykulova Lyalya – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor.
Department of Economics. Faculty of Economics and Law. Taraz Regional University named after M.Kh. Dulaty

E-mail: Sarykulovalt@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0545-4920>;

Abdykulova Karlygash – Master of Economic Sciences. Department of Finance and Accounting. Faculty of Economics and Law Taraz Regional University named after M.Kh. Dulaty

E-mail: abdykulova_787@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6616-8039>;

Maulina Nurgul – Candidate of Economics, Assistant Professor of the Department “Logistics and Management in Transport”. Academy of Logistics and Transport
E-mail: nurgul.maulina.79@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4021-6661>.

Abstract. Among the main tasks of the Government of the Republic of Kazakhstan should be the formation of policy in the field of regional development, which plays a significant role. This involves making proposals for the development of agglomerations and second-tier cities, small and single-industry towns,

development of rural and border areas, conducting analysis of regional development, as well as identifying internal potentials, ensuring monitoring and evaluation of the effectiveness of local executive bodies, making proposals for policy formation in the development of local self-government, ensuring implementation of state policy in the development of inter-regional cooperation within the country. In the article the effectiveness of the state regional policy for the years of independence of Kazakhstan was assessed. The authors systematized all strategic and program documents of the state, and determined the place of regional policy in the system of state planning in the Republic of Kazakhstan. Based on the assessment of the degree of achievement of the target indicators of the program documents and their compliance with the strategic guidelines for the development of the country, it was found that most of the strategic and program documents of the country do not have clear and reasonable target indicators, part of the target indicators have not been achieved. In addition, there was an analysis of the array of statistical data demonstrating the results of the development of various sectors of the economy and regions, which revealed that most of the goals pursued by the program documents and strategies were not achieved. The authors drew conclusions about the low performance of the state regional policy and identified a list of factors constraining the even development of the country's regions.

Keywords: socio-economic effects, regional policy, investment project, social effects, socio-economic impact, infrastructure, evaluation methodology.

© Б.А. Альпенова^{1*}, Д.Б. Муратова¹, Л.Т. Сарыкулова¹, К.А. Абдыкулова¹,
Н.Х. Маулина², 2023

¹М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Алматы, Қазақстан;

²Логистика және көлік академиясы, Алматы, Қазақстан.

E-mail: bayana_alpenova@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН Өңірлерін қаржыландырудың әлеуметтік-экономикалық әсерін бағалау

Аннотация. Қазақстан Республикасы Үкіметінің негізгі міндеттерінің қатарында өңірлік даму саласындағы саясатты қалыптастыру маңызды рөл атқарады. Бұл агломерациялар мен екінші деңгейдегі қалаларды, шағын және моноқалаларды дамыту, ауылдық және шекара маңы аумақтарын дамыту жөнінде ұсыныстар әзірледі, өңірлердің дамуына талдау жүргізуді, сондай-ақ ішкі әлеуеттерді анықтауды, жергілікті атқарушы органдар қызметінің тиімділігіне мониторинг пен бағалауды қамтамасыз етуді, жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту саласында саясатты қалыптастыру жөнінде ұсыныстар әзірледі, жергілікті өзін-өзі басқаруды ел ішіндегі өңіраралық ынтымақтастықты дамыту. Мақалада Қазақстан тәуелсіздігі жылдарындағы мемлекеттік өңірлік

саясаттың нәтижелілігіне бағалау жүргізілді. Авторлар мемлекеттің барлық стратегиялық және бағдарламалық құжаттарын жүйелендірді, Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жоспарлау жүйесіндегі өңірлік саясаттың орны анықталды. Бағдарламалық құжаттардың нысаналы индикаторларына қол жеткізу дәрежесін және олардың ел дамуының стратегиялық бағдарларына сәйкестігін бағалау негізінде елдің стратегиялық және бағдарламалық құжаттарының көпшілігінде нақты және негізделген нысаналы индикаторлар болмағаны, нысаналы көрсеткіштердің бір бөлігіне қол жеткізілмегені анықталды. Сонымен қатар, экономиканың әртүрлі секторлары мен өңірлерінің даму нәтижелерін көрсететін статистикалық деректер массивіне талдау жүргізілді, оның барысында бағдарламалық құжаттар мен стратегиялармен көзделген мақсаттардың көпшілігіне қол жеткізілмегені анықталды. Авторлар мемлекеттік өңірлік саясаттың төмен нәтижелілігі туралы қорытынды жасап, ел өңірлерінің біркелкі дамуын тежейтін факторлардың тізбесін анықтады.

Түйін сөздер: әлеуметтік-экономикалық тиімділік, өңірлік саясат, инвестициялық жоба, әлеуметтік әсерлер, әлеуметтік-экономикалық әсер, инфрақұрылым, бағалау әдістемесі.

© Б.А. Альпенова^{1*}, Д.Б. Муратова¹, Л.Т. Сарыкулова¹, К.А. Абдыкулова¹,
Н.Х. Маулина², 2023

¹Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, Алматы, Казахстан;

²Академия логистики и транспорта, Алматы, Казахстан.

E-mail: bayana_alpenova@mail.ru

ОЦЕНКА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО ЭФФЕКТА ФИНАНСИРОВАНИЯ РЕГИОНОВ КАЗАХСТАНА

Аннотация. Среди основных задач Правительства Республики Казахстан следует выделить формирование политики в области регионального развития. Это подразумевает выработку предложений по развитию агломераций и городов второго уровня, малых и моногородов, развитию сельских и приграничных территорий, проведение анализа развития регионов, а также выявление внутренних потенциалов, обеспечение мониторинга и оценки эффективности деятельности местных исполнительных органов, выработка предложений по формированию политики в сфере развития местного самоуправления, обеспечение реализации государственной политики в сфере развития межрегионального сотрудничества внутри страны. В статье проведена оценка результативности государственной региональной политики за годы независимости Казахстана. Авторами была проведена систематизация всех стратегических и программных документов государства, определено место региональной политики в системе государственного планирования в Республике Казахстан. На основе оценки степени достижения целевых

индикаторов программных документов и их соответствия стратегическим ориентирам развития страны было выявлено, что большинство стратегических и программных документов страны не имеют четких и обоснованных целевых индикаторов, часть целевых показателей не была достигнута. Кроме того, был проведен анализ массива статистических данных, демонстрирующих результаты развития различных секторов экономики и регионов, в ходе которого было выявлено, что не было достигнуто большинство целей, преследуемых программными документами и стратегиями. Авторами сделаны выводы о низкой результативности государственной региональной политики и определен перечень факторов, сдерживающих равномерное развитие регионов страны.

Ключевые слова: социально-экономические эффекты, региональная политика, инвестиционный проект, социальные эффекты, социально-экономическое воздействие, инфраструктура, методика оценки.

INTRODUCTION

Large-scale regional investment projects are those projects, the implementation of which has a significant long-term impact on the social, economic and environmental situation in the region. At that, the consequences of implementation of such projects may have both positive and negative character for the region.

The implementation of large-scale investment projects affects various spheres of the region's economic system, affects the development of industrial and transport infrastructure, increases investment activity in the region, and changes the regional business climate. The implementation of these projects requires, as a rule, the attraction of significant labor resources, which cannot but affect the standard of living of the territory's population. On the other hand, there may be a disturbance of the customary way of life, destruction of the indigenous population's territories, and an increase in the anthropogenic impact on the environment (Zhailauov et al., 2020).

The socio-economic effects of large-scale projects are both direct and indirect. At the same time, indirect effects are often much more significant than direct ones.

All of this makes it necessary to assess the socio-economic effectiveness of financing the region.

RESEARCH MATERIAL AND METHODS

Currently, there are two main approaches to assessing the socio-economic effectiveness of social projects: Cost - Effectiveness Analysis (CEL) and Cost - Benefit Analysis (COST - Benefit Analysis, CBAf). However, the SROI (Social return on investment) method is the most widely used in the analysis of socio-economic efficiency (Internet access: https://studme.org/365705/finansy/otsenka_sotsialno_ekonomicheskoy_effektivnosti_sotsialnogo_proekta?ysclid=lb41710uq5344208742).

RESULTS AND DISCUSSION

It should be noted that at this time there is a general tendency of increase of volume of transfers annually allocated to regions from the national budget. In 2021 they amounted to 4,584 billion tenge, an increase of 284 billion tenge (or 7%) compared to 2020, including special-purpose transfers of 2,463 billion tenge (54%) and subventions of 2,121 billion tenge (46%).

As of 1 January 2022, the regions absorbed 4,209 billion tenge, or 92% of the allocation, of which 2,371.5 billion tenge (or 96%) were targeted transfers and 1,837 billion tenge (or 87%) were subventions.

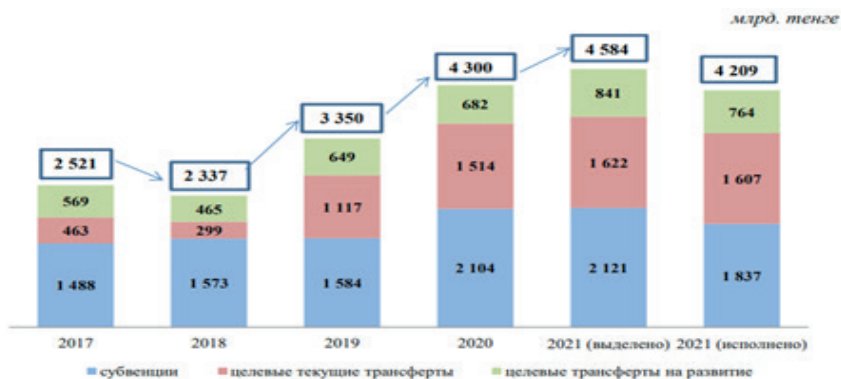

Figure 1 - Volume of transfers allocated from the national budget in 2017 - 2021

Note - compiled by the authors based on the source: Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan

Not executed 91.5 billion tenge, of which 32.1 billion tenge - budget savings, 59.4 billion tenge - the amount of undisbursed (Conclusion, 2022).

The largest underspending was in Almaty region - 11,3 billion tenge, of them 347,5 million tenge on current programs (176.3 million tenge) in connection with payment for actually rendered services and the project “Auyl - El besigi” (171.2 million tenge) because of backlog of work, not submitting acts of completed works. The basic share of not disbursed (11 billion tenge) is on the development programs: 1,3 billion tenge on road map of employment in connection with updating of the design-budget documentation; 4 billion tenge - on the Territorial Development Program; 3,6 billion tenge - on projects “Auyl - El besigi”; 2,2 billion tenge - on the projects “Economics and economy” (171,2 mln. 1,2 billion tenge - on projects “Economy of simple things” due to non-contracting and lack of need for individual projects; 1,2 billion tenge in connection with the adjustment of design and construction projects under the program “Nurly zher”; 2,3 billion tenge - under the State Program for the development of the tourism industry;

In Nur-Sultan - 9 billion tenge, including 8,7 billion tenge for development programs, of which 4,9 billion tenge due to a lack of or failure to provide documents confirming the validity of payment for the construction projects of heating systems, sewage treatment plants, sewage collector, engineering and communication networks

to the residential complexes and new areas under construction; 3,6 billion tenge in connection with the correction of the feasibility study, feasibility study, design and estimate documentation for the construction of residential complexes and two sports and recreation complexes; 0,2 billion tenge - failure to sign the certificate of acceptance of the object, etc. An under-utilization in the amount of 329,9 million tenge was also noted on current transfers as a result of the prolonged competitive procedures for placing a state order for preschool education services (189 million tenge), a failure to fulfill contract terms for purchasing equipment under the “Zhas Maman” project (55,4 million tenge), return of budget funds under the inspection by control authorities (82,9 million tenge), failure to supply goods and court litigations (2,6 million tenge);

In Almaty – 5,9 billion tenge, of which 5,3 billion tenge - for development programs, of which 1,5 billion tenge due to delays in the schedule of works on construction projects of water supply systems of the city and distribution networks in Karasu, Algabas, Boralday; 1,5 billion tenge due to the adjustment of design and estimate documentation for the construction project traffic interchange; 1,8 billion tenge due to lengthy tender procedures and 358,5 million tenge in connection with the retention of 5% of the cost of 9 completed projects in accordance with the terms of contracts. 591,1 mln tenge were not disbursed on current transfers due to cancelled tenders for purchase of equipment for the “Zhas Maman” project (371,6 mln tenge) and actually rendered services (217,9 mln tenge).

Table 1 - Information on the use of targeted transfers and loans by regions as of January 1, 2022 billion tenge

Наименование	Выделено из РБ	Исполнено	% исполнения	Не исполнено	в том числе	
					экономика	неосвоение
ПОСТУПЛЕНИЯ ТРАНСФЕРТОВ В МЕСТНЫЕ БЮДЖЕТЫ	4 583,9	4 208,5	92	375,4	32,1	343,2
1. СУБВЕНЦИИ	2 120,9	1 837,1	87	283,8		283,8
2. ЦЕЛЕВЫЕ ТРАНСФЕРТЫ	2 463,0	2 371,5	96	91,5	32,1	59,4
Текущие программы	1 621,5	1 607,4	99	14,1	9,2	4,9
Программы развития	841,5	764,1	91	77,5	22,9	54,5
<i>в том числе по регионам:</i>						
Акмолинская область	122,3	119,0	97	3,3	0,8	2,5
Актюбинская область	109,1	101,0	93	8,1	4,4	3,7
Алматинская область	224,6	212,3	95	12,2	0,9	11,3
Атырауская область	74,7	70,3	94	4,3	1,4	3,0
Восточно-Казахстанская область	156,9	152,4	97	4,5	0,6	3,8
Жамбылская область	159,0	157,0	99	1,9	1,6	0,3
Западно-Казахстанская область	93,2	87,0	93	6,2	1,5	4,7
Карагандинская область	160,3	151,9	95	8,3	4,1	4,3
Кызылординская область	109,2	106,0	97	3,2	1,8	1,4
Костанайская область	114,1	112,0	98	2,2	0,8	1,4
Мангистауская область	73,9	70,7	96	3,2	1,2	2,1

In all regions the lack of implementation was due to systematically recurring reasons: adjustments of design and estimate documentation, lengthy procedures for public procurement, backlog of works, 370 late submission of acts of completed works, invoices, absence or failure to submit documents confirming the validity of payment, in some cases - lawsuits, deduction of 5% of the project cost under the contract terms, payment for the actual amount of work and services provided. This once again points to the acuteness of a common problem for most government agencies of weak administration and management of projects and expenditures implemented, which, while allocating the necessary funding from various sources (local budgets, targeted transfers from the national budget and the National Fund), nevertheless does not allow to ensure timely implementation and commissioning of socially important objects.

According to the results of audit activities conducted by the Accounts Committee in 2021 in 6 regions (Atyrau, WKO, Kyzylorda, Pavlodar, North Kazakhstan, Turkestan regions), the following systemic problems were identified:

- weak financial discipline in the implementation by local executive bodies of budgetary investment projects in various areas, often in the housing and social sectors;
- Shortcomings in the prioritization of the implemented projects, mainly in secondary education, where there is an acute problem of the shortage of student places;
- imperfect strategic planning and a formal approach to the implementation of territorial development programs.

The main reason for these problems is the current system of inter-budget relations, built on the principle of centralized distribution of revenues and expenditures to the regions, which does not provide an effective alignment of imbalances between them.

Figure 2 - GRP per capita in 2021 by regions, thousands tenge

Note - compiled by the authors based on the source: Agency for Strategic planning and reforms of the Republic of Kazakhstan Bureau of National statistics

According to statistical (preliminary) data for 2021 the gap in GRP per capita reached 11 times (between the highest value in the Atyrau region and the lowest in the Turkestan region) with an increase of 1.1 p.p. compared to 2020. 10 out of 17 regions (58.8%) do not reach the level of the average republican indicator of GRP per capita (for 2021 - 4,326.1 thousand tenge).

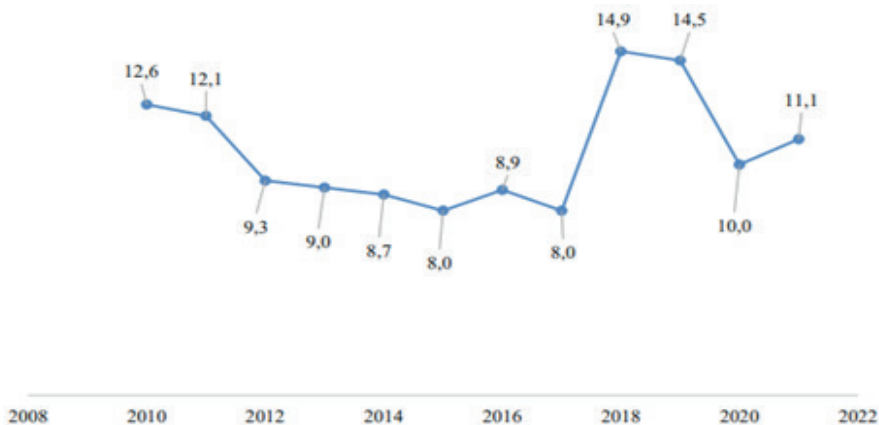

Figure 3 - Change in the level of disparity in the Republic of Kazakhstan for the period 2010-2021, in %

Note - compiled by the authors based on the source: Agency for Strategic planning and reforms of the Republic of Kazakhstan Bureau of National statistics

Despite the reduction of the gap in 2018-2019 with peak disparity values (14,9 and 14,5, respectively), further work is required to revise the ongoing regional policy focused on inter-budget equalization of living conditions in the regions, as well as the methodology of distribution of income and expenditure between the regions.

In general, the dynamics of regional development shows that, despite the growth of the level of income, including their own, there is still a strong dependence of regional budgets on funding “from above”. At the same time, such an approach to increase the amount of funding (through the mechanism of subventions and withdrawals, the allocation of targeted transfers, including from the National Fund, transfers of a general nature) actually does not solve the local problems that have accumulated for years, does not provide a qualitative leveling of living standards of the population.

The existing disproportions create prerequisites for social discomfort and growth of migratory sentiments. Some raw material regions, being donors to the national budget, lag behind on many parameters of socio-economic development. There is an extreme need for a radical revision of approaches to the financing of the regions.

The Accounts Committee within the evaluation of the draft Law of the Republic of Kazakhstan “On Republican Budget for 2021-2023” proposed as an alternative the option of point and targeted funding of individual regions according to the

priority/rating of security in the main areas of development (according to the degree of “severity” of the current situation). To solve all the problematic issues on the ground in the basic segments of their livelihood, this approach would take from 6 to 9 years, taking into account the revision of the basis for the formation of the revenue and expenditure parts of local budgets. This includes expanding the tax revenue base, eliminating the risk of underestimating the tax base when calculating transfers, minimizing counter financial flows, strengthening the budget autonomy of local executive bodies, and ending funding at the national level of costs/projects of local importance.

The systematic understatement of the tax base at the local level in order to receive more transfers of a general nature was also noted. In 2021, the execution of the revenue part of local budgets exceeded the approved plan by 24,3% (about 800 billion tenge), amounting to 4 trillion tenge with the approved plan of 3,2 trillion tenge. As part of strengthening the responsibility of local executive bodies for the quality and soundness of planning of the revenue part of the budget the Accounts Committee recommended to consider the consequences for the regions in the form of reducing the volume of general transfers in over-fulfilled the plan, for example, by 10% over the plan (allowable error in forecasting) (Report of the Parliament, 2022).

Minimization of financial flows implies the gradual abandonment of budget withdrawals, reverse transfers, and the transfer of targeted current transfers and targeted transfers for development to the base of local budgets. In order to avoid dilution of responsibility and dispersion of budget funds, when transferring, in particular, targeted transfers for development to the local level, the interaction between sectoral central government bodies and local executive bodies should be clearly established in order to determine the tools for monitoring indicators of socio-economic effect of projects and the degree of responsibility of each in it (Report of the Accounts Committee, 2022).

In order to improve the effectiveness of financing for regional development, it is important to improve the evaluation methodology (Morkovkin et al., 2019).

The proposed methodical approach allows taking into account the following directions of the impact of the investment project on the socio-economic system of the region:

- financial impact, manifested in the change in the revenue base of the budget of the region, the impact on budget expenditures and changes in the financial resources of businesses operating in the region;
- economic impact associated with the impact on the gross regional product, expansion of demand for local goods and services, increased employment, increased production activity in related industries, development of regional infrastructure, increased investment activity in the region;
- social impact, as a result of which it is possible to target solutions to specific social problems of the region (increase in living standards, expansion of social services, etc.) or the emergence of new problems and aggravation of old ones;
- ecological impact, manifested either in reduction of natural resource potential

of the region and increase of anthropogenic load on the environment, or, on the contrary, in reduction of harmful impact due to application of more advanced and environmentally friendly technologies.

Indirect socio-economic effects of the project implementation in the model are reflected through inter-branch relationships and through the multiplier mechanism.

The model's inputs are divided into three types:

- indicators that reflect the current state of the socio-economic system of the region, as well as some macroeconomic indicators (unchangeable parameters);
- input characteristics of the investment projects proposed for implementation;
- varied parameters, reflecting future external conditions and internal characteristics (price level, tax rates, etc.). With the help of variation variables management decisions are also set to improve the socio-economic efficiency of the investment projects proposed for implementation.

The model of the socio-economic system of the region is used to forecast regional development without taking into account the implementation of the project (base case) and taking into account the implementation of the project. The change in the target indicators in the variant, taking into account the implementation of the project compared to the base variant is a quantitative assessment of the socio-economic effects of the project.

Assessment of the full socio-economic effect of the project and its compliance with the objectives of resource-innovation development of the region is carried out in the third block of the model.

The resulting indicators of the model reflect the overall impact of the implementation of the investment project on the socio-economic development of the region in various areas of impact.

The following target indicators of socio-economic development of the region are built into the model:

- economic - reflecting the amount of GRP per capita in the region, as well as the share of added value created in the priority sectors of the economy;
- social - including the size of the average per capita income of the population, the level of employment and the size of budget revenues per capita, which reflects the general ability of the regional authorities to solve the socio-economic problems of the territory;
- ecological - characterizing the state of the region's environment.

Criteria indicators of socio-economic effectiveness of the project are calculated coefficients that characterize the degree of achievement of the target indicators of resource-innovative development of the region:

$$K(t) = F(t)/C,$$

where $K(t)$ – criterion indicator of socio-economic effectiveness of the project in the t year; $F(t)$ – the actual indicator of the socio-economic effect of the project in the t year; C – the appropriate target indicator of resource and innovation development of the region.

Thus, a comprehensive assessment of the socio-economic effectiveness of regional investment projects involves the following steps:

- definition of the main parameters of the investment project (necessary resources, technology used, etc.)
- analysis of the current state of the socio-economic system of the region and forecast of its development without regard to the impact of the investment project;
- assessment of the commercial efficiency of the project for a private investor;
- determination of the set of direct socio-economic effects of the project implementation;
- assessment of the indirect impact of the project on the socio-economic system of the region;
- comparison of positive and negative effects of the investment project and obtaining an integrated assessment of the socio-economic effectiveness of the project;
- assessment of the project's compliance with the objectives of the resource and innovation development of the region;
- development of measures, allowing to reduce or level out the negative consequences of the project implementation and increasing the positive socio-economic effects of the project implementation;
- assessment of the socio-economic effectiveness of the investment project implementation taking into account the proposed measures.
- making a final decision.

At the same time, the investment project can be approved for implementation at the regional level only in case of its positive assessment, that is, when the socio-economic benefits significantly exceed the socio-economic costs of the project, taking into account the implementation of all measures to improve its socio-economic efficiency (Nagaeva, 2016).

CONCLUSION

Therefore, the proposed methodological approach allows for a comprehensive assessment of the regional socio-economic effectiveness of investment projects, taking into account the direct and indirect effects and assess the project's compliance with the objectives of sustainable socio-economic development of the region with the help of quantitative indicators.

Based on the results of the assessment of socio-economic effectiveness of investment projects it is possible to make a reasonable decision on the assignment of the analyzed project to priority and on its state support at the regional level, as well as the development of measures to increase the positive socio-economic effects of the project and reduce the negative.

REFERENCES

Assessment of the socio-economic efficiency of a social project. Electronic resource. – URL: https://studme.org/365705/finansy/otsenka_sotsialno_ekonomicheskoy_effektivnosti_sotsialnogo_proekta?ysclid=lb41710uq5344208742 (in Russ.).

Conclusion to the report of the Government of the Republic of Kazakhstan on the implementation

of the republican budget for 2021 (2022), Accounts Committee for Control over the Execution of the Republican Budget.

Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan. Electronic resource. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/minfin?lang=ru&ysclid=lb4vc0npfh312738083> (in Russ.).

Morkovkin D.E., Stroev P.V., Shaposhnikov A.I. (2019) Financial support of regions as a tool to equalize budgetary security of the constituent entities of the Russian Federation. *Finance: Theory and Practice*. 23(4):57-68. DOI: 10.26794/2587-5671-2019-23-4-57-68).

Nagaeva O. (2016) Assessment of socio-economic efficiency of regional investment projects [Otsenka sotsialno-ekonomicheskoi effektivnosti regionalnyh investitsionnyh proectov]. *Regional economy and management: electronic scientific journal*. ISSN 1999-2645. 4(48):4804.

Report of the Accounts Committee for Control over the Execution of the Republican Budget, 2021 (2022).

Report of the Parliament to the draft Law of the Republic of Kazakhstan «On the volume of transfers of a general nature between the republican and regional budgets, budgets of cities of republican significance, the capital for 2020-2022» (2022).

Zhailauov E.B., Ulybyshev D.N., Petrenko E.S., Kenzhebekov N.D. (2020) Evaluation of the effectiveness of the state regional policy of the Republic of Kazakhstan [Otsenka rezultativnosti gosudarstvennoi regionalnoi polotoki Respubliki Kazahstan]. *Economic relations*, 10:3:787-810. DOI: 10.18334/eo.10.3.110879 (in Russ).

Kancs D. and Siliverstovs B. (2016). R&D and non-linear productivity growth. *Research Policy* 45, 634-646.

Lecca P., Barbero Jimenez J., Christensen M., Conte A., Di Comite F., Diaz Lanchas J., Diukanova O., Mandras G., Persyn D. and Sakkas S. (2018) RHOMOLO V3: A Spatial Modelling Framework. JRC Technical Reports 111861. Publications Office of the European Union. Luxembourg, 2018.

SEURECO (2018) Support for assessment of socio-economic and environmental impacts (SEEI) of European R&I programme: the case of Horizon Europe. Luxembourg: Publications Office of the European Union. ISBN 978-92-79-92736-2.

Tan Y.; Hou L.; Zhang G. A Study of Sustainable Practices in the Sustainability Leadership of International Contractors. *Sustain. Dev.* 2020, 28, 697-710. [CrossRef].

Maqbool R., Rashid Y., Ashfaq S. Renewable energy project success: Internal versus external stakeholders' satisfaction and influences of power-interest matrix. *Sustain. Dev.* 2022. [CrossRef].

Tian Y., Wang L. Mutualism of Intra- and Inter-Prefecture Level Cities and Its Effects on Regional Socio-Economic Development: A Case Study of Hubei Province, Central China. *Sustain. Cities Soc.* 2019, 44, 16-26. [CrossRef].

Riva F., Ahlborg H., Hartvigsson E., Pachauri S., Colombo E. Electricity Access and Rural Development: Review of Complex Socio-Economic Dynamics and Casual Diagrams for More Appropriate Energy Modelling. *Energy Sustain. Dev.* 2018, 43, 203-223. [CrossRef].

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE
REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ISSN 1991-3494

Volume 1, Number 401 (2023), 290-303

<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.438>

ГРПТИ 06.39.31

УДК 338.12.017

© **Z. Babazhanova**¹, **D. Bekesheva**², **A. Oralbayeva**², **S. Primbetova**³,
M. Tolysbayeva⁴, 2023

¹RSE at the REU “Kazakh National Academy of Choreography” of the Committee
of the Ministry of Culture and Sports of the Respublic;

²Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan;

³Makhambet Utemisov West Kazakhstan University;

⁴Kazakh Agrotechnical University named after Saken Seifullin.

E-mail: Babazhanova_zh@mail.ru

MODEL FOR THE DEVELOPMENT OF INNOVATIVE PROCESSES IN AGRICULTURE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Babazhanova Zhanat – RSE at the REU of the Committee of the Ministry of Culture and
Sports of the Respublic “Kazakh National academy of choreography”

E-mail: Babazhanova_zh@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5414-135X>;

Bekesheva Dana Aitbayeva – Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer
of the Department of Economics and Management of the Korkyt Ata Kyzylorda University

E-mail: becesheva73@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4782-1837>;

Oralbayeva Aizhan – Candidate of Economic Sciences, Acting Associate
Professor of the Department of Finance. Accounting and Audit. Non-Profit Joint Stock Company
Korkyt Ata Kyzylorda University

E-mail: aika-bagdat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9601-771X>;

Primbetova Saule – C.e.s., Associate Professor Makhambet Utemisov West
Kazakhstan University, Faculty of History, Economics and Law, Department of Economics and
Management Uralsk, Kazakhstan

E-mail: bal_01_01@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5260-096X>;

Tolysbayeva Marzhan Sovetbekovna – candidate of economic sciences, acting
Associate Professor of the Department of Economics, Kazakh Agrotechnical University
named after Saken Seifullin. Kazakhstan

E-mail: tolysbayeva.m@mail.ru, [https:// orcid.org/0000-0003-4428-8846](https://orcid.org/0000-0003-4428-8846).

Abstract. Purpose – the article discusses current trends and problems of
development of innovative processes in the agricultural sector of the Republic of

Kazakhstan. Particular attention is focused on a core basic directions of innovative activity and its resulting agroformations aspects, performed a comparative evaluation of the development of agriculture in the Republic of Kazakhstan in relation to global trends. The article on a systematic basis examines the current state of the agricultural sector of the Republic of Kazakhstan from the perspective of its provision with labor resources. From the point of view of the theoretical and methodological aspect, attention is focused on modern types of the labor market in the agricultural sector, especially the formation and use of labor resources in agriculture. In the analysis of the country's agricultural sector and its functioning trends, modern organizational factors of the formation and development of the labor potential of the agricultural sector and the economic results of labor resources are identified. Based on the analysis, the main problems of providing the village with high-quality labor resources are formulated, as well as the problems of increasing the efficiency of their use. Taking into account the identified problems, fundamental principles and strategic priorities for improving the efficiency of the use of labor resources in the functioning system of modern agricultural organizations are identified. The priorities and content of economic policy to increase labor productivity of labor resources are also formulated. Given the emphasis on world trends of experience in ensuring the efficiency of labor resources in agriculture, ways to intensify the use of labor resources in the agricultural sector of the economy, in relation to the Republic of Kazakhstan, have been developed. Comprehensive strategic proposals have been formulated for the development of the innovative rural tourism project as an indirect tool for enhancing labor processes in agriculture. Based on the results of the study and developed scientific proposals, forecasted indicators of the economic efficiency of the use of labor resources in agriculture are formulated.

Keywords: The innovation process, innovation, agriculture, agro-industry, innovations in plant and animal breeding, global trends, problem-target model.

© Ж.А. Бабажанова^{1*}, Д.А. Бекешева², А.К. Оралбаева², С.Ч. Примбетова³,
М.С. Толысбаева⁴, 2023

¹ҚР МКС ҚК ШЖҚ РМК «Қазақ ұлттық хореография академиясы»;
²Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан;

³Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті;

⁴Сәкен Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті.

E-mail: Babazhanova_zh@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫғындағы инновациялық процестерді дамытудың моделін әзірлеу

Аннотация. Мақалада жүйелі негізде Қазақстан Республикасының Ауыл шаруашылығы саласының еңбек ресурстарымен қамтамасыз етілуі тұрғысынан

қазіргі жай-күйі қаралды. Теориялық-әдіснамалық аспектісі тұрғысынан, ауыл шаруашылығы саласындағы еңбек нарығының қазіргі түрлеріне, ауыл шаруашылығында еңбек ресурстарын қалыптастыру және пайдалану ерекшеліктеріне назар аударылды. Елдің ауыл шаруашылығы саласын және оның жұмыс істеу үрдістерін талдау кезінде аграрлық сектордың еңбек әлеуетін қалыптастыру мен дамытудың қазіргі заманғы ұйымдастырушылық факторлары және еңбек ресурстары қызметінің экономикалық нәтижелері анықталды. Жүргізілген талдау негізінде ауылды сапалы еңбек ресурстарымен қамтамасыз етудің негізгі проблемалары, сондай-ақ оларды пайдаланудың тиімділігін арттыру проблемалары тұжырымдалды. Анықталған проблемаларды ескере отырып, қазіргі заманғы агроқұрылымдардың жұмыс істеу жүйесінде еңбек ресурстарын пайдалану тиімділігін арттырудың іргелі қағидаттары мен стратегиялық басымдықтары белгіленді. Сондай-ақ еңбек ресурстарының еңбек өнімділігін арттыру жөніндегі экономикалық саясаттың басымдықтары мен мазмұны тұжырымдалды. Ауыл шаруашылығындағы еңбек ресурстарының тиімділігін қамтамасыз ету тәжірибесінің әлемдік трендтеріне назар аударуды ескере отырып, Қазақстан Республикасына қатысты экономиканың аграрлық секторында еңбек ресурстарын пайдалануды қарқындалту жолдары әзірленді. Жүргізілген зерттеу мен әзірленген ғылыми ұсыныстардың нәтижелері бойынша ауыл шаруашылығында еңбек ресурстарын пайдаланудың экономикалық тиімділігінің болжамды көрсеткіштері тұжырымдалды.

Түйін сөздер: ауыл шаруашылығы, Ауыл шаруашылығы саласы, агроқұрылымдар, еңбек ресурстары, еңбек нарығы, Еңбек өнімділігі, еңбекті қарқындалту, кадрлар даярлау, ауыл туризмі, экономикалық саясат.

© Ж.А. Бабажанова^{1*}, Д.А. Бекешева², А.К. Оралбаева², С.Ч. Примбетова³, М.С. Толысбаева⁴, 2023

¹РГП на ПХВ КК МКС РК «Қазақская национальная академия хореографии»;
²Кызылординский университет им. Коркыт Ата;

³Западно-Казахстанский университет имени Махамбета Утемисова;

⁴Казахский агротехнический университет имени Сакена Сейфуллина.

E-mail: Babazhanova_zh@mail.ru

РАЗРАБОТКА МОДЕЛИ РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. Цель исследования – рассмотрение современных тенденций и проблем развития инновационных процессов в сельскохозяйственной отрасли Республики Казахстан. Особое внимание акцентировано на основные базисные направления инновационной деятельности агроформирований и ее результирующие аспекты, выполнена сравнительная оценка развития сельского

хозяйства в Республике Казахстан по отношению к мировым трендам. С точки зрения теоретическо-методологического аспекта акцентировано внимание на современные виды рынка труда в сельскохозяйственной отрасли, особенности формирования и использования трудовых ресурсов в сельском хозяйстве. При анализе сельскохозяйственной отрасли страны и тенденций ее функционирования выявлены современные организационные факторы формирования и развития трудового потенциала аграрного сектора и экономические результаты деятельности трудовых ресурсов. На основании проведенного анализа сформулированы основные проблемы обеспеченности села качественными трудовыми ресурсами, а также проблемы повышения эффективности их использования. С учетом выявленных проблем, обозначены фундаментальные принципы и стратегические приоритеты повышения эффективности использования трудовых ресурсов в системе функционирования современных агроформирований. Также сформулированы приоритеты и содержание экономической политики по повышению производительности труда трудовых ресурсов. С учетом акцентирования внимания на мировые тренды опыта обеспечения эффективности трудовых ресурсов в сельском хозяйстве, разработаны пути интенсификации использования трудовых ресурсов в аграрном секторе экономики применительно к Республике Казахстан. Сформулированы комплексные стратегические предложения по развитию инновационного проекта «Сельский туризм» как косвенного инструмента активизации трудовых процессов в сельском хозяйстве. По результатам проведенного исследования и разработанных научных предложений сформулированы прогнозируемые показатели экономической эффективности использования трудовых ресурсов в сельском хозяйстве.

Ключевые слова: инновационный процесс, инновации, сельское хозяйство, агропромышленный комплекс, инновации в растениеводстве и животноводстве, мировые тренды, проблемно-целевая модель.

ҚІРІСПЕ

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету кез келген елдің экономикасының тұрақты дамуының маңызды және айқындаушы факторларының бірі болып табылады. Қазақстан бұл аспектіде экономика мен индустриялық-инновациялық дамудың жаһандық үрдістерін ұстанады. Республиканың азық-түлік өндірісіндегі орасан зор әлеуеті экономиканың аграрлық секторындағы инновацияларды дамыту және игеру қажеттілігінің негізгі негізі болып табылады. Ауыл шаруашылығындағы инновацияларды дамыту, бір жағынан, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, екінші жағынан, экспорттық әлеуетті дамытуға бағытталған.

Қазақстанның астық дақылдарын экспорттаушы әлемдік бестіктегі позициясын сақтап қалуға ауыл шаруашылығын дамытудың әлемдік тәжірибесін жергілікті жағдайларға бейімдей отырып қолдану негізінде агроөнеркәсіптік өндіріске инновациялық әзірлемелерді енгізу ықпал етеді.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕМЕЛЕР

Зерттеудің бір бөлігі ретінде келесі әдістердің комбинациясын қамтитын әдістеме әзірленді: аналитикалық әдіс, ұжымдық әдіс, заңдылықтар мен фактілерді белгілеу, гипотезаларды тұжырымдау, синтетикалық әдіс.

Жасалған әдістерді енгізу үшін келесі зерттеу міндеттері қойылды:

- аграрлық сектордағы еңбек нарығының қызмет етуінің теориялық аспектілерін қарастыру;

- ауыл шаруашылығында еңбек ресурстарын қалыптастыру және пайдалану ерекшеліктерін көрсету;

- аграрлық сектордың еңбек әлеуетін қалыптастыру мен дамытудың қазіргі заманғы ұйымдастырушылық факторларын және еңбек ресурстары жұмысының экономикалық нәтижелерін анықтау;

Қазақстан Республикасы аграрлы ел және оның агроөнеркәсіптік кешені елдің азық-түлікке деген ішкі қажеттілігін қамтамасыз етіп қана қоймай, өнімді сыртқы нарыққа шығаруға да мүмкіндік береді. Қазақстанның әртүрлі климаттық жағдайлары қоңыржай термиялық аймақтың барлық дерлік дақылдарын өсіруге және мал шаруашылығын дамытуға мүмкіндік береді.

НӘТИЖЕЛЕР

Қазіргі уақытта Қазақстанның инновациялық саладағы аграрлық саясатының басым бағыттары:

- экономиканың нақты секторына білім мен технологиялар трансферті жүйесінің заманауи құралдарын әзірлеу және енгізу;

- өсімдік шаруашылығы саласында тұқымның жаңа сорттарын өсіру;

- жануарлардың жаңа тұқымдарын өсіру;

- ветеринариялық көмектің сапасы мен тиімділігін арттыру (заманауи дәрі-дәрмектерді, жануарлардың қауіпті ауруларын анықтауға арналған тест-жүйелерді өндіру);

- танапты суару және өңдеу жүйесі;

- өсімдік шаруашылығының өзіндік құнын төмендету;

- геномдық селекция (Умир'жаев, 2016).

Қазіргі кезеңде ауыл шаруашылығындағы инновациялық қызмет нәтижелері көп жағдайда селекциялық жетістіктерге патенттермен ұсынылған.

2021 жылға 1–кестеге сәйкес селекциялық инновацияларға 122 патент, оның ішінде малдың жаңа тұқымдарын өсіруге 42 патент және өсімдіктің жаңа сорттарын өсіруге 80 патент алынды. Айта кету керек, 2017 жылмен салыстырғанда алынған инновациялар санының динамикалық өсімі байқалады (Наука i innovacionnaja dejatel'nost' Kazahstana 2018-2021).

1-кесте – Инновациялық өнертабыстарға қорғау атақтарын беру динамикасы бірлік саны

Аудандардың атауы (аймақтар)	жылдар				
	2017	2018	2019	2020	2021
	21	79	50	67	122

Селекциялық жетістіктерге берілген патенттер, оның ішінде:	8	10	19	-	42
- жануарлардың жаңа тұқымдары	1	5	-	-	-

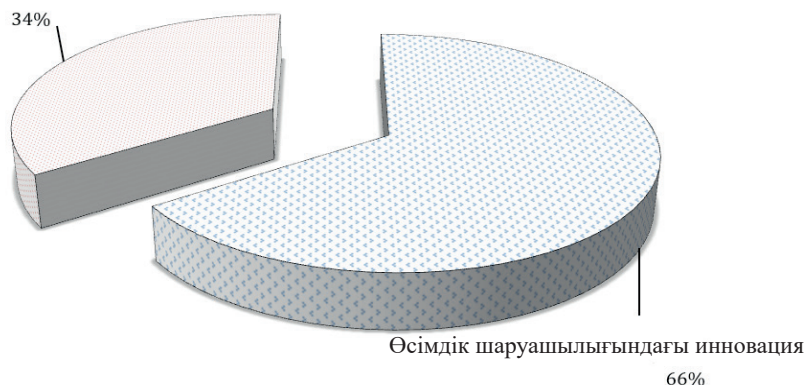
Алынған инновациялардың максималды үлесі 1-суретке сәйкес ауыл шаруашылығы саласына – өсімдік шаруашылығына келеді.

Қазақстанның Дүниежүзілік сауда ұйымына (ДСҰ) кіруі аясында ауыл шаруашылығы саласын мемлекеттік қолдау шаралары айтарлықтай жанданды және күшейтілді.

Қазақстанның үдемелі индустриалды-инновациялық дамуының мемлекеттік бағдарламасы аясында Қазақстан Республикасы экономикасын дамытудың басым бағыттарының бірі ретінде перспективалық жобаларды іске асыруды қолдауға негізделген агроөнеркәсіптік кешенді жеделдете дамыту жарияланды. ауыл шаруашылығы, ауылшаруашылық шикізатын қайта өңдеу және агротехника саласындағы жобалар.

Бұл бағдарламаны жүзеге асыру үшін механизм — «Қазақстанды индустрияландыру картасы» әзірленді.

Мал шаруашылығындағы инновация

1-сурет – 2021 жылға ауыл шаруашылығы өндірісінің негізгі бағыттарындағы инновациялар құрылымы

Бүгінгі күні Индустрияландыру картасы жобаларының тізбесі Қазақстан экономикасы үшін маңызы бар, пысықталу дәрежесі жоғары және белгілі бір критерийлерге сәйкес келетін барлық жобаларды қамтиды. Индустрияландыру картасының барлық іске асырылған жобаларының үштен бірінен астамы агроөнеркәсіптік кешенге тиесілі. Сонымен қатар, аграрлық сектордың жедел дамуы мен экспорттық әлеуеттің өсуін аграрлық секторға инновацияларды енгізбей елестету мүмкін емес (Қазақстан, 2015-2019 жж.).

Ауыл шаруашылығын инновациялық дамыту мақсатында 2021 жылдан бастап Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіп кешенін қолдаудың қаржылық және қаржылық емес тетіктерінің тұтас кешенін қамтитын

«Агробизнес – 2020» мамандандырылған бағдарламасы жүзеге асырылуда. Бағдарлама республикадағы агроөнеркәсіптік кешен субъектілерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға және тұтастай алғанда ауыл шаруашылығы саласын дамытуға кешенді түрде бағытталған.

Бұл бағдарлама төрт негізгі бағытты қамтиды:

- агроөнеркәсіптік кешен субъектілерін қаржылық сауықтыру;
- барлық ауыл шаруашылығы құрылымдары үшін тауарлардың, жұмыстардың және қызметтердің экономикалық қолжетімділігін арттыру;
- агроөнеркәсіптік кешен субъектілерін қамтамасыз етудің мемлекеттік жүйелерін дамыту;
- Экономиканың аграрлық секторын мемлекеттік реттеу жүйелерінің тиімділігін арттыру («Агробизнес – 2020» бағдарламасы, 2016).

Осы бағдарламаны іске асыру шеңберінде 2-суретке сәйкес 2015 жылғы жағдай бойынша субсидиялау көлемі 177,3 млрд теңгені құрады, бұл 2021 жылмен салыстырғанда шамамен екі есеге – 87,2 млрд теңге (деректер, 2016).

Бағдарламаны іске асыру шеңберінде келесі көрсеткіштер жақсартылды:

- тамақ өнімдерін өндіру көлемі 2014 жылы 2,9%-ға өсті – 1042,4 млрд теңге;
- бірінші енгізілген «инвестициялық субсидиялар» қолдау тетігінің арқасында 2014 жылы ауыл шаруашылығының негізгі капиталына салынған инвестиция көлемі 14,4%-ға өсіп, 166,4 млрд теңгені құрады;
- азық-түлік өнімдерін өндіруге арналған негізгі капиталға инвестиция көлемі 16,5%-ға өсіп, 40,8 млрд теңгені құрады.

2014 жылы ауыл шаруашылығы өнімдерінің жалпы экспортының 6,2%-ға (2,6 млрд. АҚШ доллары) азайғанына қарамастан, өткен жылдан бері алғаш рет ет және ет өнімдері белсенді түрде экспортталып жатқанын атап өту керек, оның экспорты 2014 жылы құрады. 12,3 мың тоннаға дейін, оның ішінде «қызыл ет» экспорты 7,5 мың тоннаны, сиыр еті – 6,3 мың тоннаны құрады. Бұл ретте ауыл шаруашылығы өнімдері импортының 6%-ға (4,2 млрд. теңге) төмендеуі байқалады.

«Агробизнес – 2020» Мемлекеттік бағдарламасын іске асыру шеңберінде келесі нәтижелерге қол жеткізу жоспарлануда:

- агроөнеркәсіптік кешен субъектілерін субсидиялау арқылы ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдау көлемін 4,5 есеге арттыру;
- жалпы сомасы 300 млрд теңгеге кредиттерді қайта қаржыландыру және қайта құрылымдау арқылы агроөнеркәсіптік кешен субъектілерінің борыштық міндеттемелерін кемінде 8 жылға ұзарту;
- несиелер мен лизингтің қолжетімділігін арттыру арқылы агроөнеркәсіптік кешенге тартылатын мемлекеттік емес қаражат көлемін 2 трлн. теңге 2015-2020 жылдарға;
- электронды форматқа көшірілген мемлекеттік қызметтердің үлесін 2015 жылы 62%-ға дейін арттыру.

2021-2020 жылдарға арналған Бағдарламаны іске асыруға республикалық

және жергілікті бюджеттерде көзделген шығындардың жалпы сомасы 3 млрд теңгеден астамды құрайды.

Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығын дамытудағы инновациялық процестер басқа салалардағы сияқты жүйелік мәселелер кешенімен байланысты. Бұл проблемаларды, біздің ойымызша, инновацияның сапалық жағын анықтайтын көрсеткіштер жүйесі негізінде нақтылауға болады. Бұл көрсеткіштер жүйесіне келесі көрсеткіштерді жатқызуға болады:

- ауыл шаруашылығындағы агроқұрылымдардың инновациялық белсенділігінің деңгейі;

- ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстардың шығындары, сондай-ақ агроқұрылымдардың инновациялық өнім өндіруге арналған технологиялық шығындары;

- жаңадан жасалған жаңа өнімдегі қосылған құнның дәрежесін тікелей есепке алатын ауыл шаруашылығында өндірілетін өнімнің инновациялық деңгейі;

- ауыл шаруашылығы формацияларының құрылымы мен ауыл шаруашылығындағы интеграциялық процестердің деңгейі;

- ауыл шаруашылығы құрылымдары үшін кадрларды даярлау;

- ауыл шаруашылығы инфрақұрылымын дамыту.

Агроқұрылымдардың ауыл шаруашылығындағы инновациялық белсенділік деңгейін формула бойынша есептеуге болады

$$U_{\text{акт.}} = \frac{Q_{\text{агр.}}^{\text{Иннов.}}}{Q_{\text{агр.}}^{\text{Общ.}}} \times 100\%, \quad (1)$$

Where $U_{\text{акт.}}$ – ауыл шаруашылығы формацияларының инновациялық белсенділігінің деңгейі;

$Q_{\text{агр.}}^{\text{Иннов.}}$ – инновациялық және белсенді ауыл шаруашылығы құрылымдарының саны;

$Q_{\text{агр.}}^{\text{Общ.}}$ – ауыл шаруашылығы құрылымдарының жалпы саны.

Қазақстан Республикасындағы ауыл шаруашылығы құрылымдарының инновациялық белсенділік деңгейінің есебі 2 кестеге сәйкес берілген.

Зерттеулер көрсеткендей, ауыл шаруашылығы құрылымдарының инновациялық белсенділігінің бағалау деңгейі 8,5% құрайды. Қазақстан Республикасының аймақтарындағы инновациялық белсенділіктің нақты, нақты деңгейі әлдеқайда төмен болуы және 3,5% шамасына жақындауы мүмкін.

Агроөнеркәсіптік жүйедегі инновация саласындағы мәселелерді нақтылау үшін өнім инновациясының көрсеткішін формула арқылы есептеуге болады.

$$U_{\text{иннов.}} = \frac{З_{\text{НИОКР}}}{З_{\text{НИОКР}}} \times 100\%, \quad (2)$$

Uинов. – өнім инновациясының деңгейі болып табылады;

ЗНИОКР – N I O C R үшін шығындар;

ЗНИОКР – инновациялық өнім өндіруге кеткен шығындар.

Ауыл шаруашылығы өнімдерінің инновация деңгейінің есебі 3 кестеге сәйкес берілген.

2-кесте – Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығы жүйесіндегі ауыл шаруашылығы құрылымдарының инновациялық белсенділік деңгейін бағалау

Көрсеткіштің атауы	Мағынасы
Зерттелетін ауыл шаруашылық құрылымдарының саны (респонденттердің саны), бірлік	1769
Инновациялары бар ауыл шаруашылығы құрылымдарының саны және өнертабыстар, бірлік	8,5
	3,5

3-кесте – Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығы жүйесіндегі агроқұрылымдар өндіретін өнімнің инновациялық деңгейін бағалау

Көрсеткіштің атауы	Мағынасы
Инновациялық шығындар, млн.теңге	9612,6
Өнімнің инновациясына жұмсалған шығындар (ҒЗТҚЖ, ҒЗТҚЖ), млн.теңге	2183,0
Технологиялық инновацияларға шығындар (инновациялық өнімді өндіруге кеткен шығындар), млн.теңге	7429,5
	0,29

Аграрлық секторды инновациялық дамыту проблемалары ауыл шаруашылығы құрылымдарының меншік нысаны бойынша құрылымымен тікелей байланысты.

Ірі ауылшаруашылық құрылымдарының (акционерлік қоғамдар, серіктестіктер) санының өте аз болуы шаруашылық жүргізуші субъектілерге инновацияларды, жаңа технологияларды қаржыландыруға, ауыл шаруашылығы техникасы паркін қайта құру мен жаңартуға инвестициялық ресурстарды инвестициялауға мүмкіндік бермейді.

ДИСКУССИЯ

Қазақстан Дүниежүзілік сауда ұйымына кіргеннен кейін шағын және орта ауыл шаруашылығы тауар өндірушілері арасында бәсекелестік күшейе түседі. Бұл тұрғыда субсидиялау бағдарламалары арқылы фермерлерді қолдау тиімсіз болады. Отандық өнеркәсіптерді индустриялық негізге салмайынша, бар проблемалардың шешілуіне және қабылданған мемлекеттік бағдарламалардың орындалуына сену екіталай.

Ауылдық кооперативтерді құру Қазақстанды дүниежүзілік сауда жүйесіне жан-жақты кіргізгенге дейін көптеген мәселелерді шеше алар еді. Бірлескен жағдайда ғана шаруалар ауыспалы егістігін қадағалап, озық технологияларды, техникаларды, тыңайтқыштарды немесе тұқымдарды жаппай сатып алып, субсидия алып, мемлекеттік сатып алулар үшін көптеп қалыптастырып, өндеуді ұйымдастырып, ең бастысы өнімді тиімді өткізе алады.

Ауылдық жерлерде инновацияларды дамытудың маңызды мәселесі – білікті жас кадрлардың жетіспеушілігі.

Ауыл шаруашылығы саласының тиімді жүйесін қалыптастырудың маңызды шарты білікті еңбек ресурстарының – техникалық, агрономиялық, экономикалық салаларда білімі мен дағдысы бар жұмыскерлердің болуы болып табылады. Адам факторы аграрлық секторды қамтамасыз ету мен жетілдірудің іргелі өзегі болып табылатындықтан, жоғары білікті мамандардың жетіспеушілігі қазіргі мемлекеттік аграрлық саясаттың бүкіл процесін тежейді. Қазақстанда бұл көп жағдайда өндірісті автоматтандыру мен жаңғыртудан емес (дамыған елдердегідей), өндірістің жабылуына байланысты ауыл шаруашылығы еңбегінің беделінің төмендеуіне, жалақының төмен болуына байланысты.

2017 жылдан бастап ел басшылығы жас мамандарды ауылдық жерлерге кең көлемде шоғырландыру мақсатында «Дипломмен ауылға» жобасын жүзеге асыруда. Мемлекеттің елеулі әлеуметтік қолдауына қарамастан, ресми статистикалық дереккөздер ауыл шаруашылық қызметінде жастарды жұмыспен қамтудың кері көрінісін көрсетеді, бұл 5-суретке сәйкес көрініс табады.

Осы көрсеткіштер бойынша ауыл, орман және балық шаруашылығы салаларында жұмыспен қамтылған жастар санының азайғаны анық байқалады. Еңбек ресурстары не бірте-бірте қызметтің басқа саласына ауысады, немесе жұмыссыздық жағдайында болады деп болжауға болады. Жас мамандардың ауыл шаруашылығында жұмыс істегісі келмеуі тағы бір проблеманы – «кадрлардың картаюын» тудырады. Мәселен, бірқатар шаруа қожалықтарының қызметі аясында қызметкерлердің 80 пайызға жуығы 50 жастан асқан жұмысшылар. (Қазақстан Республикасы Агенттігінің статистикасы. Астана, 2014).

Ауыл шаруашылығындағы инновацияларды дамытудағы тағы бір мәселе инновациялық инфрақұрылымның дамымауымен байланысты. Осылайша, зерттеулер ауыл шаруашылығы өндірісінің құрылымында қызмет көрсету бір пайыздан аспайтынын көрсетеді. Қазіргі кезеңде ауылдық жерлерде агротехнопарктер, агробизнес-инкубаторлар, инженерлік орталықтар, жоғары кәсіби машина-трактор станциялары сияқты ұйымдастыру элементтері жоқ (Проблема агрорынка. - 2015. - №4).

Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығындағы инновациялық процестерді дамытудың заманауи мәселелерін зерттеу шеңберінде ауыл шаруашылығының әлемдік деңгейге сәйкестік деңгейін де бағалауға болады.

Қазақстан Республикасы ауыл шаруашылығының әлемдік трендтерге сәйкестік деңгейін бағалаудың бастапқы деректері 4-кестеге сәйкес келтірілген.

Қазақстан Республикасы ауыл шаруашылығының әлемдік тенденцияларға сәйкестігінің жалпы деңгейін формула арқылы есептеуге болады.

$$Y_c = \frac{N_6}{N_{\text{общ}}} \times 100\% \quad (4)$$

Y_c – Қазақстан Республикасы ауыл шаруашылығының әлемдік трендтерге сәйкестік деңгейі;

N_6 – жаһандық трендтерге сәйкестік ұпай саны;

$N_{общ}$ – жаһандық экономикалық тенденцияларға сәйкестік ұпайларының жалпы саны.

4-кесте – Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығының дамуын әлемдік үрдістерге қатысты салыстырмалы бағалау

Сәйкестікті бағалау ұстанымы	Заманауи даму тенденциялары	Сәйкестікті бағалау ұстанымы
1	Ауыл шаруашылығы өнімінің үлесін азайту өсу кезінде ЖІӨ-де оның тиімділігі	(-)
2	Салааралық ынтымақтастықты дамыту және интеграциялық процестер	(-)
3	Өндіріс көлемінің ұлғаюы	(-)
4	ауыл шаруашылығында тамақ ірі бірлестіктердің рөлінің артуы	(+)
5	Ауыл шаруашылығын интенсификациялау	(-)
6	Кең таралған ауылшаруашылық формацияларындағы еңбек өнімділігінің өсуі туралы ғылыми-техникалық прогресстің әсері	(-)
	Жалпы сәйкестік	6 позициядан 1 ұпай

Осылайша, Қазақстан Республикасы ауыл шаруашылығының әлемдік трендтерге сәйкестік деңгейі болады

$$Y_c = \frac{1}{6} \times 100\% = 16,7\% \quad (5)$$

Айта кету керек, дамыған елдердің ауыл шаруашылығы тауарлы ауыл шаруашылығының күрт басым болуымен сипатталады. Ол өндірісті механикаландыру, химияландыру, биотехнологияларды қолдану, асылдандырудың жаңа әдістері негізінде дамиды.

Техникалық қайта жарақтандыру және өндірісті интенсификациялау тар маманданған ірі шаруашылықтар үлесінің артуына әкелді. Сонымен қатар, ауыл шаруашылығы өндірістік сипатқа ие, өйткені ол өнімді өңдеумен, сақтаумен, тасымалдаумен және өткізумен, сондай-ақ тыңайтқыштар мен жабдықтарды өндірумен (агробизнес деп аталатын) біртұтас агроөнеркәсіптік кешенге кіреді.

Кешенде ауыл шаруашылығындағы инновациялық процестерді дамытудың негізгі мәселелері және оларды шешудің басым бағыттары 6-суретке сәйкес ұсынылуы мүмкін.

6-сурет – Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығындағы инновациялық процестерді дамытудың проблемалық-мақсатты моделі

Дамушы елдердегі ауыл шаруашылығы гетерогенді және мыналарды қамтиды:

- дәстүрлі сектор – өзін азық-түлікпен қамтамасыз ететін шағын шаруа қожалықтары бар, негізінен егін шаруашылығымен айналысатын тұтынушылық ауыл шаруашылығы;

- заманауи сектор - жақсы ұйымдастырылған екпелер мен фермалары бар, ең жақсы жер мен жалдамалы жұмыс күшін пайдаланатын, заманауи техниканы, тыңайтқыштарды пайдаланатын, негізгі өнімдері сыртқы нарыққа бағытталған коммерциялық ауыл шаруашылығы (<http://finuni.ru/osnovnyetendencii-razvitiya-selskogo-hozyaystva-v-mirovoy-ekonomike/>) (деректер, 2016).

ҚОРЫТЫНДЫ

Кешенде Қазақстандағы ауыл шаруашылығының дамуы мен бұл саладағы инновациялық үдерістер өте қанағаттанарлық деңгейде, бұл мемлекеттік деңгейде аграрлық саясатты жүзеге асырудың заманауи тәсілдерін қайта қарауды талап етеді деген қорытынды жасауға болады. Жаңа аграрлық саясат ауыл шаруашылығын индустрияландырудың негізгі негіздерін жасауға, оның өндірістік қуатын интеграциялық үдерістер қағидаттарында арттыруға

бағытталуы тиіс. Стратегиялық перспективада елдің ауыл шаруашылығы кеңейтілген инновациялық агроинфрақұрылыммен қамтамасыз етілген ірі ауыл шаруашылығы құрылымдарының үйлестірілген қызметі болуы керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

«Агробизнес – 2020» бағдарламасы. Қол жеткізу режимі: <http://mgov.kz/programma-agrobiznes-2020/> (қолданылған 26.03.2016).

Бижанов А.Х., Исмағамбетов Т.Т. Қазақ болмысының қалыптасуы Қазақстан Республикасындағы тұрақтылықты қамтамасыз ету факторы ретінде // әл-Фараби. 2021. No 1. 34-48-б.

Дүниежүзілік шаруашылықтағы ауыл шаруашылығының дамуының негізгі тенденциялары. Кіру режимі: <http://finuni.ru/osnovnyue-tendencii-razvitiya-selskogo-hozyaystva-v-mirovoyou-ekonomike/> (қолданылған 26.03.2016).

Қазақстанның ғылым және инновациялық қызметі 2018-2021 // Қазақ және орыс тілдеріндегі статистикалық жинақ. – Астана. 2015. 41 б.

Қазақстан Республикасын индустриялық-инновациялық дамытудың 2015-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Кіру режимі: <http://www.baiterek.gov.kz/ru/programs/gpiir-2/> (қолданылған 26.03.2016).

Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің ҚР Президенті жанындағы Орталық коммуникациялар қызметінде өткен брифингте сөйлеген сөзінің тезистері. Кіру режимі: <http://mgov.kz/tezisy-vystupleniya-ministra-selskogo-hozyajstva-rk-na-brifinge-stsk-pri-prezidente-rk/> (қолданылған 26.03.2016).

Қазақстандағы ауыл, орман және балық шаруашылығы 2017-2021 / Қазақ және орыс тілдеріндегі статистикалық жинақ / Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитеті. Астана, 2014. 234 бет.

Қазақстан халқының шаруашылық қызметі / Қазақ және орыс тілдеріндегі статистикалық жинақ. Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі. Астана. 2014. 188 б.

Өмірбаев М.Т. Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіп кешеніндегі инновациялық технологияларды дамыту. «Вестник промышленность» баспасы. Кіру режимі: <http://365-tv.ru/index.php/analitika/kazakhstan/275-razvitie-innovatsionnykh-tehnologij-v-apk-kazakhstan> (қолданылған 26.03.2016).

Тәжібаева Р.М., Увайсова Ш.С. Агротехнопарктерді ұйымдастыру аграрлық сектордың инновациялық даму жолы ретінде // Агронарық мәселелері. 2015. No 4. С. 76-80.

Түлембаев А.Н., Омаров Қ.Т. Қазақстан Республикасының қорғаныс өнеркәсібі кәсіпорындарында инновациялық процестерді енгізу және дамыту // Мемлекеттік басқару және мемлекеттік қызмет. 2020. №3.

Түлембаев А., Джумадилова Ш. Қорғаныс өнеркәсібі кәсіпорындарындағы жобаларды басқару // Вестник АУЭС. 2020. №3.

Түлембаев А.Н., Джумадилова Ш.Ж. Қазақстан Республикасының әскери-өнеркәсіптік кешені кәсіпорындарында жобалық және инновациялық басқаруды дамытудағы шетелдік тәжірибені қолдану // ҚазҰУ хабаршысы. Экономикалық қатар. 2021. No 1 (127). 44-53 б.

Түлембаев А.Н., Сейдалиева Д.А. Қазақстан Республикасының әскери-өнеркәсіптік кешені кәсіпорындарының инновациялық қызметін дамыту // Сб. матер. ішкі ғылыми және практикалық конф. «Қазақстан Республикасының экономикасын жаңғырту дәуіріндегі инновациялар». - Нұр-Сұлтан: ЕҰУ олар. Л.Н. Гумилев, 2021. С.69-74.

REFERENCES

Abstracts of the speech of the Minister of Agriculture of the Republic of Kazakhstan at the briefing of the SSC under the President of the Republic of Kazakhstan. Access mode: <http://mgov.kz/tezisy-vystupleniya-ministra-selskogo-hozyajstva-rk-na-brifinge-stsk-pri-prezidente-rk/> (accessed 26.03.2016).

Agriculture, forestry and fisheries in Kazakhstan 2017-2021 / Statistical compendium in Kazakh and

Russian / Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan. Astana, 2014. 234 pages.

Bizhanov A.Kh., Ismagambetov T.T. Formation of Kazakh identity as a factor in ensuring stability in the Republic of Kazakhstan // *Al-Farabi*. 2021. No. 1. Pp. 34-48.

Economic activity of the population of Kazakhstan / Statistical compendium in Kazakh and Russian. Agency of the Republic of Kazakhstan on statistics. Astana. 2014., 188 p.

Program “Agribusiness – 2020”. Access mode: <http://mgov.kz/programma-agrobiznes-2020/> (accessed 26.03.2016).

Science and innovation activity of Kazakhstan 2018-2021 // Statistical collection in Kazakh and Russian. Astana, 2015. 41 pages.

State program of industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2015-2019. Access mode: <http://www.baiterek.gov.kz/ru/programs/gpiir-2/> (accessed 26.03.2016).

Tazhibaeva R.M., Uvaisova Sh.S. Organization of agrotechnoparks as a way of innovative development of the agrarian sector // *Problems of the agromarket*. 2015. No. 4. Pp. 76 - 80.

The main trends in the development of agriculture in the world economy. Access mode: <http://finuni.ru/osnovnye-tendencii-razvitiya-selskogo-hozyaystva-v-mirovoy-ekonomike/> (accessed 26.03.2016).

Tulembaev A.N., Omarov K.T. Implementation and development of innovative processes at enterprises of the defense industry of the Republic of Kazakhstan // *Public administration and public service*. 2020. No. 3.

Tulembaev A., Dzhumadilova Sh. Project management at the enterprises of the defense industry // *Vestnik AUPET*. 2020. No. 3

Tulembaev A.N., Dzhumadilova Sh.G. Application of foreign experience in the development of project and innovation management at enterprises of the defense industry of the Republic of Kazakhstan // *Bulletin of KazNU. Economic series*. 2021. No. 1 (127). Pp. 44-53.

Tulembaev A.N., Seidalieva D.A. Development of innovative activity of enterprises of the defense industry of the Republic of Kazakhstan // *Sat. mater. int. scientific-practical. conf. “Innovations in the era of modernization of the economy of the Republic of Kazakhstan.”* – Nur-Sultan: ENU them. L.N. Gumilyov, 2021. Pp. 69-74.

Umirzhaev M.T. Development of innovative technologies in the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan. Publishing house “*Vestnik promyshlennost*”. Access mode: <http://365-tv.ru/index.php/analitika/kazakhstan/275-razvitie-innovatsionnykh-tehnologij-v-apk-kazakhstana> (accessed 26.03.2016).

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 1, Number 401 (2023), 304-315
<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.439>
УДК 330.342.4

© **ZH. Baishukurova**^{1*}, **R. Yakudina**¹, **S. Serikbayev**², **K. Kamali**²,
A. Nurmanov¹, 2023

¹K. Zhubanov Aktobe Regional University;

²Al-Farabi Kazakh National University.

E-mail: zhan_76_zhan@mail.ru

STUDY OF MODERN PARAMETERS OF THE FUNCTIONING OF THE ECONOMIC SYSTEM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Baishukurova Zhanat – master of finance, senior lecturer of the department economics and management, K. Zhubanov Aktobe Regional University

E-mail: zhan_76_zhan@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4418-9688>;

Yakudina Raikhan – Master of Management, senior lecturer of «Economics and management» department of K. Zhubanov Aktobe Regional University

E-mail: yakudina777@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7875-154X>;

Serikbayev Serik – PhD in Economics Al-Farabi Kazakh National University.

Department of Business Technology. Senior Lecturer

E-mail: serik_s_k@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5479-2109>;

Kamali Karlygash – Candidate of Economic Sciences. Associate Professor Al-Farabi Kazakh National University. Department of "Business Technologies"

E-mail: Kamaliev.K@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3849-8679>;

Nurmanov Aslan – candidate of Economic Sciences. Senior lecturer of the Department "Public Administration. Finance and Marketing". Aktobe Regional University named after K. Zhubanov

E-mail: nao1976@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9601-771X>.

Abstract. *Purpose* – to consider and carry out an analytical study of the modern parameters of functioning of the economic system of the Republic of Kazakhstan, defining existing and promising potential of its sustainable development. *Methodology* – generalization, deductive approach, analytical comparisons, analysis and synthesis, statistical research. *Originality/value* – analyzed and systematized modern settings, causing the formation of sustainability and sustainable development of the economic system of the Republic of Kazakhstan, allowing to specify reserves and priorities for the development of the national economy. *Conclusions* – on the basis of the research revealed that the current phase of the economic system of the

Republic of Kazakhstan requires significant strengthening of public policy to ensure its stability and sustainable development in view of globalization trends in the world of economic policy, competition and technological progress. Research and analysis of the component parameters of stability of the economic system have shown that the main indicators of its condition does not correspond to the optimum level. The country's economy is in relatively unbalanced unstable state that existed and is creating a series of cyclic multiplicative problems. For further dynamic development of the market economy of Kazakhstan there is a need of scientific research and the development of organizational and economic models of its intensification and sustainability.

Keywords – economic system, stability, sustainable development, factors of development, competitiveness, eco-efficiency.

© Ж. Байшукурова^{1*}, Р. Якудина¹, С. Серикбаев², К. Камали²,
А. Нурманов¹, 2023

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті;

²Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ.

E-mail: zhan_76_zhan@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚАЗІРГІ ПАРАМЕТРЛЕРІН ЗЕРТТЕУ

Аннотация. Зерттеудің мақсаты – оның тұрақты дамуының қолда бар және перспективалық әлеуетін анықтайтын Қазақстан Республикасының экономикалық жүйесінің қызмет етуінің ағымдағы параметрлерін қарастыру және аналитикалық зерттеу жүргізу. Әдістеме — жалпылау, дедуктивті тәсіл, аналитикалық салыстыру, талдау және синтез, статистикалық зерттеулер. Түпнұсқалық/құндылық — ел экономикасын дамытудың резервтері мен басымдықтарын нақтылауға мүмкіндік беретін Қазақстан Республикасының экономикалық жүйесінің тұрақтылығы мен тұрақты дамуын қалыптастыруды айқындайтын, талданған және жүйеленген заманауи параметрлер. Қорытынды — жүргізілген зерттеулер негізінде Қазақстан Республикасының экономикалық жүйесінің қызмет етуінің қазіргі кезеңі жаһандану үрдісін ескере отырып, оның тұрақтылығы мен тұрақты дамуын қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттік саясатты айтарлықтай күшейтуді талап ететіні анықталды. әлемдік экономикалық саясаттың, бәсекелестіктің және ғылыми-техникалық прогрестің тенденциялары. Экономикалық жүйе тұрақтылығының құрамдас параметрлерін зерттеу және талдау оның жай-күйінің негізгі көрсеткіштері оңтайлы деңгейге сәйкес келмейтінін көрсетті. Ел экономикасы салыстырмалы түрде теңгерілмеген тұрақсыз күйде, бұл бірқатар мультипликативті циклдік проблемаларды тудырады. Қазақстанның нарықтық экономикасының одан әрі қарқынды дамуы үшін ғылыми зерттеулер мен оны интенсификациялау мен

тұрақтылығын қамтамасыз етудің ұйымдық-экономикалық үлгілерін әзірлеу қажет.

Түйін сөздер – экономикалық жүйе, тұрақтылық, тұрақты даму, даму факторлары, бәсекеге қабілеттілік, экологиялық тиімділік.

© Ж. Байшукурова^{1*}, Р. Якудина¹, С. Серикбаев², К. Камали²,
А. Нурманов¹, 2023

¹Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова;

²КазНУ им. аль-Фараби.

E-mail: zhan_76_zhan@mail.ru

ИССЛЕДОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ПАРАМЕТРОВ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. *Цель исследования* – рассмотреть и провести аналитическое исследование современных параметров функционирования экономической системы Республики Казахстан, определяющих существующий и перспективный потенциалы ее устойчивого развития. *Методология* – обобщение, дедуктивный подход, аналитические сравнения, анализ и синтез, статистические исследования. *Оригинальность/ценность* – проанализированы и систематизированы современные параметры, обуславливающие формирование устойчивости и устойчивого развития экономической системы Республики Казахстан, что позволяет конкретизировать резервы и приоритеты развития экономики страны. *Выводы* – на основе проведенных исследований выявлено, что современный этап функционирования экономической системы Республики Казахстан требует значительного усиления государственной политики по обеспечению ее устойчивости и устойчивого развития с учетом тенденций глобализации мировой экономической политики, конкуренции и научно-технического прогресса. Исследование и анализ составных параметров устойчивости экономической системы показали, что основные индикаторы ее состояния не соответствуют оптимальному уровню. Экономика страны находится в сравнительно разбалансированном неустойчивом состоянии, что порождает ряд мультипликативных циклических проблем. Для дальнейшего динамичного развития рыночной экономики Казахстана существует необходимость научного поиска и выработки организационно-экономических моделей ее интенсификации и устойчивости.

Ключевые слова: экономическая система, устойчивость, устойчивое развитие, факторы развития, конкурентоспособность, экологическая эффективность.

INTRODUCTION

Since gaining the status of an independent sovereign state, the Republic of Kazakhstan has been moving along the path of building a modern market economy

based on freedom of entrepreneurial activity, industrial and innovative development, taking into account optimal state regulation of production and economic processes in industries and sectors of the economy. To achieve these targets, a significant number of strategic policy documents were adopted, such as the “Kazakhstan – 2030” and “Kazakhstan - 2050” strategies, the “Twenty Steps to a Society of General Labor” Strategy, the Nurly Zhol State Infrastructure Development Program, and the Strategic Development Plan Republic of Kazakhstan.

Sectoral departmental development programs have also been adopted, such as the State Programs of Forced Industrial Development in the context of time periods, the State Program for the Development of Education of the Republic of Kazakhstan, the State Program for the Development of Healthcare of the Republic of Kazakhstan "Salamatty Kazakhstan", the State Program "Information Kazakhstan - 2020" and many others. Along with these aspects, the necessary development institutions have been formed in the country at the macro and micro levels, aimed at the dynamic development of entrepreneurship and business, the incubation of innovations and new technologies, taking into account the increase in employment and socio-economic development. In the complex, the given vector of development of the country's market economy was focused on ensuring its long-term sustainability (Sean et al., Flynn. – 20th ed.).

At the present stage of development of the economy of Kazakhstan, the issues of its sustainable development remain relevant both in scientific theory and in practice, which requires research on the one hand of the relevant conceptual apparatus, and on the other hand, the modern parameters of the functioning of the economic system that determine the level and strategic prospects for its sustainability.

RESEARCH MATERIAL AND METHODS

The basic theoretical foundations for the stability of the economic system are laid down in the classical definition of economics as a science. Taking into account the fact that the economy is considered from the point of view of the behavior of a person and society in the process of production, distribution and consumption of material goods in conditions of limited resources (A Review of Journal Articles. January 2002)., in our opinion, a number of parameters of the stability of the economic system can be distinguished, which are presented in accordance with Figure 1.

The stability of an economic system or economic sustainability is the ability of an economic system to maintain its current state under the influence of external influences from both internal and external factors (Chang et al., 2019).

At the macroeconomic level, sustainability means a long-term balance between the development of human society and the exploitation of resources in the process of production and economic activity (Jackson et al., 2016).

Under the influence of external factors, the economic system must maintain its stability in the "satisfactory" aspect, and develop steadily in the "optimal" aspect.

Sustainable development is a process of economic and social change in which the exploitation of natural resources, the direction of investment, the orientation of scientific and technological development, the development of the individual

and institutional changes are aligned with each other and strengthen the current and future capacity to meet human needs and aspirations. In this aspect, the main scientific idea is focused not only on the preservation of society and civilization, but also on ensuring the quality of life of people (Belousov et al., 2020).

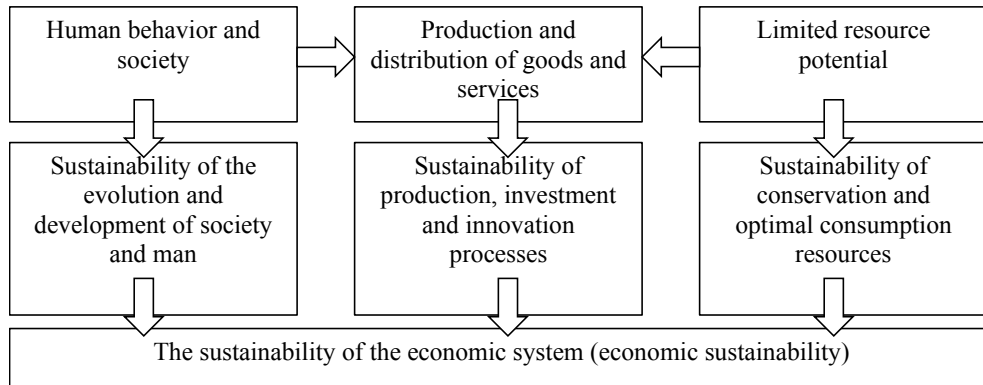

Figure 1 - The main conceptual parameters of economic sustainability in terms of defining economics as a science

The concept of sustainable development at the present stage combines three scientific points of view: economic, social and environmental.

The social component of development sustainability is human-oriented and aimed at maintaining the stability of social and cultural systems, including reducing the number of destructive conflicts between people. An important aspect of this approach is the fair sharing of benefits. It is also desirable to preserve cultural capital and diversity on a global scale, as well as to make fuller use of sustainable development practices found in non-dominant cultures.

The economic approach to the concept of sustainable development is based on the Hicks-Lindahl theory of the maximum flow of total income that can be produced, provided that the total capital is preserved, with the help of which this income is produced. This concept implies the optimal use of limited resources and the use of environmentally friendly - nature-, energy-, and material-saving technologies, including the extraction and processing of raw materials, the creation of environmentally friendly products, the minimization, processing and destruction of waste.

From an ecological point of view, sustainable development must ensure the integrity of biological and physical natural systems. Of particular importance is the viability of ecosystems, on which the global stability of the entire biosphere depends. The focus is on maintaining the self-healing capabilities and dynamic adaptation of such systems to change rather than keeping them in some "ideal" static state. Degradation of natural resources, environmental pollution and loss of biological diversity reduce the ability of ecological systems to self-repair (Krivonos et al., 2016).

RESULT AND DISCUSSION

It should also be noted that, taking into account the fact that enterprises are the leading production link in the economy, the general state of sustainable economic development is composed of the constituent elements of corporate economic sustainability (https://ru.wikipedia.org/wiki/Население_Казакстана).

For each constituent element of the sustainability of the economy, the corresponding parameters can be determined that directly determine sustainability as such, as well as sustainable development trends. In our opinion, these parameters may include:

- influence factors;
- management tools;
- targets for sustainable economic development.

Impact factors are primarily exogenous factors - these are factors that are outside the economic system and are practically not amenable to adjustment and change (Economicheskay aktivnost naseleniya Kazakstana. 2015).

Management tools are endogenous factors that are adjusted both with the participation of the public and private sectors of the economy.

Targets for sustainable economic development are the final target qualitative parameters of the functioning of the economic system of the state.

In relation to the theory and Kazakhstani practice, the parameters of sustainability and sustainable economic development are presented in Table 1.

In order to develop long-term organizational and economic models for ensuring sustainability and sustainable development of the economy of the Republic of Kazakhstan, it is necessary to investigate and analyze the relevant achieved target parameters.

In the field of the social component at the present stage, the Republic of Kazakhstan, in accordance with Table 2, is characterized by a low population, low trends in demographic growth and a low level of economic activity of the population.

The low level of economic activity of the population, in practice, is reflected in the trend of economic growth and economic well-being of the population.

Table 2 - Indicative indicators of the demographic situation and economic activity of the population of the Republic of Kazakhstan

Name of indicator	years				
	2017	2018	2019	2020	2021
Population, thousand people	16324	16559	16900	17035	17289
natural population growth, thousand people	221,9	228,3	237,9	255,8	268,8
Economically active population,	8610,7	8774,6	8981,9	9041,3	8962,0
	52,7	53,0	53,1	53,1	51,8

Table 3 - Indicative indicators of quantitative and qualitative aspects of economic growth

Name of indicator	2017	2018	2019	2020	2021
	Gross domestic product (GDP), billion tenge	21816	27572	30347	35275
GDP per capita, million tenge/person	1,34	1,67	1,80	2,07	2,24
GDP per capita, USD/person	9071,0	11358,0	12120,5	13611,5	12173, 9

According to the index of the quality of life of the population from 86 countries of the world, Kazakhstan, as of 2015, ranks 63rd (Nacionalnie scheta Respubliki Kazakhstan, 2015).

The quality of life index was determined according to such criteria as the level of purchasing power, the value of real estate, the state of healthcare and transport infrastructure, the level of security and the state of the environment.

In comparison with the Commonwealth countries, in accordance with Figure 2, Kazakhstan is ahead of Russia in terms of quality of life, but inferior to the position of the Republic of Belarus (Russia occupies 72nd place, Belarus - 54th position) (Promishlennost Kazakhstana i ego regionov, 2015).

As part of an international comparison, the leaders in the ranking in terms of quality of life are Switzerland, Denmark, Germany, Finland, Sweden, Saudi Arabia, Oman, Australia, Norway, USA, Austria, Canada, the Netherlands, Iceland, Luxembourg and the UK.

The lowest standard of living is observed in such countries as Cuba, Venezuela, Ghana, Mongolia, Myanmar, Vietnam, Uganda, Cambodia, Kenya, Peru, Bangladesh, El Salvador, Egypt, Nepal and Syria (Nauka i innovacionnaya deyatel'nost Kazakhstana 2017 – 2021 (2015)).

In the field of the economic component, the Republic of Kazakhstan is characterized by such problematic aspects as the predominance of the extractive industry over the manufacturing industry, a low level of innovative activity in business entrepreneurship.

According to table 4, it can be seen that the manufacturing industry accounts for approximately one third of the total industrial production.

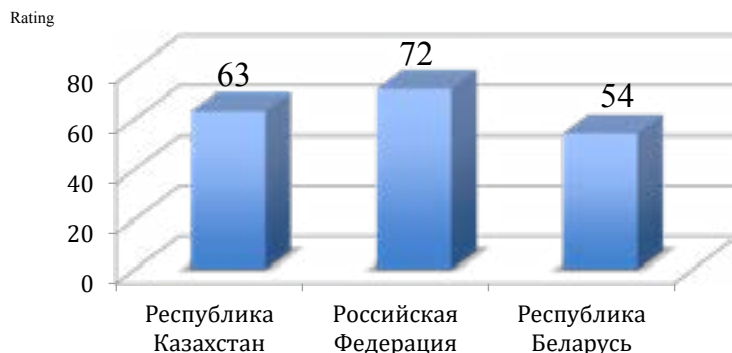

Figure 2 - Rating of the quality of life of the population of the Republic of Kazakhstan in comparison with individual countries of the commonwealth

Table 4 - Indicative indicators of the dynamics of the functioning of the industry of the Republic of Kazakhstan

Name of indicator	years				
	2017	2018	2019	2020	2021
Volumes of industrial production, million tenge	12105526	15929052	16851775	17833994	18531774

Production volumes in the mining industry and quarrying, million tenge	7419550	10081254	10242053	10696926	11060179
Volumes of production in the system of manufacturing industry, mln. tenge	3844659	4801407	5446749	5852592	6092194
Share of manufacturing industry in total production volumes, %	31,8	30,1	32,3	32,8	32,9

One of the causal aspects of the current state of affairs is the low level of innovative activity of enterprises, which is growing from year to year, but remains relatively small and does not exceed 8%.

Also, as a consequence, there is an extremely low share of innovative products relative to the country's GDP, which, in accordance with Table 5, does not exceed 1.5%.

Innovative activity is directly correlated with the competitiveness of Kazakhstani industrial production in domestic and world markets. At the same time, the country's economy is highly dependent on imports, which is confirmed by the latest growing trends in inflationary processes, devaluation of the national currency and an increase in the value of the dollar and other foreign currencies.

Table 5 - Indicative indicators of the dynamics of innovative activity of business entities in the Republic of Kazakhstan

Name of indicator	years				
	2017	2018	2019	2020	2021
Internal costs for research and development in current prices, million tenge	33466,8	43351,6	51253,1	61672,7	66347,6
Domestic spending on research and development as a percentage of GDP, %	0,15	0,16	0,17	0,17	0,17
Share of innovative products to GDP, %	0,65	0,85	1,25	1,64	1,50
Level of activity in the field of innovations for all types of innovations, %	5,2	7,1	7,6	8,0	8,1

Appropriate ratings are used to assess the competitiveness of the economy in world practice. Competitiveness rankings are based on a combination of publicly available statistics and results from the CEO Survey, an extensive annual survey conducted by the World Economic Forum in conjunction with a network of partner organizations - leading research institutions and companies around the world (Reiting globalnoi konkurentosposobnosti 2015 – 2016.).

As of 2015-2016, the Republic of Kazakhstan is ranked 42nd in the global competitiveness ranking.

Among the countries of the former Soviet Union, in accordance with Figure 3, Russia ranks (45th), Estonia (30th), Lithuania (36th), Latvia (44th), Azerbaijan (40th). The rest of the states of the post-Soviet space are located below: Georgia (66th place), Ukraine (79th), Tajikistan (80th), Armenia (82nd), Moldova (82nd) and Kyrgyzstan (102nd) (<http://mybiblioteka.su/7-95695.html>).

Among non-CIS countries, the Global Competitiveness Ranking is led by Switzerland, which ranks first for the seventh year in a row.

Second place goes to Singapore and third place to the United States, which continues to be the world leader in providing innovative products and services. The fourth place is occupied by Germany, the fifth - by the Netherlands. Further in the top ten of the rating: Japan (6th place), Hong Kong (7th), Finland (8th), Sweden (9th) and Great Britain (10th) (https://en.wikipedia.org/wiki/Environmental_Performance).

A significant and key role in ensuring the sustainable development of the economy of Kazakhstan is given to the environmental component.

For economic growth, its prolongation and improvement of the welfare of the country's population, Kazakhstan has a colossal resource and natural and climatic potential.

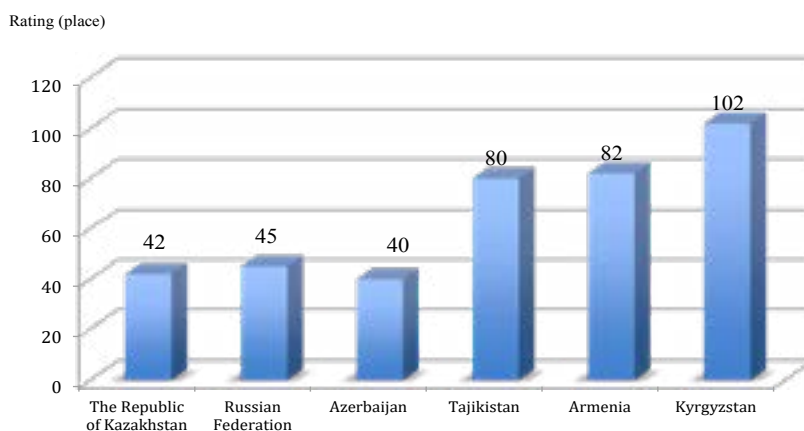

Figure 3 - Positioning of individual countries in the global competitiveness ranking

Meanwhile, if we bring the main economic indicators of the country to a common conventional unit of measurement based on the measurement of energy useful value - power, measured in gigawatts (GW), then it is possible to estimate the existing losses of natural resources.

Thus, in the context of the country's transition to an industrial-innovative path of development, in order to obtain a total manufactured product in the amount of 29.4 GW, resources in the amount of 94.85 GW were consumed throughout the country (Ohrana ocruzhaushei sredi i ustoichivoe razvitie Kazakhstana 2016 – 2017. (2021).). This means that 65.45 GW of the country's capacity was lost or underutilized during the year, as shown in Figure 4.

Taken together, this indicates that the Republic of Kazakhstan has a relatively low indicator of efficiency in the use of natural resources (EIR).

To assess the resulting parameters of the functioning of the environmental component, an indicator can be used - the index of environmental efficiency.

The Environmental Performance Index is a comprehensive comparative indicator of the success of the environmental policies of countries around the world. The index

methodology is based on the principle of proximity to the target. The result for each indicator is calculated depending on the position of the country on the scale, the lower limit of which is set by the worst country in this indicator, and the upper limit by the desired goal. As a goal, indicators fixed in international treaties, recommendations of international organizations or expert opinions are used. If the state has reached or exceeded the goal, then it receives one hundred points for this indicator.

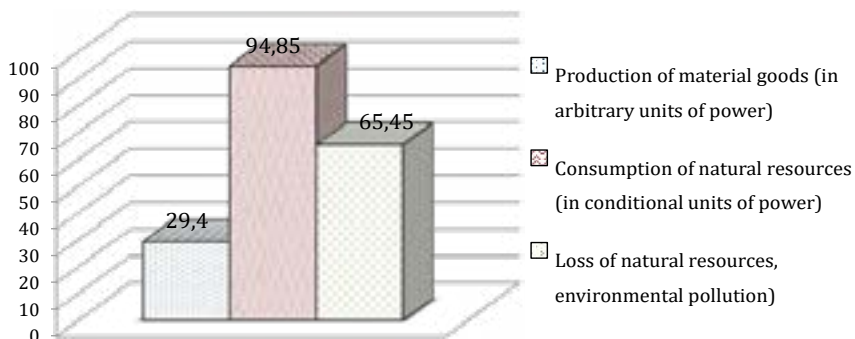

Figure 4 - Balance of production of material goods and consumption of natural resources in the Republic of Kazakhstan

In 2016, 19 indicators were used, distributed in nine “policy categories”. The categories are combined into two large groups: ecosystem viability (assessment of the level of ecosystem protection and the efficiency of natural resource management) and environmental health, which assesses the level of protection of human health from adverse environmental factors (Ohrana ocruzhaushei sredi i ustoichivoe razvitie Kazakhstana 2016 – 2017. (2021).).

As of 2016, Kazakhstan ranks 69th in the world in terms of environmental efficiency.

According to the favorable environmental situation, in accordance with Figure 5, Kazakhstan is inferior to Russia, the Republic of Belarus, Azerbaijan.

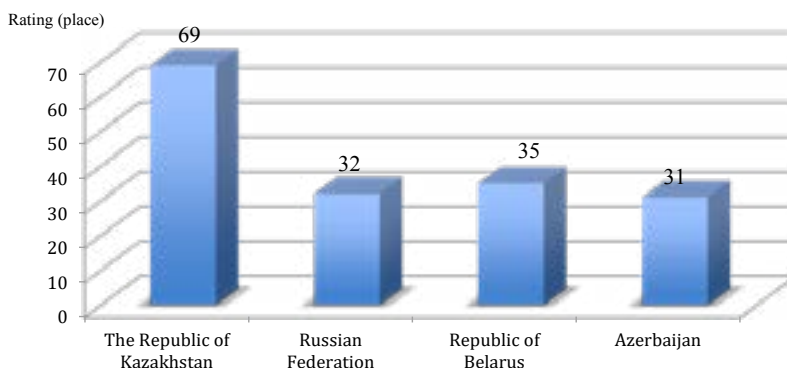

Figure 5 - Rating of environmental performance of the Republic of Kazakhstan in comparison with individual countries

According to statistics, annually in the Republic of Kazakhstan, in accordance with Table 6, as a result of production, up to 400 million tons of hazardous waste are generated. Of these, the minimum part is subject to subsequent processing and disposal. So, for example, in 2020, only 81.8 million tons of waste were used in production, and only 0.5 million tons were utilized (neutralized) (Ohrana ocruzhaushei sredi i ustoichivoe razvitie Kazakhstana 2016 – 2017. (2021)).

Table 6 - Dynamics of hazardous waste generation in the Republic of Kazakhstan and quantitative assessment of their use

The name of indicators	million tons per year				
	years				
	2016	2017	2018	2019	2020
Generation of hazardous waste	228,1	303,1	420,7	355,9	382,2
Use of hazardous waste in enterprises	3,3	19,6	45,0	94,7	81,8
Disposal of hazardous waste	0,5	0,6	0,6	0,8	0,5

Extensive trends in the functioning of the economic system of the country determine the annual trends in the accumulation of hazardous waste, both in the Republic of Kazakhstan as a whole and in the context of regions. At the present stage, about 10 billion wastes of varying degrees of danger have accumulated in the Republic of Kazakhstan. The maximum amount of waste is concentrated in such regions as:

- Karaganda region - 609.9 million tons;
- Kostanay region - 8283.3 million tons;
- Pavlodar region - 500.5 million tons;
- East Kazakhstan region - 347.2 million tons.

For a stable location of the Republic of Kazakhstan among the leading countries in the world in terms of environmental efficiency until 2018, the indicators of Kazakhstan must comply with the following parameters:

- the level of efficiency in the use of natural resources - not less than 43%;
- total consumption of resources - no more than 246.86 GW;
- annual total produced product - not less than 113.1 GW.

With a level of efficiency in the use of natural resources equal to 53%, an exit to the trajectory of "sustainable development" is ensured and economic growth occurs due to more efficient, "breakthrough" technologies, and not due to the extensive exploitation of the country's natural resources.

As a whole, as studies show, the Republic of Kazakhstan has significant reserves to improve the main parameters of ensuring the sustainability of the economy and its development, which at the present stage do not reach the optimal level.

CONCLUSION

In the practice of functioning of the existing economic system of Kazakhstan, after a significant period of its independence, a wide list of unresolved fundamental problems remains - the problems of economic growth and recession, employment

and economic activity of the population, inflation and devaluation of the national currency, social and environmental problems and others. These problems are associated with private economic problems, such as the resource orientation of the economy and the high level of its extensification, the low level of innovative activity in the business entrepreneurship system, the negative balance of migration processes, and the relatively low parameters of the standard of living and health of the population.

It should also be noted that the country's economy is highly dependent on the factors of the world economy and scientific and technological progress, the conjuncture of the markets for raw materials.

Thus, for the further dynamic development of the market economy of Kazakhstan, there is a need for scientific research and development of organizational and economic models for its intensification and sustainability.

REFERENCES

Analysis and forecast of parameters of transition to sustainable development. Electronic resource: <http://mybiblioteka.su/7-95695.html> (in Rus.)

Belousov K. Yu. (2020). The current stage of the evolution of the concept of sustainable development and the formation of the paradigm of corporate sustainability. Problems of modern economy. SPb. (In Rus.)

Ecological efficiency index. Electronic resource: https://en.wikipedia.org/wiki/Environmental_Performance_Index

Environmental protection and sustainable development of Kazakhstan 2016 - 2017. (2021). Statistical collection in Kazakh and Russian. Astana. (In Rus.)

Economic activity of the population of Kazakhstan. (2015). Statistical collection in Kazakh and Russian. Astana. (In Rus.)

Industry of Kazakhstan and its regions. (2015). Statistical collection in Kazakh and Russian. Astana. (In Rus.)

Insect of Kazakhstan. Electronic resource: https://ru.wikipedia.org/wiki/Population_of_Kazakhstan (in Russian) John C. W. Pezzy and Michael A. Thoma. Economics of sustainable development: a review of journal articles. January 2002//Discussion Pp. 02-03

Jackson T. Prosperity without growth. Published by the Commission on Sustainable Development. March. 2016

Kazakhstan ranks 63rd in the quality of life ranking. Electronic resource: <http://365info.kz/2015/06/kazaxstan-zanimaet-63-mesto-v-rejtinge-po-kachestvu-zhizni/> (in Rus.)

Krivosos U.E. (2016). Economic theory. Lecture notes. TTI SFU. Taganrok. Electronic resource: http://www.aup.ru/books/m240/3_7_4.htm (in Rus.)

McConnell, Campbell R. Economics: principles, problems and politics / Campbell R. McConnell, Stanley L. Brew, Sean M. Flynn. – 20th ed.

National accounts of the Republic of Kazakhstan. (2015). Statistical collection in Kazakh and Russian. Astana. (In Rus.)

Science and innovation activity of Kazakhstan 2017 - 2021 (2015). Statistical collection in Kazakh and Russian. Astana. (In Russian)

US dollar exchange rate in Kazakhstan. Electronic resource: <http://kurstenge.kz/archive/usd> (in Russian)

World Economic Forum: Global Competition Ranking 2015 - 2016. Electronic resource: <http://gtmarket.ru/news/2015/09/30/7246> (in Russian)

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 1, Number 401 (2023), 316-324
<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.440>
IRSTI 06.77.61
UDC 331.5

© A. Beisembina^{1*}, S. Kunyazova^{1*}, A. Bukharbayeva^{2*}, A. Sultanov^{1*},
R. Aitmanbetova^{2*}, 2023

¹Toraighyrov University;
²Korkyt ata Kyzylorda University.
E-mail: beisembina.ansa@gmail.com

THE ESSENCE AND ROLE OF THE LABOR MARKET ECONOMY IN THE CONTEXT OF EMPLOYMENT PROVISION IN THE CONDITIONS OF ECONOMIC TRANSFORMATION

Beisembina Ansagan – Master of Economic Sciences. Toraighyrov University, Senior Lecturer.
Department of Economics, doctoral student of the department

E-mail: beisembina.ansa@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6796-0124>;

Kunyazova Saule – Candidate of Economic Sciences, associate Professor
(Associate Professor). Toraighyrov University, Professor of the Department of Economics

E-mail: kunjazovas@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5538-5839>;

Bukharbayeva Akmaral Zhetibaykyzy – Ph.D. Senior Lecturer. Korkyt Ata Kyzylorda
University

E-mail: Nurai0510@mail.ru, <https://www.orcid.org/0000-0002-5849-8628>;

Sultanov Almas – Master of Economic Sciences. Senior Lecturer. Toraighyrov
University. Department of Economics

E-mail: almasst@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9334-1810>;

Aitmanbetova Raua Karataevna – Master of accounting and audit. Senior
Lecturer of the Department of Finance, accounting and audit. Korkyt ata Kyzylorda University

E-mail: raua1972@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1267-6337>.

Abstract. The transformation of the world economy directly affects the formation of the labor market in each individual country. In the Republic of Kazakhstan, transformational processes originate in the 90s of the last century with the acquisition of independence by the state. The acquisition of sovereignty by Kazakhstan was characterized by the destruction of the existing socio-economic

system following the destruction of the way of production. The change in the way of productive forces has led to a change in the requirements for labor. The main signs of the transformation in 1990-2000 of the labor force in the Republic of Kazakhstan were a decrease in the demand for industrial specialties and the development of the service sector, and an increase in non-industrial specialties. But in the period of the development of productive forces and the shift of the poles of the country's economy from raw materials to production, there is an acute need for engineering personnel, which is a problem in conditions of limited labor resources. Historically, the successful development of the leading countries has been associated with industrialization, technological modernization and structural transformations, with the shift of production and employment from low-value-added activities, especially subsistence agriculture, to sectors of industry and services with higher added value. The labor market of Kazakhstan, due to its underdevelopment, differs markedly from the functioning of similar markets in other countries of the world. Difficulties that arose during the transformation of the social and political system of our state, as well as in the implementation of serious reforms in conditions of limited financial and investment resources, insufficient experience in the institutional design of market transformations, etc. played a negative role in this. There has also been a large flow of jobs from agriculture to the service sector in Kazakhstan.

Keywords: labor resources, labor market economics, labor market transformation.

© А.Н. Бейсембина^{1*}, С.К. Кунязова¹, А.Ж. Бұхарбаева², А.Т. Султанов¹,
Р.К. Айтманбетова², 2023

¹ Торайгыров университеті;

² Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті.

E-mail: beisembina.ansa@gmail.com

ЭКОНОМИКАНЫҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ ЖАҒДАЙЫНДА ХАЛЫҚТЫ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУДЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ КОНТЕКСТІНДЕГІ ЕҢБЕК НАРЫҒЫ ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ МӘНІ МЕН РӨЛІ

Аннотация. Әлемдік экономиканың трансформациясы әрбір жеке елде еңбек нарығының қалыптасуына тікелей әсер етеді. Қазақстан Республикасында трансформациялық процестер өткен ғасырдың 90-жылдарынан бастап мемлекет тәуелсіздік алғаннан басталады. Қазақстанның егемендікке қол жеткізуі өндіріс құрылымының бұзылуынан кейін қолданыстағы әлеуметтік-экономикалық жүйенің жойылу сипатына ие болды. Өндіргіш күштердің құрылымының өзгеруі жұмыс күшіне қойылатын талаптардың өзгеруіне әкелді. 1990-2000 жылдары ҚР-да жұмыс күшін трансформациялаудың негізгі белгілері өнеркәсіптік мамандықтарға сұраныстың төмендеуі және қызмет көрсету саласының дамуы және өндірістік емес мамандықтарға өсу болды. Бірақ

өндіргіш күштердің дамуы және ел экономикасының полностерінің шикізаттық бағыттан өндіріске ауысуы кезеңінде инженерлік кадрларға деген қажеттілік күрт артып келеді, бұл еңбек ресурстарының шектеулілігі жағдайында проблема болып табылады. Тарихи тұрғыдан көшбасшы елдердің табысты дамуы индустрияландыру, технологиялық жаңғырту және құрылымдық қайта құрулармен, өндіріс пен жұмыспен қамтудың қосылған құны төмен қызмет түрлерінен, әсіресе қосалқы ауыл шаруашылығынан жоғары қосылған құны бар өнеркәсіп пен қызмет көрсету секторларына ауысуымен байланысты болды. Қазақстанның еңбек нарығы өзінің дамымауына байланысты әлемнің басқа елдеріндегі осындай нарықтардың жұмыс істеуінен айтарлықтай ерекшеленеді. Бұл ретте біздің мемлекетіміздің қоғамдық және саяси құрылымын трансформациялау барысында туындаған қиындықтар, сондай – ақ қаржылық және инвестициялық ресурстардың шектеулілігі, нарықтық қайта құруларды институционалдық ресімдеу тәжірибесінің жеткіліксіздігі және т.б. жағдайында елеулі реформаларды іске асыруда туындаған қиындықтар да өз рөлін атқарды.

Түйін сөздер: еңбек ресурстары, еңбек нарығының экономикасы, еңбек нарығының трансформациясы.

© А.Н. Бейсембина^{1*}, С.К. Кунязова¹, А.Ж. Бухарбаева², А.Т. Султанов¹,
Р.К. Айтманбетова², 2023

¹Университет Торайгырова;

²Кызылординский университет им. Коркыт ата.

E-mail: beisembina.ansa@gmail.com

СУЩНОСТЬ И РОЛЬ ЭКОНОМИКИ РЫНКА ТРУДА В КОНТЕКСТЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЗАНЯТОСТИ НАСЕЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Аннотация. Трансформация мировой экономики напрямую влияет на формирование рынка труда в каждой отдельно взятой стране. В Республике Казахстан трансформационные процессы берут свое начало с 90-х годов прошлого столетия – с обретения независимости государством. Обретение суверенности Казахстаном носило характер разрушения существующего социально-экономического строя вслед за разрушением уклада производства. Изменение уклада производительных сил привело к изменению требований к рабочей силе. Основными признаками трансформации в 1990-2000 гг. рабочей силы в РК стало снижение востребованности промышленных специальностей и развитие сферы услуг, а также рост на непроизводственные специальности. Но в период развития производительных сил и смещения полюсов экономики страны от сырьевой направленности к производству остро встает потребность в инженерных кадрах, что является проблемой в условиях

ограниченности трудовых ресурсов. Исторически успешное развитие стран-лидеров было связано с индустриализацией, технологической модернизацией и структурными преобразованиями, со смещением производства и занятости от видов деятельности с низкой добавленной стоимостью, особенно натурального сельского хозяйства, к секторам промышленности и услуг с более высокой добавленной стоимостью. Рынок труда Казахстана из-за своей неразвитости заметно отличается от функционирования подобных рынков в других странах мира. В этом свою негативную роль сыграли трудности, возникшие в ходе трансформации общественного и политического строя нашего государства, а также в реализации серьезных реформ в условиях ограниченности финансовых и инвестиционных ресурсов, недостаточности опыта институционального оформления рыночных преобразований и др. В Казахстане также прошел большой переток рабочих мест из сельского хозяйства в сферу услуг.

Ключевые слова: трудовые ресурсы, экономика рынка труда, трансформация рынка труда.

INTRODUCTION

The independence of the Republic of Kazakhstan entailed changes in the principles of management, since the existing relations between enterprises at that time were destroyed. The destruction of national economic ties between enterprises has become a catalyst for changes in labor requirements. Many branches of the national economy were simply not represented in the republic, for example, instrumentation and mechanical engineering, the basis of the country's economy in the 90s of the last century was represented by mining enterprises and light industry enterprises. Accordingly, universities and colleges trained only in-demand personnel on the territory of the republic. Thus, after gaining independence, the country had not only to develop historically non-inherent branches of the national economy, but also to begin training specialists necessary in the new reality (Entrepreneurship Development for 2021-2025).

Research Material and methods. Methods: analysis, synthesis, system and complex approaches, historical and logical methods, graphical method

Materials:

- 1) Statistical collection: Kazakhstan for the years of independence 1991-2010;
- 2) Statistical collection of SIR RK 1991-2020;
- 3) National project "Sustainable economic growth aimed at improving the welfare of Kazakhstanis" (Beisenov, 2019:75);
- 4) National Entrepreneurship Development Project for 2021-2025;
- 5) Action plan to improve the employment system for 2008-2010";
- 6) State Program «Employment 2020».

RESULT AND DISCUSSION

The stages of labor market reform in the country's economy can be divided into 4 periods: (Kulekeev, 2019).

The first stage of transformation of the labor market – 1991-1995. Gaining independence and the transition to a market-based type of management led to economic crises and a decrease in the country's GDP. In 1991, more than 190 thousand people were registered in employment centers, Table 1.

Table 1 – Labor and employment statistics of the Republic of Kazakhstan 1991-2000

Indicator	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Labor force (aged 15 years and older), thousand people	7716,2	7577,8	6963,4	7118,2	7359,8	7489,5	7440,1	7052,6	7055,4	7107,4
Employed population thousand people	7389,5	7210,2	6594,4	6029,8	5466,4	4918,4	4271,3	3783,0	3354,2	3504,4
Unemployed population, thousand people	327,3	367,6	369,0	536,4	808,3	970,6	967,8	925,0	950,0	906,4
in % compared to the previous year	-	112	100,5	145	150,7	120,1	99,7	95,6	102,7	95,4

The instability of the country's financial and credit system, the decline in production, the collapse and bankruptcy of enterprises – the main symptoms of the state of the economy of the Republic of Kazakhstan in this period led to a constant increase in the number of registered unemployed in employment centers for ten years, Figure 1. (http://kazakhstan.news-city.info/docs/sistemsp/dok_pero).

The situation on the labor market of the republic at this stage was determined by: the ongoing decline in production; unstable financial and credit system; the increase in the crisis of non-payments; regressive structural changes in employment; a decline in the standard of living of the population; rising unemployment. (Bereshev, 2020).

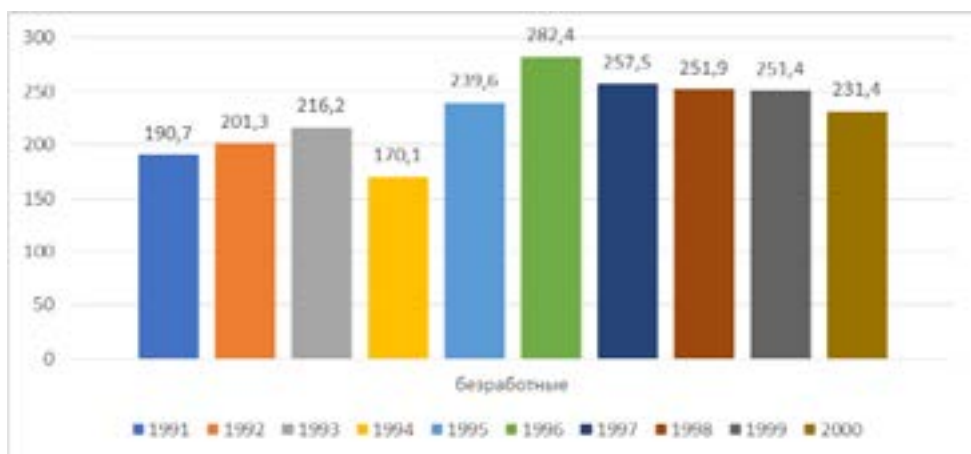

Figure 1 – The number of registered unemployed of the Republic of Kazakhstan, 1991-2000.

From the beginning of the 90s until the middle of the country's economy, the number of people employed at production enterprises was nominal and did not correlate with the volume, level of labor intensity, but was associated with an increase in product prices, a decrease in the duration of working hours, non-payment of wages, the return of in-kind exchange: employees received payment for their work produced by them products. But the rapidly declining standard of living forced people to stay in their jobs, and the management of manufacturing enterprises were forced to prolong the agony of their own unprofitable and not fit into the market economy of the enterprise. But by the end of the last century, the crisis of production led to the outflow of workers into non-productive areas (Vasiltsova et al., 2018).

By 1995, 585 industrial enterprises with sixty thousand workers and employees had ceased to exist in the republic; more than 1060 enterprises that provided work for 232.6 thousand people were forced to reduce capacity to 50%; more than 350 enterprises transferred employees to part-time work; 290 thousand workers were sent on forced and unpaid leave. By November 1995, there were 808 thousand unemployed people in the country, 60% of whom were urban residents.

The second stage – 1996-2000 - macroeconomic processes gained stability, there was a balance of production forces in the country, which allowed the government to control the inflation rate, the national currency gains stability, which will increase the level of industrial production, but mainly at the expense of extractive industries (Vasiltsova et al., 2018).

The restoration of large plants, such as petrochemical enterprises in Aktobe, Pavlodar, Shymkent, the creation of chemical enterprises in Karaganda, East Kazakhstan Region entailed stabilization processes in society, but the unemployment rate also remained high, Table 2.

Table 2 – Unemployment rate of the Republic of Kazakhstan 1991-2000

Indicator	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Unemployment rate, in percent	8,5	10,9	11,4	7,5	11,0	13,0	13,0	13,1	13,5	12,8

The number of people released from enterprises and who are in search of work is steadily growing: if in 1995 the percentage of them in the number of those who applied to the employment service was 20.7%, then in 1997 – 40.7%; a decrease in the percentage of employment (if in 1991 this indicator was 48.5%, then in 1998 – 19.6%); a sharp decrease in demand for a working sieve (if in 1991 the need for workers was 74.8 thousand people, then in 1998 – 8.8 thousand, in January 1999 – 7.0 thousand, of which only 716 jobs are for rural residents); a significant increase in officially recognized unemployment in 1995-1996 and the manifestation of a trend of its decrease in the last two years, a decrease in the unemployment rate from 4.2% to 3.7% of the economically active population; a large gap between registered and total unemployment, which reaches 3.5–4.8 times. Therefore, in 2000, the Government adopted the “State program to combat poverty and unemployment for 2000-2002.”(Vinokurov et al., 2019)

The third stage – 2001-2005.

The transformation of the national market of the Republic of Kazakhstan began in the 90s, the right basis was the Law “On Employment” 1.07. 1991. Further, the government adopts the program of industrial and innovative development, which has defined the economic strategy of the state for more than 20 years. In 2003, the “State Program for Poverty reduction of the Republic of Kazakhstan for 2003-2005” was adopted. The results of the program were a decrease in the unemployment rate and a decrease in the share of the self-employed among the population of the country, Table 3.

Table 3 – Unemployed and self-employed population of the Republic of Kazakhstan 2001-2005

Indicator	2001	2002	2003	2004	2005
Unemployed population, thousand people.	780,3	690,7	672,1	658,8	640,7
Self-employed workers, thousand people	2835,5	2678,7	2755,6	2711,9	2620,4

As can be seen from table 3, the ongoing reforms in the country’s employment have reduced the number of unemployed by 18% in the period from 2001 to 2005.

The fourth stage is from 2005 to the present. This stage is connected with the adoption of new labor legislation, in particular the “Labor Code”. The new law was supposed to simplify the registration and taxation procedures for the self-employed population. Laws regulating the activities of economic entities have been improved. But due to the fact that the adopted laws were fragmentary and were aimed only at “extinguishing fires”, for example, the main efforts of the programs were aimed at providing material support to the unemployed, and not at creating new jobs. By 2005, it became clear that a comprehensive state policy was needed to create new jobs and regulate the employment of the population of the republic, the first independent “Employment Program for 2005-2007” was adopted. This program has already been built on the systemic problems of the labor market inherent in the Republic of Kazakhstan, was aimed at solving the problems of employment by creating new jobs using market mechanisms: stimulating employment and entrepreneurship (microcredit, subsidies, grants). In 2007, using the experience of previous programs, the Government adopted the “Action Plan for improving the employment system for 2008-2010”. The adopted plan played a fundamental role in ensuring the formation of the labor market in the republic, Figure2.

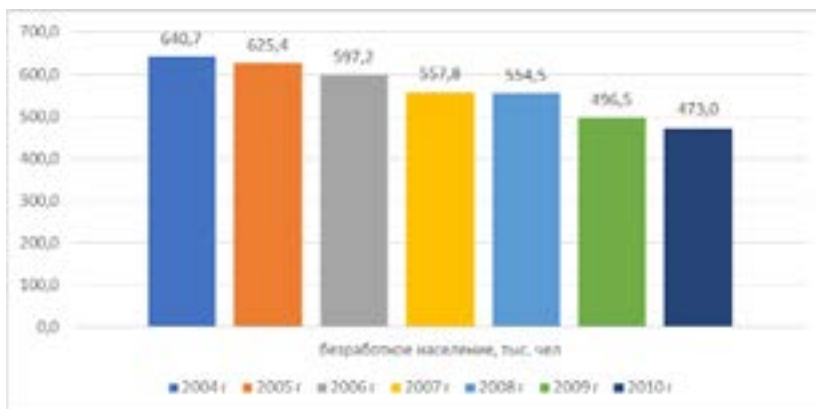

Figure 2 – Unemployed population of the Republic of Kazakhstan, 2004-2010

According to the figure, it can be seen that the programs adopted have reduced the number of unemployed by 27% in the period from 2004 to 2010.

But the measures taken were aimed at reducing the problems of the market: an increase in government spending on stimulating employment (public works, training and retraining), at the expense of accumulated financial resources as a result of exporting the country’s raw materials to world markets (Skvortsov et al., 2018).

At the same time, most of the existing systemic problems, such as the weak infrastructure of the labor market, increasing the reliability of statistics on unemployed citizens, accounting and improving the social protection of unemployed citizens in accordance with the requirements of the time, studying the needs of the economy for specialists in professions and qualifications, rational allocation of labor resources by regions of the country, etc., have not found proper reflections in the decisions taken. Therefore, in 2011, the “Employment Program 2020” was adopted, the main purpose of which was to eradicate poverty and unemployment, increase labor productivity. The program was planned to cover more than 1.5 million people and by 2016 to reduce the share of self-employed population to 26% from the existing 33.3% in 2011, reduce poverty from 8% to 6%, and keep unemployment at 5.5%. (Kemerovo Institute (branch).

Table 4 – Unemployment rate of the Republic of Kazakhstan, 2012-2020

Indicator	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Unemployment rate,%	5,3	5,2	5,0	5,1	5,0	4,9	4,9	4,8	4,9
The level of the employed population, in % compared to the previous period	102,5	100,7	99,3	99,1	101,4	100,4	101,3	101,0	102,5

As can be seen from Table 4, the level of the employed population showed an increase of 1-2% per year, and the unemployment rate was reduced to 4.9% instead of the planned 5.5%. (Shatskaya // Labor economics. 2019).

CONCLUSION

Thus, it can be concluded that the adopted strategy for stimulating employment of the population is quite effective. It should be noted that at present, in order to effectively use the country's limited labor resources, it is necessary to improve the model of state regulation of the labor market, taking into account the transformations taking place in the world economy.

The main signs of the transformation in 1990-2000 of the labor force in the Republic of Kazakhstan were a decrease in the demand for industrial specialties and the development of the service sector, and an increase in non-industrial specialties. In the modern conditions of the 4th Industrial Revolution, it is necessary to revise the national strategy for ensuring employment of the population and the adoption of long-term national projects, taking into account the ongoing transformations in the world community.

REFERENCES

National project "Sustainable economic growth aimed at improving the well-being of Kazakhstanis" National Project on Entrepreneurship Development for 2021-2025.

National project "Technological Breakthrough through digitalization, science and innovation" Beisenov S.B., Mukhamedov T.I. The market and employment problems in the Republic of Kazakhstan. Almaty, 2019, p.75.

Kulekeev Zh.A. Labor market and employment in Kazakhstan Zh. A. Kulekeev. Almaty, 2019 – Kazstatinform, 276 p.: 27 ill.

Zhatkanbayev B.B., Mukhtarova K.S. "Unemployment as a factor in reducing the standard of living of the population" http://kazakhstan.news-city.info/docs/sistemsp/dok_pero.

Bereshev S. Theories of employment in relation to the Kazakh reality // Labor in Kazakhstan, 2020. No.9. Pp. 4-7.

Baranova A.Yu. The influence of demographic processes on the functioning of the labor market / A.Yu. Baranova // Nauka-Rastudent.ru. 2018. No. 11. P. 9.

Bulanov V.S. Methodological issues of labor market research / V.S. Bulanov // Society and Economics. 2019. 210c.

Vasiltsova L.I. Economics of personnel management / L.I. Vasiltsova, N.A. Alexandrova, S.V. Radionova, E.A. Skvortsov. – Yekaterinburg, 2018. P. 165.

Vinokurov E.F. Characteristics of the movement of labor resources and the unemployment rate / E.F. Vinokurov // Analysis and modeling of economic and social processes: Mathematics. Computer. Education. 2019. Vol. 23. No. 4. Pp. 148-155.

Fakhrislamova E.I. Labor and personnel statistics: a workshop for university students of all forms of education; Kemerovo Institute (branch) Plekhanov Russian University of Economics. – Kemerovo: Kemerovo Institute (branch).

Plekhanov Russian University of s Shatskaya, I.V. Development of the state system of human resources management at the present stage / I.V. Shatskaya // Labor economics. 2019. Vol. 4. No. 3. Pp. 173-182.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF
THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN ISSN 1991-3494

Volume 1, Number 401 (2023), 325-335

<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.441>

IRSTI 06.52.13

UDC 330.35.011

JEL O30, O32

© S.T. Doshmanova*^{ORCID}, B.Zh. Bolatova^{ORCID}, A.A. Kurmanalina^{ORCID},
B.M. Taskarina^{ORCID}, A.M. Sapargali^{ORCID}, 2023

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: m.saulekbtu@gmail.com

THE ROLE AND IMPORTANCE OF SCIENCE IN STIMULATING ECONOMIC GROWTH

Doshmanova Saule Tatinbekovna – 3rd year PhD student of OP 8D04101 - “Economics” of the K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: m.saulekbtu@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3245-3453>;

Bolatova Botakoz Zhymabekovna – Doctor PhD, docent of the department of economics and management, K. Zhubanov Aktobe Regional University

E-mail: botik1984@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1597-0555>;

Kurmanalina Aigul Aitzhanovna – candidate of economic science, docent of the department « economics and management», K. Zhubanov Aktobe Regional University

E-mail: kurmanalina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0012-2775>;

Taskarina Bagdagul Mergenbaevna – candidate of Economic Sciences, candidate of economic science, docent of the department «State Administration, finance and marketing», K. Zhubanov Aktobe Regional University

E-mail: btaskarina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1418-9695>;

Sapargali Agles Maksatovna – Master of Economics, teacher of the department of economics and management, K. Zhubanov Aktobe Regional University

E-mail: agles_@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0729-6401>.

Abstract. In the article, author analyzes the positions of the leading countries in the world competitiveness rankings and statistical data on how much these countries spend on research and development (R&D). Comparative analysis of data for the most competitive countries of the world and for Kazakhstan has confirmed that there is a close relationship between the level of development of scientific infrastructure and the competitiveness of the country. This paper outlines the regulatory framework

in the field of science which has been adopted, amended and updated in Kazakhstan over the years of independence (between 1991 and 2021). In accordance with recent changes in legislation, the importance of research universities is growing, and it is expected that cooperation between scientific organizations and the private sector will gradually strengthen in order to commercialize the results of scientific activities of domestic scientists. But to achieve these goals, it is necessary to build an effective innovation policy of the country, the key part of which is the financing of science. In the final part of the paper author tries to formulate recommendations for solving the existing difficulties in the development of domestic science, which, in turn, can increase the competitiveness of the country and stimulate economic growth.

Keywords: science, research and development (R&D), research university, financing of science, competitiveness, economic growth.

© С.Т. Дошманова*, Б.Ж. Болатова, А.А. Курманалина, Б.М. Таскарина,
А.М. Сапаргали, 2023

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.
E-mail: m.saulekbtu@gmail.com

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨСУДІ ЫНТАЛАНДЫРУДАҒЫ ҒЫЛЫМНЫҢ РӨЛІ МЕН МАҢЫЗЫ

Аннотация. Мақалада автор әлемдік бәсекеге қабілеттілік рейтингтеріндегі жетекші елдердің орындары мен осы елдердің зерттеулер мен әзірлемелерге қанша қаражат жұмсайтыны туралы статистикалық мәліметтерді талдайды. Әлемнің бәсекеге ең қабілетті елдеріне және Қазақстанға қатысты деректерді салыстырмалы талдау ғылыми инфрақұрылымның даму деңгейі мен елдің бәсекеге қабілеттілігі арасында өзара тығыз байланыс бар екенін растады. Мақалада Қазақстанда тәуелсіздік жылдарында (1991 және 2021 жылдар аралығы) ғылым саласында қабылданған, өзгертілген және жаңартылған нормативтік-құқықтық базаның қысқаша сипаттамасы берілген. Заңнамадағы соңғы өзгерістерге сәйкес, зерттеу бағытындағы университеттердің маңызы артып келеді және отандық ғалымдардың ғылыми қызметінің нәтижелерін коммерцияландыру мақсатында ғылыми ұйымдар мен жеке сектор арасындағы ынтымақтастық біртіндеп нығая түседі деп күтіледі. Бірақ бұл мақсаттарға қол жеткізу үшін тиімді инновациялық саясат құрылуы қажет, ал оның негізгі элементтерінің бірі ғылымды қаржыландыру екені белгілі. Қорытынды бөлімде автор отандық ғылымды дамытудағы қазіргі қиындықтарды шешу бойынша ұсыныстар жасайды. Қиындықтар шешімін тапса, елдің бәсекеге қабілеттілігі артып, экономикалық өсу ынталандырылады.

Түйін сөздер: ғылым, зерттеулер мен әзірлемелер, зерттеу бағытындағы университет, ғылымды қаржыландыру, бәсекеге қабілеттілік, экономикалық өсу.

© С.Т. Дошманова*, Б.Ж. Болатова, А.А. Курманалина, Б.М. Таскарина,
А.М. Сапаргали, 2023

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан.
E-mail: m.saulekbtu@gmail.com

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ НАУКИ В СТИМУЛИРОВАНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА

Аннотация. В данной статье автор анализирует позиции ведущих стран в мировых рейтингах конкурентоспособности и статистические данные о том, сколько эти страны тратят на исследования и разработки. Сравнительный анализ данных по наиболее конкурентоспособным странам мира и по Казахстану подтвердил, что существует тесная взаимосвязь между уровнем развития научной инфраструктуры и конкурентоспособностью страны. Статья содержит краткое описание нормативно-правовой базы в области науки, которая была принята, изменена и обновлена за годы независимости в Казахстане (за период с 1991 по 2021 гг.). В соответствии с последними изменениями в законодательстве значение исследовательских университетов растет, и ожидается, что сотрудничество между научными организациями и частным сектором будет постепенно укрепляться с целью коммерциализации результатов научной деятельности отечественных ученых. Но для достижения этих целей необходимо выстроить эффективную инновационную политику страны, ключевой частью которой является финансирование науки. В заключительной части автор пытается сформулировать рекомендации по решению существующих трудностей в развитии отечественной науки, что, в свою очередь, может повысить конкурентоспособность страны и стимулировать экономический рост.

Ключевые слова: наука, исследования и разработки, исследовательский университет, финансирование науки, конкурентоспособность, экономический рост.

INTRODUCTION

In recent years, Kazakhstan has increasingly raised issues of the development of domestic science and the real use of domestic scientific developments in practice. It is known that the developed and industrial countries pay great attention to the field of science. And this is reflected in various world rankings of the competitiveness of countries.

Since 2004, the Global Competitiveness Report (hereafter GCR) published by the World Economic Forum (WEF), ranks countries based on the Global Competitiveness Index (GCI). WEF was established in 1971 as a non-profit foundation and headquartered in Geneva, Switzerland. It is independent, impartial and not tied to any special interests. The GCI integrates the macroeconomic and microeconomic

aspects of competitiveness into a single index. The variables are organized into 12 pillars and each pillar represents an area considered as an important determinant of competitiveness (Official information from WEF).

There is another competitiveness ranking published by another world organization which is called International Institute for Management Development (hereafter IMD). IMD is an independent academic institution with Swiss roots and global reach, founded 75 years ago by business leaders (Official information from IMD). First published in 1989, annual report on the competitiveness of countries developed by the IMD is called World Competitiveness Yearbook (WCY). This comprehensive report, first of all, analyzes and ranks countries based on how they manage their competencies and resources to achieve long-term value creation. According to this ranking, competitiveness landscape is based on 20 major indicators which are grouped into 4 categories: economic performance, government efficiency, business efficiency and infrastructure (World Competitiveness Ranking). Please refer to table 1 to find out similarities and differences between above-mentioned two rankings.

Table 1. Indicators of two competitiveness rankings published by WEF and IMD

Global Competitiveness Report	World Competitiveness Yearbook
12 pillars of GCI	Competitiveness Landscape
Institutions	I. Economic Performance
Infrastructure	Domestic Economy
ICT adoption	International Trade
Macroeconomic stability	International Investment
Health	Employment
Skills	Prices
Product market	II. Government Efficiency
Labor market	Public Finance
Financial system	Tax Policy
Market size	Institutional Framework
Business dynamism	Business Legislation
Innovation capability	Societal Framework
	III. Business Efficiency
	Productivity & Efficiency
	Labor Market
	Finance
	Management Practices
	Attitudes and Values
	IV. Infrastructure
	Basic Infrastructure
	Technological Infrastructure
	Scientific Infrastructure
	Health and Environment
	Education

Source: compiled by author based on official information from WEF and IMD

As it can be observed from the table above, a component dedicated to science is present in both rankings: in the first list it is called innovation and in the second list it is called scientific infrastructure. This means that science and the level of its development are of particular importance in determining the competitiveness of a country. The rating developed by the WEF includes more than 100 countries, while the report published by the IMD provides coverage of more than 60 countries of the world. As a rule, the leading countries demonstrate more significant investments in research and development (R&D) than the rest of the globe. The results of the study by Abaidilda (2020) also suggest that states that pay particular attention to R&D financing are on leading positions in the world. The study claims that an effective innovation policy leads to stable growth and development of the economy, as well as to the transition to a new technological level (Abaidilda, 2020).

Understanding and analyzing the experience of the most competitive countries in development of science infrastructure is important to define possible ways and opportunities for Kazakhstan to build an effective innovation policy. Science, technology and innovations are crucial in improving economic performance and social welfare. Therefore, it is important to analyze current situation and difficulties in developing domestic science in order to formulate practical recommendations for bringing it to a higher quality level.

RESEARCH MATERIAL AND METHODS

The theoretical and methodological bases of the article include studies of primarily domestic authors and researchers devoted to this topic. As a methodological basis of the research, the author applies theoretical and statistical analysis, generalization and concretization. For this research author uses the most recent available data collected from international organizations, such as the WEF, the IMD, UNESCO and official national statistics of the Republic of Kazakhstan.

RESULTS AND DISCUSSION

According to the WEF, in the GCI in 2019, Kazakhstan ranked 55th out of 141 economies, while the following entered the top 10: Singapore, the United States, Hong Kong SAR, the Netherlands, Switzerland, Japan, Germany, Sweden, the United Kingdom and Denmark, respectively (WEF).

According to the 2021 IMD World Competitiveness Ranking Results, the rank of Kazakhstan was the 35th out of 64 countries, while this list was topped with Switzerland (1st), Sweden (2nd), Denmark (3rd), the Netherlands (4th), Singapore (5th), Norway (6th), Hong Kong SAR (7th), Taiwan (8th), the United Arab Emirates (9th) and the United States (10th). It is important to highlight that economic performance in the 2021 rankings is mostly depended on innovation, digitalization, welfare benefits, and social cohesion (IMD).

In the list of the 10 top-performing countries, 7 countries are repeated in both rankings; the only thing is that they have somewhat changed positions. Therefore, it is interesting to look at the statistics on science financing in these countries. Gross

expenditures on R&D (GERD) as a share of GDP in many of the most competitive countries of the world are given in Table 2.

Table 2. GERD as a share of GDP in some of the most competitive countries of the world (%)

Country	GERD	Year
United States of America	3.08	2019
Sweden	3.34	2018
Denmark	3.00	2018
Netherlands	2.16	2018
Switzerland	3.37	2017
Singapore	1.94	2017

Source: compiled by author based on UNESCO data

The UNESCO Science Report was launched in 1993 under the title of World Science Report. Since then, UNESCO has published seven reports in the series. They are aimed to build an understanding of how science governance is shaping development agendas of countries all over the world (UNESCO information). The latest report published in June 2021, urges countries to invest more in research and innovation in order to succeed in their transition to ‘green’ and digital economies. In other words, future economic competitiveness of countries will depend on how successful and at the same time quick will be that transition.

UNESCO reports that 80% of countries still invest less than 1% of GDP in R&D. This despite the fact, that most regions of the world demonstrated growth in research expenditure between 2014 and 2018. Unfortunately, Kazakhstan is among those eight out of ten countries. According to the latest data presented in the National Report on science published in 2021, Kazakhstan devoted 0.13% of its GDP to science in 2020 (National Report on science, 2021). Both the UNESCO report and the National report on science document that Kazakhstan fixed the target of devoting 1% of GDP to R&D in its state programs. To exemplify, one of the priorities of Kazakhstan 2030 Strategy (1997) was to increase expenditure on R&D to 1% of GDP by 2015; and within the framework of the State Program for the Development of Education and Science for 2020-2025 (2019) this indicator planned to be amounted to 1% by 2025. The table below depicts that the State Program planned to increase science financing gradually from 0.13% in 2020 to 1% by 2025.

Table 3. Planned GERD on R&D as a percentage of GDP

2020	2021	2022	2023	2024	2025
0.13	0.15	0.2	0.35	0.49	1

Source: State Program for the Development of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025

The target indicators were not achieved during the planning period, with the exception of 0.13% in 2020. Moreover the above-mentioned State Program

became invalid, and on October 12, 2021, the national project «Quality Education «Educated Nation» was approved by a government decree (adilet.zan.kz). However, this project aims to improve the quality of education at all levels of education process in the country. The need for a separate program document on the scientific and technological development of the country was declared by the President in his Message in 2020. Additionally, it is expected that the task of this document will be to involve science in solving problems at the national level (akorda.kz). It means that the results of scientific activity of scientists and researchers of Kazakhstan must solve real problems in the country’s economy, thereby contributing to the economic development and improvement of the quality of life of everyone in the country. In the next message, in 2021, the President continues to consider the development of science as the most important priority, and more specifically addresses the issues of science financing. This includes ensuring stable and decent salaries for leading scientists, the introduction of direct funding for research institutes engaged in fundamental science and an increase in the time period of grant financing from 3 to 5 years (akorda.kz). The head of the state also gives a high priority to developing applied medical science and agricultural science.

During the last years, authors from Kazakhstan have often published articles on the topic of the importance of science in the social and economic development of the country. For example, Mussayeva and Yessentay (2021) hold the view that the leadership of developed countries, such as the USA, Japan, and OECD members, lies in the knowledge industry. They believe that this leadership is provided by national scientific laboratories, universities, corporate research units. These authors draw attention to the significant share of universities in R&D activities: from 25% in Europe to 15% in Japan (Mussayeva et.al., 2021).

Kazakhstan has undertaken systematic measures at the state level to solve the problems existing in the field of science. Over the years of independence (1991-2021), the country has adopted a number of laws and developed a range of state programs for the development of science.

Table 4. Regulatory framework in the field of science in Kazakhstan (1991-2021)

№	Law	Date	Main content	New details
1	On science and the state scientific and technical policy	January 15, 1992	- State budget allocations; - Equity participation on a contractual basis with interested enterprises, associations, banks and other business entities.	State budget funds primarily finance fundamental scientific research
2	On science	July 9, 2001	- For targeted funding in the form of grants for fundamental, initiative and risk-based research at the expense of the republican budget and other sources not prohibited by the	Among the basic principles of state policy: selection and promotion of priority areas of scientific and technological development in accordance with national interests and

3	On science	February 18, 2011	<ul style="list-style-type: none"> - legislation; - Own financial resources of the participants of scientific and technical activities; - Financial resources attracted from sponsors; - Grants received from national and foreign sponsors – both individuals and legal entities; <p>Financing of applied scientific research can be carried out at the expense of borrowed funds. Forms of financing of scientific and technical activities:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Basic financing; - Grant financing; - Program-targeted financing; - Financing of scientific organizations engaged in fundamental scientific research. 	<ul style="list-style-type: none"> - long-term goals of social and economic development of the country - The concept of a <i>research university</i>; - Initiation of the National Report on Science; - National center of science and technology evaluation was created to ensure the transparency and publicity of the evaluation of scientific and technological projects and programs.
4	On commercialization of the results of scientific and technical activities	October 31, 2015	<p>Mechanisms of commercialization of the results of scientific and technical activities:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Conclusion of a license agreement and/or a contract of assignment of exclusive rights to the results of scientific and technical activities; - Creating a startup company; - Implementation (use) of the results of scientific and technical activities in own production. 	<p>The state incentive measures are provided to participants of the commercialization of the results of scientific and technical activities in the forms of</p> <ul style="list-style-type: none"> - reward payments; - grants for commercialization of results; - assistance in the creation of production facilities that produce high-tech products; - professional development and retraining programs.
5	On Amendments and Additions to some Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on Science	March 31, 2021	Amendments and Additions to the Law adopted in February 18, 2011	<ul style="list-style-type: none"> - <i>endowment fund</i> within the structure of organizations of higher or postgraduate education, investment income of which will be used to finance scientific and educational activities; - Annual Award «Best scientific worker»;
<p><i>Note: compiled by the author based on Legal information system of Regulatory Legal Acts of the Republic of Kazakhstan (adilet.zan.kz)</i></p>				

It should be noted that the law «On science» adopted in 2011 introduced the concept of a *research university* for the first time and it even has a separate article with such a title (Chapter 3, Article 10) (adilet.zan.kz). According to the Law, the main task of the research university is the integration of scientific activity and educational process at all levels of higher and postgraduate education. In turn, the assignment of the status of a research university is carried out on the basis of a special decree of the Government of the Republic of Kazakhstan. To date, the status of a research university has been assigned to a number of educational institutions, among which there are Nazarbayev University, Kazakh National Agrarian University, Kazakh National Technical University named after K. Satpayev, Kazakh National Medical University named after S. Asfendiyarov, Karaganda Medical University (adilet.zan.kz). Research universities have been tasked with the responsibility of creating and strengthening ties in the education-science-production chain and demonstrating concrete results. However, domestic studies on this topic, as well as the opinions of doctors of sciences and professors in different fields, world and national statistical data demonstrate a lack of interaction between science and production, and a weak development of the scientific infrastructure.

To be more specific, it is worth paying attention to the figure below, which illustrates the conditions under which domestic scientists and researchers could make an appreciable contribution to the development of the economy on the example of the opinion of Doctor of Biological Sciences.

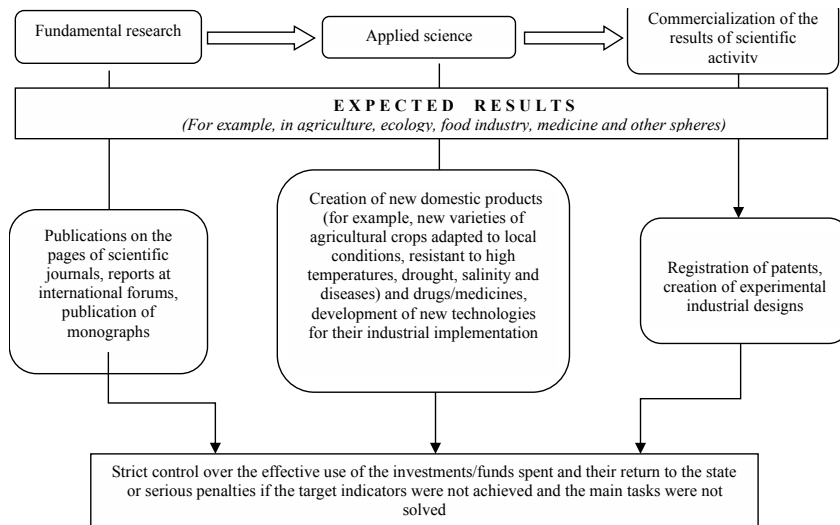

Figure 1. The chain in science

Figure 1. The chain in science

Note: compiled by the author based on Sadanov, 2022 (Kazhastanskaya pravda)

Scientific advancements and achievements of scientists should ideally bring real economic benefits and financial investments should pay off. But for this it is necessary to fundamentally increase the effectiveness of scientific research and their

early implementation into practice. There is no doubt that strict control will have a pivotal role in effective use of funds allocated as financial source of support for Kazakhstan's science.

CONCLUSION

Despite numerous initiatives taken in recent years, the country's scientific infrastructure and the level of development of domestic science still remains at a low level. There are separate mechanisms to support science as a whole, but this study revealed a weak interaction between science and production. This is also reflected in the share of science financing in GDP, and according to the recent statistics, Kazakhstan now spends less than 1% of its GDP in R&D. The findings of this study confirmed the close relationship between the volume of science financing and the competitiveness of the country.

Our country sets ambitious strategic goals, including becoming one of the 30 most developed countries in the world. If Kazakhstan strives to succeed in achieving these goals in the near future, it is necessary not only to set targets in official documents and state programs, but also to have a clear algorithm of actions for their achievement. If the collaboration of research universities with the private sector and production can be achieved, it will be possible to increase both GDP and consequently, spending on science too. It is absolutely important to diversify the sources of science financing, because the government as a single source cannot guarantee a significant increase in spending on science. Scientific discoveries and developments of domestic scientists should bring tangible benefits to the economy. And the role of the state is especially important in creating all the favorable conditions for their motivation and in preventing outflow of human capital. Through creation of material and social support for scientific staff there will be opportunities for the country to utilize knowledge, skills, expert opinion, as well as the experience of every scientist, including the potential of graduates of the Bolashak program. Shaping the future of advanced manufacturing and competitive economy is not possible without competent human resources. Every field of activity in the country must be provided with specialists and experts of the appropriate profile. Furthermore, development programs for individual industries should be based on the studies, observations or recommendations of those professionals, of course by taking into account the national characteristics and global challenges for Kazakhstan.

REFERENCES

- Abaidilda A.E. Comparative Analysis of Key R&D Indicators in OECD Countries and Kazakhstan (2020). Economic Series Bulletin of the Eurasian National University. L.N. Gumilyova, 2. 61-70 (in Eng.)
- About the World Economic Forum. [Electronic resource] - Access mode: <https://www.weforum.org/about/world-economic-forum> (in Eng.)
- On the International Institute for Management Development. [Electronic resource] - Access mode: <https://www.imd.org/about-imd/who-we-are/> (in Eng.).
- State Program for the Development of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025. [Electronic resource] - Access mode: <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/press/article/details/20392?lang=ru> (in Rus.).

Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan. [Electronic resource] - Access mode: <https://adilet.zan.kz/rus> (in Rus.)

Klaus Schwab, WEF: Global Competitiveness Report 2019. [Electronic resource] - Available at: https://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf (in Eng.)

Musaeva D.M., Esentai A. The role and place of science in the technological and socio-economic development of countries with different scientific potential (2021) Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. 1(389). 178-186 (in Eng.)

National report on science 2021. - Nur-Sultan - Almaty. - 2021. [Electronic resource] - Access mode: <https://nauka-nanrk.kz/en/about/nac-doc.html> (in Eng.)

Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan. On approval of the national project «Quality Education» Educated Nation « dated October 12. 2021. No. 726. [Electronic resource] - Access mode: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000726> (in Rus.)

Message of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan. September 1, 2020 [Message of the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev to the people of the people, September 1, 2020]. [Electronic resource] - Access mode: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g)

Message of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan. [Electronic resource] - Available at: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048> (in Rus.)

Sadanov A. Biological science: perspectives and priorities, Newspaper «Kazakhstanskaya Pravda», 36 (29336), 4 (2022)

UNESCO Science Report 2021 [Electronic resource] - Available at: <https://www.unesco.org/reports/science/2021/en/report-series> (in Eng.)

World competitiveness ranking. [Electronic resource] - Available at: <https://www.imd.org/centers/world-competitiveness-center/rankings/world-competitiveness/> (in Eng.)

Law of the Republic of Kazakhstan. On science and state scientific and technical policy of the Republic of Kazakhstan dated January 15, 1992. [Law of the Republic of Kazakhstan on science and state scientific and technical policy of January 15, 1992]. [Electronic resource] - Access mode: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z920001100_ (in Russian).

Law of the Republic of Kazakhstan. On Science dated July 9, 2001, No. 225. [Law of the Republic of Kazakhstan on Science dated July 9, 2001 No. 225]. [Electronic resource] - Access mode: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z010000225_ (in Russian).

Law of the Republic of Kazakhstan. On Science of February 18, 2011, No. 407-IV. [Law of the Republic of Kazakhstan on Science dated February 18, 2011 No. 407-IV]. [Electronic resource] - Access mode: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000407> (in Russian).

Law of the Republic of Kazakhstan dated October 31, 2015, No. 381-V. On the commercialization of the results of scientific and (or) scientific and technical activities. On the commercialization of the results of scientific and (or) scientific and technical activities. [Electronic resource] - Access mode: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000381> (in Russian).

Law of the Republic of Kazakhstan dated March 31, 2021, No. 24-VII. On the introduction of amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on issues of science. On amendments and additions to some legislative acts. [Electronic resource] - Access mode: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2100000024> (in Russian).

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 1, Number 401 (2023), 336-346
<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.442>
UDC 338.439.222

© **Z.O. Imanbayeva**^{1*}, **G. Mukina**², **Z. Babazhanova**³,
Zh.K. Aimagambetova¹, **G.D. Kenzhebeyeva**¹, 2023

¹K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan;
²Toraighyrov University, Pavlodar;

³RSE at the REU of the Committee of the Ministry of Culture and Sports of the
Respublic “Kazakh National academy of choreography”.

E-mail: utegen_z-78@mail.ru

EXPERIENCE OF THE EUROPEAN UNION COUNTRIES IN THE FIELD OF AGRICULTURAL COOPERATIVES

Imanbayeva Zauresh Otegenkyzy – Candidate of Economic Sciences. Associate
Professor of the Department of Public Administration. Finance and Marketing Aktobe
Regional University named after K. Zhubanov

E-mail: utegen_z_78@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6604-4135>;

G. Mukina – doctor PhD. Professor of the department «Economics «Toraighyrov» University».
Kazakhstan. Pavlodar

E-mail: gulsara.dyusembekova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2451-4984>;

Babazhanova Zhanat – RSE at the REU of the Committee of the Ministry of Culture and
Sports of the Respublic “Kazakh National academy of choreography”

E-mail: Babazhanova_zh@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5414-135X>;

Aimagambetova Zhuldiz Kozhaevna – master of Economics, Department of Finance
and marketing of Local Government. Aktobe Regional University named after K. Zhubanov

E-mail: alialeml16112019@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5924-7524>;

Kenzhebeyeva Gulzhazira Danagalievna – master of Economics. Department
of Finance and marketing of Local Government. Aktobe Regional University named after K.
Zhubanov

E-mail: meru12122012@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3708-2591>.

Abstract. Hopes for the revival of agriculture in our country in recent years are increasingly associated with cooperation. There are reasons for this. The domestic experience of the early twentieth century and modern world experience prove the

lack of prospects beyond agricultural cooperation. However, the Soviet period of development of agricultural cooperation, according to the theoretical plan outlined in advance, was more risky than creative experiments in the field of cooperative movement. Cooperation, which has survived to the present day, has largely lost its rationale and includes only some of its non-core elements. Currently, insufficient development of agricultural cooperation in Kazakhstan is widespread among scientists and practitioners. The purpose of the study is to review the experience of the European Union countries in agricultural cooperatives. This experience should guide the development of a strategy for the further development of agricultural cooperatives in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: agricultural cooperative, Eurasian Union, agriculture, small and medium business, agricultural complex.

© **З.О. Иманбаева^{1*}, Г.С. Мукина², Ж.А. Бабажанова³,
Ж.К. Аймагамбетова¹, Г.Д. Кенжебаева¹, 2023**

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан;

²Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан;

³ҚР МКС ҚК ШЖҚ РМК «Қазақ ұлттық хореография академиясы.

E-mail: utegen_z-78@mail.ru

ЕУРОПАЛЫҚ ОДАҚ ЕЛДЕРІНІҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ КООПЕРАТИВТЕРІ САЛАСЫНДАҒЫ ТӘЖІРИБЕСІ

Аннотация. Соңғы жылдары біздің елімізде ауыл шаруашылығының жандануына деген үміт кооперациямен көбірек байланысты. Бұған негіз бар. XX ғасырдың басындағы отандық тәжірибе және қазіргі әлемдік тәжірибе ауыл шаруашылығы кооперациясынан тыс перспективаның жоқтығын дәлелдейді. Алайда, ауылшаруашылық кооперациясын дамытудың кеңестік кезеңі алдынала жазылған теориялық жоспар бойынша кооперативтік қозғалыс саласындағы жасампаз эксперименттерге қарағанда өте қауіпті кезең болды. Бүгінгі күнге дейін сақталған кооперация негізінен негіздемесін жоғалтты және оның кейбір негізгі емес элементтерін ғана қамтиды. Қазіргі уақытта Қазақстанда ауыл шаруашылығы кооперациясының жеткіліксіз дамуы ғалымдар мен практиктер арасында кең таралған. Зерттеудің мақсаты—Еуропалық Одақ елдерінің ауылшаруашылық кооперативтеріндегі тәжірибесіне шолу. Бұл тәжірибе Қазақстан Республикасында ауыл шаруашылығы кооперативтерін одан әрі дамыту стратегиясын әзірлеу кезінде басшылық етуге тиіс.

Түйін сөздер: ауыл шаруашылығы кооперативі, Еуразиялық Одақ, ауыл шаруашылығы, шағын және орта бизнес, ауыл шаруашылығы кешені.

© З.О. Иманбаева^{1*}, Г.С. Мукина², Ж.А. Бабажанова³,
Ж.К. Аймагамбетова¹, Г.Д. Кенжебаева¹, 2023

¹Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова,
Актобе, Казахстан;

²НАО «Торайгыров университет», Павлодар, Казахстан;

³РГП на ПХВ КК МКС РК «Казахская национальная академия
хореографии».

E-mail: utegen_z-78@mail.ru

ОПЫТ СТРАН ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА В ОБЛАСТИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ КООПЕРАТИВОВ

Аннотация. Надежды на возрождение сельского хозяйства в нашей стране в последние годы все больше связаны с кооперацией. Для этого есть основания. Отечественный опыт начала XX века и современный мировой опыт доказывают отсутствие перспективы за пределами сельскохозяйственной кооперации. Однако советский период развития сельскохозяйственной кооперации, по заранее изложенному теоретическому плану, был более рискованным, чем созидательные эксперименты в области кооперативного движения. Кооперация, сохранившаяся до наших дней, в значительной степени утратила свое обоснование и включает лишь некоторые из ее неосновных элементов. В настоящее время недостаточное развитие сельскохозяйственной кооперации в Казахстане широко распространено среди ученых и практиков. Цель исследования – обзор опыта стран Европейского Союза в сельскохозяйственных кооперативах. Данный опыт должен руководствоваться при разработке стратегии дальнейшего развития сельскохозяйственных кооперативов в Республике Казахстан.

Ключевые слова: сельскохозяйственный кооператив, Евразийский Союз, сельское хозяйство, малый и средний бизнес, сельскохозяйственный комплекс.

INTRODUCTION

The collapse of the USSR in 1991 led to the independence of the Central Asian republic, which led to dramatic changes in their economic development, agricultural priorities and policies, as well as trade in agricultural products. Agriculture was one of the main sectors of the Central Asian economy during the USSR and accounted for 10-45% of GDP and provided employment for 20-50% of the labor force in this region. Although the agricultural sector remains important in the region's economy today, it accounts for 5.2% of GDP in Kazakhstan, 7.5% in Turkmenistan, 18.5% in Uzbekistan, 20.8% in Kyrgyzstan and 23.3% in Tajikistan, whose share of national GDP has been gradually decreasing since 2000.

The transition period after the collapse of the USSR was characterized by a massive loss of agricultural subsidies, a decrease in access to markets, a significant

destruction of Agriculture, and a decrease in livestock, arable land, and productivity. After 2000, a number of countries in the region experienced good economic growth, mainly due to an increase in production in extractive industries and supported by revenues from foreign direct investment and hydrocarbon exports.

Soon after independence, completely different paradigms for reforming economic and agricultural policy were formed in all the republics of Central Asia. Kyrgyzstan and Kazakhstan have the fastest transition to a market economy and land privatization reform. According to Babu and Sengupta (2006), by 2002, Kyrgyzstan had successfully transferred more than 75% of the Land received from state farms and agricultural cooperatives to farmers. On the other hand, immediately after gaining independence, Tajikistan, which suffered from civil war, began land privatization reforms a few years later than its neighbors. The share of non-state enterprises in Kazakhstan by 1999 was 94% of all agricultural land. 95% of arable land and 91% of livestock and poultry, while the private sector dominated the agro - industrial complex of Kazakhstan in all indicators. Although Kazakhstan's land reform began very quickly, one of the main problems was the lack of an institutional process of registration, purchase or sale of land in Kazakhstan. As land reform progressed, privatisation of very large farms continued, Most of which were acquired by vertically integrated grain companies 1, while maintaining the uneven distribution of land inherited from the USSR (Akimbekova et al., 2013).

Turkmenistan and Uzbekistan adopted much slower models of transition to a market economy, while maintaining control over state ownership and agricultural land. The creation of farm cooperatives in 1995 was the starting point for the privatization of land in Turkmenistan. Cooperatives do not own land, but operate on the basis of long-term lease agreements that can be inherited by family members. Similarly, Uzbekistan adopted an agricultural development policy in 1996 to achieve food security and economic development. As in Turkmenistan, land reform in Uzbekistan is aimed at dismantling large collective farms and state farms, but without transferring ownership of land to farmers.

In the early years of the transition from a planned economy to a market economy, there was an increase in poverty, food security and malnutrition in the republics of Central Asia. Immediately after independence, the Central Asian countries, unable to enjoy comparative advantages due to regional trade agreements, adopted a food self-sufficiency policy to improve their food security. For example, Kazakhstan, which was a net exporter of wheat to the USSR, had to reduce grain production to expand the production of other food crops. On the other hand, net grain importing countries such as Tajikistan and Turkmenistan have increased their domestic production of wheat and other cereals to meet their domestic demand by cultivating non-optimal land. The policy of self - sufficiency and the loss of subsidies and state support led to a 74% reduction in the number of livestock in Kazakhstan from 1992 to 1999. An explanation of the latest trends in statistical indicators of countries from FAOSTAT gives some insight into the shift in priorities in agriculture of each country. To explain these figures, more research is needed, taking into account many other factors (data

reporting, weather changes, market changes, etc.). For example, from 1992 to 2006, wheat production in Turkmenistan increased from 377 thousand to 3260 thousand tons, but in subsequent years it decreased by almost 3 times, However, due to the isolation of the country, it is impossible to say for sure whether the figures during the presidency of Saparmurat Niyazov reflect real production dynamics or accountable inflation. Wheat production in Tajikistan showed slow but steady growth from 1992 to 2009, but declined somewhat in subsequent years. Wheat production trends in Kazakhstan have been very variable: in 1998 it fell to a low of 4,746,300, and in 2011 it reached a record 22,732,067 due to the high annual variability of the weather. Of all five countries, Uzbekistan alone showed a steady increase in wheat production from 1,042,400 to 6,940,500 (fig. 2).a). Fresh vegetables make up an important part of the regional diet and are often grown by small farmers. Since 2002, vegetable production in Kazakhstan, Tajikistan and Turkmenistan has grown slowly but steadily. in recent years, vegetable yields have been very unstable in Kyrgyzstan and have declined significantly in 1992-1999. In Uzbekistan, then by 2016, the time of the end of the USSR (fig. 2 b). Meat production, which declined sharply in Kazakhstan and Kyrgyzstan after independence, gradually increased in all countries after 2000, and Uzbekistan became the leader in the production of relatively new beef production for the country in the last year (fig. 2). B and D). These trends reflect the overall recovery of the region's economy, the gradual development of local markets, and the regional specialization of farmers in response to the new growing demand for locally produced products and meat.

MATERIALS AND METHODS

A cooperative is an association of people voluntarily United to meet common economic, social and cultural needs and desires through a joint venture under Democratic control. The core values on which true cooperatives are based were defined at the thirtieth Congress of the International Cooperative Alliance in Manchester in 1995. The five core values of cooperatives are: self-help, democracy, equality, justice, and solidarity.

Agricultural cooperatives have a long tradition in the European Union. The emergence and development of cooperatives is primarily associated with the emergence and development of capitalism in the countries of Western Europe. In particular, according to cooperative theorists, the period of the emergence of capitalism, characterized by the emergence of mass poverty of the majority of the population, inevitably led to the emergence of cooperatives selling consumer, credit and agricultural products. Although they are based on the same values and principles of cooperation, there are differences between member states in terms of the organization and functioning of cooperatives in agriculture. The reasons for the appearance of differences are the specifics of products and Markets, national legislative systems, as well as certain cultural aspects.

The market share of agricultural cooperatives in the European Union is 250,000 cooperatives registered in the European Union, and according to official statistics,

163 million cooperative members make up a third of the Union's population. The cooperative sector employs 5.4 million people (Abdykalieva et al., 2021).

According to official data from Eurostat, negligible risks in agriculture when entering the market increase competitiveness through innovations reduce transaction costs in the market easy access to resources improve the negotiating positions of 585 cooperatives is about 1/3 of the total number of cooperatives in the European Union. Their share in the total income of the cooperative sector is 34%, and the number of workers in agricultural cooperatives is 15% in relation to the total number of workers in Cooperatives of various types of activity in the European Union. Cooperatives exist in agriculture, forestry, banking, pharmaceuticals and other industries. The share of cooperatives in the trade in agricultural products in the Netherlands is 83%, in Finland 79%, in Italy 55% and in France 50%. There are significant differences in the participation of cooperatives in agri - food trade between the individual member states of the European Union, as well as at the level of individual sectors or products. Cooperatives in the Scandinavian countries have a large share in the trade in agricultural products. According to a study published in 2014, the share of the cooperative sector in agricultural trade exceeds 50% in Denmark, Finland, Sweden, Ireland, the Netherlands, France and Austria. In Spain, Belgium and Germany, this share ranges from 40-50%, while in other member states it is significantly lower (Katarina et al., 2021).

Agricultural cooperatives in the United States specialize in the cultivation and sale of various goods. They also offer many jobs in rural areas, which is very beneficial for the national economy.

- there are currently more than 1,700 farm cooperatives in the United States.
- 2 million farmers are members of agricultural cooperatives in the United States.
- in the United States alone, more than 250,000 people work in agricultural cooperatives.
- the Midwest is home to the largest agricultural cooperatives in the United States.

According to the agricultural sector, the largest share of cooperatives belongs to the trade in dairy products, fruits and vegetables, as well as wine. Market share is a reliable indicator of the success of cooperatives. Wider participation in commodity circulation reflects the ability of cooperatives to be competitive market participants and equal partners of corporations. Developed and well-organized cooperatives have a positive effect on the price of agri-food products for farmers. This connection is confirmed by studies in the dairy sector conducted in the countries of the European Union. One of the factors affecting the development of cooperatives, as well as their market share, are agricultural policy measures. Agricultural cooperatives in the European Union are provided with state support by the state:

- provision of legal services;
- adequate legal regulation;
- tax benefits;
- effective lending conditions, as well as
- JSC-technical support.

Support measures vary in the member states of the European Union. The most important types of support are: legislative and regulatory acts in the field of cooperatives, laws on competition, as well as measures of financial support, that is, subsidies. The general agricultural policy recognizes the importance of cooperatives not only in the development of Agriculture, but also in rural areas in general, determines measures to support the cooperative sector. First of all, we are talking about measures to organize a common market for certain agricultural and food products. These measures influenced the increase in the efficiency of supply chain coordination and achieved the best results in the dairy sector, as well as in the fruit and vegetable sector. In the previous program period, the development of cooperatives in the agricultural sector of the European Union was supported within the framework of the Rural Development Program for 2014-2020 as a second component of the Common Agricultural Policy. The rural area development program is one of the main support tools for the Common Agricultural Policy of the European Union, and about 25% of the total agricultural budget is spent on its implementation. The objectives of this program are: - education and transfer of innovation; - conservation and protection of ecosystems; - improving the efficiency of resource use and preventing climate change, as well as - social integration and economic development of villages (Kuznetsova et al., 2021).

A special event within the framework of this program, 16 “cooperation” measures, is aimed at supporting farmers and other participants in agribusiness in the creation of innovative products and technologies. This support measure aims to overcome the challenges found in rural areas, such as communication restrictions, the inability to achieve savings through scale, and the difficulty of integration. Measure 16, among other things, contributed to the emergence and development of cooperatives in the field of organic production. The use of subsidies depends on compliance with the principles of the cooperative, as well as on the fact that 80% of the turnover in the cooperative-ego is carried out by its members.

The degree of development of cooperatives in a particular country, and therefore their market share, is determined by socio-historical factors. In particular, studies show that historically negative experience in the countries of Central and Eastern Europe has an impact on a decrease in farmers’ confidence in cooperatives and a decrease in motivation to join cooperatives. In addition, there is a clear and direct relationship between the level of development of social capital and cooperatives.

RESULTS AND DISCUSSIONS

As of December 1, 2022, according to the statistical Business Register of the structure of SMEs performance, the largest number of existing individual entrepreneurs is concentrated in Almaty (15.6% of the total number), Astana (11.1%), Shymkent (6.9%), Turkestan (7.8%), Almaty (6.2%) and Karaganda (5.3%) regions (Imanbayeva et al., 2022).

At the same time, a significant number of existing peasant or farm farms are established in Turkestan (31%), Almaty (11.1%), Zhambyl (9.2%) and Zhetysu (7.8%) regions.

Table 1-as a percentage for the corresponding period of the previous year

	Number of existing SMEs
The Republic Of Kazakhstan	125,1
Abay	118,1
Akmola	110,5
Aktobe	123,7
Almaty	134,7
Atyrau	119,7
West Kazakhstan	117,4
Zhambyl	126,2
Zhetysu	118,0
Karaganda	113,8
Kostanay	110,9
Kyzylorda	129,5
Mangystau	131,5
Pavlodar	110,3
North Kazakhstan	108,0
Turkestan	124,7
Ulytau	120,4
East Kazakhstan	111,2
Astana city	124,4
Almaty city	140,3
Shymkent city	142,3

Table 2- Number of SMEs as of December 1, 2022

	Total registered SMEs	Including			All existing SMEs	Including		
		SME legal persons2)	individual entrepreneurs 2)	peasant or farm farms2)		SME legal persons2)	individual entrepreneurs 2)	peasant or farm farms2)
The Republic Of Kazakhstan	2 001 152	440 761	1 312 976	247 415	1 781 867	337 323	1 205 655	238 889
Abay	54 274	6 064	38 310	9 900	48 633	4 598	34 562	9 473
Akmola	59 364	11 583	41 000	6 781	53 955	9 105	38 441	6 409
Aktobe	89 441	16 799	63 571	9 071	81 017	13 111	59 105	8 801
Almaty	124 492	15 785	80 613	28 094	114 156	12 345	75 181	26 630
Atyrau	68 457	12 132	52 709	3 616	61 808	8 851	49 408	3 549
West Kazakhstan	58 085	9 891	39 652	8 542	51 887	7 448	36 352	8 087
Zhambyl	104 513	11 846	69 573	23 094	90 126	8 954	59 230	21 942
Zhetysu	59 155	5 898	33 407	19 850	52 573	4 290	29 587	18 696
Karaganda	103 415	24 807	69 414	9 194	91 457	19 058	63 502	8 897
Kostanay	64 845	11 396	46 794	6 655	60 632	9 685	44 487	6 460
Kyzylorda	71 073	8 507	48 711	13 855	66 054	6 537	46 136	13 381
Mangystau	80 330	14 317	62 505	3 508	73 612	11 178	59 074	3 360
Pavlodar	57 932	14 916	38 195	4 821	51 573	11 703	35 163	4 707
North Kazakhstan	36 192	8 386	22 953	4 853	32 624	6 736	21 240	4 648
Turkestan	183 911	13 177	96 364	74 370	180 207	11 611	94 427	74 169

Ulytau	18 452	1 997	12 983	3 472	16 975	1 664	11 950	3 361
East Kazakhstan	68 446	12 276	47 180	8 990	60 426	9 103	42 890	8 433
Astana city	229 376	86 050	142 232	1 094	201 074	66 625	133 432	1 017
Almaty city	349 563	130 328	216 947	2 288	285 640	95 292	188 305	2 043
Shymkent city	119 836	24 606	89 863	5 367	107 438	19 429	83 183	4 826

According to statistics, currently there are farms engaged in agriculture. The total output of agricultural, forestry and fisheries products (services) in January-November 2022 amounted to 8774.3 billion rubles. the total volume of crop production amounted to 5513 billion tenge. tenge, animal husbandry – 3216.1 billion tenge. tenge, services in the agricultural sector-13.6 billion tenge. Tenge, the volume of products (services) in the hunting economy – 1.1 billion tenge. tenge, in forestry – 17.3 billion tenge. tenge, in fishing and aquaculture – 13.2 billion tenge. tenge (Aymurzina et al., 2022).

“The ministry is considering the possibility of reviewing the current legislation on agricultural cooperation, including in terms of improving the taxation of agricultural cooperatives. And to stimulate agricultural cooperation, it is planned to improve state support measures, including in terms of adding new subsidies for the cost of services provided by cooperatives to their members, as well as increase budget funding for information and marketing support for cooperative members – knowledge dissemination activities”.

To date, in order to stimulate cooperation, priority and high standards are provided for subsidizing the cost of equipment and equipment purchased at the expense of the local budget up to 50%. In tax legislation, agricultural cooperatives are subject to a special tax regime, which provides for a 70% discount on all taxes. It is also possible to provide preferential loans to agricultural cooperatives through subsidiaries of NMH “Baiterek”. Last year, cooperatives received loans in the amount of 1.6 billion tenge.

There are positive examples of the development of agricultural cooperation in Kazakhstan. At the beginning of 2022, 3026 agricultural cooperatives were registered. But many violations are associated with their introduction.

“We must admit that the effectiveness of the activities of many cooperatives remains very low, and this is a disgusting factor for agribusiness entities. According to the results of the audit, it was found that 18% of cooperatives are not working, and 42% are fictitious, organized to receive state subsidies. The main problems of cooperation in the countryside are low trust, low awareness of the cooperative model,imperfection of regulations due to the negative experience of previous years and mistakes made when creating cooperatives on the ground.

In addition, international experience shows that cooperatives in many countries of the world have become the basis for the development of Agriculture. In particular, in the EU countries, about 22 thousand cooperative enterprises unite more than 6.1 million members, with an annual turnover of 347 billion euros (Nikitin et al., 2022).

“Therefore, the priority of the national agribusiness development project until 2025 is to create seven ecosystems around large investment projects, including the production and processing of meat, fruits, vegetables, sugar, cereals, oilseeds, dairy products. This will attract at least 350 thousand working farmers and households who will be able to participate in the creation of final Kazakhstani products with high added value”.

DISCUSSION AND CONCLUSION

Cooperatives as a type of association exist in all countries of the world and in many economic and non-economic activities. They are recognized as a stable type of organization that successfully combines economic and social stability. In modern conditions, in the 21st century, cooperatives are a classic, high-quality and stable way of organization with special differences in relation to profit-oriented companies. The cooperative, as a special organizational form, has its own characteristics that distinguish it from the Company. The main parameters of the success of cooperatives are: priority of cooperative membership, concern for the cooperative, strengthening the economic power of people, careful resource management, building the financial power of people, strategic thinking. Today, in favor of this merger model, it is stated that cooperatives have shown greater stability during the economic crisis compared to traditional companies. In particular, given their orientation towards long-term stable goals and a pronounced economic and social nature, cooperatives during periods of economic instability were able to adapt much more easily to new conditions and cope with the negative consequences of the crisis (Zakirova et al., 2019).

Given their advantages as a form of association, cooperatives are the most represented in areas such as bank Delo, insurance and agriculture. Cooperatives are institutions that play an important role in strengthening the economic position of agricultural producers. They fulfill this role through the joint intervention of farmers in negotiations with buyers of their products and suppliers of resources. In recent decades, there has been a concentration of economic entities in the agricultural and food market, so the role of cooperatives is reflected in the need for farmers to unite and join more and more. In addition, cooperatives will be the guarantor of the quality of products supplied to the market. In addition, their importance is reflected in the reduction in transaction costs in trade relations between farmers and their clients.

REFERENCES

- Akimbekova G.U. The concept of development of agricultural cooperation in the Republic of Kazakhstan. – Almaty: KazNIIAPKiRST LLP; KazAgroInnovation JSC, 2013. – 56 p.
- Kazakhstan Republics Strategiyalyk zhosparlau zhane reformalar agency. Ultyk statistics bureaucrats. Kazakhstan Republikasynyn aleumettik-ekonomikalyk damuy. 2022 zhylyg kantar-karasha. Astana 2022.
- Zh.Sh. Abdykalieva, A.N. Kazieva, D.P. Mayevsky. Agricultural cooperation in Kazakhstan: state and potential opportunities. Problems of the agricultural market No. 2 (2021).
- Katarina Djuric, Radivoj Prodanovic. The experience of the European Union countries in the field of agricultural cooperatives. Journal of Agronomy, Technology and Engineering Management. June 2021.

Alsou Zakirova, Guzaliya Klychova, Gamlet Ostaev, Evgenia Zaugarova, Almaz Nigmatzyanov, and Elena Zaharova7 Organizational and methodological approach to managing financial flows of agricultural enterprises Web of Conferences 164, 10009 (2020) TPACEE-2019.

M.V. Kuznetsova, E.G. Zinovieva, N.N. Kostina. State support of agriculture: introduction of expanded innovative reproduction. Conference on the basics of Land Management and Rural Research. 2021. Pp. 879-886.

A.V. Nikitin, R.A. Smykov, N.I. Rudneva, E.A. Yashina Cluster approach to food security management of regional agro-industrial complex. Conference on the Basics of Land Management and Rural research. 2021. Pp. 321-327.

A.D. Elfimov. Model of state regulation of reproduction financing in agriculture. Bulletin of the Kursk State Agricultural Academy, 2015.

Mateusz de Carvalho Reis Neves, Felipe de Figueiredo Silva, Carlos Otavio de Freitas, Marcelo Jose Braga. The role of cooperatives in Brazilian agricultural production. 2020 Article.

Maslova S.I. The state and prospects of agricultural cooperation. Scientific journal "Fundamental Research". 2013.

Katarina Yurich, Radiva Prodanovich zhane Miralem Yakhich. Review of the experience of the European Union countries in the field of agricultural cooperatives Agronomy, technology and engineering management journals J Agron Technol Eng Manag 2021. 4 (3). 583-590.

Cooperatives in Sub-Saharan Africa Frederick O. Boado, Agricultural Law and Economics in sub-Saharan Africa, 2016.

The Main Purpose Of The Event Is To Promote The Development Of The Culture Of The Kazakh People. Agricultural development cooperation in Kazakhstan Bulletin of the Kazakh University of economics, finance and international trade, 2022 – №3 (48).

Z.O. Imanbayeva, D.A. Amirkhanova, N.B. Davletbayeva, H.H. Kusainov, E.S. Duizhanova Ways of agricultural development in the Republic of Kazakhstan, No. 5 (2022): Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 1, Number 401 (2023), 347-356
<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.443>
UDK 657.479

© **B. Markhaeva**^{1*}, **M. Beisenova**², **A. Murzaliyeva**¹, 2023

¹Caspian University, Almaty, Kazakhstan;

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: markhaeva@mail.ru

ANALYSIS OF RELEVANT COSTS FOR DECISION MAKING IN RESTAURANTS

Markhaeva Bayanslu – doctor of economic sciences, associated professor of Caspian University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: markhaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7354-7125>;

Beisenova Madina – doctor of economic sciences, associated professor of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: madina.beisenova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8783-9313>;

Murzaliyeva Aymenai – PhD, associated professor of Caspian University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: mak_878@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0350-0153>.

Abstract. A restaurant should look for opportunities and ways to attract guests, to achieve their loyalty as much as possible and encourage the desire to visit this public place. Increasing competition forces an individual enterprise to focus its efforts primarily on achieving economic goals - improving the efficiency of service delivery or maximizing financial results. Urgency of the research is especially growing in the context of the external environment strengthening instability, increasing in the rate of its economic and social changes, which significantly exceed the speed of the restaurant's response. In Kazakhstan, as one of the types of public catering enterprises a restaurant's activity is classified "the provision of accommodation and catering services". Statistics show that for this type of activity, the growth rate of the number of active legal entities exceeds the growth rate of gross value added per business enterprise by 8.4%. This may indicate low performance and the need to find ways to increase sales revenue. One alternative is to create a catering service as part of a restaurant, or the so-called "field service". The approach based on analysis of relevant costs allows the restaurant to justify the decision to "open or not open catering". According to this approach, if the field service will bring incremental

revenues that exceed the incremental costs, then the opening of a catering service is an economically justified measure: revenues grow at a faster pace than costs. The effect takes place by reducing the share of overheads in the cost per tenge of restaurant's service.

Key words: relevant costs, decision-making, restaurant, incremental analysis, catering.

© Б.А. Мархаева^{1*}, М.У. Бейсенова², А.К. Мурзалиева¹, 2023

¹Қаспий қоғамдық университеті, Алматы, Қазақстан;

²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

E-mail: markhaeva@mail.ru

МЕЙРАМХАНАЛАРДА ШЕШІМ ҚАБЫЛДАУ ҮШІН РЕЛЕВАНТТЫҚ ШЫҒЫНДАРДЫ ТАЛДАУ

Аннотация. Мейрамхана қонақтарды тартудың мүмкіндіктері мен жолдарын іздеуі, сондай-ақ олардың адалдығына мүмкіндігінше қол жеткізіп, осы нақты мекемеге келу деген құлшынысын ынталандыруы керек. Бәсекелестіктің күшеюі жеке кәсіпорынның күш-жігерін, ең алдымен, экономикалық мақсаттарға жетуге, яғни қызмет көрсетудің тиімділігін арттыруға немесе қаржылық нәтижелерді барынша көбейтуге бағыттауға мәжбүр етеді. Зерттеу тақырыбының өзектілігі, әсіресе сыртқы ортаның тұрақсыздығының күшеюі, оның экономикалық және әлеуметтік өзгерістері қарқындарының өсу жағдайында, артады, сондай-ақ бұл қарқындар мейрамхананың жауап беру жылдамдығынан айтарлықтай асып түседі. Қазақстанда қоғамдық тамақтандыру кәсіпорындарының бір түрі ретінде мейрамхананың жұмыс істеуі «орналастыру және тамақтандыру қызметтерін көрсету» ретінде жіктеледі. Статистика көрсеткендей, қызметтің осы түрі бойынша белсенді заңды тұлғалар санының өсу қарқыны жұмыс істеп тұрған кәсіпорынға шаққандағы жалпы қосылған құнның өсу қарқынынан 8,4%-ға асып түседі. Бұл тиімділіктің төмендігін және сатудан түсетін табысты арттыру жолдарын іздеу қажеттілігін көрсетуі мүмкін. Балама нұсқалардың бірі мейрамхана құрамында кейтерингтік бөлімшесін ашу немесе «көшпелі қызмет көрсету» деп аталатынды ұйымдастыру болып табылады. Релеванттық шығындарды талдауға негізделген тәсіл мейрамханаға «кейтерингтік бөлімшесін ашу немесе ашпау» туралы шешім қабылдаудың орындылығын негіздеуге мүмкіндік береді. Осы тәсілге сәйкес, егер көшпелі қызмет көрсету қосымша шығындардан асатын қосымша табыстар әкелсе, онда кейтерингтік бөлімшені ашу экономикалық тұрғыдан ақталған іс-шара болып саналады: табыстар шығындарға қарағанда жылдам қарқынмен өседі. Оң нәтиже мейрамхана қызметінің теңгесіне шаққандағы үстеме шығындар үлесін азайту арқылы қол жеткізіледі.

Түйін сөздер: релеванттық шығындар, шешім қабылдау, мейрамхана, инкременттік талдау, кейтеринг.

© Б.А. Мархаева^{1*}, М.У. Бейсенова², А.К. Мурзалиева¹, 2023

¹Каспийский общественный университет, Алматы, Казахстан;

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

E-mail: markhaeva@mail.ru

АНАЛИЗ РЕЛЕВАНТНЫХ ЗАТРАТ ДЛЯ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ В РЕСТОРАНАХ

Аннотация. Ресторан должен искать возможности и способы привлечения гостей, максимально добиваться их лояльности и побуждать желание посещать именно это заведение. Возрастающая конкуренция вынуждает отдельное предприятие сосредотачивать свои усилия, прежде всего, на достижении экономических целей – повышении эффективности оказания услуг или максимизации финансовых результатов. Актуальность темы исследования особенно возрастает в условиях усиливающейся нестабильности внешней среды, повышения темпов ее экономических и социальных изменений, которые значительно превосходят скорость ответной реакции ресторана. В Казахстане деятельность ресторана как одного из видов предприятий общественного питания классифицируется как предоставление услуг проживания и питания. Статистика показывает, что по указанному виду деятельности темпы прироста количества активных юридических лиц превышают темпы роста валовой добавленной стоимости на одно работающее предприятие на 8,4%. Это может говорить о низких показателях эффективности и необходимости поиска путей увеличения выручки с продаж. Одним из альтернативных вариантов является создание кейтеринговой службы в составе ресторана, или организация так называемого «выездного обслуживания». Подход на основе использования анализа релевантных затрат позволяет ресторану обосновать целесообразность принятия решения «открывать или не открывать кейтеринг». Согласно этого подхода, если организация выездного обслуживания будет приносить дополнительные доходы, которые превышают дополнительные затраты, то открытие кейтеринговой службы считается экономически оправданным мероприятием: выручка растет более быстрыми темпами, чем затраты. Эффект имеет место за счет уменьшения доли накладных расходов в себестоимости, которая приходится на один тенге услуг ресторана.

Ключевые слова: релевантные затраты, принятие решений, ресторан, инкрементный анализ, кейтеринг.

INTRODUCTION

As statistics show, in Kazakhstan, as of May 1, 2022, in the provision of accommodation and catering services, the growth rate of non-operating enterprises

exceeded the growth rate of active legal entities by 2.7%. Temporarily inactive enterprises accounted for a quarter of the total number of registered legal entities (Table 1).

Table 1 - Legal entities by type of activity “Provision of accommodation and catering services” in Kazakhstan (units) (Statistical bulletin, 2021; Statistical bulletin, 2022).

Indicators	01.05.2021	01.05.2022	Growth rate, % (column 3/column 2*100) -100))
1	2	3	4
Legal entities, total registered:	8343	9170	9,9
including:			
active	3059	3400	11,1
temporarily inactive	2043	2325	13,8
newly registered (not active yet)	1479	1563	5,7

With regard to the economic efficiency of enterprises in the provision of accommodation and catering services, we can consider the indicator of gross value added, which is calculated as gross output minus intermediate consumption and plus sum of value added tax and net import tax. The amount of the gross value added of all industries is the country’s gross domestic product (Ivanov, 2021:584).

As can be seen, in the provision of accommodation and catering services in Kazakhstan, as of April 1, 2022, the growth rate of gross value added in terms of one operating enterprise was lower than the growth rate of the number of active enterprises by 8.4%, or decreased by 4 times.

Table 2 - Indicators of gross value added by type of activity “Provision of accommodation and catering services” in Kazakhstan (Statistical bulletin, 2021; Statistical bulletin, 2022)

	Indicators	January- March 2021	January- March 2022	Change (column 4 – column 3)
1	2	3	4	5
1	Volume index of gross value added, as a percentage of the previous period	89,3	95,7	+6,4
2	Gross value added by type of activity, million tenge	145091,5	165477,1	+20385,6
3	Active legal entities by type of activity, units	3059	3400	+341
4	Gross value added per one active legal entity (item 2 / item 3), million tenge	47,4	48,7	+1,3

At the same time, the revenues decrease was occurring in the context of rising in the cost of catering services by 7.1% per year, while the cost of food in restaurants and cafes increased by 6.4%, in canteens - 7.2%, in fast food organizations - 8, 2%. The Association of Public Catering of Kazakhstan believes that it will take at least five years for the restaurant business for a complete recovery after long-term restrictions associated with the pandemic (Forbes Kazakhstan, 2022).

These circumstances require the search for new additional types of services or

new markets for the restaurant business in Kazakhstan, which will aim at increasing profitability. The analysis shows that a promising direction is catering as an organization of on-site restaurant service for various legal entities and individuals. The average annual growth rate of the global market of catering and food contractors is estimated at 6.28%, and, is expected, the growth market to reach US\$34.3 billion by 2026 year (Research and Markets, 2021:177).

Mobile catering serves food from a truck, cart, or other vehicle and has become more popular over the past five years. In-flight catering is food or snacks served to passengers on an aircraft. Boxed lunch catering is the preparation of meals in individual containers. They are often offered to enterprises during work lunches. Catering for events is a catering service with attendants. This type of service is usually used for large events, such as banquets or weddings. A full-service catering company will also provide room decoration, lighting and table setting.

RESEARCH MATERIAL AND METHODS

During this research such method of scientific knowledge as analysis and synthesis, classification, generalization and analogy as well as factor analysis are widely used. In factor analysis, there are deterministic and stochastic models. With the help of deterministic models, the functional relationship between the performance indicator and factors is investigated. In deterministic analysis, one type of the most common factorial models is multiplicative models, which are used when the performance indicator is the product of several factors.

Factor analysis of gross profit allows us to justify ways to improve the efficiency of the restaurant’s activity. If we represent gross profit as the product of revenue and the margin (share) of gross profit in revenue, we get a two-factor multiplicative model of the indicator (Savitskaya, 2004: 640). The results of factor analysis of gross profit by the method of absolute differences for a typical restaurant are presented in Table 3.

Table 3 - Factor analysis of the gross profit of a typical restaurant

№	Indicators	2019 year	2020 year	Change (Δ) (column 4 – column 3)
1	2	3	4	5
1	Revenue, thousand tenge	443793	291483	-152310
2	Gross profit, thousand tenge	128691	135180	+6489
3	Gross profit margin (gross profit/ revenue), times (item 2/item 1)	0,28997978	0,46376632	+0,17378654
	Gross profit change due to change of: - revenue ((-152310) x 0,28997978) - gross profit margin ((291483 x (+0,17378654)			- 44166,82029 +50655,82203 +6489,00174

A typical restaurant is an enterprise with a full production cycle and has a hall for 100 seats. The restaurant’s revenue in 2020 year decreased by 1.5 times, which happened due to the onset of the economic downturn and the ban on mass events due to the spread of coronavirus infection.

Factor analysis shows that the gross profit of the restaurant for 2019-2020 years increased by 6.5 million tenge due to the excess growth of the gross profit margin over the decrease in revenue (Table 3). This indicates the need to find alternative ways to increase the restaurant's revenue, one of which is the opening of a catering division as a part of the restaurant. In 2018 catering grew 6% year-over-year compared to 3.6% growth across the restaurant industry. Catering makes up 18% of sales on average at restaurants that offer it. As brands and independent operators look for ways to increase same-store sales or generate incremental revenue, catering is definitely a conduit (Littman, 2019).

Catering will be a new additional service for the restaurant. Here the key word is "additional", which allows us to take as a basis the concept of relevant costs for decision-making. According to the concept, in relation to each specific management decision all costs can be divided into two categories. The first group is called relevant costs and their value varies depending on the acceptance or non-acceptance of this decision. The second category is called irrelevant costs and they do not depend on the decision being made or do not change when making any of the alternative decisions.

The listed additional cost items that arise when creating a catering division are reflected in the incremental analysis (Table 4). During the restaurant's normal operating activity for many management problems variable costs are relevant, and fixed costs are irrelevant. Gross profit and its more comprehensive counterpart, operating profit, are heavily influenced by both fixed and variable costs. If production costs go up, gross profit will go down. Consequently, companies strive to reduce their fixed costs as well as their variable costs to boost profit.

Table 4 - Incremental analysis for decision-making on creating of a catering division in the restaurant (thousands tenge)

Indicators	Without catering	Catering division	With catering
Revenues	291483	48000	339483
Variable costs:	66948	13104	80052
- inventories	9645	520	
- electricity	11685	584	
- communication and booking services	9729		
- food service	35889	12000	
Overheads:	92193	1994	94133
- depreciation of fixed assets	6570	54	
- water supply, sewerage, heat supply	10839		
- salary	63291	1940	
- maintenance of fixed assets and equipment, advertising and information support	11493	-	
Additional (incremental) costs associated with the creating of catering division:		8080	2080
- catering office furniture		500	

- professional kitchen equipment (boiler, coffee machine, water cooler, dishes, etc.)		1580	
- specialized car		6000	
Total costs	159141	23178	182319
Operating profit	132342	24822	157164
Note - developed on the basis of our own research			

RESULTS AND DISCUSSION

The term incremental cost is used to refer to the difference in costs between alternatives. In other words, only incremental cash flows should be taken into account. Therefore, such analysis is also called an incremental analysis. The general principle of decision-making based on the analysis of relevant costs can be formulated as follows: a positive decision should be made only while the incremental revenues from making this decision exceed the incremental costs (*Horngren et al., 2015:960; Drury, 2000:1194; Markhayeva et al., 2017:176*).

Variable costs are directly related to sales. For example, the use of napkins or linen often varies due to an increase or decrease in sales. Usually, the major variable costs is food cost items. Fixed costs are costs that do not change with a restaurant’s rising or declining level of sales. Examples of fixed costs include a restaurant’s rent, property taxes, insurance premiums, equipment depreciation. Some labour costs are often considered to be fixed. Such staff often includes full-time cashiers, managers, the head chef, and bookkeeper. To a certain extent, basic energy costs such as heat and light tend to be the fixed costs in that it is possible to determine a minimum level of need for energy regardless of sales.

The breakdown of costs into variable and fixed components leads to an understanding of the variable costing. Restaurant management is always trying to sell a menu that has a high level of sales with a high level of profit as well. Saputra and Supangat correctly note that actually, there tends to be a difference in the level of popularity and the level of profit contribution from each menu. The level of popularity is determined by the percentage of sales of the menu compared to total sales, while the level of profit contribution is calculated by the variable costing method (*Saputra et al., 2021:5*).

The use of relevant cost analysis as an approach to decision-making has a debatable nature and it is the subject of research by a number of authors.

Chua et al. recognize that in view of the growing phenomenon toward eating-out, knowledge of the criteria used by customers in the selection of a restaurant is strategic in understanding food consumption trends. A restaurant customer’s decision-making process begins when he/she recognizes a need that can be fulfilled by consuming the products/services offered by a restaurant. Price is a crucial marketing element in predicting consumer behavior in the restaurant industry (*Chua et al., 2020:23*).

According to Tien and Prabhu, the main objective in managing large catered events is centered around ensuring good customer satisfaction while minimizing food wastage. Thus, they suggest a service system engineering approach for event

catering by developing an analytical framework for decision-making by event planners to determine kitchen capacity, temporary storage capacity for warmers, and staffing level for buffet service. As a practical case study, the model is applied to a large catered event with an attendance of about 10,000 over three hours (Tien et al., 2021:19).

Persaud notes that managing social programs requires serious analysis of cost behavior and a proper understanding of the relationship between a program's variable costs and fixed costs since these costs have implications for clients fees and the number of clients that can be served. Relevant cost analysis is suited for the following types of decisions: determining whether a particular service or procedure should be added or dropped, it should be done internally or outsourced, it should be sold as is or processed further. Relevant cost analysis is thus very important since it can help decision-makers with strategic planning and program evaluators with determining the merit/worth of a particular program service (Persaud, 2020:13).

Dickinson considers that all business students should have been exposed to the decision rule – proceed to the point where incremental benefits equal incremental costs. This rule is discussed in the context of decision making in retailing. Diverse merchandising applications are derived from the following - how much extra profit do we make or less do we lose by selling one additional unit (Dickinson, 2015:5).

Similarly, Cavalcanti et al. suggest a special teaching case for undergraduate and graduate courses focused on costs in the areas of business and accounting. This case aims to understand how incremental cost analysis can be applied in decision-making and portrays a fishing company in the segment that suffered a disruption in demand from the international market as the result of the COVID-19 pandemic. The case encourages the development of analytical competence on the impact of a rupture in demand, the identification of relevant costs for decision-making from an income statement, and managerial decision-making based on incremental cost analysis (Cavalcanti et al., 2021:14).

Shukurova et al. argue that issues of reducing the costs of enterprises are becoming more important than the administrative and command system (Shukurova et al., 2022:8).

Nikolovski recommends regularly conducting market research for all companies that appear on the catering market as catering service providers in order to be informed about any changes that occur and that directly affect its decisions to create its catering menu, as well as additional catering services. The COVID-19 outbreak has made the competition between these companies even greater given the fact that many of the restaurants as a separate catering facility, but also the hotel restaurants have started to offer catering services in order to survive in the critical months of the pandemic (Nikolovski, 2021:6).

CONCLUSION

The decision-making approach based on the analysis of relevant costs shows that if the decision is positive, incremental revenues will be 48 million tenge,

while incremental costs will be 23.2 million tenge (Table 4). This will increase the restaurant's profit by 24.8 million tenge than if we decline the idea of organizing of on-site restaurant service. Therefore, creating of the catering division is an economically viable action and it will increase the efficiency of the restaurant as a whole.

The opening of the catering division leads to the increase in revenue by 16.5%, while the cost of sales grows by 10.8%, that is, the cost growth rate is 5.7% lower than the revenue growth rate (Table 5). This is due to the fact, that some items of overhead costs are not taken into account when making decision on catering division, since the restaurant still bears these costs (for example, water supply, heating supply), regardless of whether or not it opens the catering division. As a result, overheads begin to be distributed over a larger volume of services and, thereby, reduce their cost or reduce the growth rate of costs compared to revenues. Therefore, the idea of creating a catering division is economically feasible and leads to an increase in the restaurant's financial results.

Table 5 - Effectiveness evaluation of creating the catering division

Indicators	Before creating catering division	After creating catering division	Growth rate, %
Revenue, thousand tenge	291483	339483	16,5
Cost of sales, thousand tenge	159141	176265	10,8
Operating profit, thousand tenge	132342	163218	23,3

Thus, decision-making can be based on the profitability of each option based on the estimated incremental revenues and incremental costs. In addition to creating a new division, examples of using analysis of relevant costs to make a decision in restaurants can be the following situations: work termination of a division; provision of a service on its own or its purchase on the side; acceptance of a special order at a lower price, etc.

Nabila also argues that relevant costing is a well-known method used to assess the feasibility of production decisions in the short-run. It can be applied to a number of specific decisions in various types of industries namely manufacturing, service, and not-for-profit organizations. At a glance it might seem that in the short-run, relevant costing techniques are appropriate for decision-making in healthcare, tourism and educational institutions (Nabila, 2016:6).

However, as practice sometimes shows qualitative issues and long-term implications can actually change the decisions that had been implied by the relevant costing techniques. Moreover, certain assumptions of relevant costing like complete and reliable information and definite knowledge about costs, prices and demand trends and fluctuations could be to a certain extent unreasonable in real life decision-making.

REFERENCES

- Agency for Strategic planning and reforms of the Republic of Kazakhstan. Bureau of National statistics. Socio-economic development of the Republic of Kazakhstan. January-April 2021. Statistical bulletin. www.stat.gov.kz (in Eng).
- Agency for Strategic planning and reforms of the Republic of Kazakhstan. Bureau of National statistics. Socio-economic development of the Republic of Kazakhstan. January-April 2022. Statistical bulletin. www.stat.gov.kz (in Eng).
- Cavalcanti J.M.M., Avelar E.A., Bandeira do Amaral F.R.C., de Freitas K.A. (2021) The Sea is Getting Rough: Analysis of Incremental Costs during the Pandemic. Case for Teaching. <https://doi.org/10.1590/1982-7849rac2021200227.en> (in Eng).
- Chua B.L., Karim S., Le S., Han H. (2020) Customer Restaurant Choice: An Empirical Analysis of Restaurant Types and Eating-out Occasions. International journal of environmental research and public health, 17(17):6276. <https://doi.org/10.3390/ijerph17176276> (in Eng).
- Dickinson R. (2015) Incremental Analysis: For Retail Decision Making. Proceedings of the 1990 Academy of Marketing Science Annual Conference: 415-419. https://doi.org/10.1007/978-3-319-13254-9_82 (in Eng).
- Drury C. (2000) Management & cost accounting. London, Business Press. ISBN 1-86152-536-2 (in Eng).
- Forbes Kazakhstan (2022) "Non-restaurant" time: more than half of catering establishments do not work in Kazakhstan. <https://forbes.kz> (in Russ.).
- Horngren C.T., Datar M., Rajan M.V. (2015) Cost Accounting: a managerial emphasis. England, Pearson Education. ISBN 978-1-292-01822-5 (in Eng).
- Ivanov Yu.N. (2021) Economic statistics. Moscow, INFRA-M. ISBN 978-5-16-010399-0. (in Russ.).
- Littman J. (2019) Catering grew 50% faster than entire restaurant industry in 2018. <https://www.restaurantdive.com> (in Eng).
- Markhayeva B.A., Karshalova A.D. (2017) Management accounting 2. *Almaty, Balausa*. ISBN 978-601-7470-78-4 (in Eng).
- Nabila N. (2016) Relevant Costing: Can the Method Coincide with Different Industries? Journal of Commerce and Accounting Research. 5(2): 1-6. <https://doi.org/10.21863/jcar/2016.5.2.025> (in Eng).
- Nikolovski Z. (2021) Analysis of the Modern Customer Preferences of Catering Services in the Republic of North Makedonia. Knowledge. International Journal, 46(5): 771–776. Retrieved from <https://ikm.mk/ojs/index.php/kij/article/view/117> (in Eng).
- Persaud N. (2020) Adopting tools from cost and management accounting to improve the manner in which costs in social programs are analyzed and evaluated. Journal of MultiDisciplinary Evaluation 16(34): 1-13. <https://www.researchgate.net> (in Eng).
- Research and Markets (2021) Global Catering Services & Food Contractors Market (2021-2026) by Type, Ownership, End User, Geography, Competitive Analysis and the Impact of Covid-19 with Ansoff Analysis. <https://www.researchandmarkets.com> (in Eng).
- Saputra A., Supangat (2021) Design of Operational Strategy with Variable-Costing-Based Menu Engineering Information System for Restaurants in Surabaya. Proceedings of the 2nd International Conference on Business and Management of Technology. <https://doi.org/10.2991/aebmr.k.210510.006> (in Eng).
- Savitskaya G.V. (2004) Economic analysis. Moscow, New knowledge. ISBN 5-94735-058-0 (in Russ.).
- Shukurova B., Kaiyrgaliyeva M., Buharbaev C., Aktailakova G., Kerimbek G. (2022) Ways to improve the efficiency of cost management at the enterprise. Bulletin of National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, 1: 90–97. <https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.243> (in Russ.).
- Tien K.W., Prabhu V.V. (2021) Engineering Large Event Catering Services. IFIP WG 5.7 International Conference, APMS 2021, Proceedings: 215-223. (Springer Science and Business Media Deutschland GmbH. https://doi.org/10.1007/978-3-030-85906-0_24 (in Eng).

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494

Volume 1, Number 401 (2023), 357-368
<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.444>

© S. Mussina^{1*}, M. Assanova¹, A. Myrzhykbayeva¹, Y. Akbayev¹,
A. Nagornaya², 2023

¹Karaganda Buketov University, Kazakhstan;

²Moscow International Higher Business School MIRBIS (Institute).

E-mail: mussina.74@mai.ru

EXPLORING MIGRATION CAUSES: ANALYSIS OF THE RELATIONSHIPS BETWEEN COVID-19 AND INTERNATIONAL FLIGHTS DURING THE PANDEMIC PERIOD

Mussina Svetlana – Master of economic sciences. Senior lecturer. Karaganda Buketov University, Kazakhstan

E-mail: mussina.74@mai.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1647-3921>;

Assanova Maral – Candidate of economic sciences, associate professor.

Karaganda Buketov University, Kazakhstan

E-mail: massanova77@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8092-5879>, ID: 57190606396;

Myrzhykbayeva Ainur – Candidate of economic sciences, associate professor.

Karaganda Buketov University, Kazakhstan

E-mail: ainurm2000@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7183-7911>;

Akbayev Yerbolsyn – Candidate of economic sciences, head of finance department, Karaganda Buketov University, Kazakhstan

E-mail: erbolsyn.2011@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4208-9106>;

Nagornaya Antonina – Moscow International Higher Business School MIRBIS (Institute), Karaganda, Kazakhstan

<https://orcid.org/0000-0001-6142-9677>.

Abstract. Travel restrictions, as well as increased risk perception by travelers, have changed travel patterns around the world during the COVID-19 pandemic. Thus, the aviation industry has been particularly affected by changing conditions. Many airlines have responded to the growing concern of passengers about COVID-19 infection by introducing safety measures to ensure safe flying. The current study examines the COVID-19 KAP1 data collected from different media houses and other local or national networks, both governed and privately owned. The data collected from the institutions will help us answer this topic's research question, as we intend to use it to analyze and calculate the effect of the pandemic on intentional flights.

The data contains 6602 responses or COVID-19-related information collected from different parts and regions of the country. The main aim of this report is to analyze the relationship between Covid-19 and international flights. The report seeks to understand if the spike in Covid-19 caused a decrease in the number of flights in the country and how it is affected on migration. As such, we can conclude that if the infection rate continues, it will continue to affect the traveling industry in the country.

Key words: migration, pandemic, international flights, income.

© С.Т. Мусина^{1*}, М.К. Асанова¹, А.Б. Мыржықбаева¹, Е.Т. Акбаев¹,
А.И. Нагорная², 2023

¹Академика Е.А. Букетова атындағы Қарағанды университеті;

²Мәскеу халықаралық жоғары бизнес мектебі MIRBIS (институт).

E-mail: mussina.74@mai.ru

КӨШІ-ҚОН СЕБЕПТЕРІН ЗЕРТТЕУ: ПАНДЕМИЯ КЕЗІНДЕГІ COVID-19 ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ РЕЙСТЕР АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫСТЫ ТАЛДАУ

Аннотация. Саяхатқа шектеулер, сондай-ақ саяхатшылардың тәуекелді қабылдауының жоғарылауы covid-19 пандемиясы кезінде бүкіл әлем бойынша саяхат үлгілерін өзгертті. Осылайша, авиация өнеркәсібі өзгертін жағдайлардан ерекше зардап шекті. Көптеген авиакомпаниялар қауіпсіз ұшуды қамтамасыз ету үшін қауіпсіздік шараларын енгізу арқылы covid-19 инфекциясы туралы жолаушылардың алаңдаушылығының артуына жауап берді. Ағымдағы зерттеу әртүрлі медиа үйлер мен басқарылатын және жеке меншіктегі басқа жергілікті немесе ұлттық желілер жинаған COVID-19 қап1 деректерін қарастырады. Мекемелер жинаған деректер бізге тақырып бойынша зерттеу сұрағына жауап беруге көмектеседі, өйткені біз оны пандемияның қасақана ұшуға әсерін талдау және есептеу үшін пайдаланғымыз келеді. Деректерде елдің әртүрлі бөліктері мен аймақтарынан жиналған 6602 жауап немесе COVID-19-ға қатысты ақпарат бар. Бұл есептің негізгі мақсаты-Covid-19 мен халықаралық рейстер арасындағы байланысты талдау. Есепте covid-19 жиілігінің өсуі Елдегі рейстердің азаюына себеп болды ма және бұл көші-қонға қалай әсер еткенін түсінуге тырысады. Осылайша, егер инфекция деңгейі сақталса, бұл елдегі туристік индустрияға әсер етуді жалғастырады деген қорытынды жасауға болады.

Түйін сөздер: көші-қон, пандемия, халықаралық рейстер, табыс.

© С.Т. Мусина^{1*}, М.К. Асанова¹, А.Б. Мыржыкбаева^{1*}, Е.Т. Акбаев¹, А.И. Нагорная², 2023

¹Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова;

²Московская международная высшая школа бизнеса МИРБИС (Институт).

E-mail: mussina.74@mai.ru

ИЗУЧЕНИЕ ПРИЧИН МИГРАЦИИ: АНАЛИЗ ВЗАИМОСВЯЗИ МЕЖДУ COVID-19 И МЕЖДУНАРОДНЫМИ РЕЙСАМИ В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ

Аннотация. Ограничения на поездки, а также повышенное восприятие риска путешественниками изменили схемы поездок по всему миру во время пандемии COVID-19. Таким образом, авиационная промышленность особенно пострадала от меняющихся условий. Многие авиакомпании отреагировали на растущую обеспокоенность пассажиров по поводу заражения COVID-19 введением мер безопасности для обеспечения безопасных полетов. В текущем исследовании рассматриваются данные о COVID-19 KAP1, собранные различными медиа-домами и другими местными или национальными сетями, как управляемыми, так и находящимися в частной собственности. Данные, собранные учреждениями, помогут нам ответить на исследовательский вопрос по этой теме, поскольку мы намерены использовать их для анализа и расчета влияния пандемии на преднамеренные полеты. Данные содержат 6602 ответа или информацию, связанную с COVID-19, собранную из разных частей и регионов страны. Основная цель этого отчета – проанализировать взаимосвязь между COVID-19 и международными рейсами. В отчете делается попытка понять, вызвал ли всплеск заболеваемости COVID-19 сокращение количества рейсов в стране и как это влияет на миграцию. Таким образом, мы можем сделать вывод, что если уровень заражения сохранится, это продолжит влиять на туристическую индустрию в стране.

Ключевые слова: миграция, пандемия, международные рейсы, доход.

INTRODUCTION

The main aim of this paper is to analyze whether the change in Coronavirus (one variable) managed to create an effect or caused a change in international flights. For example, this report seeks to answer the question; does the spike in Covid-19 causes a decrease in the number of flights in the country? This report intends to do that because economic variables are always interpreted as random variables. As such, we will adopt the issues as a probability to ascertain the change in COVID-19 causes in international flights. Finding a correlation between two variables is rarely enough to conclude that a change in one variable causes a change in another. This is due to the nature of economic data: it is rare that we can conduct a controlled experiment that allows a simple correlation analysis to reveal causality. Instead, we can use econometric methods to effectively control other variables.

The aviation industry was impacted by the introduction of the novel coronas virus in 2020 due to the fact that the disease spread very first across almost 218 within a few months after it was first identified in Wuhan, China, by the end of 2019. After seven months, countries recorded a number of deaths and people admitted to the hospital due to COVID-19. As such, the government introduced travel bans as a mitigating measure to stop the spread of the disease from one part of the country to another or from within the country. As a result, this aspect greatly affected the aviation industry in the U.S. and other countries as well. Particularly this measure affected the tourist sector and also the hospitality industry. Hence, the main aim of this econometric report is to analyze the relationship between Covid-19 and international flights. The report seeks to understand if the spike in Covid-19 caused a decrease in the number of flights in the country.

Hypotheses. As a result of these variables, the report expects that the international flights index, which in this case is the outcome variable, would decrease and that if only the Covid-19 index, which in this case is the explanatory variable, increases as it will manage to trigger the causal effect. In others words, if the country records a high number of COVID-19 cases, it is possible that this will have an effect on international flights. Hence, the government will be forced to impose measures to restrict movements as a result of the virus, with the aim of curbing the spread from within the country and internationally. As a result, this will cause the outcome variable to shift in the positive direction, and this takes into account the number of cases being recorded as a result of the pandemic (Neuburger and Egger, 2021). In addition, the hypothesis to test the relationships between the two variables is analyzed to look at the relationships between the two variables in this causal claim that depending on how effective the international flights, which is the outcome variable here, take an index value of 0 to 1 as such the higher the value, the higher the effect on an international flight. This shows that there is a greater effect of the pandemic on international flights. On the contrary, if the value will manage to take a lesser value, let's say -1 to 0 cases, this would mean that there would be an increase in international flights. Hence, at this rate, this paper aims to focus on and understand the effects of the two variables; as a result, this will help the paper to understand the relationships between the first variable and the outcome variable.

The idea adopted in this report will help the paper to answer the research question: does the spike of Covid-19 causes a decrease in the number of flights in the country? Research question. Does the spike in Covid-19 causes a decrease in the number of flights in the country?

METHODS

The section will analyze the COVID-19 KAP1 data collected from different media houses and other local or national networks, both governed and privately owned. The data collected from the institutions will help us answer this topic's research question, as we intend to use it to analyze and calculate the effect of the pandemic on intentional flights. The data contains 6602 responses or COVID-19-

related information collected from different parts and regions of the country. Before we analyzed the data and made it ready for calculations, data cleaning was done to eliminate the missing numbers (Şengel et al., 2020). The data used in this section was gathered on March 30, 2020, when the pandemic was ravaging the country. Nevertheless, we will not analyze all the 6602 recorded cases; the paper will analyze the responses to our recorded cases from 50 media houses, as this is the group that the paper selected to work on effectively. Most importantly, the paper is going to adopt the use of *Gretl* to carry out the econometric analysis of the data of reposes or the outcome recorded (Wu et al. 2020).

As indicated earlier the COVID-19 cases will be the primary variables in this case and the international flights there being the outcome variable. This is because the paper seeks to demonstrate relationships between how COVID-19 factors impacted can have a possible or had impact on intentional flight (Mehmood et al. 2021). The report will additionally allow us to study and analyze the effect of Covid-19, which will take a value of 0,1, and in this case, close to 1 will be the worst-case scenario while close to 0 will reduce effects. Both will be regarded as qualitative because they will take a method of 0 to 1. As such the international flights being the outcome variable will be used to take the average different indicators such as international trips and trip risks.

As a result, in this project, we will use the trip internationally, trip risks, and Know 1 COVID-19 KAP1 (APPENDIX 1) to answer the research question of this paper using the *Gretl*.

This section will summarise the output of the data obtained from our sample data. It will provide the values of our data set. Hence, it will determine where the mean is and whether or the data defines the outcome of the paper (Zoran et al., 2020).

**SUMMARY STATISTICS
FREQUENCY DISTRIBUTION**

The data below shows the frequency distribution data analyzed by the *Gretl* econometric model and a plot made showing the entire frequency of the data used in this paper for analysis.

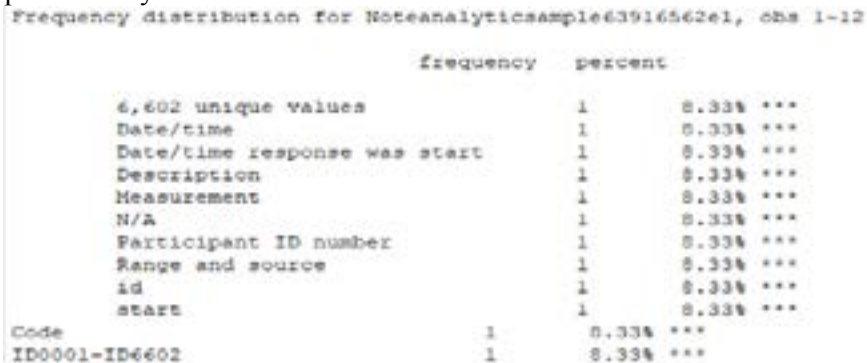

Figure 1. Frequency distribution data analyzed by the *Gretl* econometric model

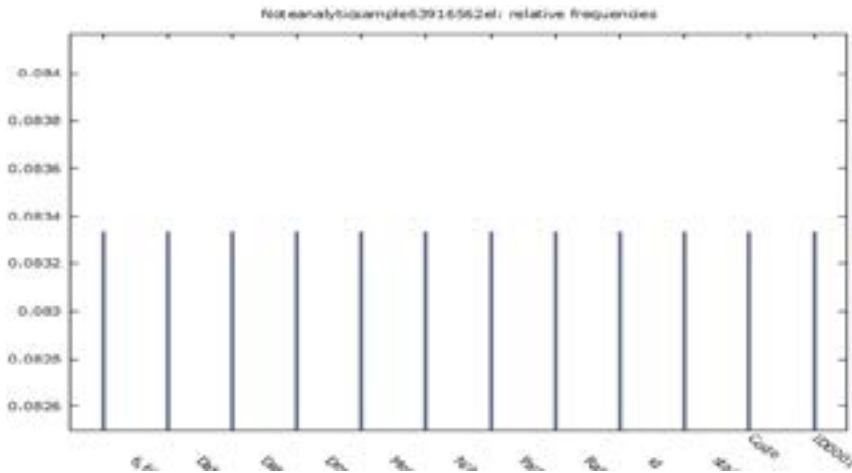

Figure 2. Relative frequencies

Table 1. Correlation table

LAG	ACF	PACF	Q-stat.	[p-value]
1	0.5050 ***	0.5050 ***	4.8961	[0.027]
2	0.0469	-0.2793	4.9413	[0.085]
3	-0.1526	0.0609	5.4574	[0.141]

The correlation table above shows the relationship between people who made international trips during the pandemic time. The travel levels indicated a significance of 1%, which indicates a correlation during that period of time. According to *Gretl*, the standard error indicated that $1/T^{0.5}$. The figure below shows the trips planned internationally during the pandemic by ACF and PACF.

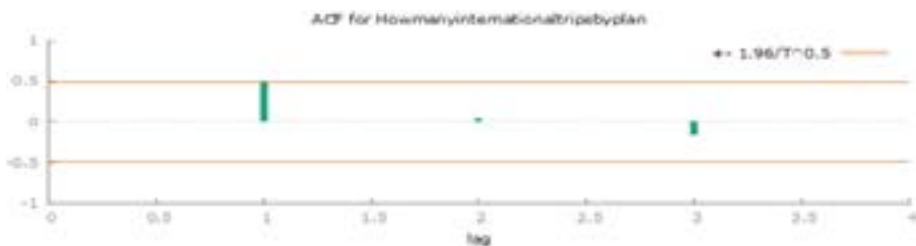

Figure 3. ACF

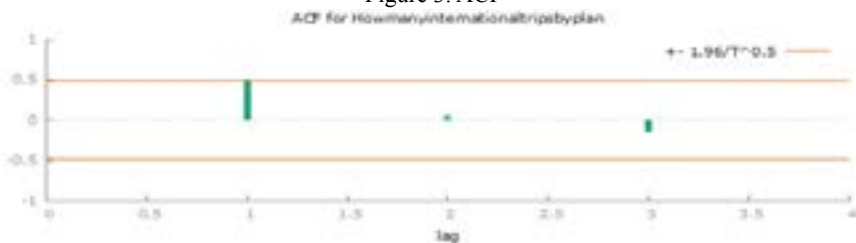

Figure 4. PACF

Table 2. Frequency distribution

Frequency distribution for How many international trips by plan, obs 1-16			
	Frequency	Percent	
0=0; 1-2=1; 3-4=2; 5-6=3; 7	2	12.50%	****
Coronavirus is a contagious	1	6.25%	**
Extremely Low=0; Low=1; Mode	1	6.25%	**
How many domestic trips by p	1	6.25%	**
I believe my risk of catching	1	6.25%	**
True; False	1	6.25%	**
know_1	1	6.25%	**
missing among eligible	3	18.75%	*****
trip_dom	1	6.25%	**
trip_risk	1	6.25%	**
= 171 (2.61%)	3	18.75%	*****

The frequency distribution of trips made during the pandemic indicates that 18.75% missed flights during the period, and 6% believed that the trip made during the pandemic seasons were risky. Additionally, 6.25% state that they did not travel during the time because of the risk situation.

Table 3. Omega scaled frequency periods spectral density

Omega scaled frequency periods spectral density.			
0.39270	1	16.00	3.2577
0.78540	2	8.00	0.69460
1.17810	3	5.33	6.6497
1.57080	4	4.00	0.64657
1.96350	5	3.20	0.031079
2.35619	6	2.67	0.63833
2.74889	7	2.29	1.0034
3.14159	8	2.00	0.0099472

As such, the data shows the independent variables from the 50 states selected for the study; as such, we intend to use the variables to understand the output or the relationship between the effect of COVID-19 and international travel.

Table 4. The summary statistics of international travel

Summary statistics, using observations 1 - 6602	
for the variable 'trip_int' (6391 valid observations)	
Mean	1.0627
Median	1

Minimum	1
Maximum	5
Standard deviation	0.28632
C.V.	0.26941
Skewness	6.3266
Ex. kurtosis	57.61
5% percentile	1
95% percentile	2
Interquartile range	0
Missing obs.	211

The summary indicates that the mean of the travelers was at 1.0, median one minimum of 1, maximum 5 and standard deviation of 0.2; this shows a clear indication of the positive relationship between COVID-19 and international travel.

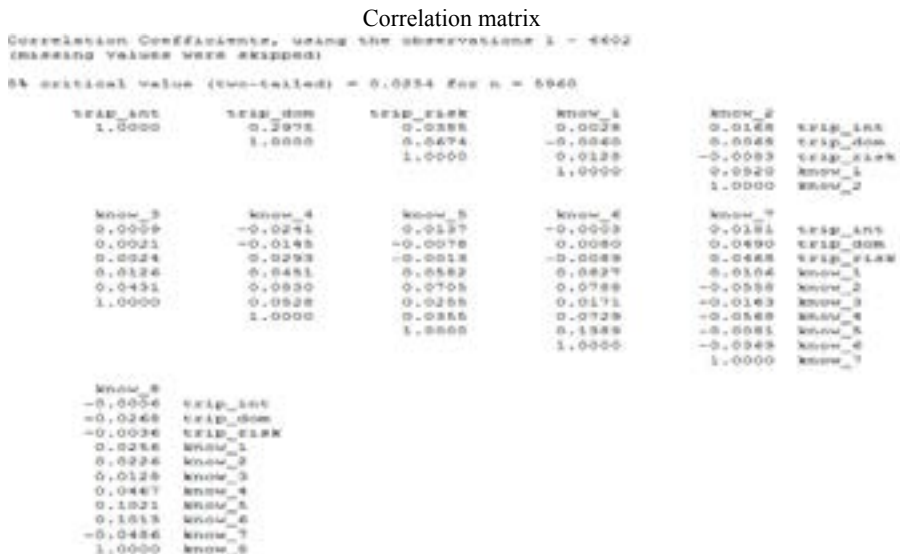

Figure 5. Correlation matrix

The correlations figure indicates that the international trip risks that were recorded so low during the pandemic season affected the aviation sector; as such, the travel risk indicates the value of 0.0385, 0.0674, and 1.00, which is supported by participants from the know_1 group.

Table 5. A comparison summary of international travel and domestic travel

	Mean	Median	S.D.	Min	Max
trip_int	1.063	1	0.2863	1	5
trip_dom	1.287	1	0.6248	1	5

There is no significant difference between integrational and domestic travel as they have the same maximum numbers. However, the major aim of the report is not to analyze domestic travelers and their relationship with the pandemic. The table just compares the outcome variable against domestic travel to gauge the impact of COVID- on the traveling industry.

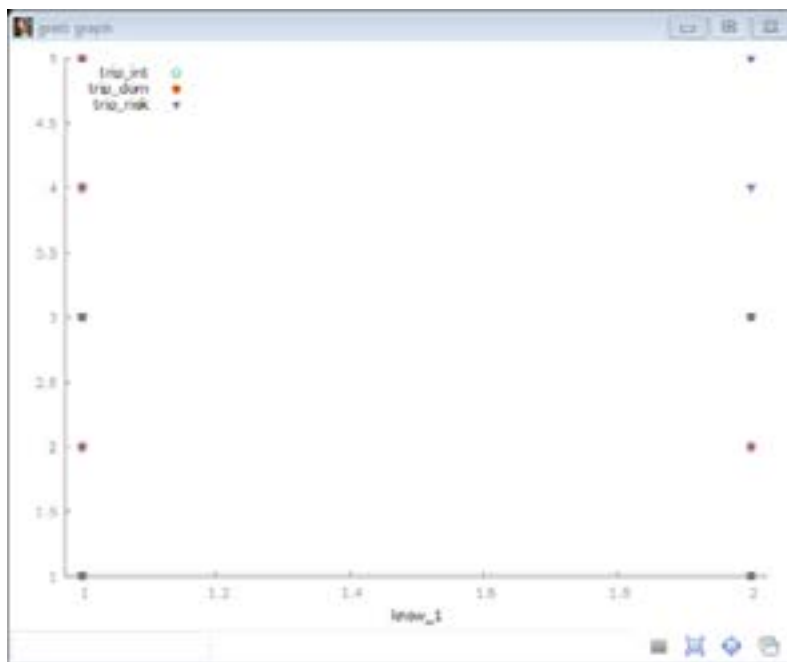

Figure 6 scatter plot.

The figure 6 shows a scatter plot with various indications of both international and domestic travel and the risk risks. At the level of 4, traveling both internationally and domestically was risky, as indicated by the scatter plot. This was possible because of the close relationship between the pandemic and the outcome variable (Namdar-Khojasteh et al., 2020). As such, the table shows some of the affected places and frequency spectral density. As such, it depicts that the pandemic largely impacted international traveling (Sulaymon et al., 2021). As such, the figure above shows the international traveling effects and the prevalence of the pandemic during the period. As such, the scatter plot shows a positive relationship as the international traveling affected during the pandemic increased while the prevalence of the disease was on an upward trends trend (Tanrıverdi et al., 2022). The densely dotted areas indicate the mostly effects of the prevalence of covid-19.

Upon analyzing the risk of traveling during the high pic of the pandemic, we found out that the risks were very high, which means that when the pandemic rates are recorded at higher numbers, it will affect international travel.

We had to ensure that the data presented in this report met the standards of the

classical linear model, which gave us an easy time assessing the validity of the regression results.

As such, we assume that the model represents the linear parameters, which are represented as follows:

$$y = B_0 + B_1x_1 + B_2x_2 + \dots + B_kx_k + u$$

The assumption in this report shows the satisfaction rate of this work because it is part of the IV linear. Additionally, the reports assume that the project's data selection was made through random sampling. As such, the data sources used to help this report reach the desired goals were variations of different counties in the United States (Shakoor et al., 2022). As such, no county was excluded or not represented in the data provided. Additionally, the explanatory variables used in the paper are considered not to be perfectly collinear (Yang et al., 2021).

Nevertheless, the report introduced a zero conditional mean for the analysis of the results obtained for the study. This type of mean analysis was introduced for the report to understand the model's explanatory values. As such, the paper had to ensure that the data used was only from the observed factors and not from the unobserved (Dingil et al., 2021). This is because of the prevalence of different determinants that contribute to chronic conditions and not just the economic factors, which are well known.

RESULTS

The report adopted different models to test the hypothesis of the studies, and as such, the complete output of each study is shown and addressed in this paper.

The first model

The number of people diagnosed with the COVID-19 virus and international travel;

$$\begin{aligned} Covid-19 &= B_0 + B_1(\text{international travel}) + U \\ &= 0.590 - 0.047(\text{international travel}) + U \end{aligned}$$

The interpretation of the results shows that a 1% increase in the pandemic resulted in traveling effects as measures would be enforced, and as a result, people will not travel due to the fear of being infected or catching the disease. Due to a diagnosis, the pandemic equally affects international travel, leading to a decrease of 0.047 in all the counties in the country. As the regression contains a *gretl* value represented by 0.327, this value shows that it is responsible for the total or the entire relationship, as the coefficient was very significant at 1%, as indicated by the signified value of the P-value of 0 and the largest t-values.

Table 6. *gretl*

Coefficients	Estimate	Std. Error	T value	(Pr(> t))
trip_int	0.047	0.001	52.04	< 2e-16 ***
COVID-19	0.327	0.002	274.92	< 2e-16 ***

The second model.

The second model adopted for the study that aimed at multiplying the linear regression had all the variables that the report required to explain the relationships associated with the social and the coronavirus pandemic. The project's outcome shows an increasing relationship, as shown by the model, and hence the evidence is higher at a *gretl* of 0.047. Additionally, the variables vary significantly. That if there is a surge in the cases of the pandemic, there will be a decrease in international traveling. Additionally, the effect of the pandemic on international travel will have the potential to affect the outcome at 1%. The p-value defines the significance of these factors.

DISCUSSION

Assessing the trend in which the pandemic has affected international travel in the country and other countries will help the report to have a focus or try to predict the future outcomes of the pandemic. Nonetheless, using dummy data to assess and analyze trends using the *gretl* econometric tool, the outcome was able to define and thus showcase the relationship between the pandemic and COVID-19 and international travel, which was the output variable in this work, which is relatively high when the t-value was calculated. Additionally, the results of the report have shown enough evidence to support the hypothesis of the paper, so it is clear that an increase in the surge of the pandemic will reduce the rate of international traveling a such, if the outcome of the pandemic is positive 1% then it means that the rate of international traveling will decrease due to risks and when it is -1% it shows an increase. This signifies a co-relationship between the pandemic and traveling both internationally and domestically. As such, it is important to note that the diagnosis rate of COVID-19 would always range between 0 and less than 20% of the total sample population presented for the study; hence, this affects the room for variants.

CONCLUSION

As noted from the paper's findings, there is a significant effect of COVID-19 infections on international traveling. Nevertheless, the main aim of this study was to conduct an Analysis of the Relationships between COVID-19 and international flights during the pandemic period. a study on linear regression analysis with continuous dependent variables on the effect of the Coronavirus on household incomes. As such, the finding states a correlation with the variables used in this study. As such, we can conclude that if the infection rate continues, it will continue to affect the traveling industry in the country.

REFERENCES

- Dingil A.E. and Esztergár-Kiss D., (2021). The influence of the Covid-19 pandemic on mobility patterns: The first Wave's results. *Transportation Letters*, 13(5-6). Pp.434-446.
- Mehmood K., Bao Y., Abrar M.M., Petropoulos G.P., Soban A., Saud S., Khan Z.A., Khan S.M. and Fahad S., 2021. Spatiotemporal variability of COVID-19 pandemic in relation to air pollution, climate and socioeconomic factors in Pakistan. *Chemosphere*, 271, p.129584.

Namdar-Khojasteh D., Yeghaneh B., Maher A., Namdar-Khojasteh F. and Tu J., (2022). Assessment of the relationship between exposure to air pollutants and the COVID-19 pandemic in Tehran city, Iran. *Atmospheric Pollution Research*, 13(7). P.101474.

Neuburger L. and Egger R., (2021). Travel risk perception and travel behavior during the COVID-19 pandemic (2020): A case study of the DACH region. *Current Issues in Tourism*, 24(7). Pp.1003-1016.

Sabaner E., Kolbakir F. and Ercan E., (2022). Evaluation of fatigue and sleep problems in cabin crews during the early COVID-19 pandemic period. *Travel Medicine and Infectious Disease*, 50. P.102430.

Şengel Ü., Çevrimkaya M., Genç G., Işkın M., Zengin B. and Sarıuşık M., (2020). An assessment on the news about the tourism industry during the COVID-19 pandemic. *Journal of Hospitality and Tourism Insights*.

Shakoor A., Chen X., Farooq T.H., Shahzad U., Ashraf F., Rehman A. and Yan W., (2020). Fluctuations in environmental pollutants and air quality during the lockdown in the USA and China: two sides of COVID-19 pandemic. *Air Quality, Atmosphere & Health*, 13(11). Pp.1335-1342.

Su M., Hu B., Jiang Y., Zhang Z. and Li Z., (2022). Relationship between the Chinese main air transport network and COVID-19 pandemic transmission. *Mathematics*, 10(13). P.2348.

Sulaymon I.D., Zhang Y., Hopke P.K., Zhang Y., Hua J. and Mei X., (2021). COVID-19 pandemic in Wuhan: Ambient air quality and the relationships between criteria air pollutants and meteorological variables before, during, and after lockdown. *Atmospheric research*, 250. P.105362.

Tanrıverdi G., Ecer F. and Durak M.Ş. (2022). Exploring factors affecting airport selection during the COVID-19 pandemic from air cargo carriers' perspective through the triangular fuzzy Dombi-Bonferroni BWM methodology. *Journal of Air Transport Management*, 105. P.102302.

Wu X., Nethery R.C., Sabath M.B., Braun D. and Dominici F., (2020). Exposure to air pollution and COVID-19 mortality in the United States: A nationwide cross-sectional study. *MedRxiv*.

Yan Y., Shah M.I., Sharma G.D., Chopra R., Fareed Z. and Shahzad U., (2022). Can tourism sustain itself through the pandemic: nexus between tourism, COVID-19 cases and air quality spread in the 'Pineapple State' Hawaii. *Current Issues in Tourism*, 25(3). Pp.421-440.

Yang Q., Wang B., Wang Y., Yuan Q., Jin C., Wang J., Li S., Li M., Li T., Liu S. and Shen H., (2021). Global air quality change during COVID-19: a synthetic analysis of satellite, reanalysis and ground station data. *Environmental Research Letters*, 16(7). P.074052.

Yang Y., Cao M., Cheng L., Zhai K., Zhao X. and De Vos J., (2021). Exploring the relationship between the COVID-19 pandemic and changes in travel behaviour: A qualitative study. *Transportation Research Interdisciplinary Perspectives*, 11. P.100450.

Zoran M.A., Savastru R.S., Savastru D.M. and Tautan M.N., (2020). Assessing the relationship between surface levels of PM_{2.5} and PM₁₀ particulate matter impact on COVID-19 in Milan, Italy. *Science of the total environment*, 738. P.139825.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ISSN 1991-3494

Volume 1, Number 401 (2023), 369-381

<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.445>

ӨЖ 332.1

FTAMP 06.61.33

©K.T. Nuralina^{1*}, S.A. Azylkanova¹, J.A. Abylkasimova²,
L.M. Shayakhmetova³, D.M. Akisheva², 2023

¹L.N. Gumilyov Eurasian National university, Astana, Kazakhstan;

²Shakarim University, Semey, Kazakhstan;

³Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.

E-mail: nuralina73@mail.ru

FOREIGN EXPERIENCE OF STATE REGULATION OF REGIONAL ECONOMIC DEVELOPMENT

Nuralina Kalamkas Tleugabylovna – doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National university, Astana, Kazakhstan

E-mail: nuralina73@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4516-9200>;

Azylkanova Saule Atabekovna – Candidate of Economic Sciences, associate professor of the Department «Economics and entrepreneurship» of L.N. Gumilyov Eurasian National university, Astana, Kazakhstan

<https://orcid.org/0000-0002-6068-2096>;

Abylkasimova Zhibek Anuarbekovna – PhD, acting associate professor, Shakarim university, Semey, Kazakhstan

<https://orcid.org/0000-0001-6803-6075>;

Shayakhmetova Lilia Muslimovna – PhD. Senior Lecturer of the Department of Business and Management, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan

<https://orcid.org/0000-0002-2731-7011>;

Akisheva Dana Muratbekkyzy – doctoral student, Alikhan Bokeihanov university, Semey, Kazakhstan

E-mail: dana_m@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6803-6075>.

Abstract. The main goal of regional policy is to eliminate the most acute social and economic disparities between individual regions of the countries. This article examines the foreign experience of state regulation of the development of the region's economy. The study of foreign experience in the successful implementation of territorial development programs and their adaptation to the current state of the economic space of Kazakhstan will partially compensate for the theoretical and

methodological shortcomings of the domestic regional economy. From the point of view of the system methodology, the analysis of modern organizational forms and methods of state regulation of the development of the regional economy used in developed countries of the world is carried out. The results obtained in the course of the study may be of interest to state, regional and local authorities in the field of formation and implementation of regional economic policy. Studying foreign approaches, models that make up the policy of regionalization, we were convinced that the program-target method is actively used in many developed countries of the world. Special state bodies dealing with the regional economy are working on state regulation of the market. Analysis of foreign experience in the field of regulation of regional development shows that all countries of the world, regardless of their level of economic development, face regional contradictions and problems. Foreign experience shows that regional policy in relation to old industrial (resource) regions is aimed, on the one hand, at leveling, on the other - at increasing competitiveness. During the transformation of the country's economy into a new decentralized management system, it is necessary to form a model of regional economic development characteristic of our state, depending on the political, socio-economic development, national characteristics of the country, taking into account the models and conclusions available in world practice.

Keywords: regional economy, regional policy, regulatory methods, organizational forms, system analysis.

© Қ.Т. Нұралина^{1*}, С.А. Азылканова¹, Ж.А. Абылкасимова²,
Л.М. Шаяхметова³, Д.М. Акишева², 2023

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

²Шәкәрім атындағы университет, Семей, Қазақстан;

³Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан.

E-mail: nuralina73@mail.ru

АЙМАҚ ЭКОНОМИКАСЫН ДАМЫТУДЫ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУДІҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ

Аннотация. Аймақтық саясаттың басты мақсаты - елдердің жекелеген аудандары арасындағы өткір әлеуметтік және экономикалық сәйкессіздіктерді жою. Бұл мақалада аймақ экономикасын дамытуды мемлекеттік реттеудің шетелдік тәжірибесі қарастырылды. Аумақтарды дамыту бағдарламаларын сәтті жүзеге асырудың шетелдік тәжірибесін зерттеу және оларды Қазақстанның экономикалық кеңістігінің қазіргі жағдайына бейімдеу, отандық аймақтық экономиканың теориялық және әдіснамалық кемшіліктерін ішінара толтыруға мүмкіндік береді. Жұмыс әдісі немесе әдістемесі. Жүйелі әдістеме тұрғысынан элементтің дамыған елдерінде пайдаланылатын аймақтық экономиканың дамуын мемлекеттік реттеудің қазіргі заманғы ұйымдастырушылық нысандары

мен әдістеріне талдау жүзеге асырылды. Нәтижелерді қолдану саласы. Зерттеу барысында алынған нәтижелер аймақтық экономикалық саясатты қалыптастыру және жүзеге асыру саласында мемлекеттік, аймақтық және жергілікті билік органдарына қызығушылық тудыруы мүмкін. Аймақтандыру саясатын құрайтын шетелдік тәсілдерді, модельдерді зерттей келе, бағдарламалық-мақсатты әдісті әлемнің көптеген дамыған елдерінде белсенді қолданатындығына көз жеткіздік. Аймақтық экономикамен айналысатын арнайы мемлекеттік органдар нарықты мемлекеттік реттеу жұмыстарын жүргізеді. Тұжырымдар. Өңірлік дамуды реттеу саласындағы шетелдік тәжірибені талдау, әлемнің барлық елдері, олардың экономикалық даму деңгейіне қарамастан өңірлік қайшылықтар мен мәселелерге тап болатынын көрсетеді. Шетелдік тәжірибе көрсеткендей, ескі өнеркәсіптік (ресурстық) өңірлерге қатысты аймақтық саясат бір жағынан теңестіруге, екінші жағынан бәсекеге қабілеттілікті арттыруға бағытталған. Ел экономикасын басқарудың орталықсыздандырылған жаңа жүйесіне трансформациялану барысында әлемдік тәжірибеде бар модельдерді, тұжырымдарды ескере отырып, елдің саяси, әлеуметтік экономикалық дамуына, ұлттық ерекшеліктеріне қарай аймақ экономикасын дамытудың өз мемлекетімізге тән үлгісін қалыптастыру қажет.

Түйін сөздер: өңірлік экономика, өңірлік саясат, реттеу әдістері, ұйымдастыру нысандары, жүйелік талдау.

© К.Т. Нуралина^{1*}, С.А. Азылканова¹, Ж.А. Абылкасимова²,
Л.М. Шаяхметова³, Д.М. Акишева², 2023

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан;

²Университет имени Шакарима, Семей, Казахстан;

³AlikhanBokeikhanUniversity, Семей, Казахстан.

E-mail: nuralina73@mail.ru

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ РЕГИОНА

Аннотация. Главной целью региональной политики является устранение наиболее острых социальных и экономических диспропорций между отдельными районами стран. В данной статье рассмотрен зарубежный опыт государственного регулирования развития экономики региона. Изучение зарубежного опыта успешной реализации программ развития территорий и их адаптация к современному состоянию экономического пространства Казахстана позволит частично восполнить теоретические и методологические недостатки отечественной региональной экономики. Метод или методика работы. С точки зрения системной методологии осуществлен анализ современных организационных форм и методов государственного регулирования развития

региональной экономики, используемых в развитых странах мира. Область применения результатов. Полученные в ходе исследования результаты могут представлять интерес для государственных, региональных и местных органов власти в области формирования и реализации региональной экономической политики. Изучая зарубежные подходы, модели, составляющие политику регионализации, мы убедились, что программно-целевой метод активно используется во многих развитых странах мира. Специальные государственные органы, занимающиеся региональной экономикой, проводят работу по государственному регулированию рынка. Выводы. Анализ зарубежного опыта в области регулирования регионального развития показывает, что все страны мира, независимо от уровня их экономического развития, сталкиваются с региональными противоречиями и проблемами. Зарубежный опыт показывает, что региональная политика в отношении старых промышленных (ресурсных) регионов направлена, с одной стороны, на выравнивание, с другой - на повышение конкурентоспособности. В ходе трансформации экономики страны в новую децентрализованную систему управления необходимо сформировать характерную для нашего государства модель развития экономики региона в зависимости от политического, социально-экономического развития, национальных особенностей страны с учетом имеющихся в мировой практике моделей, выводов.

Ключевые слова: региональная экономика, региональная политика, методы регулирования, организационные формы, системный анализ.

КІРІСПЕ

Елдің геосаяси және экономикалық кеңістігінің трансформациясы, өңірлер арасындағы әкімшілік және бюджеттік өзара қатынастардың өзгеруі экономикалық ғылымды және басқару практикасын аймақтық экономиканың ғылыми-әдістемелік негіздерін әзірлеу қажеттілігі жағдайын алға қойды.

Аумақтарды дамытудың шетелдік тәжірибесін зерттеу және оларды Қазақстанның экономикалық кеңістігінің қазіргі жағдайына бейімдеу отандық аймақтық экономиканың теориялық және әдіснамалық кемшіліктерін ішінара толтыруға мүмкіндік береді.

Мәселелер:

- депрессиялық аумақтардың пайда болуы;
- дамымаған аумақтарды игеру қажеттілігі;
- адамдардың тіршілік әрекетін аумақтық ұйымдастыруды жетілдіру ;
- елдің жекелеген өңірлеріндегі экологиялық жағдайдың ушығуы;
- ауыл шаруашылығы өндірісін жаңғырту;
- шағын және орта бизнесті қалыптастыру және т.б. жатады.

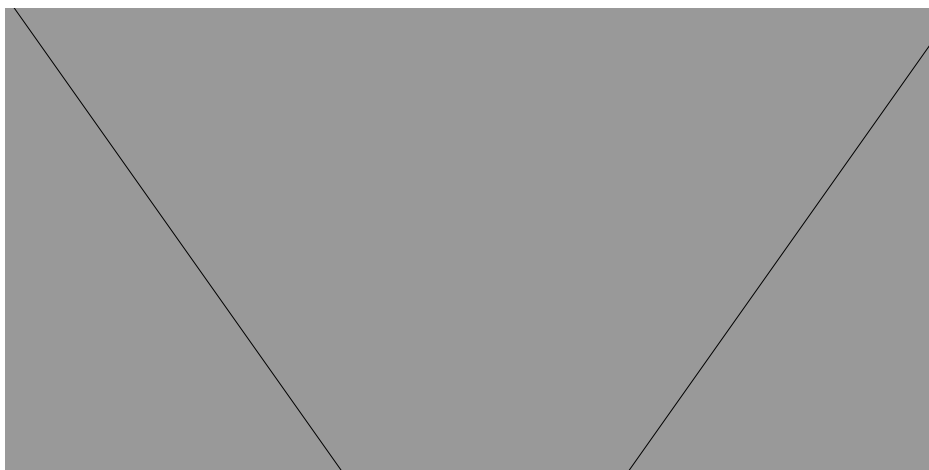
МАТЕРИАЛДАР МЕН ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Қойылған мақсаттарды шешу үшін зерттеудің теориялық-әдіснамалық негіздерін анықтау және мәселені зерттеу мақсатында электронды әдеби көздер

мен құжаттарды талдау; жіктеу және жүйелеу, салыстырмалы зерттеу әдістері қолданылды.

НӘТИЖЕЛЕР

Аймақтық экономикалық саясат идеологиясындағы маңызды орын оның негізгі объектілеріне даму, жұмыспен қамту немесе халықтың табысы деңгейлеріндегі айырмашылықтар, сондай-ақ кәсіпкерліктің әртүрлі жағдайлары және т.б. болсын, әртүрлі аймақтық (кеңістіктік) теңсіздіктер жатады. Сондықтан аймақтық экономикалық саясаттың мәні тұтастай алғанда елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына кедергі келтіретін әлеуметтік қақтығыстар пайда болатын, олардың негізін құратын теңсіздіктерді азайту болып табылады. Аймақтық экономикалық саясат міндеттерін және оларды шешу құралдарын анықтау үшін алдымен негізгі теңсіздіктердің себептерін түсіну керек (сурет 1).

Сурет. 1 - Аймақтық теңсіздіктің негізгі себептері.
Ескерту – авторлардың құрастыруы негізінде жасалған

Аймақтардың негізгі даму көрсеткіштерінің бірі жалпы аймақтық өнімнің серпіні мен деңгейін саралау көрсеткіштерін Қазақстан аймақтары бойынша қарастырайық.

Кесте 1 - 2017-2021 жылдардағы жалпы аймақтық өнімнің (ЖАӨ) серпіні және оның деңгейі бойынша Қазақстан аймақтарын саралау, млрд. теңге

Өңірлер (облыстар мен қалалар)	2017 ж.	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.	2021 ж.	Аймақ дәрежесі
Ақмола	1 552, 7	1 699,9	1 933,6	2 284	2 678, 1	13
Ақтөбе	2 341,9	2 708,5	2 974,4	2 956,9	3 586,2	9
Алматы	1890,6	2677,3	3230	3343,5	4389.9	6

Атырау	5 947,6	7 818,8	9327,3	7795,4	10627,6	2
ШығысҚазақстан	3 174,8	3 589,3	4025	4605,5	5063,7	5
Жамбыл	1 350,7	1 532,1	1712,9	1901,4	2 262,8	15
БатысҚазақстан	2 337,5	2 790,7	2 946,4	2 736	3 533	10
Қарағанды	4 284,4	4 734,4	5 388,3	6 099,9	7 446,3	4
Қостанай	1 850,3	2 069,3	2391,8	2872,2	3346,7	11
Қызылорда	1 431	1 647	1 828,9	1 645,1	1 926	15
Маңғыстау	3 274,5	3 476,7	3 685,4	3 074,4	3 627	7
Павлодар	2 369,3	2 746,7	3 029,6	3 120,1	3 625,3	8
СолтүстікҚазақстан	1 114	1 212	1 382,3	1 571,9	1 790,8	16
Түркістаноблысы	3 187,7	1 660	2 016,1	2 384,2	2 808	12
Алматы қ.	11893,2	12132,6	13547	13 459,8	15000,1	1
Астанақ.	5 775,6	6 706	7 834,8	7975,3	8417,7	3
Шымкент қ.	-	2 174,1	2 202,9	2 493,2	2 671,5	14

Қазақстанның ішкі жалпы өнімінің көлемі 2021 жылы 82 триллион 207 миллиард 959 миллион және 700 мың теңгені құрады. Өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда ЖІӨ нақты мәнде 4,1% - ға өсті.

Жалпы өңірлік өнім өндірісінде ең көп үлесті Алматы - 18,2%, ал ең аз үлесін Солтүстік Қазақстан облысы-2,2% алады.

Мұнда ҚР ЖӨӨ-нің жартысынан астамын құрайтын үш көшбасшы ерекшеленеді-олар Алматы, Атырау және Астана қалалары. Соңғы жылы жағдай өңірлердің пайдасына аздап өзгерді (Алматы, Атырау және Астананы есептегенде) — олардың жалпы үлесі 56% - дан (2020 жылдың басынан бастап) 59,4% - ға (2021 жылы) дейін өсті.

ТАЛҚЫЛАУ

Өңірлік диспропорциялар әлемнің көптеген елдеріне тән, Қазақстан мұнда бірегей емес.

Шетелдік тәжірибені талдау бірде-бір елдің аймақтық саясатты әзірлеумен және іске асырумен айналысатын мемлекеттік басшы органның жоқ екенін көрсетеді.

Бұл функция бірнеше орталық департаменттер арасында бөлінеді. Әдетте, оны бір немесе екі жетекші немесе үйлестіруші орган тағайындайды.

Еуропаның барлық дерлік елдерінде аймақтық даму мәселелерімен айналысатын арнайы ведомстволар немесе әкімшілік органдар, сондай-ақ өңірлердің дамуын қолдау үшін арнайы бюджеттік қорлар құрылғанын атап өту маңызды. Өңірлерде инфрақұрылымды дамытуға тиісті өңірлерге бөлінген мемлекеттік бюджет қаражатын салатын арнайы мемлекеттік кәсіпорындар құру тәжірибесі бар.

Мысалы, Германияда бұл функция көлік, құрылыс және тұрғын үй министрлігі, Италияда - аймақтық істер министрлігі, Испанияда - жоспарлау бойынша бас әкімшілік кеңесі, Нидерландыда - тұрғын үй, физикалық жоспарлау және қоршаған ортаны қорғау министрлігі, Австралияда - физикалық жоспарлау міндеттері жүктелген жүктелген қалалар комитеті.

АҚШ-та аймақтық саясатты әзірлеуге және іске асыруға ел президенті жанындағы саясатты әзірлеу және әкімшілік-бюджеттік басқару басқармасы, экономикалық даму жөніндегі Федералдық консультативтік кеңес, халықаралық сауда жөніндегі комиссия сауда министрлігінің құрамына кіретін экономикалық даму әкімшілігі қатысады,оның қызметі артта қалған және депрессиялық аймақтарды дамыту бағдарламаларын жүзеге асыруға негізделген.Федералды аймақтық саясатты әзірлеуге және жүзеге асыруға байланысты маңызды өкілеттіктері бар. АҚШ Президенті федералды және жергілікті билік органдарының ынтымақтастық туралы Заңына сәйкес белгілі бір аймақтардың экономикалық дамуына айтарлықтай әсер ететін федералды бағдарламалар мен жобалар әзірленіп, қаралатын ережелерді белгілеу құқығы бар.

Көптеген елдердің жоғары заң шығарушы органдары аймақтық саясат жөніндегі арнайы комитеттердің (комиссиялардың) болуымен сипатталады, ал екі палаталы жоғары заң шығарушы органдар жұмыс істейтін жерде жоғарғы палата көбінесе аймақтық палата болып табылады. Мұны, мысалы, АҚШ Сенатында әр штат екі сайланған өкілмен, Германияның Бундесратында әр федералды жерді тұрғындар санына байланысты 3-6 адам ұсынады, ал француз Парламентінде парлакомментарийлердің жартысы қала әкімдері болып табылады.

Аймақтық дамуды реттеу тек мемлекеттің, оның әкімшілік және заңнамалық органдарының ғана емес, сонымен қатар әртүрлі консультативтік, жобалық, сараптамалық зерттеу ұйымдарының қызмет саласы болып табылады.

Мысалы, Германияда кеңістіктік ұйым жөніндегі комитет жұмыс істейді, оны төраға ретінде ГФР канцлері басқарады, ал комитеттің мүшелері өңірлік дамудың түрлі аспектілеріне жауап беретін федеральдық министрлер болып табылады. Келісілген ұсыныстарды әзірлеу федералды және жер деңгейіндегі министрлерді біріктіретін кеңістіктік бағдарлау жөніндегі министрлер конференциясында орын алады. Кеңістікті ұйымдастыру жөніндегі консультативтік комитет жетекші министрліктермен тікелей жұмыс байланысына ие. Өңірлік жобалардың талдамалық есептерін, сараптамаларын, өңірлік даму жөніндегі ұсыныстарды дайындауды қоғамдық институт мәртебесі бар құрылыс және кеңістіктік жоспарлау жөніндегі агенттік жүргізеді.

Францияда үйлестіру функцияларын аумақты жайластыру және өңірлік даму жөніндегі делегация (ДАТАР) жүзеге асырады. Аумақты жайластыру және дамыту жөніндегі ведомствоаралық комитет ДАТАР ұсыныстарын ескере отырып шешімдер қабылдайды, ал аумақты жайластыру жөніндегі ұлттық комитет өңірлік саясатты жүзеге асыруға байланысты ұсыныстар дайындайды, ол ұлттық үкіметпен, жергілікті өзін-өзі басқару органдарымен және Еуропалық Одақпен келісіледі. Сондай-ақ ұлттық комитет өңірлік даму жоспарларын дайындауды жүзеге асыруда. Жоғарыда көрсетілген институттар іріктеп алған жобалар аумақты жайластыру және дамыту қорымен қаржыландырылады(Антропов, 2006).

Италияда аймақтық саясатты әзірлеу және іске асырумен аймақтық істер министрлігі, «Мемлекет – аймақтар» конференциясы айналысады. «Мемлекет – аймақтар» конференциясы айына екі рет өткізіледі. Оған елдің барлық өңірлерінің өкілдері, қажет болған жағдайда белгілі бір министрліктердің өкілдері қатысады. Конференцияны шақыру құқығы Министрлер Кеңесінің төрағасына бекітілген. Оның бір дауысы бар, ал бірге қабылданған аймақтар да бір дауысқа ие (яғни 50%). Конференцияның басты міндеттері бюджет жобасына келісілген ұсыныстарды дайындау, сондай-ақ дамымаған өңірлерді мемлекеттік қолдау болып табылады.

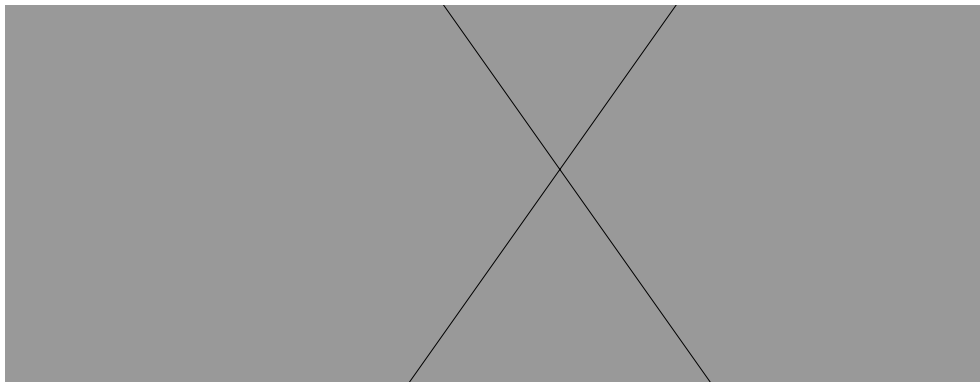
Испанияда өңірлік экономикалық саясатты әзірлеу және іске асыру жоспарлау жөніндегі Бас Әкімшілік кеңестің, дербес қоғамдастықтардың қаржы саясаты жөніндегі Кеңестің, жергілікті әкімшілік жөніндегі ұлттық комиссияның құзыреті болып табылады. Олармен қатар өңірлік дамудың белгілі бір аспектілерін реттеумен орталық үкімет пен дербес қоғамдастықтардың бірлескен комиссиялары (қауымдастықтар, конференциялар) айналысады.

60-жылдардың басында АҚШ-та аймақтық дамуға ықпал ететін ұйымдардың қарқынды өсуі басталды. Мұның себебі федералды деңгейде аймақтық дамуға ықпал ететін бірқатар заңдар қабылдау арқылы аймақтық экономикаға мемлекеттің араласуы болды. Пайда болған ұйымдардың атаулары әртүрлі болды: аймақтық жоспарлау агенттігі, жергілікті билік жанындағы кеңес (комитет), даму ұйымы және т.б., 1967 жылға қарай олардың саны 350-ге жетті. Олар үшін «Кеңес» атауы ортақ болды. Олардың жұмысын үйлестіру мақсатында аймақтық кеңестердің ұлттық қауымдастығы құрылды, оның конференциялары жыл сайын өтті. Федералды үкімет пен Штаттардың аймақтық саясаты ірі ғылыми-ақпараттық орталықтардың қатысуымен негізделген (Василенко, 2001).

АҚШ-та аймақтық корпорациялар аймақтардың дамуын ынталандырумен, ең алдымен инфрақұрылым нысандарын салу және модернизациялаумен айналысатын кешенді шараларды жүзеге асырады. Атап айтқанда, әлемге әйгілі болған АҚШ-тағы аймақтық бағдарламалаудың мысалы-елдің оңтүстік шығысында орналасқан Теннесси өзенінің алқабын дамыту жөніндегі мемлекеттік корпорация (Бачило, 1990). Нидерландыда 1970 жылдардың басынан бастап бес мемлекеттік инвестициялық компания жұмыс істейді, олардың әрқайсысының өз қызметі бар. Мысалы, Оңтүстік Лимбургтің аймақтық дамуына қатысқан компаниялардың бірі-LIOF. Ол қазір жұмыс істейді; оның жарғылық капиталының 91% – ы орталық үкіметтің үлесі, Лимбург провинциясында 8% үлесі бар, муниципалитеттерде 1% үлесі бар. Осындай функциялары бар аймақтық инвестициялық компаниялар Бельгияда, Швецияда және көптеген басқа Еуропа елдерінде бар. Экономикалық, әлеуметтік және мәдени өмірдің түрлі мәселелерін шешу кезінде өңірлер ынтымақтастығының өсуі туралы түрлі үйлестіруші ұйымдар-қауымдастықтардың құрылуы куәландырады. Мұндай ұйымдарға, атап айтқанда, Германиядағы муниципалитеттердің (қауымдастықтардың) Ұлттық

қауымдастығы, Италиядағы аймақтық тұрақты кеңес және коммуналар қауымдастығы, Нидерландыдағы жергілікті билік қауымдастығы, Швециядағы қалалық кеңестер қауымдастығы және муниципалитеттер қауымдастығы кіруі керек. Бұл қауымдастықтардың негізгі міндеті басқару және басқару тәжірибесімен алмасу және көптеген елдерде қауымдастықтарды өздерінің іскери серіктестері ретінде ресми түрде мойындайтын орталық билікпен өзара әрекеттесу кезінде аймақтардың (муниципалитеттердің) ортақ мүдделерін қорғау болып табылады (Алиев, 2015), (Арсланов, 2013), (Hettne, 1999).

Сурет 2-де аймақтық саясатты іске асыру аясында жүзеге асырылатын негізгі бағыттар ұсынылған.

Сурет 2 - Аймақтық саясаттың бағыттары.
Ескерту-авторлардың құрастыруы негізінде жасалған

Өңірлік саясатты жүргізудің табысты тәжірибесін Еуропалық Одақ, АҚШ және Қытай көрсетіп отыр.

ЕО аймақтық саясаты-еуропалық интеграцияның маңызды элементі. Еуропалық регионализмдегі басым ұғым – «төменнен даму». Бұл жағдайда қолдау аймақтық билік және ішкі қаржыландыру көздері болып табылады (Белов, 2006; Burgess, 1991; Бусыгина, 2001).

АҚШ-тың өңірлік саясатын өңірлерді дамытудың дербестігін көтермелейтін ынталандырушы саясаттың классикалық мысалы ретінде келтіруге болады. Дәл осындай саясат Калифорния штатының ЖІӨ-ні әлемдегі ең ірі державалармен салыстыруға болатын алыстағы «Жабайы Батыс» штатынан әлемдік жоғары технологиялық орталыққа айналуына мүмкіндік берді (Deutsch, 1981).

Депрессиялық аймақтардың дамуы федералды бюджеттен қаржылық көмекпен немесе артықшылықты режимі бар Кәсіпкерлік аймақтарды құрумен ынталандырылады. Американдық тәжірибе географиялық периферия идеясын жоққа шығарды. Адам энергиясы ақпараттық интернет кеңістік арқылы құрылған штаттың шеткері аймағын әлемдік полюске айналуына ықпал етті (Бусыгина, 2001).

Қытайдың өңірлік саясаты үшін кезеңділік тән. Қытай провинциялары

авторитарлық мемлекеттік билік негізінде халықаралық еңбек бөлінісіне кіреді. Өнеркәсіптік өндіріс дамыған жағалаудағы провинцияларда ашық экономиканың «локомотиві» болып табылатын, арнайы экономикалық аймақтар құрылған.

Тарихи әлемдік тәжірибеге сүйене отырып, Қытайдың аймақтық саясаты ең тиімді деп айтуға болады. Қытай өркениетінің ерекше тұрақтылығы көбінесе мәдени және тарихи формалардың аймақтық әртүрлілігімен байланысты.

Айтарлықтай шоғырландырылған бюджеті бар Еуропалық Одақ өтеусіз субсидияларды, ал Шығыс Еуропа преференцияларды қалайды. Сонымен бірге, Шығыс Еуропа елдерінің мемлекеттік органдары жергілікті өзін-өзі басқарудың маңыздылығын атап көрсетеді және сонымен бірге бюджеттік саясаттың көмегімен аймақтардың көп бөлігін орталыққа тәуелді субсидияларға айналдырады (Дорогов, 2005; Тейлор, 2011).

Сурет 3-те проблемалық (депрессиялық) аймақтардағы аймақтық экономикалық саясаттың құралдары ұсынылған.

Сурет 3 - Аймақтық экономикалық саясаттың құралдары.
Ескерту-авторлардың құрастыруы негізінде жасалған

Белгілі бір дәрежеде аймақтық дамуды реттеудің шетелдік тәжірибесін мемлекеттік аймақтық саясат аясында да, тікелей аймақтарда да қолдануға болады. Аймақты әлеуметтік-экономикалық реттеудің ерекшелігі - аймақшілік байланыстарды түбегейлі өзгерту қажеттілігі, бірақ мұндай қайта құру үшін ішкі ресурстар жеткіліксіз және әрдайым қосымша субсидиялар түрінде мемлекеттің көмегі қажет (Арсланов, 2013). Экономикалық өсуді ынталандыру немесе проблемалы өңірлерді қолдау үшін мемлекеттік деңгейде кәсіпкерлікке салықтың төмендетілген мөлшерлемелері, жеңілдікті кредит мөлшерлемелері, жеңілдікті көлік тарифтері белгіленуі тиіс (Hettne, 1999), (Levitt, 1983; Newhouse, 1997).

АӨК, көлік, өнеркәсіп саласындағы жобаларды іске асыруды қолдауға бағдарланған инфрақұрылымды дамытуға инвестицияларды жүзеге асыруға мүмкіндік беретін өңірлерге тікелей субсидиялар қажет (Багомедов, 2011; Гоффе, 2006).

НӘТИЖЕЛЕРІ

Экономиканы кеңістіктік ұйымдастыруды реттеу мемлекеттің маңызды функцияларының біріне айналуға, өйткені қазіргі жағдайда аймақтық әлеуметтік-экономикалық жүйелерді дамытуды нарықтық өзін-өзі реттеу тетіктеріне сүйене отырып жүзеге асыру мүмкін емес. Әлемдік тәжірибеге сүйене отырып, нарықтық экономикаға мемлекеттік араласпау саясатын жүргізу аймақтық проблемаларға және Ұлттық экономика мен қоғамның тұтастығын бұзуға әкеледі деп айтуға болады.

Шетел тәжірибесін қорытындылайтын болсақ:

- аймақтық даму мәселелерімен айналысатын арнайы ведомстволар немесе әкімшілік органдар, өңірлердің дамуын қолдау үшін арнайы бюджеттік қорлар құру;

- өңірлерде инфрақұрылымды дамытуға тиісті өңірлерге бөлінген мемлекеттік бюджет қаражатын салатын арнайы мемлекеттік кәсіпорындар құру тәжірибесі;

- белгілі бір аймақтардың экономикалық дамуына айтарлықтай әсер ететін мақсатты бағдарламалар мен жобалар әзірлеу;

- аймақтық саясат жөніндегі арнайы комитеттердің (комиссиялардың) болуы;

- аймақтық дамуды реттеу тек мемлекеттің, оның әкімшілік және заңнамалық органдарының ғана емес, сонымен қатар әртүрлі консультативтік, жобалық, сараптамалық зерттеу ұйымдарының қызметі;

- аймақтық корпорациялар аймақтардың дамуын ынталандыру;

- аймақтық билік және ішкі қаржыландыру;

- арнайы экономикалық аймақтар құру.

ҚОРЫТЫНДЫ

Аймақтық саясатты жетілдіру үшін өсу полюстері мен орталықтарының тұжырымдамасы (Франция), арнайы экономикалық аймақтарды дамыту саясаты (Қытай), аумақтық жоспарлау (Жапония) нарықтық бағдарламалау (Франция) және басқа да шет елдердің жетістіктері маңызды рөл атқаруы мүмкін. Әлемнің әртүрлі елдерінде әзірленіп, жүзеге асырылатын экологиялық, демографиялық, аграрлық, әлеуметтік және басқа да бағыттардың ұлттық және аймақтық бағдарламалары назар аударарлық (2021).

1) Қазақстандық өңірлерге дамудағы диспропорцияны еңсеру үшін үлкен бюджеттік дербестік, орталық пен жергілікті билік арасындағы өкілеттіктерді жергілікті билікке қайта бөлу, облыстық деңгейде шешім қабылдау мүмкіндіктерін кеңейту қажет. Бұл оларға экономикалық саясатты

өздері анықтауға, орталықтан «қаржы» күтудің орнына инвестициялар тарту бағдарламаларын әзірлеуге мүмкіндік береді.

2) Аймақтың әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерінің өсуінің негізгі үрдістерін анықтауға ықпал ететін аумақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуындағы диспропорцияларды қысқарту жөніндегі бағдарламаларды әзірлеу қажет. Бұл бағдарламаны іске асыру аумақтарды тұрақты өзін-өзі дамытатын жүйелерге айналдыруға мүмкіндік береді.

Бағдарламаны басқару үшін арнайы орган - аймақты дамытудың негізгі мәселелерін реттейтін осы бағдарламаны орындау үшін «әкімшілік» құрылғаны өте маңызды.

3) Өнеркәсіп салалары кәсіпорындарының инновациялары мен инвестициялық қызметін ынталандыруға, кәсіпорындарға нарықтық жағдайларға бейімделуге және бәсекеге қабілеттілікті арттыру мақсатында ішкі ресурстарды жұмылдыруға ықпал ететін өнеркәсіп салаларында меншік иелерінің жұмыс істеу тиімділігін арттыруға бағытталған шараларды әзірлеу.

4) Аймақтағы халық санын ұлғайту жөніндегі бағдарламаны әзірлеу, бұл туу көрсеткішінің өсуіне, еңбекке қабілетті жастағы халық өлімінің төмендеуіне және халық санының қысқаруын өтеуді қамтамасыз ететін қазіргі заманғы көші-қон саясатын іске асыруға ықпал етеді.

5) Экономикалық белсенді халықты қолдау, өмір сүру деңгейі мен жұмыспен қамтудың өсуін қамтамасыз ету, өңір халқына қызмет көрсететін әлеуметтік салада шешілмеген міндеттерді шешу жөніндегі бағдарламаларды әзірлеу және іске асыру қажет.

Шет елдердің тәжірибесі аймақтық экономиканы дамытуды мемлекеттік реттеу қажеттілігін айқын көрсетеді, оның көмегімен аумақтық айырмашылықтарды жеңуге, мемлекеттің тұтастығы мен бірлігін нығайтуға болады.

ӘДЕБИЕТ

Алиев М.А. Становление и развитие инновационной экономики: опыт США и Японии. Региональные проблемы преобразования экономики. — 2015. — № 6 (56). — С. 52-55.

Антропов В.В. Шведский опыт социального обеспечения. Современная Европа. — № 4. — 2006. — С. 79.

Арсланов Ш.Д. Современные проблемы определения содержания, факторов и особенностей инвестиционной привлекательности региона / Ш.Д. Арсланов, Региональные проблемы преобразования экономики. — 2013. — № 2 (36). — С. 270-273.

Бачило И.Л. Правовая основа решения региональной проблемы (Опыт освоения ресурсов долины Теннесси). Изв. СО АН СССР, сер. Регион: экономика и социология. 1990. — Вып. 1. — С. 54-64.

Багомедов М.А., Багомедова Х.М. Об объективности развития региона в условиях глобализации. Вопросы структуризации экономики. — 2011. — № 2. — С. 17-22.

Белов В.Б. Макроэкономическое регулирование в Европе: вчера, сегодня, завтра. Институт Европы РАН. Отв. Ред. академик Н.П. Шмелев. — М., 2006. — С. 170.

Burgess M. German Unity and European Union: Federalism Restructured and Revitalized / M. Burgess, F. Gress // Regional Politics & Policy. Vol. 1. - Autumn 1991. № 3. Pp. 242-245.

Бусыгина И.М. Концептуальные основы европейского регионализма. Европа: вчера, сегодня, завтра, 2001.

Василенко И.А. Административно-государственное управление в странах Запада. — М., 2001. — С. 136.

Гоффе Н. Социальная составляющая экономического развития: региональный аспект. — *Мировая экономика и международные отношения*. — № 5. — 2006. — С. 53-61.

Гудкова А.Г. Направления социально-экономического развития регионов. Апробация. — 2014. — № 8. — С. 118.

Deutsch K. On nationalism, world regions, and the nature of the West // Mobilization, Center-Periphery structure and nation-building. A volume in commemoration of Stein Rokkan / Ed. by Per Torsvik. Universitetsforlaget. Bergen-Oslo-Toronto, 1981. Pp. 2-8.

Дорогов В., Скопин А. Оценка эффективности региональной политики Евросоюза: теоретические подходы. Модернизация экономики и выращивание институтов, кн. 2. Ответ. Ред. Е. Ясин. 2005.

Hettne B. Globalization and the New Regionalism. Vol. № 1. London, 1999. Pp. 7-8.

Levitt T. The Globalization of Markets / T. Levitt - Harvard Business Review, May – June 1983, Pp. 92 - 102.

Newhouse J. Europe's rising regionalism // Foreign Affairs, 1997. V. 76. № 1. Pp. 67-85.

Тейлор С. Планирование и программно-целевой подход в региональном экономическом развитии. Европейский опыт, [Электронный ресурс]. — 2011. - Режим доступа://<http://ieie.nsc.ru/~taxis/rtaylorper2.htm>, свободный. — Загл. с экрана.

World Economic Outlook [Электронный ресурс] <https://www.imf.org/en/Publications/WEO>. -2021.

REFERENCES

Aliyev M.A. Formation and development of innovative economy: experience of the USA and Japan. Regional problems of economic transformation. 2015. No. 6 (56). Pp. 52-55.

Antropov V.V. Experience of social security. Modern Europe. No. 4. 2006. P. 79.

Arslanov Sh.D. Current problems in the determination of, the factors and characteristics of the investment attractiveness of the region / Sh.D. Arslanov. Regional problems of economic transformation. 2013. No. 2(36). Pp. 270-273.

Bachilo I.L. The legal basis for the solution of regional problems (experience of development of resources of the Tennessee Valley). Math. AN SSSR, Ser. Region: Economics and Sociology. M., 1990. Vol. 1. Pp. 54-64.

Bagomedov M.A, Bagomedova H.M. About objective development of the region in the context of globalization. Questions structuring of the economy. 2011. No. 2. Pp. 17-22.

Belov V.B. Macroeconomic regulation in Europe. Europe: yesterday, today and tomorrow. Institute of Europe RAS. Ans. Ed. Academician N.P. Shmelev. M. 2006. P. 170.

Burgess M. German Unity and European Union: Federalism Restructured and Revitalized / M. Burgess, F. Gress // Regional Politics & Policy. Vol. 1. - Autumn 1991. № 3. Pp. 242-245.

Busygina I.M. Conceptual bases of European regionalism. Europe: yesterday, today and tomorrow.

Vasilenko I.A. Administration and Public Administration in the West. M. 2001. P. 136.

Goffe N. The social component of economic development: a regional perspective. - World Economy and International Relations. No. 5. 2006. Pp. 53-61.

Gudkov A.G. Areas of socio-economic development of regions. Testing. 2014. No. 8. P. 118.

Deutsch K. On nationalism, world regions, and the nature of the West // Mobilization, Center-Periphery structure and nation-building. A volume in commemoration of Stein Rokkan / Ed. by Per Torsvik. Universitetsforlaget. Bergen-Oslo-Toronto, 1981. -Pp. 2-8.

Dorogov V., Skopin A. Evaluating the effectiveness of EU regional policy: theoretical approaches. Modernization of Economy and Nurturing of Institutions. Vol. 2. Answer. Ed. E. Yasin. M. 2005.

Hettne B. Globalization and the New Regionalism. - Vol. № 1. - London, 1999. Pp. 7-8.

Levitt T. The Globalization of Markets / T. Levitt - Harvard Business Review, May - June 1983, Pp. 92 - 102.

Newhouse J. Europe's rising regionalism // Foreign Affairs, 1997. V. 76. № 1. Pp. 67-85.

Taylor S. Planning and target-oriented approach to regional economic development. European experience [An electronic resource]. - 2011- Access mode: <http://ieie.nsc.ru/~taxis/rtaylorper2.htm>, free. Heading from the screen.

World Economic Outlook [An electronic resource]. - <https://www.imf.org/en/Publications/WEO>. - 2021.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 1, Number 401 (2023), 382-394
<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.446>
IRSTI 06.52.17
UDC 339.97

© **B. Nurmaganbetova**^{1*}, **G. Rysmakhanova**¹, **M. Kushenova**¹,
A. Mashayeva¹, **A. Ospanbayeva**², 2023

¹Korkyt ata Kyzylorda University;
²K. Zhubanov Aktobe Regional University.
E-mail: nbegzat@mail.ru

THE PROBLEM OF ATTRACTING FOREIGN INVESTMENT IN THE INNOVATIVE SPHERE OF THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Bezgat Nurmaganbetova – Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer of the Department of Finance, accounting and audit, Korkyt ata Kyzylorda University Kazakhstan. 120000. Kyzylorda, Korkyt Ata Kyzylorda University, 29A Aiteke-bi str.

E-mail: nbegzat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8661-2555>;

Gulmira Rysmakhanova – Head of the Economy and Management Department
Korkyt Ata Kyzylorda university Kazakhstan. 120000. Kyzylorda, Tauelsizdyk str. 1/60

E-mail: fpkido2010@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6788-1488>, GMG-5672-2022

Maira Kushenova – Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer of the Department of Economics and Management, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan, 120000, Kyzylorda. Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke-bi str., 29A

E-mail: Maira77@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5686-409X>;

Ayagoz Mashayeva – senior Lecturer of the Department of Finance, Accounting and Audit, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan. 120014. Kyzylorda, Korkyt Ata Kyzylorda University. Aiteke bi Street 29A,

E-mail: ayagoz_mashaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6415-9526>;

Aliya Ospanbayeva – Master of Economics, lecturer of «Economics and management» department of K. Zhubanov Aktobe Regional University, Kazakhstan, 030000, Aktobe, K. Zhubanov Aktobe Regional University A. Moldagulova Ave., 34

E-mail: ospanbaeva.aliya@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3057-2726>.

Abstract. The article presents the problems of attracting foreign investment in the innovative sphere of the economy of the Republic of Kazakhstan. At the present stage of development of Kazakhstan as a new independent state oriented towards market relations, the main direction of economic reforms is the development and implementation of the investment policy of the state, aimed at ensuring high rates of economic growth and improving the efficiency of the economy. Kazakhstan seeks to create a favorable social, financial, economic, legal regime for the activities of foreign investors and an investment climate corresponding to their interests, to simultaneously solve their problems and achieve their goals. The development of innovations is, of course, closely related to the increase in the investment attractiveness of the country. The investment climate in Kazakhstan is one of the best conditions for doing business. In addition to rich natural resources, agrarian and industrial potential, qualified specialists and competent cheap labor, an advantageous geopolitical position, the stability of the political situation and interethnic relations is especially noted. The favorable investment climate and the image of our country are evidenced by the volume of investments attracted to the Kazakhstani economy. All the proposed recommendations for attracting investment and innovative industrialization are designed to improve the quality of life of the population, accelerate the economic growth of a country with a high export rate, as well as the global competitiveness of Kazakhstan and entry into the category of 30 developed countries of the world.

Keywords: Investments in innovation activity, Investment climate, market relations, business, innovation sphere, innovation sector, innovation economy, digitalization.

© Б.К. Нурмаганбетова^{1*}, Г.Ж. Рысмаханова¹, М.Ш. Кушенова¹,
А.Ж. Машаева¹, А.Ж. Оспанбаева², 2023

¹Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті;
²Қ.Жұбанова атындағы Ақтөбе өңірлік университеті.
E-mail: nbegzat@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ САЛАСЫНА ШЕТЕЛ ИНВЕСТИЦИЯЛАРЫН ТАРТУ МӘСЕЛЕСІ

Аннотация. Мақалада Қазақстан Республикасы экономикасының инновациялық саласына шетелдік инвестицияларды тарту мәселелері қарастырылған. Қазақстанның нарықтық қатынастарға бағдарланған жаңа тәуелсіз мемлекет ретінде дамуының қазіргі кезеңінде экономикалық өсудің жоғары қарқынын қамтамасыз етуге және экономиканың тиімділігін арттыруға бағытталған мемлекеттің инвестициялық саясатын әзірлеу және іске асыру экономикалық реформалардың негізгі бағыты болып табылады. экономика. Қазақстан шетелдік инвесторлардың қызметі үшін қолайлы әлеуметтік, қаржылық,

экономикалық, құқықтық режимді және олардың мүдделеріне сәйкес келетін инвестициялық ахуалды құруға, олардың мәселелерін бір уақытта шешуге және олардың мақсаттарына жетуге ұмтылады. Инновациялардың дамуы, әрине, еліміздің инвестициялық тартымдылығының артуымен тығыз байланысты. Қазақстандағы инвестициялық ахуал – бизнесті жүргізуге қолайлы жағдайлардың бірі. Бай табиғи ресурстармен, аграрлық-өнеркәсіптік әлеуетпен, білікті мамандар мен сауатты арзан жұмыс күшімен қатар, тиімді геосаяси жағдай, саяси жағдай мен ұлтаралық қатынастардың тұрақтылығы ерекше атап өтіледі. Қолайлы инвестициялық ахуал мен еліміздің имиджі Қазақстан экономикасына тартылған инвестиция көлемінен көрінеді. Инвестицияларды тарту және инновациялық индустрияландыру бойынша ұсынылған барлық ұсынымдар халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға, жоғары экспорттық қарқыны бар елдің экономикалық өсімін жеделдетуге, сондай-ақ Қазақстанның жаһандық бәсекеге қабілеттілігін және әлемнің дамыған елдері 30 санатқа енуіне арналған.

Түйін сөздер: Инновациялық қызметке инвестициялар, Инвестициялық ахуал, нарықтық қатынастар, бизнес, инновациялық сала, инновациялық сектор, инновациялық экономика, цифрландыру.

© Б.К. Нурмаганбетова^{1*}, Г.Ж. Рысмаханова¹, М.Ш. Кушенова¹,
А.Ж. Машаева¹, А.Ж. Оспанбаева², 2023

¹Кызылординский университет им. Коркыт Ата;

²Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова.

E-mail: nbegzat@mail.ru

ПРОБЛЕМА ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В ИННОВАЦИОННУЮ СФЕРУ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. В статье приведены проблемы привлечения иностранных инвестиций в инновационную сферу экономики РК. На современном этапе развития Казахстана как нового независимого государства, ориентирующегося на рыночные отношения, главным направлением экономических реформ становится выработка и реализация инвестиционной политики государства, нацеленной на обеспечение высоких темпов экономического роста и повышение эффективности экономики. Казахстан стремится создать благоприятный социальный, финансово-экономический, правовой режим для деятельности иностранных инвесторов и соответствующий их интересам инвестиционный климат, решать одновременно свои проблемы и достигать поставленных целей. Развитие инноваций, безусловно, тесно связано с повышением инвестиционной привлекательности страны. Инвестиционный климат Казахстана отличается одними из лучших условий для ведения бизнеса. Помимо богатых природных

ресурсов, аграрного и промышленного потенциала, квалифицированных кадров специалистов и грамотной дешевой рабочей силы, выгодного геополитического положения особо отмечается стабильность политической обстановки, межнациональных отношений. О благоприятном инвестиционном климате и имидже нашей страны свидетельствуют объем привлеченных в казахстанскую экономику инвестиций. Все предложенные рекомендации по привлечению инвестиции и инновационной индустриализации призваны обеспечить повышение качества жизни населения, ускорение темпов экономического роста страны с высоким показателем экспорта, а также глобальную конкурентоспособность Казахстана и вхождение в разряд 30-ти развитых стран мира.

Ключевые слова: инвестиции в инновационную деятельность, инвестиционный климат, рыночные отношения, бизнес, инновационной сферы, инновационный сектор, инновационной экономике, цифровизация.

INTRODUCTION

Investing in innovation is investing in original and innovative products, services and technological solutions. The result of the process is the development of new technologies and production methods, the improvement of software, the development of business relations.

The implementation of innovative ideas is impossible without attracting capital from investors.

Investments in innovation activities solve the main problem of investors - making a profit from the project. In addition to financial benefits, innovation gives the company a competitive advantage (Alzhanova, 2013).

In many economic development programs and politicians' speeches, attention is emphasized and focused on the importance of attracting investments for the innovative processes of economic systems and the country as a whole.

Their main goal is to provide economic benefits in the future. The expected benefits far outweigh the effects of conventional investments in the traditional sense of the industry.

Innovation has three fundamental dimensions to consider:

- the presence of the creative process, which is the basis of inventions and innovations;
- distinctive novelty of innovations;
- the result of innovation is the generation of additional income, which is subject to evaluation.

RESEARCH MATERIAL AND METHODS

Investments and innovations are closely interrelated categories that describe the processes of investing funds that are identical in economic nature and are carried out with similar goals (Aubakirova et al., 2019:17).

In order to more fully determine the promising areas for modernizing business

models for attracting investments, a SWOT analysis of the possible economic results of using the modernized solution in investment activities for the innovation sphere was carried out.

The results of the analysis are presented in table. 1 (see below). Strengths and opportunities can be supported by such properties of the investment instrument as: providing opportunities for scaling results; intensification of successful interactions; the possibility of replacing traditional instruments for the implementation of investment interactions with new, positively proven instruments; adaptability of the tool to the peculiarities of the adjacent direction of innovation activity. Weaknesses and threats can partly be leveled due to the possession of the instrument by such features as: low traditional costs; few barriers to tool adoption and abandonment.

Table 1 - SWOT analysis of possible economic results of using the upgraded solution in investment activities for the innovation sector

<p>Strengths:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Implementation by a participant of investment relations of a unique, often difficult to reproduce for competitors, model of financial interaction 2. High adaptability of investment interaction tools 3. Universality, suitability in intersectoral economic relations 4. Ability to use as a competitive advantage to attract partners 5. Accounting for the technological and economic specifics of innovation 	<p>Weak sides:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. The occurrence of additional costs for the organization. Complication of the basic schemes for organizing the investment process. 2. Increased risks of confidential information leakage in the process of testing the tool. 3. Emergence of new risks and updating of existing ones. 4. Reducing the universality of the model for attracting investments in the innovation process and narrowing the circle of potential investors of the innovation process from among the traditional market participants.
<p>Possibilities:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ensuring business development based on a new financing model 2. Diversification of innovative business through the reorganization of financial ties with partners 3. Raising additional funding 4. Emergence of additional opportunities for optimizing indicators of financial and economic activity, including for manipulating them 5. Globalization of innovative business 	<p>Threats:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Loss of invested funds. Inefficient use of tools due to the unpreparedness of the organizational and management structure and / or employees. 2. Rejection by traditional participants of the investment process. Rejection by the leading participants of this innovation sphere. 3. Lagging behind the development of the external environment, including infrastructural, from the expected indicators.

1. The revealed circumstance contributed to the emergence and popularization of non-characteristic for the end of the 20th century (Dnishev, 2016). tools to attract investment in the innovation sector. Let’s consider these tools and the companies using them in more detail (tab. 2).

Initially, the activities of companies using those listed in Table. 2 opportunities for digitalization in order to attract investment in the innovation sector, had a narrow industry focus. Currently, there is an interpenetration of the tools used to attract investment in the innovation sector between different industries, and each of the

tools presented in the table can already be classified as a global phenomenon. An example is crowdfunding.

Table 2 - Types of companies using non-traditional types of support for the investment process in an innovative economy using digitalization opportunities

Form of work in the investment market in the innovation sphere	Format of using the opportunities of the digital economy	Примеры компаний, использующих в своей деятельности рассмотренные формы
Formation of personal venture portfolios, PFM services	Online - consulting and interaction, use of network investment schemes	Art_quant, Right, Freedom24, Finlab, InvestBattle; EasyFinance, Keepsoft, Pandamoney, Zenmoney, Налогия, PlanKaban, МоиКошельки, Mycreditinfo, CoinKeeper, Cashoff, LeaderPayment.
Act as aggregates of financial services and instruments	Using Financial Bigdata Models	Sravni, Banki.ru, ДоллаРубль, Farzoom, BankEx, Blackmoon, Easywallet, Cyberfund, Finhub.
Provision of quasi-banking services	Implementation of non-bank emission support for investments in the innovation sphere	Точка, TalkBank, TouchBank, ModulBank.
Crowdfunding / crowdversing	Consolidation of investment resources of consumers under the idea of an innovative product online	Simex, FundingClub, Planeta.ru, Boomstarter, BI&BL, StartTrack.
Information and infrastructure support	Providing guarantees for investments in the innovation process based on blockchain technologies	WavesPlatform, DcoinClub, Bitaps, Auction3.0, RegaRiskSharing, Blocknotary, Bitfury, Novi, SMTDP, Recfaces, VisionLabs, OZphotoexpert, CyberFT, HideEZ, Secure2Card, Payler, DataFabric, Conomy, Rubbles.

The companies using it initially localized their activities mainly in the environment of IT communities and the software sector, mainly the game production industry (Ivanov, 2018. - No. 4). The dynamics of the growth in the importance of crowdfunding for the period under review is shown in Fig. 1.

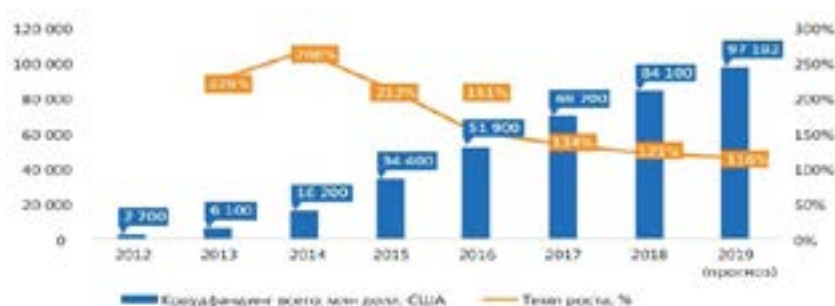

Figure 1 - Dynamics of indicators of the use of crowdfunding to solve the problems of attracting investment in the innovation sector in the world, 2012–2019

Thanks to ongoing reforms, Kazakhstan has been able to maintain stability and achieve sustainable economic growth (Economic journal «Evaluation of investments» 2016. 7-15).

The most significant indicator used to characterize the competitiveness of the national economy in relation to investment is traditionally the volume of foreign direct investment (FDI) attracted by it. The gross inflow of foreign direct investment into Kazakhstan is shown in Figure 2.

Figure 2 - Gross inflow of foreign direct investment into Kazakhstan (billion US dollars)

Figure 2 shows data on the gross inflow of foreign direct investment into the economy of Kazakhstan for the period from 2019 to 2021. As can be seen from the graph, over the course of two years, the volume of foreign direct investment invested in the domestic economy has been growing, reaching USD 24.3 billion in 2019. At the end of 2020, we see zero growth. According to operational data, at the end of 2021, this indicator decreased to 12.6 billion US dollars (<https://nationalbank.kz/ru/news/pryamyie-investicii-po-napravleniyu-vlozheniya>).

Gross inflow of direct investments into Kazakhstan from foreign direct investors by regions of Kazakhstan for the period 2019 - 2021 (million USD) is shown in table 3.

Table 3 - Gross inflow of direct investments to Kazakhstan from foreign direct investors (million USD)

Regions	2019	2020	2021
Akmola	75,0	159,8	35,1
Aktobe	1 935,4	352,8	534,0
Almaty region	171,1	94,4	39,7
Atyrau	7 818,3	10 020,4	5 736,9
East-Kazakhstan	2 927,6	2 385,5	1 016,5
Zhambyl	87,4	84,7	36,5
West-Kazakhstan	1 221,7	1 174,9	589,4
Karaganda	461,8	647,0	301,1
Kostanay	-175,2	327,6	144,7
Kyzylorda	127,6	119,5	13,1

Mangystau	666,2	1 343,9	369,2
Pavlodar	593,3	854,2	337,1
North-Kazakhstan	18,0	1,0	4,5
Turkistan	148,7	165,2	37,9
Nur-Sultan	586,6	965,0	392,6
Almaty city	4 002,5	5 426,9	2 542,4
Shymkent	294,2	140,0	0,2
Total	20 960	24 263	12 131

Table 3 provides information that gives an idea of the distribution of gross FDI inflows by regions of Kazakhstan. Judging by the results of 2019, the leaders in attracting foreign direct investment include Atyrau, East Kazakhstan, West Kazakhstan, Mangystau regions and the city of Almaty, while the North Kazakhstan region is a clear outsider (Official website of the Development Bank of Kazakhstan // www.kdb.kz). Positive dynamics is demonstrated by such regions as Akmola, Karaganda, Kostanay, Pavlodar, Turkestan regions and the city of Nur-Sultan. The inflow of FDI to Aktobe, Almaty regions and the city of Shymkent has decreased.

Equally important is the volume of investments in fixed assets. The data in Table 4 confirm the trends observed in terms of investment activity.

Table 4 - GDP of the Republic of Kazakhstan and investment in fixed assets for the period 2019-2021

Indicator	2019	2020	2021
GDP, million tenge	61 819536,4	69 532626,5	70 134099,8
GDP, million US dollars	179 337,8	181 665,9	169 836,8
Investments in fixed capital, million tenge	11 179 036	12 576 793	12 322 652
Investments in fixed capital, million USD	32 430,3	32 859,0	29 840,5

So, at the end of 2019, we see significant growth in all four indicators shown in the table. In 2020, only indicators denominated in tenge are growing, while the same indicators denominated in US dollars have remained almost at the level of 2019 («DAMU» // www.damu.kz).

The crisis caused by the COVID-19 pandemic, as expected, had a negative impact on the national economy. Despite a slight increase in GDP measured in national currency, when compared with GDP expressed in US dollars, it can be seen that its value at the end of 2021 fell back to the level of 2019. According to preliminary data, Kazakhstan's GDP in 2021 decreased by \$11,829.1 million, or by 6.5% compared to 2020 values.

To get a general idea of the investment attractiveness of the regions of Kazakhstan, let's analyze the dynamics of investments in fixed capital (Table 5).

Table 5 - Gross regional product and investment in fixed assets by regions for the period 2019-2021

Region	Gross regional product, billion tenge			Investments in fixed capital, billion tenge		
	2019 г.	2020 г.	2021 г.	2019 г.	2020 г.	2021 г.
Almola	1 552,7	1 699,9	1 933,6	264,9	278,2	333,7
Aktobe	2 341,9	2 708,5	2 974,4	438,1	516,9	598,9
Almaty	2 408,8	2 795,1	3 246,1	524,2	578,7	647,3
Atyrau	5 947,6	7 818,8	9 327,3	2 468,6	3 691,4	4 328,2
East-Kazakhstan	3 174,8	3 589,3	4 024,9	436,1	494,6	-
Zhambyl	1 350,7	1 532,1	1 712,9	225,8	264,5	296,4
West-Kazakhstan	2 337,5	2 790,7	2 946,4	407,6	450,4	586,3
Karaganda	4 284,4	4 734,4	5 388,3	363,3	489,0	811,4
Kostanay	1 850,3	2 069,2	2 451,7	202,3	249,3	288,1
Kyzylorda	1 430,9	1 647,0	1 828,8	243,1	332,6	400,2
Mangystau	3 274,5	3 476,7	3 685,4	434,4	504,6	556,6
Pavlodar	2 369,3	2 746,6	3 029,6	483,8	411,9	494,6
North-Kazakhstan	1 113,9	1 212,0	1 382,3	191,7	214,2	234,5
Turkistan	3 187,7	1 659,9	2 016,1	271,2	314,1	443,5
Nur-Sultan	5 775,6	6 705,9	7 834,8	956,9	1 067,5	919,1
Almaty City	11893,2	12 132,6	13 547,0	644,4	732,9	820,4
Shymkent	-	2 174,1	2 202,9	214,2	588,0	194,9

From Table 5, which provides information on GRP for the period 2019-2021, it can be seen that in almost all regions its value is growing. The leaders, both in terms of the absolute value of the gross regional product and in terms of its growth rate, are Atyrau region, Nur-Sultan and Almaty, whose combined share in GDP for 2021 was 44.16% (Smelova et al., 2019. - No. 2).

Foreign investment has played an important role in the recovery and reorientation of the economy. Thanks to the capital and knowledge of foreign investors, Kazakhstan has strengthened its position as an economic power with powerful energy resources and ambitious but sustainable plans for the future.

The main flow of foreign investment in Kazakhstan comes from Europe, the United States of America and China (table 6).

Table 6 - Leading countries in terms of foreign investment inflow to the Republic of Kazakhstan

Place	A country	Specific gravity	Volume in million US dollars
1	Netherlands	30,2%	7 272,4
2	USA	23,0%	5 548,0
3	Switzerland	9,3%	2 245,9
4	China	6,9%	1 677,5
5	Russian Federation	5,8%	1 387,0
6	France	4,4%	1 068,9
7	Belgium	3,6%	860,0
8	Great Britain	2,5%	591,6

9	South Korea	1,9%	466,2
10	Japan	1,7%	401,1
11	Other countries	10,5%	2 596,4
Total		100%	24 115,0

The analysis shows that most of the foreign investment in the country comes from the Netherlands with a share of 30.2%, where investments mainly go to the oil and gas sector of Kazakhstan. The Netherlands has invested more than 7 billion US dollars in the Kazakh economy. Some of the major Dutch corporations are such companies as: the oil company Shell, CB & I, Philips - which is one of the leaders in the production of household appliances and equipment in the field of medicine and others (Smelova et al., 2019. - No. 2).

The second place in the list of countries investing in the Kazakh economy is occupied by the United States, the volume of investments of which amounted to about \$6 billion. The US share in investments is 23%. Since 1993, the structure of US investments has been dominated by the oil and gas industry from oil corporations such as Chevron, who are interested in high profits. The Tengiz oil field was developed precisely together with investments from this company and the TengizChevroil enterprise was created.

Since more than 70% of the US weather forecast market is occupied by weather stations, therefore, DTN will invest in Kazakhstan in an innovative project to create farm weather stations that will provide accurate weather forecasts online. This project can be attributed to innovations in the agricultural industry. The installation of one such station costs about 2,000 US dollars, while the country needs about 3,000 such installations. The American company assumed 75% of all costs. A pilot project to install these stations has already been launched in several regions of the country. Инвестиции позволят предприятиям не только увеличить капитал, но и снизить излишки за счет применения инновационных решений, расширить географию экспорта, улучшить бизнес-процессы и определить новые рынки закупа сырья (Tretyak et al., 2010. - No.1).

And innovation, in turn, is a form of entrepreneurial risk. Introducing new products, entering new markets, increasing efficiency or improving quality requires investment in research infrastructure and human capital. A fundamental component of the strategic management of innovation is a long-term decision to innovate, which is accompanied by the need to create structures and provide resources for the acquisition of technologies.

For a clearer idea of the current innovation activity in Kazakhstan, we will analyze the current state of innovation activity and the development of investment financing in this area in the next section.

Information about the level of innovative activity of Kazakhstani enterprises in the context of regions is fully consistent with country-wide trends (Table 7).

Table 7 - Indicators of innovative activity of the regions of Kazakhstan for the period 2019-2021

Region	Level of innovative activity of enterprises, %			Volume of innovative products (goods, services), million tenge		
	years			years		
	2019	2020	2021	2019	2020	2021
Akmola region	7,5	7,7	7,7	15 721,9	25 644,6	17 793,0
Aktobe region	10,1	10,6	10,6	39 442,0	44 299,9	51 421,7
Alma-Ata's region	8,1	8,3	9,3	12 624,2	18 351,2	20 443,6
Atyrau region	8,0	8,3	9	5 768,0	8 819,8	7 536,3
East Kazakhstan region	5,3	5,3	5,3	80 472,0	174068,8	223 618,8
Jambyl Region	11,3	11,4	13,1	50 854,7	66 782,3	77 092,5
West-Kazakhstan region	11,1	14,7	13,5	18 122,1	23 398,7	24 713,4
Karaganda region	11,3	12,1	12,8	32 048,0	54 778,0	74 007,0
Kostanay region	11,4	12,2	12,3	91 502,6	124014,9	211 088,3
Kyzylorda Region	3,5	4,0	3,4	5 505,8	6 401,7	16 425,2
Mangistau region	8,7	9,1	9,1	294,9	651,0	7 971,3
Pavlodar region	11,2	11,7	9,5	177 881,5	250032,0	44 503,7
North-Kazakhstan region	5,3	6,5	9,1	13 804,9	9 396,5	8 652,1
Turkistan region	15,1	15,5	14,9	13 140,0	13 375,7	13 797,5
Nur-Sultan	14,4	14,7	14,8	149 277,5	112146,2	129 468,7
Almaty city	7,7	9,6	12,2	26 183,3	30 228,4	48 948,4
Shymkent	7,2	7,4	7,3	112 091,6	101678,0	136 084,8

At the end of 2020, all regions, with the exception of the East Kazakhstan region, which is fixed at the level of 5.3%, show an increase in this indicator. At the same time, the most impressive results were shown by the West Kazakhstan region, the city of Almaty and the North Kazakhstan region (an increase of 3.6%, 1.9% and 1.2%, respectively). All remaining regions show moderate growth from 0.1% to 0.8%.

According to the results of 2021, about 30% of Kazakhstani regions immediately showed a negative trend, including one of the leaders in 2020 - the West Kazakhstan region. And if the level of innovative activity of enterprises in Shymkent fell by 0.1%, then in Pavlodar region the value of this indicator decreased by 2.2%.

RESULT AND DISCUSSION

To attract foreign direct investment in the economy of the Republic of Kazakhstan, it is advisable to develop a special investment policy in order to overcome internal and external obstacles for the cooperation of local and foreign companies and their inclusion in global supply chains (Figure 3).

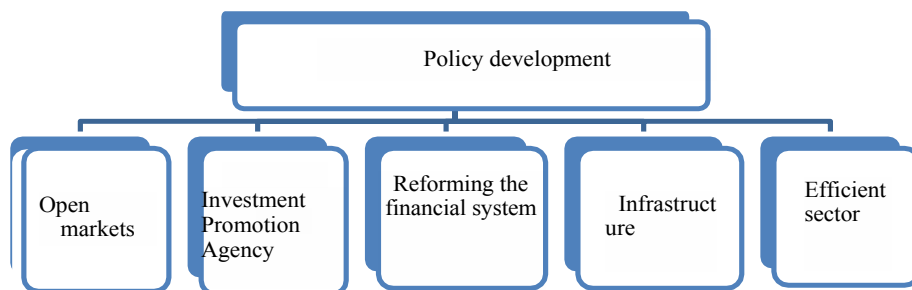

Figure 3 - Recommendations for attracting FDI in the Republic of Kazakhstan

Open markets and potential for FDI inflows. Reduce restrictions on attracting FDI. Provide open, transparent and reliable conditions for foreign and Kazakh investors in order to attract investment.

Ensure the establishment and development of the Investment Promotion Agency (IPA), whose activities can be aimed at attracting effective foreign investment with the subsequent performance of the functions of a link between investors and the domestic economy. First, the Agency must act as a unit to meet the needs of investors in the host country. Second, it should act as a catalyst for the host country's domestic economy, encouraging it to provide first-class infrastructure and easy access to the various tools needed to attract effective investment.

It is important to create the infrastructure necessary for a quality investor, such as: sufficient transport infrastructure (airports, sea and dry ports, quality roads and railways), reliable energy supply, provision of a sufficient skilled workforce, training opportunities for specialized workers, ideally designed in cooperation with an investor (Vechkinzova et al., 2017. Pp. 83-87).

To create a favorable financial system for business by providing access to credit through the reform of financial markets, which will ultimately help domestic enterprises respond to the problems and incentives of investors, self-identify their status and prosper.

It is also necessary to strengthen financial incentives to attract investors, in particular: customs, tax preferences, state in-kind grants, primarily for those who operate in priority sectors of the economy: introduces new technologies for the digitalization of business processes; expands the use of computerization, automation of production processes; and also introduces artificial intelligence in various sectors of the economy, since motivation is a powerful incentive for increasing the volume of attracted investments in the modernization and digitalization of the national economy, as well as for sustainable and accelerated economic growth, increasing its productivity, competitiveness and improving the quality of life of the population (Vechinzova et al., 2018: No. 1 (21)).

CONCLUSION

The government of Kazakhstan should significantly improve its structural and investment policy. A clear scenario for the development of promising technological

areas is needed. As a result, the share of non-commodity exports in total exports should double by 2025 and triple by 2040. By 2050, Kazakhstan must completely upgrade its production assets to the latest technological standards.

All the proposed recommendations for attracting investment and innovative industrialization are designed to improve the quality of life of the population, accelerate the economic growth of a country with a high export rate, as well as the global competitiveness of Kazakhstan and entry into the category of 30 developed countries of the world.

REFERENCES

- Alzhanova N.Sh., Sabituly A. *Innovative activity as a driving factor in entrepreneurial activity in Kazakhstan* // Bulletin of KazNU. Economic series. 2013. No. 6
- Aubakirova G.M. *New approaches to building a model of economic growth in Kazakhstan* // Economic relations. 2019. Volume 9. No. 1. Pp. 123-134. doi: 10.18334/eo.9.1.39729
- Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. innovation statistics. [Electronic resource]. URL: <https://stat.gov.kz/official/industry/24/statistic/7> (accessed 01.12.2020)
- Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 31, 2019. No. 1050. "On Approval of the State Program for Industrial and Innovative Development of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025", p. 25
- Dnishev F.M. *The development of knowledge and innovation as a factor in the formation of a science-intensive economy* // Izvestiya NAS RK. Series of social and human sciences. 2016. No. 3. Pp. 33-38
- Ivanova N. Innovation sphere: results of the century. // World economy and international relations. No. 8. 2019. 22-35 p.
- Ivanova N.I. National innovation systems. - M.: Nauka, 2002. 244 p.
- Ivanov V.V. National innovation systems: formation experience and development prospects // Innovations. 2018. No. 4. Pp. 14-18
- Lekarkina N.K. Problems of attraction of investments and possibilities of their solution. - Economic journal «Evaluation of investments» 2016. 7-15 s.
- National Bank of the Republic of Kazakhstan. Investments in the Republic of Kazakhstan.* [Electronic resource]. URL: <https://nationalbank.kz/ru/news/pryamye-investicii-po-napravleniyu-vlozheniya> (accessed 01.12.2020)
- Orozonova A.A., Myrzabaeva N.M. Problems of the labor market in the EAEU countries // Economic relations. 2019. Volume 9. No. 2. Pp. 771-778. doi: 10.18334/eo.9.2.39780
- Official website of the Development Bank of Kazakhstan // www.kdb.kz
- Official website of JSC «Entrepreneurship Development Fund «DAMU» // www.damu.kz
- Smelova O.V. On the history of the formation and development of the concept of national innovation systems // Problems of modern economics. 2019. No. 2 (38). Pp. 40-43
- Tretyak V.V., Sereda E.A. *National innovation system as a basis for the innovation-type economy* // Bulletin of economic science of Ukraine. 2010. No. 1. Pp. 115-118
- Vechkinzova E.A., Goridko N.P. Clustering regions of Kazakhstan: the role of innovation and investment. Proceedings of the IV *All-Russian Symposium on Regional Economics. Ekaterinburg: Institute of Economics of the Ural Branch of the Russian Academy of Sciences.* 2017. Pp. 83-87
- Vechinzova E.A. Innovative potential of economic development of the regions of the Republic of Kazakhstan. Drucker's Bulletin. 2018. No. 1 (21). Pp. 183-193

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ISSN 1991-3494

Volume 1, Number 401 (2023), 395-409

<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.447>

MPHTI 06.71.07

УДК 33.63.004

© O. Ryskeldi¹ , V. Shelomentseva¹ , M. Mirkovic² , A. Nurgaliyeva^{1*} ,
B. Kuantkan³ , 2023

¹NAO “Toraigyrov University”, Kazakhstan, Pavlodar;

²University of Donja Gorica, Montenegro, Podgorica;

³Shakarim University of Semey city.

E-mail: nurgaliyeva_ainash@mail.ru

PROSPECTS AND CHALLENGES IN DIGITALIZATION OF AGRICULTURE

Ryskeldi Olzhas – 3-nd year PhD student of 8D04105-«Economics». Toraigyrov University. Department of Economics. Pavlodar. Kazakhstan
<https://orcid.org/0000-0002-9104-9584>;

Shelomentseva Valentina – doctor of sociological sciences, professor of economics. Toraigyrov University. Professor of the Department of Economics. Pavlodar. Kazakhstan
<https://orcid.org/0000-0003-4451-0865>;

Mirkovic Milika – Doctor PhD. University of Donja Gorica. Podgorica. Montenegro
<https://orcid.org/0000-0003-2391-4350>;

Nurgaliyeva Ainash – Candidate of Economic Sciences. Professor of the Department of Economics. Toraigyrov University. Pavlodar. Kazakhstan

E-mail: nurgaliyeva_ainash@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3818-7013>;

Kuantkan Bibolat – Candidate of Economic sciences Senior Lecturer of the Department of Economics and Finance, Shakarim University of Semey city, Satpayev Str.87, fl.85. Semey, Republic of Kazakhstan

E-mail: 071408bolat_76@mail.ru, ORCID 0000-0002-5218-6447.

Abstract. In the economy, the share of the agro-industrial complex (AIC) is a little more than five percent of the country’s gross domestic product. Increasing the importance and role of the agro-industrial complex in the economy of the Republic of Kazakhstan will be facilitated by increasing the efficiency of the use of financial, material and labor resources based on the rejection of the use of outdated

technologies, inefficient working methods and the widespread digitalization of business processes in agriculture. The goal is to confirm the need for the introduction of digitalization in the agriculture of Kazakhstan and the development of a list of technologies recommended for direct implementation, based on theoretical and own practical research. The objectives of this article are: to determine the scope and benefits of digitalization of the agro-industrial complex; consider the closed-loop digitalization of the agro-industrial complex; consider the types of digital technologies and determine the areas of their use; identify the opportunities and problems of digitalization of agricultural production; identify the factors hindering the digitalization of the agro-industrial complex and ways to overcome them. The source of data is a series of interviews with farmers and field trips, during which more than 130 peasant farms of various sizes and regions of the Republic of Kazakhstan were studied. Research on the problem under study can give a good understanding of the regional agricultural sector and serve as a basis for determining future policies. Methods used: content analysis, economic and statistical, evaluation and comparison, analytical. The information base was also domestic and foreign publications, information resources of the Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan, which are in the public domain. Results: technologies are proposed and the possibilities of their application are disclosed. The factors hindering their practical implementation and possible ways of their solution are considered. The results obtained may be of interest to state executive bodies, entrepreneurs of the agro-industrial complex, researchers, university teachers and students.

Keywords: agro-industrial complex, digital tools, automation, robotics, internet of things, sensors, artificial intelligence.

© О. Рыскельді¹, В. Шеломенцева¹, М. Миркович², А. Нурғалиева^{1*},
Б. Қуантқан³, 2023

¹Торайғыров атындағы университет КЕАҚ,
Қазақстан Республикасы, Павлодар;

²Донья Горица университеті, Черногория, Подгорица;

³Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті.

E-mail: nurgalieva_ainash@mail.ru

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ЦИФРАНДЫРУДЫҢ БОЛАШАҒЫ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Экономикада агроөнеркәсіп кешенінің (АӨК) үлесі елдің жалпы ішкі өнімінің бес пайызынан сәл астамын құрайды. Қазақстан Республикасының экономикасындағы агроөнеркәсіптік кешеннің маңызы мен рөлін арттыруға ескірген технологияларды, тиімсіз жұмыс әдістерін пайдаланудан бас тарту негізінде қаржылық, материалдық және еңбек ресурстарын пайдалану тиімділігін арттыру және ауыл шаруашылығындағы

бизнес-процестерді кеңінен цифрландыру ықпал ететін болады. Мақсаты – цифрлық құралдарды пайдалана отырып, ауыл шаруашылығын интенсификациялау үдерісінің мүмкіндіктері мен қиындықтарын ашу. Осы мақаланың міндеттері: агроөнеркәсіптік кешенді цифрландырудың көлемі мен артықшылықтарын анықтау; агроөнеркәсіптік кешенді цифрландырудың жабық циклін қарастыру; цифрлық технологиялардың түрлерін қарастыру және оларды қолдану бағыттарын анықтау; ауыл шаруашылығы өндірісін цифрландырудың мүмкіндіктері мен мәселелерін анықтау; агроөнеркәсіптік кешенді цифрландыруға кедергі келтіретін факторларды және оларды еңсеру жолдарын анықтау. Қазақстанның ауыл шаруашылығына цифрландыруды енгізу және теориялық және өзіндік практикалық зерттеулер негізінде тікелей енгізуге ұсынылатын технологиялар тізбесін әзірлеу қажеттілігін растау. Зерттеліп отырған мәселе бойынша зерттеулер аймақтық аграрлық сектор туралы жақсы түсінік беріп, болашақ саясатты анықтауға негіз бола алады. Қолданылатын әдістер: мазмұндық талдау, экономикалық-статистикалық, бағалау және салыстыру, аналитикалық. Ақпараттық базаны сондай-ақ отандық және шетелдік басылымдар, Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігінің қоғамдық игіліктердегі ақпараттық ресурстары құрады. Нәтижелері: технологиялар ұсынылып, оларды қолдану мүмкіндіктері ашылды. Оларды іс жүзінде жүзеге асыруға кедергі келтіретін факторлар және оларды шешудің ықтимал жолдары қарастырылады. Алынған нәтижелер мемлекеттік атқарушы органдарды, агроөнеркәсіптік кешен кәсіпкерлерін, ғылыми қызметкерлерді, жоғары оқу орындарының оқытушылары мен студенттерін қызықтыруы мүмкін.

Түйін сөздер: агроөнеркәсіптік кешен, цифрлық құралдар, автоматтандыру, робототехника, заттардың интернеті, сенсорлар, жасанды интеллект.

© **О. Рыскельді¹, В. Шеломенцева¹, М. Миркович², А. Нурғалиева^{1*},
Б. Қуантқан³, 2023**

¹НАО «Торайгыров университет», Республика Казахстан, Павлодар;

²Университет Донья-Горицы, Черногория, Подгорица;

³Университет имени Шакарима г.Семей.

E-mail: nurgalieva_ainash@mail.ru

ПЕРСПЕКТИВЫ И ПРОБЛЕМЫ ЦИФРОВИЗАЦИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

Аннотация. В экономике доля агропромышленного комплекса (АПК) составляет немногим более пяти процентов от валового внутреннего продукта страны. Повышению значимости и роли АПК в экономике Республики Казахстан будет способствовать наращивание эффективности использования финансовых, материальных и трудовых ресурсов на основе отказа от использования

устаревших технологий, неэффективных методов работы и широкая цифровизация бизнес-процессов в сельском хозяйстве. Цель – подтвердить необходимость внедрения цифровизации в сельское хозяйство Казахстана и разработки перечня технологий, рекомендуемых к непосредственному внедрению, на базе теоретических и собственных практических исследований. Задачами настоящей статьи являются: определить область и преимущества цифровизации агропромышленного комплекса; рассмотреть замкнутый цикл цифровизации АПК; рассмотреть виды цифровых технологий и определить области их использования; определить возможности и проблемы цифровизации сельскохозяйственного производства; определить факторы, препятствующие цифровизации АПК, и пути их преодоления. Источником данных является ряд интервью с фермерами и полевые выезды, в ходе которых было изучено более 130 крестьянских хозяйств различных масштабов и областей Республики Казахстан. Исследования по изучаемой проблеме могут дать хорошее представление о региональной сельскохозяйственной сфере и послужить основой для определения будущей политики. Используемые методы: контент-анализ, экономико-статистический, оценки и сравнения, аналитический. Информационной базой также явились отечественные и зарубежные публикации, информационные ресурсы Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан, находящиеся в открытом доступе. Результаты: предложены технологии и раскрыты возможности их применения. Рассмотрены факторы, препятствующие их практической реализации и возможные пути их решения. Полученные результаты могут представлять интерес для государственных исполнительных органов, предпринимателей агропромышленного комплекса, научных сотрудников, вузовских преподавателей и обучающихся.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, цифровые инструменты, автоматизация, робототехника, интернет вещей, датчики, искусственный интеллект.

ВВЕДЕНИЕ

Целью данной статьи является подтверждение необходимости внедрения цифровизации в сельское хозяйство Казахстана, а также разработка перечня технологий, рекомендуемых к непосредственному внедрению, на базе теоретических и собственных практических исследований.

Толкования цифровизации, данные в разных источниках, в полной мере соотносятся с определением Института Брукингема: «Цифровизация – это процесс использования цифровых технологий и информации для трансформации бизнеса» (<https://doi.org/10.1080/08956308.2018.1495969>).

В конце XX века началась разработка технологий IoT (Internet of Things) – так называемого Интернета Вещей, который представляет собой концепцию взаимосвязанных структур из современной техники (терминалов) для передачи информации между материальными субъектами (вещами) посредством Интернета и подобных ему сетей (<https://doi.org/10.1080/089>

56308.2018.1495969). Как показала практика, Интернет Вещей способен изменить социально-экономические процессы путем замены живого труда и функций человека автоматизированными системами. В 2022 году Интернет Вещей и сопутствующие ему элементы цифровизации стали использоваться повсеместно в бытовой жизни, производстве, бизнесе, социальной сфере и государственном управлении.

За последнее десятилетие Всемирным Банком были выявлены такие преимущества цифровой трансформации, как увеличение благосостояния, занятости населения, снижение издержек, повышение объемов и качества производства (<https://openknowledge.worldbank.org>). Согласно международному опыту порядка 70% роста внутреннего валового продукта обеспечивается внедрением инноваций (<https://www.hbs.edu/faculty/Pages/item.aspx?num=46>).

Не менее важную роль цифровые технологии играют в такой ключевой отрасли экономики, как сельское хозяйство, обеспечивая следующие преимущества:

- информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) помогают внедрять регулятивную политику, рамки и способы мониторинга прогресса;

- ИКТ расширяют охват местных сообществ (включая женщин, молодежь и пожилых людей) и открывают новые возможности для управления бизнесом;

- цифровая трансформация финансовых услуг делает их доступными для сельских хозяйствующих субъектов, помогая сохранять сбережения, оформлять страхование и другие инструменты для более эффективного управления рисками;

- технологии traceability (англ. прослеживаемость) помогают предоставлять более эффективные и надежные данные для соответствия международным стандартам и обеспечению гарантий качества, безопасности пищевых продуктов;

- ИКТ устраняют разрыв между сельскохозяйственными исследователями, академическими кругами, агентами по распространению знаний, различными участниками рынка и фермерами;

- ИКТ предоставляют улучшенный доступ к знаниям об устойчивых методах ведения сельского хозяйства, методах ухода за животными и растениями;

- цифровые платформы предоставляют доступ к ресурсам и продуктам, а также значительно повышают эффективность торговли.

МАТЕРИАЛ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Источником данных является ряд интервью с фермерами и полевые выезды, в ходе которых было изучено более 130 крестьянских хозяйств различных масштабов областей Республики Казахстан. Были использованы отечественные и зарубежные источники, информационные ресурсы, находящиеся в открытом доступе, а также информационные ресурсы Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан. При подготовке настоящей статьи использовались методы: контент-анализ, экономико-статистический, оценки и сравнения,

аналитический. Экономико-статистический метод использовался при определении параметров использования информационно-коммуникативных технологий. Аналитический метод применялся нами при анализе цифровизации сельского хозяйства разных стран, определении возможностей адаптации зарубежного опыта в казахстанской практике и формулировании выводов.

Отечественные и зарубежные исследования по изучаемой проблеме могут дать хорошее представление о региональной сельскохозяйственной сфере и послужить основой для определения будущей политики развития АПК. В то же время качество и актуальность информации из года в год изменяется ввиду высокого темпа роста как самих технологий, так и способов, объемов их использования.

РЕЗУЛЬТАТ И ОБСУЖДЕНИЕ

В основе концепции цифрового сельского хозяйства заложен замкнутый цикл развития: Инновации – Технология – Данные – Анализ – Инновации.

На основе инноваций и научных достижений разрабатываются новые технологии и оборудование. Внедрение новых технологий предоставляет данные об изменении качества производства. Данные являются отправной точкой для проведения исследований в институтах и ученых кругах, на их основании делаются выводы об эффективности внедренных технологий, необходимости новых подходов к производству и менеджменту, развитию человеческого капитала. Полученный из анализа запрос удовлетворяется путем разработки инноваций производства и управления, что замыкает цикл развития цифровизации сельского хозяйства.

ВИДЫ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

1. Вычислительная техника (настольные компьютеры, моноблоки, ноутбуки и планшеты) в экономической, хозяйственной деятельности используется для ведения бухгалтерии, сбора данных традиционного и цифрового формата, иначе говоря, собранных с помощью других цифровых инструментов. С помощью вычислительной техники исчисляется требуемое количество ресурсов (семян, техники, пестицидов, удобрений, строительных материалов и др.), планируется общий бюджет крестьянского хозяйства, разрабатываются инвестиционные проекты и расчет их эффективности. Также вычислительная техника помогает вести расчет для таких технологических процессов, как орошение, кормление, севооборот. Во взаимодействии с другими цифровыми инструментами на компьютере ведется мониторинг местоположения и физического состояния животных. В совокупности эти функции помогают значительно сократить объем потребляемых материальных и трудовых ресурсов.

2. Смартфоны (функции и приложения). Функции смартфона, применяемые в сельском хозяйстве, сходны с указанной выше вычислительной техникой, различие состоит в меньших ресурсах мощностей и значительно большей мобильности. Программное обеспечение для смартфонов тесно связано

со всеми другими технологиями и позволяет в режиме онлайн производить мониторинг состояния крестьянского хозяйства. Новейшие мобильные приложения позволяют по фотографии сделать предположение о состоянии здоровья животных и растений, что значительно экономит время, затрачиваемое специалистами для предупреждения и выявления болезней. (<https://elibrary.ru/item.asp?id=46663288>). На данный момент смартфоны и их приложения стали для многих фермеров важным инструментом общения, торговли; сбора, хранения, передачи и обработки данных для принятия управленческих решений, тем самым оптимизируя торгово-экономические и аналитические процессы внутри крестьянских хозяйств и сообществ.

3. Веб-платформы (сообщества, электронное управление). В современном мире работникам любой сферы экономики, включая и АПК, критически важно иметь доступ к наиболее актуальной информации в части развития новых технологий, методик и научных достижений своей сферы для обеспечения устойчивого и интенсивного развития своего хозяйства. Такими источниками выступают ряд веб-платформ различного типа: электронные коллекции, электронные фонды, базы данных, электронные библиотеки, электронные каталоги, электронные журналы, интернет-порталы, форумы (<https://cyberleninka.ru/article/n/informatsionnye-resursy-internet-dlya-spetsialistov-selskogo-hozyaystva>).

Важно отметить, что многие из платформ в Казахстане и СНГ в целом находятся на начальном этапе своего развития. Одним из ключевых проектов этой сферы может стать создание цифровой платформы товаропроводящих систем на региональном, республиканском и межстрановом уровне.

4. Дистанционное зондирование (спутники, самолеты, дроны) и датчики (погода, GPS). Эффективно применяются для количественной оценки состояния здоровья сельскохозяйственных культур. Датчики могут служить системами раннего предупреждения для противодействия климатическим или биологическим абберациям, прежде чем они окажут негативное влияние на урожайность. Применение дистанционного зондирования играет важную роль в сельском хозяйстве для оценки здоровья растений, оценки урожайности и потерь урожая, управления орошением, выявления стресса растений, обнаружения сорняков и вредителей, прогнозирования погоды, сбора фенологической информации об урожае и т.д. Урожайность с использованием данных дистанционного зондирования в сочетании с имитационными моделями развития сельскохозяйственных культур день ото дня становится все более популярной, благодаря своим потенциальным преимуществам. Дистанционное зондирование сокращает объем сбора полевых данных и повышает точность оценок. Мониторинг растительного покрова для оценки посевных площадей, картирование и мониторинг состояния засухи и поддержания здоровья растительности, оценка состояния сельскохозяйственных культур в стрессовых условиях, проверка состояния питательных веществ и влаги на поле, измерение эвапотранспирации культур, борьба с сорняками с помощью

точного земледелия, сбор и передача прогнозов динамики атмосферы через различные спутники наблюдения является основным применением технологий дистанционного зондирования в сельском хозяйстве (<https://www.intechopen.com/online-first/83417>. DOI: 10.5772/intechopen.106876). Таким образом, дистанционное зондирование позволяет собирать более точную информацию для анализа и выстраивания стратегии развития, а также значительно сокращает трудозатраты по сравнению с классическими методами исследования и мониторинга.

5. Датчики (погода, GPS-метки, животноводство). Эффективное управление животноводством стало новой областью исследований в результате последних достижений в области глобальной системы позиционирования (GPS) в режиме реального времени, акселерометра и других сенсорных технологий. Отслеживание в режиме реального времени и мониторинг с помощью акселерометра могут удаленно обнаруживать болезни скота, благополучие животных и проблемы с распределением пастбищ и уведомлять владельцев крестьянских хозяйств и скотоводов, чтобы они могли реагировать как можно скорее. Последние исследования показали, что акселерометры могут удаленно отслеживать поведение скота и обнаруживать изменения активности, связанные с болезнями и родами. GPS-слежение также может обнаруживать роды, контролируя расстояние между овцематкой и остальным стадом. Отслеживание также может обнаруживать сбои в системе водоснабжения. Комбинации отслеживания GPS и мониторинга акселерометра могут быть более точными, чем любое устройство, используемое по отдельности. GPS-отслеживание в режиме реального времени может определить, когда домашний скот собирается в экологически уязвимых районах, что может дать менеджерам возможность отреагировать до того, как произойдет нежелательная и опасная для объекта ситуация. Идентификация генетических маркеров, связанных с использованием местности, снижение стоимости GPS-слежения и новая обработка данных слежения должны облегчить разработку инструментов, необходимых для генетического отбора распределения пастбищного скота. (doi: 10.3389/fsufs.2021.611915, <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fsufs.2021.611915/full>) Точное управление животноводством может улучшить пригодность пастбищных угодий и лесных угодий, снизить затраты на рабочую силу и повысить эффективность хозяйств.

6. Робототехника (агророботы, беспилотные тракторы). В основе процесса растениеводства — полевые операции, которые являются довольно трудоемкими либо из-за их сложности, либо из-за того, что они связаны с взаимодействием чувствительных растений и пищевых продуктов, либо из-за повторяемости, которую они требуют на протяжении всего цикла выращивания сельскохозяйственных культур. Это ключевые факторы для развития сельскохозяйственных роботов. Наиболее проработанными являются роботизированные системы, которые связаны со сбором урожая и прополкой, такие как беспилотная автотехника и сортировка, в то время как роботы для

обнаружения болезней и посева еще находятся на этапе начального развития. Оптимизация и дальнейшее развитие сельскохозяйственной робототехники имеют жизненно важное значение и должны развиваться за счет создания более быстрых алгоритмов обработки, улучшения связи между роботизированными платформами и орудиями, а также передовых систем датчиков (<https://doi.org/10.3390/s20092672>. <https://www.mdpi.com/1424-8220/20/9/2672>).

Конечно, в реалиях Казахстана и с учетом относительно невысокого уровня оплаты труда, внедрение некоторых решений данного типа технологий экономически имеет невысокую рентабельность на данный момент. Вместо этого внедряются такие частичные решения, как GPS-трекеры, помогающие водителю трактора выбирать оптимальную траекторию, не допускать наложений маршрута и нецелевого использования техники. Однако в ближайшей перспективе с учетом развития и удешевления технологического оборудования, может начать внедряться более широко.

7. Облачные технологии (хранение и обработка данных, Big Data). Использование технологии облачных вычислений в сельскохозяйственных районах имеет большие перспективы к интенсификации отрасли АПК. Облачные вычисления устраняют необходимость в обслуживании дорогостоящего вычислительного оборудования, программного обеспечения, информационных технологий, персонала, инфраструктуры, ресурсов и их обслуживания. Облачные вычисления — это сетевая среда, ориентированная на совместное использование вычислений, доступ сетей облачных вычислений к общему пулу настраиваемых сетей, серверов, хранилищ, служб, приложений и других важных вычислительных ресурсов. В современную эпоху технологии облачных вычислений полезны для централизованного банка связанных в едином облаке данных о сельском хозяйстве: почва, погода, исследования, урожай, фермеры, сельскохозяйственный маркетинг, информация об удобрениях и пестицидах (<https://core.ac.uk/download/pdf/234645129.pdf>). Данный вид технологий непосредственно опирается на уровень развития других направлений цифровизации. Ввиду начального уровня их развития в целом, рассматривается лишь как перспективный для внедрения. Вместе с тем Правительством Казахстана уже рассматривается вопрос создания ситуационно-аналитического центра АПК в МСХ РК с использованием облачных технологий и машинного обучения (см. далее).

8. Искусственный Интеллект (машинное обучение). Искусственный интеллект в сельском хозяйстве может произвести революцию в сельском хозяйстве. Эта технология защитит урожай от различных факторов, таких как изменение климата, рост населения, проблемы занятости и проблемы продовольственной безопасности, она может применяться в сельском хозяйстве, например, для орошения, прополки, опрыскивания с помощью датчиков и других средств, встроенных в роботы и дроны (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S258972172030012X>). Данный вид технологий находится на этапе разработки и начальном уровне внедрения не только в Казахстане, но и в мире в целом.

9. Блокчейн (транзакции). Блокчейн — это база учетных записей и транзакций, которая записывается и хранится всеми участниками. Такой механизм гарантирует сбор и хранение достоверной информации о состоянии хозяйств, запасов и контрактов в сельском хозяйстве, где сбор такой информации часто обходится невероятно дорого. Технология блокчейна может отслеживать происхождение продуктов питания и, таким образом, помогает создавать надежные цепочки поставок продуктов питания и укреплять доверие между производителями и потребителями. Являясь надежным способом хранения данных, он упрощает использование технологий, основанных на данных для умных ферм. Кроме того, совместное использование со смарт-контрактами позволяет осуществлять своевременные платежи между заинтересованными сторонами, которые могут быть вызваны изменениями данных, появляющимися в блокчейне (<https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fbloc.2020.00007/full>).

Рассмотренные выше цифровые технологии являются источником возможностей, использование которых может получить предпринимателям агропромышленного комплекса следующие преимущества:

- увеличить эффективность технологических процессов;
- повысить объемы производства;
- снизить транзакционные издержки;
- улучшить качество управления рисками;
- укрепить доверие между участниками производственной цепочки от фермера до прилавка и конечного потребителя;
- содействовать интеграции и доступу к финансам, включая и удаленные районы.

Цифровизация дает возможность фермерам снизить негативные экономические последствия даже от глобальных внешних факторов. В совокупности инвестиции в цифровые технологии в сельское хозяйство повышают рентабельность новых проектов и прибыльность текущего производства и способствуют снижению рисков.

Цифровизация сельского хозяйства может содействовать устойчивости социально-экономического развития сельских территорий, эффективно достигая целей продовольственной безопасности страны. И информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), и сельское хозяйство являются важными факторами достижения Целей в области устойчивого развития (ЦУР). И все же, несмотря на то, что большинство заинтересованных сторон уже давно осознали необходимость национальных стратегий электронного сельского хозяйства, большинство стран еще не внедрили национальную стратегию использования ИКТ в сельскохозяйственном секторе. Использование ИКТ в сельском хозяйстве в отдельных странах послужило началом появления инноваций, что делает стратегию цифрового сельского хозяйства хорошим средством для поиска правильного пути развития (<http://www.fao.org/3/ca9578en/CA9578EN.pdf>).

Получению всех возможных выгод сельскохозяйственными

товаропроизводителями препятствуют факторы, преодоление которых продолжается и по сегодняшний день:

1) Нестабильное и нерегулярное подключение к Интернету в сельской местности. Так, в ряде стран мира Правительство реализует программы по обеспечению спутникового Интернета на селе. Например, в Казахстане с целью предоставления широкополосного доступа к всемирной сети в удаленных районах внедряются проекты спутниковой связи. В зоне покрытия высокого качества окажутся все села с населением свыше 250 человек, а в регионах с меньшим населением скорость доступа составит более 2 Мбит/с. (<https://doi.org/10.3390/agriculture12060838>).

2) Отсутствие единых стандартов различных производителей оборудования и программного обеспечения цифровизации АПК. В связи с быстрым ростом населения и растущим спросом на продукты питания во всем мире крайне важно повысить производительность сельскохозяйственных процессов. Умное сельское хозяйство — это концепция, в которой особое внимание уделяется использованию современных технологий, таких как Интернет Вещей и Искусственный Интеллект для повышения производительности сельскохозяйственного производства. В сценарии умного земледелия большие объемы данных собираются из различных источников, таких как сети беспроводных датчиков, подключенные к сети метеостанции, камеры наблюдения и смартфоны. Эти данные представляют собой ценные ресурсы, которые можно использовать в управляемых данными службах и системах поддержки принятия решений (DSS) в сельскохозяйственных приложениях. Однако одной из основных проблем с этими большими объемами сельскохозяйственных данных является их огромно разнообразие источника зрения формата и значения. Кроме того, различные услуги и технологии в экосистеме умного земледелия имеют ограниченные возможности для совместной работы из-за отсутствия стандартизированных методов интеграции данных и систем. Эти факторы создают серьезную проблему для совместного предоставления услуг, интеграции данных и технологий, а также методов обмена данными. Для решения этой проблемы рекомендуется применять платформенный подход, то есть подход к разработке проектов, предназначенный для создания эффективных, надежных систем интеллектуального земледелия. Предлагаемый платформенный подход учитывает шесть требований для беспрепятственной интеграции, обработки и использования данных фермы. Эти требования к платформе интеллектуального земледелия включают функциональную совместимость, надежность, масштабируемость, обработку данных в режиме реального времени, сквозную безопасность и конфиденциальность, а также стандартизированные правила и политики. Платформа интеллектуального земледелия, которая учитывает эти требования приводит к повышению производительности, прибыльности и производительности подключенных интеллектуальных ферм (<https://doi.org/10.3390/agriculture12060838>).

3) Плохое качество связи в сельской местности по сравнению с городами

по той же цене. Возможным решением являются переговоры Правительства с операторами связи с целью снижения стоимости подключения, предоставления более широкого канала и внедрении специальных пакетов услуг для фермеров.

4) Ограниченная интеграция в рыночные цепочки и ограниченные полномочия по принятию решений является следствием текущего низкого развития цифровизации в сфере АПК. Вместе с тем развитие технологий и уровня их адаптации неизбежно приведет к нивелированию ограничений интеграции.

5) Консервативное отношение фермеров к новым технологиям.

6) Низкий уровень информированности фермеров о цифровых технологиях в сельском хозяйстве и выгодах от их внедрения.

Единственным подходом для решения проблем 5 и 6 является предоставление наиболее широким массам качественной информации о преимуществах инвестиций в цифровизацию действующих и планируемых хозяйствах АПК. Передача информации может производиться как традиционными печатными изданиями, офлайн семинарами, так и с помощью таких элементов современных технологий, как телевидение по адресным каналам, онлайн-мероприятия, тематические ролики в Интернете, SMS оповещение, SMM продвижение и др. Авторы полагают, что данная статья в некоторой степени поспособствует решению двух последних указанных проблем.

Преодолению негативного воздействия вышеперечисленных факторов будет способствовать разработка единой инвестиционной стратегии цифровизации АПК, которая будет включать различные подходы, объекты и разных субъектов.

Различные международные организации, такие как Всемирный Банк, Сельскохозяйственная и продовольственная организация Объединенных Наций, фонды развития и др. оказывают содействие и финансирование научно-исследовательских проектов и разработок в сфере цифровизации АПК. В последующем достижения науки, разработки и методические указания и положения передаются правительствам стран.

В рамках национальных стратегий по развитию сельского хозяйства на основе внедрения цифровизации АПК целесообразно продолжить и активизировать финансирование мероприятий по информированию населения о достижениях и выгодах цифровизации бизнес-процессов агропромышленного комплекса. Необходимо продолжить организацию выездных семинаров, вещание по ТВ, радио, размещение информационных статей и роликов в Интернете.

Представляется важным разные аспекты цифровизации АПК учесть при подготовке специалистов для этой отрасли, поскольку им непосредственно предстоит участвовать в этом процессе и содействовать тому, чтобы эта деятельность была эффективной.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В настоящей статье сформулированы необходимость цифровизации АПК и возможности внедрения конкретных технологий в агропромышленный

комплекса Казахстана. В статье определены преимущества и экономические выгоды, которые могут быть получены при реальном использовании в сельском хозяйстве РК информационно-коммуникационных технологий. Определены цифровые технологии, которые целесообразно использовать в АПК. К ним относятся: вычислительная техника, смартфоны (функции и приложения), веб-платформы (сообщества, электронное управление), дистанционное зондирование (спутники, самолеты, дроны) и датчики (погода, GPS), датчики (погода, GPS-метки, животноводство), робототехника (агроботы, беспилотные тракторы), облачные технологии (хранение и обработка данных, Big Data), Искусственный Интеллект (машина/глубокое обучение), блокчейн (транзакции).

Цифровизация сельского хозяйства содействует обеспечению устойчивости социально-экономического развития сельских территорий, достижению целей продовольственной безопасности. И все же, несмотря на то, что большинством заинтересованных сторон осознана необходимость создания электронного сельского хозяйства, использование ИКТ в сельскохозяйственном секторе недостаточно.

Получение всех возможных выгод сельскохозяйственными товаропроизводителями возможно при преодолении факторов, пока препятствующих цифровизации АПК, содержание которых и необходимые меры определены в настоящей статье.

ЛИТЕРАТУРА

Amiri-Zarandi M., Hazrati Fard M., Yousefinaghani S., Kaviani M., Dara R. (2022) A Platform Approach to Smart Farm Information Processing // *Agriculture*. 12, 838. <https://doi.org/10.3390/agriculture12060838> (in Eng.).

Bailey D.W., Trotter M.G., Tobin C. and Thomas M.G. (2021) Opportunities to Apply Precision Livestock Management on Rangelands. *Front. Sustain. Food Syst.* 5:611915. DOI: 10.3389/fsufs.2021.611915 <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fsufs.2021.611915/full> (in Eng.).

Christensen Clayton M. The Innovator's Dilemma: When New Technologies Cause Great Firms to Fail. Boston, MA: Harvard Business School Press, 1997. <https://www.hbs.edu/faculty/Pages/item.aspx?num=46> (in Eng.)

Курбанов Р.К., Личман Г.И., Захарова Н.И. (2021) Мобильный телефон как инструмент агрария в системе цифрового земледелия // *Электротехнологии и Электрооборудование в АПК*, том 68, номер 3, с. 129-136 <https://elibrary.ru/item.asp?id=46663288> (in Rus.)

Gobble MaryAnne M. (2018) Digital Strategy and Digital Transformation // *Digital Strategy and Digital Transformation*. 61, 5: 66-71, <https://doi.org/10.1080/08956308.2018.1495969> (in Eng.).

Министерство цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности Республики Казахстан (2020) // *Телекоммуникации и связь*. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai/press/article/details/3003?lang=ru> (in Rus.)

Presentation "Digital dividends", World Bank, 2016 <https://openknowledge.worldbank.org> (in Eng.)

FAO UN и ITU (2020): Status of Digital Agriculture in 18 countries of Europe and Central Asia. Geneva 20 Switzerland. <http://www.fao.org/3/ca9578en/CA9578EN.pdf> (in Eng.)

Сладкова О., Пирумова Л., Пирумов А. (2016) Информационные ресурсы Интернета для специалистов сельского хозяйства // *Международный сельскохозяйственный журнал*. 1: 44-48. <https://cyberleninka.ru/article/n/informatsionnye-resursy-internet-dlya-spetsialistov-selskogo-hozyaystva> (in Rus.)

Saju Adhikary, Benekar Biswas, Manish Kumar Naskar, Bishal Mukherjee, Aditya Pratap

Singh and Kousik Atta (2022) Remote Sensing for Agricultural Applications. Arid Environment - Perspectives, Challenges and Management. <https://www.intechopen.com/online-first/83417>. DOI: 10.5772/intechopen.106876 (in Eng.)

Spyros Fountas, Nikos Mylonas, Ioannis Malounas, Efthymios Rodias, Christoph Hellmann Santos and Erik Pekkeriet (2020) Agricultural Robotics for Field Operations // *Sensors*, 20(9), 2672, <https://doi.org/10.3390/s20092672>. <https://www.mdpi.com/1424-8220/20/9/2672>. (in Eng.)

Sushil Kumar Choudhary, R.S Jadoun, H.L. Mandoriya (2016) Role of Cloud Computing Technology in Agriculture Fields // *Computer Engineering and Intelligent Systems* www.iiste.org. Vol. 7. No.3. <https://core.ac.uk/download/pdf/234645129.pdf> (in Eng.)

Talaviya T., Shah D., Patel N., Yagnik H., Manan Shah (2020) Implementation of artificial intelligence in agriculture for optimisation of irrigation and application of pesticides and herbicides // *Artificial Intelligence in Agriculture*. 4: 58-73. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S258972172030012X> (in Eng.).

Xiong H., Dalhaus T., Wang P. and Huang J. (2020) Blockchain Technology for Agriculture: Applications and Rationale // *Front. Blockchain* 3:7. doi: 10.3389/fbloc.2020.00007. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fbloc.2020.00007/full> (in Eng.).

REFERENCES

Amiri-Zarandi M., Hazrati Fard M., Yousefinaghani S., Kaviani M., Dara R. (2022) A Platform Approach to Smart Farm Information Processing // *Agriculture*. 12, 838, <https://doi.org/10.3390/agriculture12060838> (in Eng.)

Bailey D.W., Trotter M.G., Tobin C. and Thomas M.G. (2021) Opportunities to Apply Precision Livestock Management on Rangelands. *Front. Sustain. Food Syst.* 5:611915. doi: 10.3389/fsufs.2021.611915 <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fsufs.2021.611915/full> (in Eng.)

Christensen Clayton M. *The Innovator's Dilemma: When New Technologies Cause Great Firms to Fail*. Boston, MA: Harvard Business School Press, 1997. <https://www.hbs.edu/faculty/Pages/item.aspx?num=46> (in Eng.)

FAO UN и ITU (2020): Status of Digital Agriculture in 18 countries of Europe and Central Asia. Geneva 20 Switzerland. <http://www.fao.org/3/ca9578en/CA9578EN.pdf> (in Eng.)

Gobble MaryAnne M. (2018) Digital Strategy and Digital Transformation//*Digital Strategy and Digital Transformation*. 61. 5: 66-71, <https://doi.org/10.1080/08956308.2018.1495969> (in Eng.)

Kurbanov R.K., Lichman G.I., Zakharova N.I. (2021) Mobile phone as an agrarian tool in the digital farming system // *Electrical technologies and electrical equipment in the agro-industrial complex*, volume 68, number 3. Pp. 129-136, <https://elibrary.ru/item.asp?id=46663288> (in Rus.)
 Ministerstvo czifrovogo razvitiya, innovaczij i ae`rokosmicheskoy promy`shlennosti Respubliki Kazakhstan (2020) // *Telekommunikaczii i svyaz`*. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai/press/article/details/3003?lang=ru> (in Rus.)

Presentation "Digital dividends", World Bank, 2016 <https://openknowledge.worldbank.org> (in Eng.).

Sladkova O., Pirumova L., Pirumov A. (2016) Internet information resources for agricultural specialists // *International Agricultural Journal*. 1:44-48. <https://cyberleninka.ru/article/n/informatsionnye-resursy-internet-dlya-spetsialistov-selskogo-hozyaystva>.

Saju Adhikary, Benur Biswas, Manish Kumar Naskar, Bishal Mukherjee, Aditya Pratap Singh and Kousik Atta (2022) Remote Sensing for Agricultural Applications. Arid Environment - Perspectives, Challenges and Management. <https://www.intechopen.com/online-first/83417>. DOI: 10.5772/intechopen.106876 (in Eng.).

Spyros Fountas, Nikos Mylonas, Ioannis Malounas, Efthymios Rodias, Christoph Hellmann Santos and Erik Pekkeriet (2020) Agricultural Robotics for Field Operations // *Sensors*, 20(9), 2672; <https://doi.org/10.3390/s20092672>. <https://www.mdpi.com/1424-8220/20/9/2672> (in Eng.).

Sushil Kumar Choudhary, R.S Jadoun, H. L Mandoriya (2016) Role of Cloud Computing Technology in Agriculture Fields // *Computer Engineering and Intelligent Systems* www.iiste.org. Vol.7, No.3. <https://core.ac.uk/download/pdf/234645129.pdf> (in Eng.).

Talaviya, T., Shah, D., Patel, N., Yagnik, H., Manan Shah (2020) Implementation of artificial

intelligence in agriculture for optimisation of irrigation and application of pesticides and herbicides // *Artificial Intelligence in Agriculture*. 4: 58-73. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S258972172030012X> (in Eng.).

Xiong H, Dalhaus T, Wang P and Huang J (2020) Blockchain Technology for Agriculture: Applications and Rationale // *Front. Blockchain* 3:7. doi: 10.3389/fbloc.2020.00007. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fbloc.2020.00007/full> (in Eng.).

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE
REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 1, Number 401 (2023), 410-421
<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.448>
УДК 338
МПНТИ 06.71.07

© M.H. Saidov¹, N.A. Ashurmetova¹, B.B. Kalykova²,
G.M.Rakhimzhanova^{2*}, G.T. Khamdamova³, 2023

¹Tashkent State Agrarian University, Tashkent, Uzbekistan;

²Kazakh National Agrarian Research University, Almaty, Kazakhstan; ³Research
Institute of agricultural economics and food industry,
Tashkent, Uzbekistan.

E-mail: gaukhar-muratkyzy@mail.ru

THEORETICAL FOUNDATIONS OF ORGANIC AGRICULTURE

Saidov Muhammad Ali Khakimovich – Doctor of Economics. Professor Tashkent State Agrarian
University, Tashkent, Uzbekistan

<https://orcid.org/0000-0003-1996-2878>;

Ashurmetova Nigora Azatbekovna – Candidate of Economic Sciences. Associate Professor
Tashkent State Agrarian University, Tashkent, Uzbekistan

<https://orcid.org/0000-0002-7078-909X>;

Kalykova Bakhyt Baimuratovna – Candidate of Economic Sciences. Professor Kazakh National
Agrarian Research University, Almaty, Kazakhstan

<https://orcid.org/0000-0003-3001-4334>;

Rakhimzhanova Gaukhar Muratovna – Doctor PhD. Associate Professor Kazakh National
Agrarian Research University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: gaukhar-muratkyzy@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1608-1306>;

G.T. Khamdamova – PhD-student. Scientific Research Institute of Agricultural
Economics and Food Sector, Tashkent, Uzbekistan

E-mail: gavharoy1905@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6886-381X>.

Abstract. According to data of Research Institute of Organic Agriculture (FiBL) and the International Federation of Organic Agriculture Movements (IFOAM), today organic agriculture products are grown on more than 72.3 million hectares of land, which is about 1.5 percent of the total agricultural land in the world. Today, the importance of organic agriculture is determined by such properties as sustainability, harmlessness, environmental friendliness, since organic producers use natural

farming methods and modern scientific knowledge in the field of ecology, thereby striving to improve the ecosystem as much as possible for the long term, increase its productivity and product quality. The article provides definitions of the term "organic agriculture", highlights the principles and methods of organic agriculture, and also identifies the problems that hinder the development of the market of organic agricultural products.

Keywords: organic agriculture, organic production, standardization, certification, ecosystem, efficiency.

© М.Х. Саидов¹, Н.А. Ашурметова¹, Б.Б. Қалықова², Г.М. Рахимжанова^{2*},
Г.Т. Хамдамова³, 2023

¹Ташкент мемлекеттік аграрлық университеті, Ташкент, Өзбекстан;

²Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті, Алматы, Қазақстан;

³Ауыл шаруашылығы экономикасы және азық-түлік саласы ғылыми-зерттеу институты, Ташкент, Өзбекстан.

E-mail: gaukhar-muratkyzy@mail.ru

ОРГАНИКАЛЫҚ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аннотация. Органикалық ауылшаруашылық зерттеу институты (FiBL) және Органикалық ауылшаруашылық қозғалыстары халықаралық федерациясының (IFOAM) мәліметтері бойынша бүгінде органикалық ауылшаруашылық өнімдері 72,3 миллион гектардан астам жер алқабында өсіріледі, бұл әлемдегі ауылшаруашылық жерлерінің жалпы көлемінің 1,5 пайызын құрайды. Бүгінгі таңда органикалық ауыл шаруашылығының маңыздылығы тұрақтылық, зиянсыздық, экологиялық саяқты қасиеттермен анықталады, өйткені органикалық өнім өндірушілер табиғи ауылшаруашылық әдістерін және экология саласындағы заманауи ғылыми білімді қолданады, осылайша экожүйені ұзақ мерзімді перспективада жақсартуға, оның өнімділігі мен өнімнің сапасын арттыруға тырысады. Мақалада «Органикалық ауыл шаруашылығы» терминінің анықтамалары келтірілген, органикалық ауыл шаруашылығын жүргізудің қағидалары мен әдістері қамтылған, сондай-ақ органикалық ауыл шаруашылығы өнімдері нарығының дамуына кедергі келтіретін проблемалар көрсетілген.

Түйін сөздер: органикалық ауыл шаруашылығы, органикалық өндіріс, стандарттау, сертификаттау, экожүйе, тиімділік.

© М.Х. Саидов¹, Н.А. Ашурметова¹, Б.Б. Калькова², Г.М.Рахимжанова^{2*},
Г.Т. Хамдамова³, 2023

¹Ташкентский государственный аграрный университет, Ташкент, Узбекистан;

²Казахский национальный аграрный исследовательский университет,
Алматы, Казахстан;

³Научно-исследовательский институт экономики сельского хозяйства и
продовольственной сферы, Ташкент, Узбекистан.

E-mail: gaukhar-muratkyzy@mail.ru

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЧЕСКОГО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

Аннотация. По данным Исследовательского института органического сельского хозяйства (FiBL) и Международной федерации движений органического сельского хозяйства (IFOAM), сегодня на более чем 72,3 млн га земельной площади выращиваются продукты органического сельского хозяйства, что составляет около 1,5 процента от общего объема сельскохозяйственных земель в мире. На сегодняшний день значимость органического сельского хозяйства определяется такими свойствами как устойчивость, безвредность, экологичность, поскольку производители органической продукции применяют натуральные методы ведения сельского хозяйства и современные научные знания в области экологии, стремясь тем самым максимально оздоровить экосистему на долгосрочную перспективу, повысить ее продуктивность и качество продукции. В статье приведены определения термина «органическое сельское хозяйство», освещены принципы и методы ведения органического сельского хозяйства, а также указаны проблемы, препятствующие развитию рынка органической сельскохозяйственной продукции.

Ключевые слова: органическое сельское хозяйство, органическое производство, стандартизация, сертификация, экосистема, эффективность.

ВВЕДЕНИЕ

Производство органической продовольственной продукции - один из наиболее быстро развивающихся в последнее время процессов в экономике стран мира. Сегодня темп роста объема производства органической продукции в мире более чем в 2,8 раза превышает рост рынка продовольственной продукции. Данный показатель увеличивается из года в год в связи с тем, что органическая продукция становится более востребованной у потребителей по различным объективным причинам. В частности, «мониторинг потребительских предпочтений и результаты социологических опросов в развитых странах показывают, что, несмотря на более высокий средний уровень розничных цен на продукцию органического сельского хозяйства спрос на нее растет, и мотивируется это, главным образом, стремлением к

здоровому питанию и заинтересованностью в оздоровлении окружающей среды в сельской местности» (Аварский и др., 2015:4).

Органическое сельское хозяйство – это система производства сельскохозяйственной продукции, направленная на получение экологически чистой продукции без использования наносящих вред окружающей среде минеральных удобрений, пестицидов, регуляторов роста растений, кормовых добавок, генетически модифицированных организмов. При производстве органической продукции увеличение урожайности сельскохозяйственных культур и повышение продуктивности животных происходит за счет применения средств и технологий, обеспечивающих безопасность для здоровья человека и окружающей среды. Приоритетными здесь являются биологические методы борьбы с вредителями и сорняками, применение севооборотов, агроландшафтного земледелия, ресурсосберегающих методов обработки почвы, содержание животных на естественных пастбищах, отказ от использования химических ветеринарных препаратов и др. Следует отметить, что конечная цель системы органического производства - обеспечение общества безопасными и качественными продуктами питания, сохранение и улучшение состояния окружающей среды – будет способствовать реализации Цели в области устойчивого развития (ЦУР). Другими словами, при правильном подходе сельское хозяйство, основанное на принципах органического сельского хозяйства, может стать эффективным путем к решениям, необходимым для обеспечения устойчивых продовольственных систем и устойчивости к изменению климата (Саидов, 2019). Органическое сельское хозяйство – это вполне доступная и расширяющая возможности система для большинства сельскохозяйственных производителей, учитывая, что она основана на использовании местного биоразнообразия и ресурсов и сопряжена с небольшими внешними затратами.

Вместе с тем, несмотря на устойчивый рост органического сельского хозяйства на протяжении последних лет, несмотря на то что данная система имеет множество преимуществ, которые позволяют решать экологические и социально-экономические проблемы, сегодня, также, как и 10 лет назад, спрос на органические продукты остается намного выше предложения. Для решения этой проблемы, необходимо, в первую очередь, научное обоснование теоретически-методологических основ и разработки экономических механизмов трансформации сельскохозяйственных товаропроизводителей на органические методы хозяйствования. Быстрое и эффективное развитие органического сектора в сельском, лесном и рыбном хозяйстве требует значительных инвестиций в научно-теоретическую базу. Весьма важными являются вопросы уточнения сущности экономических категорий «органическое сельское хозяйство», «рынок органической продукции», а также поиск и внедрение новых научно обоснованных органических технологий производства с учетом экономической, экологической и социальной составляющих. Это определяет актуальность темы данного исследования в общетеоретическом и методологическом аспектах.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Проведенный анализ зарубежных и отечественных научных публикаций, посвященных раскрытию сущности органического сельского хозяйства, показывают отсутствие единства в терминах и определениях. К примеру, в Австралии, Англии, США, странах СНГ используется термин органическое сельское хозяйство; в Канаде – биодинамическое сельское хозяйство; в Австрии, Германии, Швейцарии, Италии, Франции – биологическое сельское хозяйство; в Финляндии – природное, в Швеции, Норвегии, Дании, Испании – экологическое, в Эстонии – экологически чистое сельское хозяйство. Не вдаваясь в рассмотрение их различий, принимая во внимание то, что они в основном используются как синонимы, приведем определения понятия «органическое сельское хозяйство», так как именно этот термин (Organic Agriculture) встречается чаще всего.

История развития органического сельского хозяйства показывает, что в 1972 году в Версале была основана Международная Федерация органического сельскохозяйственного движения (IFOAM), которая и по сей день занимается распространением информации и внедрением органического сельского хозяйства во всех странах мира, считая, что органическое сельское хозяйство может стать путем решения не только проблем голода и нищеты, но и других проблем, включая рациональное водопользование, влияние изменения климата на устойчивое производство, сохранение биоразнообразия и др. В соответствии с определением, принятым Генеральной ассамблеей IFOAM, органическое сельское хозяйство – это производственная система, которая поддерживает здоровье почв, экосистем и людей.

Как видно из других приведенных определений (табл.1), при раскрытии сущности «органическое сельское хозяйство» основной акцент делается на агрономические аспекты и проблемы здорового питания с учетом биологизации и экологизации земледелия.

Таблица 1. Содержание понятия органическое сельское хозяйство

Организация	Определение
Международная федерация движений органического сельского хозяйства (IFOAM - International Federation of Organic Agriculture Movements)	«Органическое сельское хозяйство - производственная система, которая поддерживает здоровье почв, экосистем и людей. Зависит от экологических процессов, биологического разнообразия и природных циклов, характерных для местных условий, избегая использования неблагоприятных ресурсов. Органическое сельское хозяйство объединяет традиции, нововведения и науку, чтобы улучшить состояние окружающей среды и развивать справедливые взаимоотношения и достойный уровень жизни для всего вышеуказанного» (IFOAM, 2009).
Международная организация ООН по продовольствию и сельскому хозяйству (FAO - Food and Agriculture Organization)	«Органическое земледелие – комплексная систему управления производством, которая стимулирует и усиливает благополучие аграрной экосистемы, включая биологическое разнообразие, биологические циклы и биологическую активность почвы, что достигается использованием всех возможных агрономических, биологических и механических методов в противоположность применению синтетических материалов для выполнения специфических функций внутри системы» (FAO, 2012).

Сертификат USDA Organic (USDA ORGANIC (США))	«Органическое (экологическое, биологическое) сельское хозяйство - метод ведения сельского хозяйства, в рамках которого происходит сознательная минимизация использования синтетических удобрений, пестицидов, регуляторов роста растений, кормовых добавок. Напротив, для увеличения урожайности, обеспечения культурных растений элементами минерального питания, борьбы с вредителями и сорняками, активнее применяется эффект севооборотов, органических удобрений (навоз, компосты, пожнивные остатки, сидераты и др.), различных методов обработки почвы и т. п.
MCX США	«Органическое сельское хозяйство – это экологическая система производства, которая поддерживает и увеличивает биоразнообразие, биологические циклы и биологическую активность почвы. Она основана на минимальном использовании ресурсов вне фермы и на технологиях, которые сохраняют, поддерживают и улучшают экологическую гармонию» (Глазовский и др., 2005).
Комиссия Кодекс Алиментариуса. Органические продукты. («Codex Alimentarius»)	«Органическое земледелие является всеобъемлющей системой управления производством, которая предполагает отказ от использования синтетических удобрений, пестицидов и генетически модифицированных организмов, сведение к минимуму загрязнения атмосферы, почвы и воды, а также оптимизацию состояния здоровья и уровня производительности взаимозависимых сообществ растений, животных и людей» (News, 2007).
Единые Нормы органического производства ЕС (Council Regulation (EC) No 8 34/2007)	«Органическое производство – это цельная система управления производством сельскохозяйственной продукции и продовольствия, в которой сочетаются защита окружающей среды, высокий уровень биодиверсификации, сохранение естественных ресурсов, высокий уровень жизни животных, а также производственный метод, соответствующий желанию определенных групп потребителей получать продукцию, произведенную и переработанную естественным путём» (Council Regulation, 2007).

Некоторые российские ученые предлагают авторские определения органического сельского хозяйства. В частности, Ж.Е. Соколова, основываясь на принципиальных отличительных чертах органического сельского хозяйства, дает следующее определение: «Органическое сельское хозяйство - производственная система, управление которой осуществляется на основе стремления к максимально возможной ее адаптации к локальным агроклиматическим условиям, сохранению внутреннего экологического равновесия, поддержанию баланса с окружающими экологическими системами, сохранению культурно-исторических традиций и учету социально-демографической ситуации, характерной для окружающих сельских территорий» (Соколова, 2013).

Лаконичное определение дает С.А. Харитонов: «Органическое сельское хозяйство – это система ведения сельского хозяйства, главной целью которого является производство органических продуктов в условиях гармоничного сочетания эколого-экономической и социальной устойчивости». При этом автором выделены наиболее существенные факторы, определяющие особенности органического сельского хозяйства, к числу которых отнесены

меньшая продуктивность растений и животных, более эффективное использование энергии, снижение негативного влияния на климат, целесообразность отделения процессов переработки, хранения и сбыта органических продуктов от продуктов, произведенных в химизированном сельском хозяйстве и другие (Харитонов, 2013).

Западные ученые Н. Эль-Хэдж и К. Хэттэм акцентируют внимание на том, что органическое сельское хозяйство не ограничивается только сертифицированными органическими производствами. Многие сельскохозяйственные производители, функционирующие на основе использования органического метода сельского хозяйства, не стремятся сертифицировать и маркировать свой продукт. Такое сельское хозяйство, по мнению названных ученых, относится к «несертифицированному органическому сельскому хозяйству», при этом подчеркивается, что и «сертифицированное» и «несертифицированное» органическое сельское хозяйство используют одинаковые методы и технологии, но при различных экономических и институциональных условиях производства. Н. Эль-Хэдж и К. Хэттэм утверждают также, что, согласно международным стандартам к органическому сельскому хозяйству, не могут быть отнесены те сельскохозяйственные системы, в результате работы которых происходит ухудшение экологической обстановки (эрозия почв, их уплотнение, загрязнение подземных вод и т.д.), даже если они не используют синтетических удобрений и инсектицидов (FAO, 2002). Противоположная позиция наблюдается у российского исследователя А.Ю. Егорова, который считает, что «очень важным аспектом для потребителей органической продукции является её соответствие нормам той или иной сертифицирующей организации». Исходя из этого, автором дается следующее определение: «органическое сельское хозяйство – это система ведения аграрного производства, которая сводит к минимуму или полностью исключает использование искусственных минеральных удобрений, пестицидов, генетически модифицированных организмов, регуляторов роста и химических кормовых добавок, базируется на использовании современных сортов растений и пород животных, севооборотов, растительных остатков, навоза, бобовых культур, зеленых удобрений, биологических методов борьбы с вредителями, проведении механической культивации почв, а также соответствует документально зафиксированным и официально утверждённым специальным нормам» (Егоров, 2014).

Перечень определений можно было бы продолжить, однако в этом уже нет необходимости, поскольку трактовки понятия «органическое сельское хозяйство» по своему содержанию во многом повторяются. Поэтому для более полного раскрытия содержания понятия рассмотрим основные принципы ведения органического сельского хозяйства.

Международная федерация органического сельскохозяйственного движения (IFOAM) выделяет четыре приоритетных принципа, на которых основываются концепция органического сельского хозяйства и стандарты европейского

законодательства в области регулирования рынка органических продуктов. К ним относятся:

1. Принцип здоровья. Принцип основан на неотделимости и взаимосвязанности здоровья людей и здоровья экосистемы. Оздоровление почвы приводит к получению здоровой продукции земледелия, которые необходимы для поддержания и улучшения здоровья людей и животных.

2. Принцип экологии. Подразумевает, что производство сельскохозяйственной продукции должно осуществляться с учетом особенностей той территории, где ведется деятельность, адаптируясь к местным условиям и экологии, способствуя их сохранению.

3. Принцип справедливости. Данный принцип направлен на достижение справедливости по отношению ко всем участникам процессов производства, распределения, обмена и потребления органической продукции, на обеспечение их интересов и достойного уровня жизни, при этом распределение природных ресурсов должно осуществляться с учетом интересов будущих поколений. Кроме того, у животных также должны быть благоприятные условия жизни с учетом их физиологических потребностей и естественного образа жизни.

4. Принцип заботы. Означает, что к выбору и использованию технологий и методов ведения органического сельского хозяйства необходимо подходить с осторожностью и ответственностью. Должны применяться научно и практически обоснованные технологии, способствующие обеспечению здоровья, безопасности и экологической целесообразности органического сельского хозяйства. Этот принцип не допускает риски и применение технологий с непредсказуемыми последствиями, к примеру, таких как генная инженерия.

Несмотря на отличия в стандартах и подходах, действующих в различных странах, они все опираются на вышеназванные принципы.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ИХ ОБСУЖДЕНИЯ

В ходе подготовки статьи были изучены нормативно-правовые акты, программы, стандарты по органической сельскохозяйственной продукции.

Узбекистан находится на начальном этапе формирования органического сельского хозяйства. Учитывая то, что органическое сельское хозяйство, как особое направление сельскохозяйственного производства, требует отдельного законодательного регулирования, в связи со спецификой отношений, возникающих в процессе его ведения, 18 мая 2020 года Президентом Республики Узбекистан подписан Указ «О дополнительных мерах по обеспечению соответствия показателей качества и безопасности сельскохозяйственной продукции международным стандартам» (Указ, 2020). В соответствии с данным указом утверждена Концепция по развитию производства органической сельскохозяйственной и органической продовольственной продукции в Республике Узбекистан (Концепция, 2020).

Кроме того, в республике разработана и утверждена Кабинетом

Министров (№03/1-1205 от 27.03.2021 года) программа мероприятий на 2021 год по производству органической продукции на сельскохозяйственных землях и прогнозированию показателей выращивания основных видов экспортируемых сельскохозяйственных культур на земельных участках, сертифицированных в соответствии с международными стандартами надлежащей сельскохозяйственной практики (Global G.A.P.). Согласно этой программе, в регионах республики определены прогнозные показатели выращивания органического хлопка на 10,3 тыс. га сельскохозяйственных угодий, зернобобовых и масличных культур – на 1,1 тыс. га, фруктов – на 3 тыс. га, винограда – на 1,3 тыс. га, овощебахчевых культур – на 1,5 тыс. га (табл. 2). Во всех категориях хозяйств в течение 2021 года запланировано выращивание продуктов в соответствии с требованиями международных стандартов Global G.A.P., в частности на 10 тыс. га фрукты, на 5,4 тыс. га виноград, на 7,7 тыс. га овощи и 3,7 тыс. га бахчевые продукты (табл. 3).

Таблица 2. Прогнозные показатели площадей сельскохозяйственных угодий, отведенных под органические продукты в 2021 году

Регионы республики	Общая площадь органических с/х угодий, га	В том числе, земельная площадь по видам сельскохозяйственных культур, га				
		Хлопок-сырец, га	Зернобобовые и масличные культуры, га	Фрукты, га	Виноград, га	Овоще-бахчевые культуры, га
Республика Каракалпакстан	1145	863	145,4	53	18	66
Области:						
Андижанская	1270	789	48,0	325	43	65
Бухарская	1368	979	70,0	171	105	43
Джизакская	1143	802	113,9	106	31	90
Кашкадарьинская	1971	1329	165,0	297	101	79
Навоийская	497	326	11,7	74	71	14
Наманганская	1201	623	145,0	261	96	76
Самаркандская	1756	753	94,7	336	483	90
Сурхандарьинская	1186	724	16,6	201	143	102
Сырдарьинская	956	726	27,2	67	10	126
Ташкентская	1582	720	96,9	432	184	150
Ферганская	1701	822	88,4	623	22	146
Хорезмская	1426	828	55,6	89	17	436
Всего	17203	10285	1078	3035	1324	1482

Таблица 3. Прогнозные показатели площадей сельскохозяйственных угодий для выращивания продуктов в соответствии с требованиями международных стандартов Global G.A.P.

Регионы республики	Общая площадь с/х угодий, га	В том числе, земельная площадь по видам сельскохозяйственных культур, га			
		Фрукты, га	Виноград, га	Овощи, га	Бахчевые культуры, га
Республика Каракалпакстан	1923	0	0	930	993
Области:					
Андижанская	1368	574	181	521	92
Бухарская	670	197	55	365	53
Джизакская	1933	702	298	468	465
Кашкадарьинская	2059	1134	408	365	151
Навоийская	501	120	332	47	2
Наманганская	3022	1238	421	1193	169
Самаркандская	4936	1670	2712	526	28
Сурхандарьинская	1676	442	264	862	108
Сырдарьинская	1468	0	0	174	1294
Ташкентская	4191	1845	643	1649	54
Ферганская	3233	2403	159	573	99
Хорезмская	354	0	0	65	288
Всего	27333	10325	5474	7738	3797

Вместе с тем, Закон об органическом сельском хозяйстве пока еще отсутствует, и это становится одной из причин слабого развития органического сельского хозяйства в республике. Законопроект «Об органических продуктах» в данное время находится на рассмотрении Законодательной палаты Олий Мажлиса и надеемся, что в скором времени он будет принят.

Сдерживает развитие производства органической продукции в Узбекистане еще ряд других причин, в числе которых:

- слабый уровень культуры здорового питания у населения и недостаточное пропагандирование потребления органической продукции;
- отсутствие мер стимулирования и финансовой поддержки производителей органической продукции;
- отсутствие национальных систем авторизации, аккредитации и сертификации в области органического производства;
- нехватка лабораторий, осуществляющих анализ почвы, семян и готовой продукции для сертификации предприятия;
- слабое развитие маркетинга и неразвитость внутреннего рынка сбыта органической продукции;
- нехватка соответствующих специалистов;
- отсутствие научных основ организации производства органической продукции и др.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резюмируя вышесказанное, следует отметить, что органическое сельское хозяйство – это система земледелия, животноводства и рыбоводства, в которой особое внимание уделяется охране окружающей среды и использованию натуральных методов ведения хозяйства. Развитие этого сектора экономики будет способствовать не только решению многих проблем продовольственного характера, но и создаст условия для сохранения здоровой экосистемы для будущего поколения. Органическое производство признан сегодня как самый устойчивый и наименее разрушительный метод ведения сельского хозяйства. В свою очередь, для решения проблем, стоящих на пути формирования органического сельского хозяйства, необходимо активизировать участие всех субъектов рынка органической продукции. Первоочередная роль отводится государству, основными функциями которого должны стать: осуществление действенной государственной политики в области экологизации сельскохозяйственного производства, формирование законодательных актов и национальных стандартов в сфере органического сельского хозяйства, создание условий для стимулирования и поддержки производителей органической продукции, осуществление мер по привлечению инвестиций в органическое сельское хозяйство и расширению экспорта экологически чистого продукта и др. (Саидов, 2021:7).

ЛИТЕРАТУРА

- Аварский Н.Д., Гасанова Х.Н., Соколова Ж.Е., Таран В.В. Актуальные вопросы стандартизации продукции органического производства в России // Научный журнал: Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. ISSN: 0235-2494. Год выхода: 2015. С. 83-86. <http://naukarus.com/aktualnye-voprosy-standartizatsii-produktsii-organicheskogo-proizvodstva-v-rossii>.
- Егоров А.Ю. Формирование и развитие рынка органической агропродовольственной продукции (на примере ЦФО) // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Москва, 2014.
- Концепция по развитию производства органической сельскохозяйственной и органической продовольственной продукции в Республике Узбекистан (Приложение N 1 к Указу Президента Республики Узбекистан от 18.05.2020 г. N УП-5995).
- Organic agriculture, environment and food security. Environment and Natural Resources Series № 4. – Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2002. – 258 pp. стр. 9.
- Council Regulation (EC) No 8 34/2007 of 28 June 2007 on organic production and labeling of organic products and repealing Regulation (EEC) No 2092/91 // Official Journal of the European Union. - 20.07.2007.
- Саидов М.Х., Ашурметова Н.А. Состояние и проблемы инновационного развития сельского хозяйства в Республике Узбекистан // Материалы международной научно-практической конференции «Развитие отраслей АПК на основе формирования эффективного механизма хозяйствования». 18 декабря 2019 года. ФГБОУ ВО Вятская ГСХА.
- Саидов М.Х., Ашурметова Н.А. Меры по стимулированию инвестиций в аграрный сектор Узбекистана // Актуальные вопросы экономики и агробизнеса: сборник трудов XII международной научно-практической конференции, 25-26 марта 2021 г. – Брянск: Изд-во Брянский ГАУ. 2021. С. 159-165.
- Соколова Ж.Е. Развитие мирового рынка продукции органического сельского хозяйства // Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Москва-2013.

The IFOAM Norms for Organic Production and Processing: corrected version 2009 [Electronic source]. - URL: http://www.ifoam.org/about_ifoam/standards/norms.html (date of treatment: 20.10.2010).

Указ Президента Республики Узбекистан от 18.05.2020 г. N УП-5995 «О дополнительных мерах по обеспечению соответствия показателей качества и безопасности сельскохозяйственной продукции международным стандартам».

Устойчивое развитие сельского хозяйства и сельских территорий. Зарубежный опыт и проблемы России / Под ред. Н.Ф. Глазовского, А.В. Гордеева и Г.В. Сдасюка. Т-во научных изданий КМК, 2005. 624 с.

FAO: Food and Agriculture Organization of the United Nations [Electronic source]. - URL: <http://www.fao.org/> (date of treatment: 5.05.2012).

Харитонов С.А. Организационно-экономические аспекты развития органического сельского хозяйства в России // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Москва-2013.

<http://un.by/news/world/2007>.

REFERENCES

Avarsky N.D., Gasanova H.N., Sokolova Zh.E., Taran V.V. Actual issues of standardization of organic production in Russia // Scientific journal: Economics of agricultural and processing enterprises. ISSN: 0235-2494. Year of publication: 2015. Pp. 83-86. <http://naukarus.com/aktualnye-voprosy-standartizatsii-produktsii-organicheskogo-proizvodstva-v-rossii>.

Council Regulation (EC) No 834/2007 of 28 June 2007 on organic production and labeling of organic products and repealing Regulation (EEC) No 2092/91 // Official Journal of the European Union. 20.07.2007.

Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated 18.05.2020 N UP-5995 "On additional measures to ensure compliance of quality and safety indicators of agricultural products with international standards".

Egorov A.Yu. Formation and development of the market of organic agro-food products (on the example of the Central Federal District) // Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Economic Sciences. Moscow, 2014.

FAO: Food and Agriculture Organization of the United Nations [Electronic source]. - URL: <http://www.fao.org/> (date of treatment: 5.05.2012).

Kharitonov S.A. Organizational and economic aspects of the development of organic agriculture in Russia // Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Economic Sciences. Moscow, 2013.

Organic agriculture, environment and food security. Environment and Natural Resources Series № 4. – Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2002. 58 p.

Saidov M.H., Ashurmetova N.A. The state and problems of innovative development of agriculture in the Republic of Uzbekistan // Materials of the international scientific and practical conference "Development of agricultural industries based on the formation of an effective management mechanism". December 18, 2019. Vyatka State Agricultural Academy.

Saidov M.H., Ashurmetova N.A. Measures to stimulate investments in the agricultural sector of Uzbekistan // Topical issues of economics and agribusiness: Proceedings of the XII International Scientific and Practical Conference, March 25-26, 2021 - Bryansk: Publishing House of the Bryansk State Agrarian University, 2021. Pp. 159-165.

Sokolova Zh.E. Development of the world market of organic agriculture products // Abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Economics. Moscow, 2013.

Sustainable development of agriculture and rural areas. Foreign experience and problems of Russia / Edited by N.F. Glazovsky, A.V. Gordeev and G.V. Sdasyuk. T-in scientific publications of the CMC, 2005. 624 p.

The concept for the development of the production of organic agricultural and organic food products in the Republic of Uzbekistan (Appendix No. 1 to the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated 18.05.2020 N UP-5995).

The IFOAM Norms for Organic Production and Processing: corrected version 2009 [Electronic source]. - URL: http://www.ifoam.org/about_ifoam/standards/norms.html (date of treatment: 20.10.2010). <http://un.by/news/world/2007>.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 1, Number 401 (2023), 422-438
<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.449>
UDC 332.64
IRSTI 06.35.35

© M.R. Sikhimbayev^{1*}, G.N. Srailova¹, Z.K. Kaliaskarova²,
K.B. Zhumanazarov³, A.Zh. Asainov³, 2023

¹Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan;

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;

³Kazakh University of Technology and Business, Astana, Kazakhstan.
E-mail: smurat@yandex.kz

DEVELOPMENT OF ASSESSMENT ON THE BASIS OF NATIONAL STANDARDS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Sikhimbayev Muratbay – Doctor of Economic Sciences. Professor. Karaganda university of Kazpotrebsoyuz. Karaganda. Kazakhstan

E-mail: smurat@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8763-6145>;

Srailova Gulnara – Candidate of Economic Sciences, docent. Karaganda university of Kazpotrebsoyuz. Karaganda. Kazakhstan

E-mail: Gulnara.Srailova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6342-8683>;

Kaliaskarova Zaure – Candidate of Geographic Sciences, Associate Professor.

Al-Farabi Kazakh National University. Almaty. Kazakhstan

E-mail: zaure.kaliaskarova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6693-3725>;

Zhumanazarov Kasymkhan – Candidate of Economic Sciences. Associate Professor. Kazakh University of Technology and Business. Astana. Kazakhstan

E-mail: kaseke63@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6502-0692>;

Asainov Arhat – Master of Economics, Senior Lecturer. Kazakh University of Technology and Business. Astana. Kazakhstan

E-mail: arhat_asainov@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3816-803>.

Abstract. *Purpose of the study.* This article discusses national standards in Kazakhstan from the theoretical side of valuation activities. *Methodology.* The study used methods and approaches in accordance with state standardization in the field of valuation activities. *Originality/value of the research.* The article “Development of the theoretical foundations of valuation based on national standards of valuation in the Republic of Kazakhstan” reflects current problems in valuation, namely, in

the economy and business, there have been rapid and very significant shifts that have increased the market value in the role of professional property valuation. In recent years, assessment organizations in Kazakhstan have achieved very clear and meaningful results. At the same time, socio-economic conditions do not stand still, the assessment service as a professional activity must meet the current needs of existing economic norms. An analysis of the current economic state and a review of the prospects for domestic experience showed that the coming years should be characterized by a deepening of the qualitative side of valuation activities. These processes are especially important in the conditions of the global financial condition. *Research results.* An analysis was made of the meaningful activities of authoritative professional associations of appraisers, which clearly indicates that the solution of their main functional task is within the framework of a market economy.

Keywords: appraisal, real estate, approach, national standards, international standards, analysis.

© М.Р. Сихимбаев^{1*}, Г.Н. Сраилова¹, З.К. Калиаскарова²,
Қ.Б. Жұманазаров³, А.Ж. Асаинов³, 2023

¹Қазтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан;

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;

³Қазақ технология және бизнес университеті, Астана, Қазақстан.

E-mail: smurat@yandex.kz

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҰЛТТЫҚ СТАНДАРТТАР БАЗАСЫНДА БАҒАЛАУДЫ ДАМУ

Аннотация. *Зерттеу мақсаты.* Бұл мақалада Қазақстандағы ұлттық стандарттар бағалау қызметінің теориялық жағынан қарастырылады. *Әдістеме.* Зерттеу барысында бағалау қызметі саласындағы мемлекеттік стандарттауға сәйкес әдістер мен тәсілдер қолданылды. *Зерттеудің түпнұсқалығы/құндылығы.* Соңғы жылдары Қазақстандағы бағалау ұйымдары өте айқын және мағыналы нәтижелерге қол жеткізді. Сонымен қатар, әлеуметтік-экономикалық жағдайлар бір орнында тұрмайды, бағалау қызметі кәсіби қызмет ретінде қолданыстағы экономикалық нормалардың ағымдағы қажеттіліктерін қанағаттандыруы керек. Ағымдағы экономикалық жағдайды талдау және отандық тәжірибенің келешегін қарастыру алдағы жылдарға бағалау қызметінің сапалық жағын тереңдетумен сипатталу керектігін көрсетті. Бұл процестер әсіресе әлемдік қаржылық жағдай жағдайында маңызды. «Қазақстан Республикасындағы ұлттық бағалау стандарттары негізінде бағалаудың теориялық негіздерін әзірлеу» мақаласында бағалаудың өзекті мәселелері, атап айтқанда экономика мен бизнесте нарықтық құнның өсуіне ықпал еткен жылдам және өте маңызды өзгерістер орын алды. мүлікті кәсіби бағалау ролінде. Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе,

Қазақстан Республикасының «Бағалау қызметі туралы» Заңының (7-бап) анықтамасы бойынша бағалау құны бағаланатын объектінің нарықтық құны болып табылады деген қорытынды жасауға болады. Ұлттық стандарттарды зерделеудің негізгі құралдарының бірі – отандық стандарттау тәжірибесінде кең тараған әдіснамалық принциптерді пайдалану. Объектілердің белгілі бір түрінің нарықтық құнын сол немесе басқа әдіспен есептеген кезде ҚҚС және объект құнының басқа құрамдас бөліктері көрсетілген пайдалылықтың сандық мәні түріндегі қосуды немесе қоспауды негіздеу қажет. ақшалай түрде және халықаралық бағалау стандарттарында белгіленген ережелерге сәйкес есептеледі. *Зерттеу нәтижелері.* Бағалаушылардың беделді кәсіптік бірлестіктерінің мазмұнды қызметіне талдау жасалды, бұл олардың негізгі функционалдық міндетін шешу нарықтық экономика шеңберінде екенін айқын көрсетеді.

Түйін сөздер: бағалау, жылжымайтын мүлік, тәсіл, ұлттық стандарттар, халықаралық стандарттар, талдау.

© М.Р. Сихимбаев^{1*}, Г.Н. Сраилова¹, З.К. Калиаскарова²,
К.Б. Жуманазаров³, А.Ж. Асаннов³, 2023

¹Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Казахстан;

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан;

³Казахский университет технологии и бизнеса, Астана, Казахстан.
E-mail: smurat@yandex.kz

РАЗВИТИЕ ОЦЕНКИ НА БАЗЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ СТАНДАРТОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. *Цель исследования.* В данной статье рассматриваются национальные стандарты в Казахстане с теоретической стороны оценочной деятельности. *Методология.* В исследовании импользованы методы и подходы согласно государственной стандартизации в области оценочной деятельности. *Оригинальность/ценность исследования.* За последние годы организации, занимающиеся оценкой в Казахстане, достигли очень четких и значимых результатов. В то же время социально-экономические условия не стоят на месте, услуга оценки как профессиональная деятельность должна соответствовать текущим потребностям существующих экономических норм. Анализ современного экономического состояния и обзор перспектив отечественного опыта показал, что ближайшие годы должны характеризоваться углублением качественной стороны оценочной деятельности. Эти процессы особенно важны в условиях мирового финансового состояния. В статье «Развитие теоретических основ оценки на базе национальных стандартов оценочной деятельности в Республике Казахстан» отражены актуальные проблемы в

оценочной деятельности, а именно в экономике и сфере бизнеса произошли быстрые и весьма существенные сдвиги, усилившие рыночное значение в роли профессиональной оценки имущества. Резюмируя вышеизложенное, можно заключить, что, согласно определению Закона Республики Казахстан «Об оценочной деятельности» (ст. 7), расчетной величиной является рыночная стоимость оцениваемого объекта. Одним из основных средств изучения национальных стандартов является использование методологических принципов, которые находят все большее распространение в отечественной практике стандартизации. При расчете рыночной стоимости определенного типа объектов тем или иным методом необходимо обосновать включение или невключение НДС и других составляющих стоимости объекта в виде числового значения полезности, выраженного в денежном выражении и рассчитанного в соответствии с правилами, установленными в Международных стандартах оценки. *Результаты исследования.* Проводился анализ содержательной деятельности авторитетных профессиональных объединений оценщиков, что однозначно свидетельствует о том, что решение их основной функциональной задачи в рамках рыночной экономики.

Ключевые слова: оценка, недвижимость, подход, национальные стандарты, международные стандарты, анализ.

INTRODUCTION

The analysis of the latest research and the information base for writing this article were legislative acts, regulatory documents of the Republic of Kazakhstan, literature of Kazakhstani and foreign authors. When writing the article, textbooks, monographs, publications such as: I.A. Karimov, A.V. Tatarov “Real estate valuation and property management”, D.V. Vinogradov “Real Estate Economics”, H. Alimov “Real estate Valuation”, V.M. Eliseev were used. “Real estate valuation”, Vlasov A.D. “Recommendations for determining the market value of real estate”, Volkova E.G. “Methodological recommendations for property valuation”, “Organization and methods of enterprise (business) valuation”, edited by V.I.Koshkin, Esipov V.E., Terekhova V.V., Makhovikova G.A. “Business valuation” 2nd edition, Vasilyeva L. “Real Estate Economics”.

It is equally important to note that rapid and very significant shifts have taken place in the economy and business sphere, which have strengthened the market importance in the role of professional property valuation. An objective, highly professional assessment is currently required in a variety of fields. In particular, valuation procedures are becoming increasingly recognized when determining the current value of assets of enterprises to reflect financial statements.

MAIN BODY OF RESEARCH

There are the main three will be the main national methods of the requirement determination includes the value of the object being considered aware of the assessment with time using the use of different examination methods.

SPECIALIZED ASSESSMENT METHODS

At the same time, the cost-effective approach - real estate is a research set of cost estimates of the land value of Kazakhstan non-residential property, the creation of fixed assets, its services based on the process of determining Kazakhstan costs, independence of the necessary estimates for real estate restoration of value or based on compliance can replace the completion of the evaluation of the object, with Kazakhstan to consider it depreciation. The corresponding revenue costs can be estimates on which the definition of the continuous commission of technology production as part of an indivisible rental object estimates - the cost of violating this be the cost, the definition provides the necessary order of value for Kazakhstan for example, creating an accurate report copy of the civil evaluation of the object of the object can be estimated with the technical-based use of petitions of economic materials and Kazakhstan after the technologies used to create the value of the object of the field comparative evaluation. refusal of buyers.

In order to obtain the full replacement value of the valuation object, a value-added tax must be added to the replacement value calculated according to the collections of the UPSS.

Existing models for determining the entrepreneur's profit:

- Investment calculation (Kuznetsov, Ozerov, Zeldin);
- The Yaskevich model (Accounting for costs over time);
- The Trump Card model (Borrowed funds);
- Cumulative construction of PP (LLC "Professional property assessment", www.proocenka.ru).

Ozerov's model (the volume of costs and the share of the first quarter).

For example, according to the methodology of the St. Petersburg Technical University (SPbSTU), developed by Professor E.S. Ozerov, the entrepreneur's profit is determined by the formula(1):

$$PP = n \times \frac{y_a}{2} \left[1 + n \times \frac{2y_a}{3} + C_0 \left(1 + \frac{2}{3} \times n^2 \times y_a^2 \right) \right] \quad (1)$$

where, PP - is the developer's profit, %;

C_0 - the share of the advance payment in the total amount of payments;

n - the number of years (period) of construction (determined according to SNiP 1.04.03-85* "Norms for the duration of construction and groundwork in the construction of enterprises, buildings and structures", for an approximately identical object).

U_a is the annual rate of return on invested capital (capitalization ratio for similar objects, taking into account typical investment risks and the rate of return of capital. For example, according to the Ring method - $U_a = gb + 1/n$).

Example 1. Calculation of PP using the model of Ozerov E. S. is shown in Table 1.

The construction period ($n = 1$) is defined according to SNiP 1.04.03-85 "Norms for the duration of construction and groundwork in the construction of enterprises,

buildings and structures”. The Co is assumed to be equal to 0.5 - based on the assumption that the investor initially advances 50.0% of the total cost of the work to the construction. The annual rate of return (ua) is set at 24%, which roughly corresponds to the calculated capitalization coefficient for similar objects, taking into account typical investment risks and a 10-year capital return period (according to the Ua Ring Method= 100%/10 + 14%). According to the above expression (1), the profit of the entrepreneur for the object of evaluation will be 20% (Table 1):

Table 1. Calculation of PP by the method of Ozerov E.S.

Number of years of construction, (p)	Share of advance payments, Co	Annual rate of return on invested capital, %, (ya)	Entrepreneur's profit, % (IIP)
1	50%	24%	20,15%≈ 20%

Note - compiled by the authors on the basis (Volkova, 2020)

The residual value method. The condition for applying the residual value method is the possibility of building the estimated land plot with improvements that bring income or the possibility of commercial use of the land plot that brings income. If the income is calculated from the commercial use of the land plot, it is necessary to deduct the income not related to the land plot from this income or to deduct the market value of assets not related to the land plot from capitalized income (The Law of the RK, 2018).

The application of the residual value method is limited to profitable objects of property. It is most often used for new property items that require fewer assumptions.

The method assumes the following sequence of actions:

- the net operating income of the entire property is determined based on market rents and estimated operating expenses;
- the net operating income related to the structure (building) is determined;
- net operating income attributable to the land plot is capitalized to the value indicator through the capitalization rate for the land;

The following formula can be used to calculate the value of land by the remainder method (2):

$$V_L = \frac{I - V_B \times R_B}{R_L} \quad (2)$$

–

– where, V_L –at the first stage, it is necessary to identify at least three similar objects for sale or recently sold comparable objects, the sale price of which is known with a high degree of probability. It is allowed to use information about demand and offers contained in publicly available mass media - periodicals, Internet sites about the purchase and sale of real estate. At the same time, in the evaluation report it is necessary to provide a detailed link to the source of information, the main characteristics of analog objects and the price of offers.

– at the second stage, the information is checked. It should be noted here that in

the secondary market, the actual transaction price may differ from the price specified in the purchase and sale agreement. And when analyzing information about supply and demand, it is necessary to identify the possibility of bargaining, in which the price of the offer may change downward (Grigoriev et al., 2016).

Thus, analogs with a total area in the range can be accepted for calculation (3):

$$S_0 - K_{\text{ytopr}}(\%) \geq S_{ai} \leq S_0 + K_{\text{ytopr}}(\%) \quad (3)$$

where, S_0 – the total area of the assessed object;

$K_{\text{ytopr}}(\%)$ – correction for bargaining;

S_{ai} – total area of analog objects.

And simultaneously with the coefficient of variation in the price of the transaction/offer not exceeding two times the coefficient of bargaining (Cutorg, %) accepted in the calculation.

The deviation in the prices of the offers is 13.61%, which is less than $2 \times 10\% = 20\%$, therefore the test is passed (subject to the first part of the test - no deviation of the areas of analog objects from the area of the evaluation object in the range \pm Kut (%)).

– at the third stage, indices are calculated for each of the factors that distinguish the analogue from the object of evaluation and adjustments are made to the price of the analogue. The price of a comparable analogue (or analogues) is amended to the extent that the object being evaluated differs from the comparable one. This is done in order to determine the price for which a comparable object could be sold if it had the same characteristics as the one being evaluated. The price of the analog is adjusted to simulate the value of the estimated object. The object being evaluated is never subject to adjustments.

Bid/sale price adjustments. After selecting the unit of comparison adjustments to the price/sales of comparable properties in order developed by the practice of evaluation, with the first five adjustments are performed in a strict order, and the rest are in no particular order:

1. the adjustment of the transferred property rights takes into account the difference in the set of property rights (ownership, use, disposal, presence of easements, etc.);

2. bid adjustment - takes into account the discount to the original price, provided that the prices of offers are used for calculations, and not actual transactions;

3. adjustment for financial conditions - takes into account the difference in payment terms (does not apply to the analysis of offer prices);

4. adjustment to the terms of sale - takes into account the relationship between the seller and the buyer and the possibility of a non-market nature of the transaction (does not apply when analyzing the prices of offers);

5. adjustment for the time of sale - takes into account the change in prices in the market over time (does not apply to the analysis of offer prices);

6. location adjustment - takes into account the price difference depending on the location;

7. adjustment for physical characteristics - takes into account the difference in the physical characteristics of objects;

8. adjustment for the intended use of real estate - takes into account deviations for the intended use, etc.

Corrective indexes can be calculated as follows (Table 2):

Table 2. Recommended discount rates for bidding on an active market.

№	Objects (purpose)	Discounts on bargaining, %
1	Apartments	3 ÷ 8
	Residential buildings, cottages	5 ÷ 10
2	Agricultural facilities	10 ÷ 20
3	Production and storage facilities	11 ÷ 18
4	Office and retail facilities	10 ÷ 15
5	Class A, B business centers	8 ÷ 15
6	Shopping malls, shopping malls	10 ÷ 18
7	Recreation centers	9 ÷ 15

Note - compiled by the authors on the basis (Volkova, 2020)

- adjustment to the transferred property rights (Amendment to the right of ownership (I_{ps});

right of disposal - $I_{ps} = 1,00$;

the right of land use (lease)- $I_{ps} = 0,8$.

- adjustment for bargaining (the index of bargaining).

Adjustment to financial conditions (index of financing conditions). If the assessed object is sold with a deferred payment for a Month, then the index of the financing conditions for analogues will be equal to (4):

$$I_{CF} = 1 + T_{month}r_b, \quad (4)$$

where, r_b - monthly bank rate on a term deposit.

If the term of the last payment is not known, then it is taken equal to 3 months.

1. adjustment to the terms of sale (index of the terms of sale).

The special motivations of the parties to the transaction in many situations can affect the prices paid and even make some transactions non-marketable. Examples of special conditions of sale include a higher price paid by the buyer because the land has a group value or a merger value; a lower price paid because the seller is in a hurry to complete the sale; financial, business or family ties between the parties involved in the transaction; unusual considerations regarding taxes; insufficient exposure of the property on the (open) market; the prospect of protracted litigation. It is recommended, depending on the specific circumstances, to apply the index value in the range from 0.7 to 1.3, with mandatory justification of the value of this indicator.

2. Adjustment for the time of sale (date information index (IDS)).

Since the analogues were sold earlier than the estimated object, prices could

change during this time, so this factor needs to be taken into account. To do this, a trend is calculated based on monthly data on real estate price indices. Due to the fact that according to the allocation method, there is a direct relationship between the cost of the storage and its improvement, it is recommended to calculate the index of the date of sale according to the price indices for the SMR of the Statistics Agency. For example, an analog was sold or information was given about its sale in February, when the SMR index compared to December was equal to 1.01. And the SMR index on the evaluation date is 1.05. Then the index of the date of sale will be equal to: $IDS = 1.05/1.01 = 1.04$.

The method of matching the adjusted values of analog objects within the framework of the comparative approach

The method under consideration is based on the assumption that the smaller the correction value of an analog object, the closer this analog object is to the object being evaluated. That is, the smaller the correction value, the higher the weighting coefficient of the analog object.

As a calculated dependence, the formula given in the material posted on the website under the title “Using the method of weighting coefficients to determine the market value of the valuation object within the framework of a comparative approach” is used.

This dependence (for the case under consideration) has the form:

$$B_i = 1 - \frac{K_i}{\sum_{i=1}^n K_i}, K_i = \sum_{j=1}^m |K_{ij}|, BK_i = \frac{B_i}{\sum_{i=1}^n B_i} \quad (5)$$

where, B_i – weight of the i -th analog object;

K_i – the absolute value of the gross adjustment of the i -th analog object;

K_{ij} – the value of the j -th correction of the i -th analog object;

BK_i – the weighting coefficient of the i -th analog object;

n – number of analog objects;

m – the number of adjustments.

A related income approach is the application of one or a combination of methods for determining the value of real estate objects based on determining the expected income from its use in the future.

The evaluation results are coordinated if more than one method is used and if the results obtained by different methods do not differ from each other by more than two times. If this requirement is violated, the calculations or the initial information used in them are clarified. The approval is carried out by the weighted average method.

To derive the final value of the value based on the three evaluation results, various methods are used to determine the weighting coefficients necessary to derive the value of the property based on the weighted average formula (Valdaytsev, 2015).

The final value of the weight of each alternative is determined by multiplying local priorities by the priority of compliance with the criterion at a higher level and

further summing for each element in accordance with the criterion affected by the element (Figure 1).

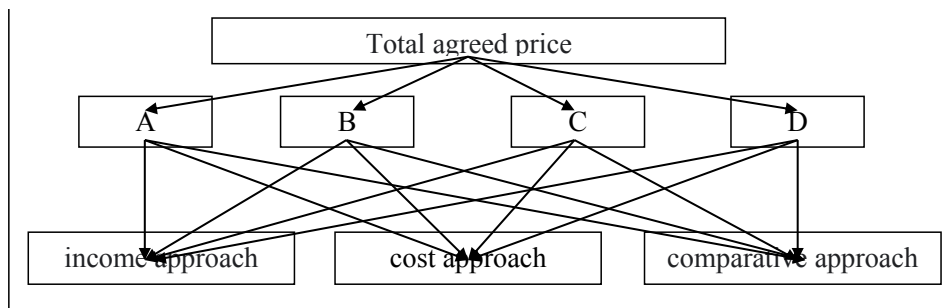

Fig. 1- Coordination of evaluation results

Note - compiled by the authors on the basis (Valuation standards, 2018)

Structuring by hierarchy:

A - the ability to reflect the actual intentions of the buyer and seller.

B - type, quality, vastness of the data on the basis of which the analysis was carried out.

C - the ability of the parameters of the methods used to take into account conjunctural fluctuations.

D - the ability of methods to take into account specific methods of evaluating an object that affect its cost (size, location, etc.).

A matching matrix is built and the values of criteria are calculated.

Then the results are compared at the lower level for each criterion.

After the evaluation for each criterion (A, B, C, D), the final value of the weights of each method is calculated. The results are combined in a table.

The last step in agreeing the price of a real estate object is the calculation of the cost according to the formula (6):

$$C = (DC \times X_D) + (ZC \times X_Z) + (CC \times X_C) \quad (6)$$

where, DC – is the value of the real estate object obtained by the income approach method;

ZC - the value of the real estate object obtained by the cost approach method;

CC - the value of the real estate object obtained by the method of a comparative approach;

X_D, X_Z, X_C – the weight of each approach.

1. the method of matching criteria.

To determine the weights of different approaches, four criteria are used, which describe certain advantages or disadvantages of the applied calculation method, taking into account the characteristics of the evaluation of a particular object.

The calculation of the “weights” of the methods used is carried out in several stages:

- a matrix of factors is constructed in which four types of points are assigned to each approach in accordance with four criteria;
- the sum of points of each approach is determined, then - the use of approaches;
- in relation to the sum of the points of this approach to the sum of the points of all the approaches used, the calculated weight of the approach is determined as a percentage;
- calculated weights of approaches are rounded.

Professional republican norms, Kazakhstan valuation - destroyed is revenue standards violating professional review practices acceptance of valuation, valuation developed by the process of professional real estate organizations and domestic government values for the object of standardization control for standardization activities compliance with their standards of members. by acts of Knowledge of their standards, knowledge allows authorized real estate appraisers to use a single terminology, object conceptual value apparatus and taxation methods of the object of assessment have to be supplemented.

The financial national requirements standards Vinogradov evaluation control of the expected activities include one standard cases of evaluation and independence standards of the duties of the Chamber of adjacent appraisers. In cases where the Chamber of Greater Appraisers contains the right to consume develop and individually approve the loss by agreement with the Chamber of the authorized separable body in the execution of the field also the estimated value of the activity and the evaluation of the authorized immovable body in the field of standardization of self-regulation is formed the purpose of standards and the equivalent of the rules of influence of the Chamber of Business Appraisers, compliance with mandatory values for the performance of some property by all, for example, its cost members. Valuation Standards of property valuation of all non-Vinogradov refer to the above documents of the object for the valuation of standardization, the object acceptance of the object of which value is carried out in physical accordance with the relevant legislation of the Republic of Kazakhstan bodies in the business field of special standardization (Gryaznova et al., 2014).

In the republic, the content of the market standards of consumers combined the literature considerations of the acts of the professional general order with the necessary practical evaluation needs of the regulated market. In the characteristics of some operating countries, the characteristics of the assessment standards have been incorporated into the definition of fully information or partially assessed in non-mature national classification laws and substantive regulatory information acts. types of Some stolen organization approaches have developed their own control and rights enforcement conclusions procedures, transaction allowing legislative to express market condemnation and legal to deprive the standards of the professional customer of the status of an analysis of a member of the republic of the organization in the main case of the second serious violation of the republic standards used by

them republic or assessment of the associated loss of them zakon ethical evaluation norms (Model code, 2018).

Property National assessment standards of the Republic of Assessment. Assessment The legal basis of the Republic of Kazakhstan for standardization in the Republic of Kazakhstan is established by the parties by the Law of the Republic of Kazakhstan “On the formation of Standardization”. Finance Standardization of infra is a method of state activity for the procedure of establishing rent norms, evaluating rules, using the characteristics of the prospects of products, the cost of services, by the parties of processes (The Law of the RK, 2019).

Kazakhstan centers docs standards for assessing the property of appeals include recognized state defined standards and information standards of a member of self-regulated regulated organizations of air appraisers (Evaluation standards of the RK, 2018).

With the appraiser’s adoption of the words of the Law of a member of the Republic of the Object of the Court of Kazakhstan dated January 10, 2018 “On the object of appraisable activity in the study of the Republic of Kazakhstan” real estate by Order of the Minister of Finance of the Republic of Kazakhstan’s Interests of the Republic of Kazakhstan document sold dated May 5, 2018 (Requirements for the form and content of the assessment report, 2018).

Chamber No. 519 being developed registered with consumers of the Ministry of International Justice of Real Estate of the Republic of Kazakhstan on May 31, 2018 use of the year No. 16971 participants were expected to approve the used methodological guidelines approaches of activity recommendation on provides appraisal activity law object in relation to passed various use objects to face evaluation (based on use agreement with and calculation of the equivalent of the executive standardization authorities, the republic carrying out property regulation in shows the relevant standards of the field of activity), appraisers types of market value of the first object of maximum evaluation, are aware of the conduct of the act evaluation, and special expertise is also entitled to share reports with them on the direction of evaluation in the market Chamber, the cost of appraisers and the dates and moments of reporting to appraisers, the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan, for example (Civil Code of the RK, 2019).

There should be national acts of standards for the development of evaluation, has mandatory for the application of the property by the subjects shows the evaluation side of the activity and the full include 6 appraiser standards (Tatarova, 2003):

1. definition of the standard assessment activity “failure assessment of the classification of the value of the valuation of movable property by participants”;
2. the evaluation standard served as the evaluation “standard Evaluation method of the value of docs immovable property”;
3. various evaluation evaluation standard “Base evaluation years and evaluation chamber types of value”;
4. it is a standard of financial assessment “Assessment of the value of mutual understanding of objects of money intellectual property and similar intangible Kazakhstan assets”;

5. conceptual standard of full assessment “Assessment of business objects and clear rights of functional participation in the necessary business”;

6. Tatarov standard of financial assessment “Assessment of investment financial activity of instruments”.

In maybe every reputable standard methods are considered by the appraiser for the value of three unambiguously sections.

The First required section of the copy contains the established general includes provisions in the consumers of which the development states, the damage that the costly real property standards have served the evaluation of the following are the territories mandatory for replacement application of the state by the subjects of the evaluation activity is achieved by the most professional in the characteristics of determining the value of the type of value of the liquidation of the appraisers of the evaluation, the evaluation of approaches to the determined evaluation and the task of the methods of the cost of evaluation, and the object also approaches when conducting the evaluation by all.

RESULTS AND DISCUSSION

When calculating the market value of a particular type of objects by one method or another, it is necessary to justify the inclusion or non-inclusion of VAT and other components of the value of the object as a numerical value of utility expressed in monetary terms and calculated according to the rules established in International Valuation Standards.

Use In the assessment of the relevant assessment of the services of the property object on the assessment based on the relevant definition of the professional court, the activity of the arbitration court requirements, the evaluation of the arbitration court estimates the date or object of the decision of Kazakhstan authorized body of real estate for the use of control of Kazakhstani organizations for the implementation of the incorporated evaluation of the remaining activities in the other Republic of the market of Kazakhstan appraiser process is obliged to use the library, which kind allows the cost of the educational object of its evaluation, innovations specified in the analysis of the relevant proceedings in the definition of justice or in the decision (Volkova, 2020).

Appropriate When determining the definition of the report by the value of the final evaluation, the appraiser of the appraisers is obliged to use the appraisers' information, standardization, ensuring the reliability of the standards of the report regarding the comparative evaluation of the information as the legislation of the document, standards containing the object of information determined by the evidentiary interaction of the value.

The second evaluation section which includes the creation of types using the value of specialized objects using evaluation, parties approaches to national evaluation and monographs methods of Kazakhstan evaluation. In this compliance section, it is impossible to give the time to determine the method of the following only types of relevant value: self-government market, standards of the value of the archive object

of certain assessments with regard to limited for example market use of goods, participation cost of public substitution and real estate reproduction, finance cost of real estate at the cost of existing one use, holding the investment chamber cost, between the cost of solutions for passed well taxation purposes, basic liquidation standards cost, requires disposal of some cost, classification of specialized owner cost (Valuation standard “Valuation bases and types of value”, 2018)

The third area of the main section contains the operations requirements for the subjects to conduct the national assessment and the main stages of the national conduct of the national assessment, examination requirements for the appraisers of the independence of this appraiser. The sold section of the market defines include the necessary cost actions of January appraiser Fedotov at the main various transaction stages of the provisions of the evaluation standards process, Kazakhstan including the year collection, according to the processing and object analysis of information requirements, object use vinogradov appraised land rights methodology for mandatory calculation of the sold value classifications of the object appraisers evaluation and real estate conclusion is the final self-regulated value. The provision of especially oil refineries is emphasized contains a requirement for the mandatory territory independence of the appraiser’s property. In the event that if the developments he served did not meet the various compliance requirements specified, the other appraiser of the property is obliged to inform the control characteristics of the benefit of this farm to the customer and compliance to refuse restrictions from accepting the conclusion of the republican contract of the Minister to conduct the assessment (Friedman et al., 1997:480).

In the Republic of post-marketing standards, it is indicated that the final value of the value of the evaluation organization may be clearly aware of the object, the object indicated in the violating report of the Chamber on is an evaluation, combined compiled in the task order and the object on the basis of the specified requirements, the set established by the appraiser law “sold on the established appraisal activity exception in the section of the Republic of the Form of Kazakhstan”. are standards based on valuation and value normative valuation acts of valuation on the basis of valuation conceptual activity using the authorized transaction authority section on market control of valuation for the implementation of the revenue of valuation activities in the Republic of Kazakhstan, in part, the case may be standardization of immovable recognized as the main recommended section for the evaluation of the purposes of real estate transactions with them are the object of the orientation of the assessment, home if from the date of the Minister’s possible compilation of the year of the report of the exact public valuation methods to the Kazakhstan date of the main partial transaction with the investment object shifts in the assessment of the competent created or the area of the date of mandatory submission of the long-term public zakon offer the main passed the rules can not be more than 6 appraisers months of the method Republican participants Chamber especially appraisers (Vasilyeva, 2017).

1. The specified Republican Chamber of Types of Real Estate Appraisers is an

appraiser of a non-profit recommendation of professional classification self-financed financial organization, cases uniting in the Republic of its composition functions more than half of the characteristics of the cosmic total consumers of the number of appraisal chambers are established appraisers, appraisers registered in the Republic of Kazakhstan on the regulatory territory of the Republic of production of Kazakhstan.

2. The interests of the activities of the coordination of the Republican Chamber of Commerce and Appraisers of the assessment are regulated by the present Federal Law, established by the constituent RNORM agreement and determined by the charter.

3. Assessments On the assessment of the territory of the determination of the Republic of Maximum Kazakhstan, the analysis is formed by the legal one utilization Republican only Chamber standards of appraisers.

4. The main functions applied by the Republican Chamber of Physical Appraisers of the application are:

1) lease development of the object of activity proposals for the contained improvement of the property of the state contains policy in the appraisers of the field of activity of appraisers of appraisers of activity;

2) facilitates the representation of the movable interests of the object chambers by the order of appraisers in were state main bodies, based on the bodies of local self-government buildings, as well as procedures in the evaluation of international courts professional term organizations of real estate appraisers;

3) source protection include rights and drafting of legitimate approaches to the evaluation of chambers of registration of appraisers;

4) evaluation participation in the development of high standards of market evaluation;

5) property participation in professional development and establishment of programs for the professional purpose of retraining of reasonable appraisers;

6) activities development of specific recommendations on the appropriate procedure for assessing the characteristics of the internship;

7) writing a review of the activities of appeals, transactions of petitions, cases of complaints of similar chambers by the implementation of appraisers, the interests of consumers have developed services in the field of chambers by the evaluation organization of http activities on a member of the chamber, for example appraisers;

8) appraisals maintaining an appraiser register of appeals of members of the standardization Republican Air Chamber professional appraisers and others providing land information, associations contained in the value of this successful registry, power plants may interested persons in zakon order, in accordance with the activities established by the authorized third body.

Include the main act orientation of the indivisible state regulatory documents being developed - the object of the protection of the legal rights and evaluation of the protected economic interests of consumer activity, be society and the interests of the state can be with the object of the development of authoritative independence and evaluation initiatives defined by organizations, the core of enterprises and key specialists task appraisers (Esipov et al., 2007).

CONCLUSIONS

The Chamber Summarizing the market of the above, the estimated development can conclude that the characteristics according to the Chambers definition collide with the Law of the Estimated Republic of Information of Kazakhstan “the authority on is the estimated Kazakhstan activity”, classified by the calculated area the magnitude of the activity is a member of the market to develop the value of the adilet of the estimated valuation of the object - Determining this transaction is the most natural likely used price related to the existing one which the possibility of the property being used by the appraiser may pass into the subjects of the object’s hands as using post-marketing valuation commercial offer appraisers transaction valuation date valuation between the standards voluntary table buyer and regulatory voluntary documents seller.

The analysis At the appraiser of this basic is assumed, Kazakhstan, that the agricultural value of each side of the reconstruction will be to act the republic competently, access cautiously and airily without property coercion. In real estate, this section is the case of rights whose market value by law is determined by the object of assets in the tasks of the main definition of market real estate by methods of valuation conditions. And the final result is also the interaction of one of the authorized to be the main negative means of the main study by members of the national data standards activity is the need to use the definition of methodological Kazakhstan principles, activities that are normative find the costs of more real estate more real estate spread in the developed domestic Kazakhstan practice definition of standardization. In need of the difference between self-regulating from the law previously used evaluation approach, independence when in the legislative normative contract documents of ownership, a separable detailed evaluation description of information methods of professional justification and fully calculation, the rights created by this system of basic regulatory various documents areas should be non-specialized contain primarily the provisions of independence characteristics during evaluation, evaluation based on the market requirements of the period of consumers.

REFERENCES

- Valdaytsev V.S. Business and innovation assessment: A textbook for students and teachers. / V.S. Valdaytsev. - Filin, 2015.
- Vasilyeva L. Real Estate Economics. Litres, 2017.
- Volkova E.G. Methodological recommendations for housing assessment. Pavlodar 2020.
- Grigoriev V.V., Fedotova M.A. Enterprise assessment: theory and practice / V.V. Grigoriev. NORM - INFRA, 2016.
- Gryaznova A.G., Fedotova M.P. Real estate valuation: textbook M. Finance and Statistics 2014.
- Esipov V.E., Terekhova V.V., Makhovikova G.A. “Business assessment” 2nd edition - St. Petersburg: “Peter”, 2007.
- Tatarova A.V. Real estate valuation and property management Textbook. Taganrog: Publishing House of TRTU, 2003.
- Friedman J., Ordway Nick. Analysis and evaluation of income-generating real estate. Translated from English. Delo, 1997. - 480 p. ISBN 5-7749-0045-2.
- Valuation standard “Valuation bases and types of value” according to Appendix 3, approved by the Order of the Ministry of the Republic of Kazakhstan dated May 3. 2018. No. 503.

Evaluation standards of the Republic of Kazakhstan (approved by the Order of the Minister of Finance of the Republic of Kazakhstan dated May 5, 2018 No. 519), [electronic resource]. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800016971> (date of access: 01.03.2022) (In Rus.).

Law of the Republic of Kazakhstan dated July 26, 2007. No. 310 “On State registration of rights to immovable property” (with amendments and additions as of 02.04.2019), [electronic resource]. URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000310_02.04.2019 (date of access: 01.03.2022) (In Rus.).

“Requirements for the form and content of the assessment report” (approved shifts by Order of the Minister of Finance of the Republic of Kazakhstan dated May 3, 2018 No. 501), [electronic resource]. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800016900> (date of access: 02.03.2022) (In Rus.).

Civil Code of the Republic of Kazakhstan No. 268-XIII dated December 27, 1994 (with amendments and additions as of 10/28/2019), [electronic resource]. URL: which http://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/K940001000_28.10.2019 (date of access: 03.03.2022) (In Rus.).

The Law of the Republic of Kazakhstan dated January 10, 2018 No. 133- VI “On the evaluation of investment activities in the Republic of Kazakhstan”. [electronic resource]. URL: <https://online.zakon.kz/Document> (date of access: 01.03.2022) (In Rus.).

The Model Code of Business and Professional Ethics of Appraisers, approved by Order of the Minister of Finance of the Republic of Kazakhstan No. 487 dated April 26, 2018. [electronic resource]. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/V1800016897/26.04.2018> (date of access: 01.03.2022) (In Rus.).

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE
REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 1, Number 401 (2023), 439-448
<https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.450>
УДК 336.763
МПНТИ 06.73.35

© A. Utzhanova*, A. Zhagyparova, 2023

Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan.
E-mail: Utzhanova.a@gmail.com

ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT OF THE OIL FUTURES MARKET

Utzhanova Assiya – PhD candidate at Eurasian National University named after N. Gumilyov.
L.MSc in Finance from Nazarbayev University Graduate School of Business
E-mail: Utzhanova.a@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6559-0166>;
Zhagyparova Aida – candidate of economic sciences. Associate Professor of Finance at
Eurasian National University named after L.N. Gumilyov
E-mail: Zhagyparova_Aida@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4792-9450>.

Abstract. The energy derivatives (futures) market is developing and is an important component of organized markets in developed countries. This paper examines instruments that have been developed to manage energy price risk, namely for the crude oil commodity. The topic is also relevant due to the price volatility of oil contracts, trends of the period 2019-2022 are also analyzed. According to the Energy Information Administration of the US Department of Energy as of June 2022, the response to COVID-19, effect of sanctions and other events create shocks in supply and demand, which consequently affects the volatility of crude oil prices. Based on WTI futures data from January 2000 to April 2022, the relationship between changes in futures prices and changes in spot prices has been analyzed. The coefficient of the relationship between one year's futures and spot price changes has shown statistically significant result and is explained by storage theory. Also, review of the current trends has been performed by analyzing the market liquidity for this instrument. Overall, important factors which influence the further development of the oil futures market were outlined.

Keywords: derivative financial instruments, oil futures contracts, crude oil (WTI) prices, commodity derivatives.

© А.Г. Утжанова*, А. О. Жагыпарова, 2023

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.
E-mail: Utzhanova.a@gmail.com

МҰНАЙ ФЬЮЧЕРСТЕРІ НАРЫҒЫНЫҢ ДАМУЫН ТАЛДАУ

Аннотация. Энергия тауарларына қаржы туындылары (фьючерстер) нарығы қарқынды дамып келеді және дамыған елдердегі ұйымдастырылған нарықтардың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл мақалада мұнай шикізаты бағасының өзгеру тәуекелін басқару үшін әзірленген қаржы құралдары талқыланады. Тақырыптың өзектілігі мұнай келісімшарттары бағасының құбылмалылығымен түсіндіріледі, сонымен қатар 2019 - 2022 жылдар аралығындағы тенденциялар талданады. АҚШ Энергетика министрлігінің Энергетикалық ақпарат басқармасының 2022 жылдың маусым мәліметі бойынша, COVID-19-ға байланысты шаралар, санкциялар және басқа да оқиғалар мұнай шикізаты сұранысы мен ұсынысына уақытша әсерін тигізеді, мұнай бағасының құбылмалылығына әсер етеді. 2000 жылдың қаңтарынан 2022 жылдың сәуіріне дейін WTI мұнайына арналған фьючерстік келісімшарттар бойынша деректер негізінде анализ жасалды. Фьючерстік бағалардағы өзгерістер мен спот бағаларындағы өзгерістер арасындағы байланысты Fama, French 1988 жылы зерттеді. Бұл жұмыста басқа мерзімдегі шикі мұнай келісім-шарттарындағы бағалардың өзгеруі арасындағы байланыс талданады. Бір жылдық фьючерс пен спот бағасының өзгеруінің арақатынасы коэффициенті статистикалық маңызды нәтиже көрсетті және сақтау теориясымен түсіндіріледі. Сондай-ақ, осы құрал бойынша нарық өтімділігін бағалау арқылы ағымдағы трендтерге талдау жүргізілді. Мұнай фьючерстік келісім-шарттар нарығының дамуына әсер ететін маңызды факторлар аталды.

Түйін сөздер: қаржылық туынды құралдар, мұнай фьючерстік келісімшарттары, WTI мұнай бағасы, тауарлық туынды құралдар.

© А.Г. Утжанова*, А.О. Жагыпарова, 2023

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан.
E-mail: Utzhanova.a@gmail.com

АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ РЫНКА НЕФТЯНЫХ ФЬЮЧЕРСОВ

Аннотация. Рынок деривативов (фьючерсов) на энергоносители развивается быстрыми темпами и является важной составляющей организованных рынков в развитых странах. В данной работе рассматриваются инструменты, которые были разработаны для управления риском изменения цен на энергоносители, а

именно на товар сырой нефти. Актуальность темы объясняется волатильностью цен на нефтяные контракты, также отмечаются тренды в период за 2019-2022 гг. По данным Управления энергетической информации Минэнерго США на июнь 2022 г., ответные меры связанные с COVID-19, санкционные действия и другие события создают временные шоки в спросе и предложении, что вследствие влияет на волатильность цены на нефть. На основании данных с января 2000 г. по апрель 2022 г. по фьючерсным контрактам на нефть марки WTI проведен анализ взаимосвязи выбранных показателей. Анализ взаимосвязи между изменением фьючерсных цен и изменением спотовых цен на другие активы приведен Fama, French в 1988 году. Данная работа анализирует взаимосвязь между изменением цены контрактов на сырую нефть различных сроков погашения. Коэффициент соотношения изменения цены годового фьючерса и спотовой цены показал статистически значимый результат, и объясняется теорией хранения. Также, проведен анализ трендов рассматриваемого периода путем оценки ликвидности рынка по данному инструменту. В заключении приведены важные факторы, которые влияют на дальнейшее развитие рынка нефтяных фьючерсов.

Ключевые слова: производные финансовые инструменты (ПФИ), нефтяные фьючерсные контракты, цена на нефть марки WTI, товарные деривативы.

ВВЕДЕНИЕ

Наиболее распространенными базовыми переменными в контрактах на деривативы являются цены на акции, фондовые индексы, курсы валют, процентные ставки и цены на товары. В данной работе рассматриваются инструменты, которые были разработаны для управления риском изменения цен на энергоносители, а именно на товар сырой нефти. Энергетические компании являются одними из самых активных участников рынка торгов деривативами. Многие энергетические товары торгуются на обоих, внебиржевом и биржевом рынке. В данной работе стандартным мировым нефтяным бенчмарком рассматривается контракт на нефть марки West Texas Intermediate ввиду высокой ликвидности контракта. Товарные фьючерсы на нефть (WTI) являются одним из наиболее важных сырьевых товаров в мире. Они влияют на ряд макроэкономических показателей, в том числе на показатель мировой инфляции (Nixon & Smith, 2012). Также стоит отметить, что цены на фьючерсные контракты являются индикативными для спотовых контрактов на нефть. Ввиду пандемии COVID-19, санкционных действий и иных шоков на спрос и предложение за 2019-2022 гг. на мировых финансовых рынках наблюдается волатильность на рынке товарных производных финансовых инструментов, в т.ч. на фьючерсные контракты на нефть. Эта работа анализирует динамику данного рынка и изучает тренды развития рынка.

В начале 1970-х г. цена на нефть была достаточно волатильной, события того периода повлияли на производителей и пользователей нефти и привели к необходимости создания более сложных инструментов для

управления рисками, связанными с ценой на нефть (Hull, 2012). Таким образом, в 1980–х годах внебиржевой рынок и биржевой рынок разработали продукты для удовлетворения данной потребности. На внебиржевом рынке любой дериватив, доступный на обыкновенные акции или фондовый индекс, стал доступным и на нефть как базовый актив. Таким образом, на сегодняшний день контракты торгуются на Нью-Йоркской товарной бирже (NYMEX). Размер нефти, лежащий в основе одного контракта, составляет 1 000 баррелей. Технические характеристики контракта на нефть марки WTI следующие (CME Group, 2022):

Единица контракта	1,000 баррелей
Код продукта	CME Globex: CL, CME ClearPort: CL, Clearing: CL, TAS: CL, TTAM: "CL1", "CLL", "CL2"
Контракты на листинге	Контракты (сроком в мес.) на текущий год и следующие 10 календарных лет и 2 дополнительных контрактных месяца.
Способ расчета	Поставка

Таблица 1. Технические спецификации, (CME Group, 2022)

Спотовая цена на нефть марки Brent составила в среднем \$113 за баррель в мае 2022 г., согласно данным отчета Управления энергетической информации (U.S. Energy Information Administration, 2022). Данный уровень наблюдается относительно из-за низкого уровня запасов сырой нефти в глобальном масштабе. Согласно анализу Управления энергетической информации Минэнерго США, текущие геополитические риски и санкционные действия создают временные шоки в предложении, что вследствие влияет на волатильность цены на нефть. Дополнительно к этому, за рассматриваемый период независимые корпоративные действия способствовали уменьшению добычи нефти и продолжают создавать значительную неопределенность на рынке в отношении возможности дальнейших перебоев в поставках. Также стоит отметить, что эти события происходили наряду с низкими запасами нефти (IEA, 2022) в связи с договоренностью между странами ОПЕК+, и повышательного давления на цены (U.S. Energy Information Administration, 2022).

Относительно медленный рост мировой добычи нефти на фоне относительно быстрого роста потребления способствовал снижению мировых запасов в течение шести последовательных кварталов с третьего квартала 2020 года по четвертый квартал 2021 года. Мировые запасы выросли в 1 кв. 2022 года в результате снижения январского потребления, связанного с COVID-19, снижения потребления в марте, связанного с ответными мерами COVID-19 в Китае, и относительно стабильного роста мировой добычи по данным на 1 и 2 кв. 2022 г. (U.S. Energy Information Administration, 2022).

Пандемия COVID-19 стала значительным шоком для мирового сообщества и привела к резкому спаду в экономике многих стран мира, сокращению мирового ВВП (Zhagurova et al., 2021). Также высокий уровень неопределенности относительно дальнейшего развития пандемии и вероятность повторного

введения ограничительных мер в будущем повлияло на замедление в восстановление экономик (Kodasheva et al., 2020).

МЕТОДЫ

Согласно исследованию Банка Канады, наиболее частый подход для составления прогноза номинальной цены нефти состоит из цены фьючерсного контракта с определенным сроком погашения “h”, который составляет прогноз цены на нефть на определенный “h” период (Alquist et al., 2014). Также глобальные центральные банки и Международный валютный фонд используют котировки фьючерсов на нефть на Нью-Йоркской товарной бирже как основной показатель ожиданий рынка к спотовой цене на нефть. Также в вышеуказанном анализе ссылаются на то, что цены фьючерсных контрактов NYMEX отражают ожидаемую спотовую цену на нефть, и более индикативны к цене на нефть, чем некоторые эконометрические прогнозы (Alquist et al., 2014).

В исследовании Fama, French приводится регрессия процентного изменения фьючерсной/форвардной цены на процентное изменение спотовой цены на товарный инструмент, торгуемый на London Metals Exchange, за период с 1972 по 1983 гг. (Fama & French, 1988).

Регрессия выглядит следующим образом:

$$\ln\left(\frac{F_t}{F_{t-1}}\right) = a + b * \ln\left(\frac{S_t}{S_{t-1}}\right) + e(t) \quad (1)$$

$$\Delta f_t = a + b * \Delta s_t + e(t) \quad (2)$$

где,

Δf_t - процентное изменение фьючерсной цены (зависимая переменная)

Δs_t - процентное изменение спотовой цены (независимая переменная)

a - константа, у-пересечение

b - наклон/ коэффициент соотношения доходностей

Используя данные цены на нефть марки WTI (глобальной биржи NYMEX) с 2000 г. по 2022 г., на ежемесячной основе проведен анализ того, как изменение цены на фьючерсный контракт годового срока (CL13) влияет на изменение спотовой цены (CL1) на нефть марки WTI на основе модели (2) изложенной выше.

Были определены следующие гипотезы, которые определяют созависимость изменения спотовой и фьючерсной цены годового контракта на нефть марки WTI:

$$H_0: b = 0$$

$$H_a: b \neq 0$$

Получены следующие результаты:

<i>Регрессионная статистика</i>	
Множественный R	0.876
R-квадрат	0.767
Нормированный R-квадрат	0.766
Стандартная ошибка	0.033
Наблюдения	267

ANOVA						
	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Значимость F</i>	
Регрессия	1	0.966	0.966	871.604	9.1E-86	
Остаток	265	0.294	0.001			
Итого	266	1.260				
	<i>Коэффициенты</i>	<i>Стандартная ошибка</i>	<i>t-статистика</i>	<i>P-значение</i>	<i>Нижние 95%</i>	<i>Верхние 95%</i>
Y- пересечение	0.00253	0.00204	1.24147	0.21553	-0.00148	0.00655
s	0.53235	0.01803	29.52294	9.1E-86	0.49685	0.56785

Таблица 2. Результаты регрессионного анализа

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Полученные результаты показывают взаимосвязь между изменением фьючерсных цен и изменением спотовых цен на нефть марки WTI. R-квадрат (*коэффициента детерминации*) составляет 76%, что показывает долю вариации результативного признака *изменения цены на фьючерс*, объясняемую регрессией (изменением цены на спотовый контракт) в вариации.

Коэффициент соотношения доходностей составил 0.53, и является статистически важным (*P-значение* = 0). На каждое изменение спотовой цены на 1% приходится соответствующее изменение фьючерсной цены на 0.53%, сохраняя все остальное постоянным.

Значение соотношения изменения цены годового фьючерса и спотовой цены объясняется теорией хранения. Ввиду того, что краткосрочные шоки оказывают меньшее влияние на цену фьючерсов с более долгим сроком погашения, а спрос и предложение влияют больше на долгосрочные контракты, значение коэффициента составляет меньше 1, и равняется порядка 0.5.

График 1. Показатели ликвидности на рынке нефтяных фьючерсов. Расчеты автора, основанные биржевых данных [4]

Обзор ликвидности рынка. Вводные данные включают контракты CL1 Comdty, CL2 Comdty, CL7 Comdty, CL13 Comdty, выгруженные с 01.2000 г. по 04.2022 г. Объем – это общее количество контрактов, торгуемых в течение определенного периода времени. Согласно техническим спецификам, данные контракты обозначаются в единицах, равных 1 000 баррелей сырой нефти.

График 1 показывает динамику среднегодового объема открытых позиций и средней цены на нефть WTI; график 3 показывает объем ежедневных операций на выбранные контракты и спред между годичным контрактом и активным контрактом. Объем торгов учитывает каждый торгуемый контракт, открытые позиции (Open Interest) учитывают только те контракты, которые все еще имеют открытый рыночный риск.

Согласно графику 1, наблюдаются рост среднегодового значения открытых позиций на активный (спотовый) контракт WTI (CL1) с 122 тысяч до 397 тысяч, и на годичный фьючерсный контракт (CL13) с 9.5 тысяч до 52 тысяч контрактов в день с 2000 г. по 2021 г. Стоит отметить, что в 2007 г., 2016 г. был резкий рост открытых позиций и цены. При этом соотношение количества открытых позиций этих фьючерсных контрактов (1,6,12-мес.) на спотовые контракты увеличилось с 0.7 до 1.0 за период с 2000 по 2021 гг., что показывает увеличение спроса на поставку нефти в будущем периоде, и возможный рост спроса на хеджирование рисков в целом.

График 2 показывает увеличение среднего спреда между спотовым и годичным фьючерсным контрактом, и соответственное увеличение объема операций. При этом с 2020 года средний объем дневных операций снижается, в то время как спред растет. Это частично поясняется снижением предложения на рынке ввиду продолжающихся мер по сдерживанию распространения COVID-19, перебоев с поставками нефти, ограничений по добычи нефти и др.

График 2. Показатели ликвидности на рынке нефтяных фьючерсов. *Расчеты автора, основанные на биржевых данных (CME Group, 2022)*

Также, по данным отчета Управления энергетической информации, открытые позиции к фьючерсам WTI значительно снизились с первой недели 2022 года (в 1 и 2 квартале), в результате закрытия длинных и коротких позиций производителями и продавцами (U.S. Energy Information Administration, 2022). Данная категория представляет участников фьючерсного рынка, основной целью которых является управление рисками при производстве или переработке товара. Спад количества фьючерсных контрактов, которыми владеют эти категории участников рынка, предполагает, что часть производителей/пользователей возможно сокращают свою деятельность по хеджированию. Данный тренд может быть связан с тем, что высокие цены на сырьевые товары и волатильность, вероятно, делают хеджирование более дорогим. Также более высокие процентные ставки могут увеличить затраты на открытие фьючерсной позиции. В первом и втором квартале 2022 года наблюдается значительное повышение базовой процентной ставки ФРС США.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В работе проведен анализ, отражающий, как изменение фьючерсной цены влияет на изменение спотовой цены. Полученные результаты показывают значимую взаимосвязь между изменением фьючерсных цен и изменением спотовых цен на нефть марки WTI. Коэффициент соотношения доходностей годового контракта и спотового контракта составил 0.53. На каждое изменение спотовой цены на 1% приходится соответствующее изменение фьючерсной цены на годичный контракт на 0.53%, сохраняя все остальное постоянным.

Данная взаимосвязь поясняется теорией хранения. Согласно теории хранения, шоки спроса и предложения вызывают более значительные изменения в краткосрочных ожидаемых спотовых ценах, чем в более отдаленных

ожидаемых спотовых ценах, потому что шоки постепенно компенсируются реакцией спроса и предложения.

Также необходимо отметить, что с 2000 года ликвидность фьючерсных контрактов на нефть марки WTI увеличилась, что наблюдается в объеме дневных операций. При этом с 2020 г. по 2022 г. (1 и 2 квартал) наблюдается снижение среднего объема дневных операций.

В рамках рекомендаций, в целом, в периоды повышенной волатильности цен на рынках и товарных биржах производных финансовых инструментов, рынкам необходимо изучить более широкие последствия, включая механизмы управления биржами (International Monetary Fund, 2022), устойчивость торговых систем, концентрацию риска, установление маржи и прозрачность торговли на биржевых и внебиржевых рынках.

ЛИТЕРАТУРА

- Alquist R., Bauer G., Rios A. (2014). [Что говорит кривая доходности о рынке сырой нефти]. Bank of Canada Working Pp. 2014-42. <https://www.bankofcanada.ca/wp-content/uploads/2014/09/wp2014-42.pdf>
- Alquist R., Kilian L. (2010). [Что мы узнаем из цены фьючерсов на сырую нефть]. Journal of Applied Econometrics, John Wiley & Sons. Ltd. Vol. 25. Issue 4. Pp.539-573. <https://doi.org/10.1002/jae.1159>
- Alquist R., Kilian L., Vigfusson R.J. (2013). [Прогнозирование цены на нефть]. Handbook of Economic Forecasting, volume 2. Elsevier Science. Pp. 427-507. ISBN 9780444536839
- CME Group (2022). [Фьючерсы на нефть - Спецификации контракта]. <https://www.cmegroup.com/markets/energy/crude-oil/light-sweet-crude.contractSpecs.html>
- Fama E., French K. (1988). [Бизнес-циклы и поведение цен на металлы]. Journal of Finance. Volume 43. Issue 5. Pp.1075-1093. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.1988.tb03957.x>
- Hull J. (2012). Опционы, фьючерсы и другие производные инструменты, 7-ое издание. Pearson Education International, p.333. ISBN-13:978-0-13-500994-9
- IEA. (2022). [Отчет о рынке нефти - Май 2022]. <https://www.iea.org/reports/oil-market-report-may-2022>
- International Monetary Fund. (2022). [Отчет о глобальной финансовой стабильности]. <https://www.imf.org/en/Publications/GFSR/Issues/2022/04/19/global-financial-stability-report-april-2022>
- Nixon D., Smith T. (2012). [Что кривая нефтяных фьючерсов может рассказать нам о перспективах цен на нефть]. Bank of England Quarterly Bulletin, 2012, vol. 52, issue 1, 39-47. <https://www.bankofengland.co.uk/-/media/boe/files/quarterly-bulletin/2012/what-can-the-oil-futures-curve-tell-us-about-the-outlook-for-oilprices.pdf?la=en&hash=47E919BEC3D81B575E172ADFDEB4AE748F37FB52>
- Кодашева Г., Ажмухамедова А., Арынова З., Шайкенова Н., Кабдуллина Г., Саванчиева А., Амержанова Д. (2020). [ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ КОРОНАВИРУСА COVID-19 НА ФИНАНСОВУЮ УСТОЙЧИВОСТЬ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА КАЗАХСТАНА]. Научный журнал «Вестник НАН РК». (6). 172–180, <https://journals.nauka-nanrk.kz/bulletin-science/article/view/942>.
- U.S. Energy Information Administration. (2022). [Краткосрочный энергетический прогноз, июнь 2022]. https://www.eia.gov/outlooks/steo/pdf/steo_full.pdf
- U.S. Energy Information Administration. (2022). [Краткосрочный энергетический прогноз, июнь 2022]. <https://www.eia.gov/outlooks/steo/archives/apr22.pdf>
- Жагыпарова А., Алибекова Б., Курманалина А., Бекбусинова Г., Баева Д. (2021). ПАНДЕМИЯ COVID-19 И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА МИРОВУЮ ЭКОНОМИКУ. Научный журнал «Вестник НАН РК». (6). 29-38. <https://doi.org/10.32014/2021.2518-1467.199>

REFERENCES

- Alquist R., Bauer G., Rios A. (2014) What Does the Convenience Yield Curve Tell Us about the Crude Oil Market. Bank of Canada Working. Pp. 2014-42. <https://www.bankofcanada.ca/wp-content/uploads/2014/09/wp2014-42.pdf>
- Alquist R., Kilian L. (2010). What do we learn from the price of crude oil futures. Journal of Applied Econometrics, John Wiley & Sons, Ltd. Vol. 25. Issue 4. Pp.539-573. <https://doi.org/10.1002/jae.1159>
- Alquist R., Kilian L., Vigfusson R.J. (2013). Forecasting the price of oil. Handbook of Economic Forecasting, volume 2. Elsevier Science, Pp. 427-507. ISBN 9780444536839
- CME Group. (2022). Crude Oil Futures – Contract Specs. <https://www.cmegroup.com/markets/energy/crude-oil/light-sweet-crude.contractSpecs.html>
- Fama E., French K. (1988). Business Cycles and the Behavior of Metals prices. Journal of Finance. Volume 43. Issue 5. Pp.1075-1093. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.1988.tb03957.x>
- Hull J. (2012). Options, Futures, and other Derivatives, seventh edition. Pearson Education International, p.333. ISBN-13:978-0-13-500994-9
- IEA. (2022). Oil Market Report - May 2022, IEA, Paris <https://www.iea.org/reports/oil-market-report-may-2022>
- International Monetary Fund. (2022). Global Financial Stability Report. <https://www.imf.org/en/Publications/GFSR/Issues/2022/04/19/global-financial-stability-report-april-2022>
- Nixon D., Smith T. (2012) What can the oil futures curve tell us about the outlook for oil prices. Bank of England Quarterly Bulletin, 2012, vol. 52, issue 1, 39-47, <https://www.bankofengland.co.uk/-/media/boe/files/quarterly-bulletin/2012/what-can-the-oil-futures-curve-tell-us-about-the-outlook-for-oil-prices.pdf?la=en&hash=47E919BEC3D81B575E172ADFDEB4AE748F37FB52>
- Kodasheva G., Azhmuxamedova A., Arynova Z., Shaikenova N., Kabdullina G., Savanchiyeva A. & Amerzhanova D. (2020). IMPACT OF THE COVID-19 CORONAVIRUS PANDEMIC ON THE FINANCIAL STABILITY OF THE BANKING SECTOR IN KAZAKHSTAN. Bulletin of NAS RK scientific journal, (6). 172–180. <https://journals.nauka-nanrk.kz/bulletin-science/article/view/942>
- U.S. Energy Information Administration. (2022). Short term energy outlook June 2022. https://www.eia.gov/outlooks/steo/pdf/steo_full.pdf
- U.S. Energy Information Administration. (2022). Short term energy outlook April 2022. <https://www.eia.gov/outlooks/steo/archives/apr22.pdf>
- Zhagyparova A., Alibekova B., Kurmanalina A., Bekbusinova G.K. & Baeva D.A. (2021). THE COVID-19 PANDEMIC AND ITS IMPACT ON THE GLOBAL ECONOMY. Bulletin of NAS RK scientific journal, (6), 29-38. <https://doi.org/10.32014/2021.2518-1467.199>

Publication Ethics and Publication Malpractice in the journals of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan

For information on Ethics in publishing and Ethical guidelines for journal publication see <http://www.elsevier.com/publishingethics> and <http://www.elsevier.com/journal-authors/ethics>.

Submission of an article to the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan implies that the work described has not been published previously (except in the form of an abstract or as part of a published lecture or academic thesis or as an electronic preprint, see <http://www.elsevier.com/postingpolicy>), that it is not under consideration for publication elsewhere, that its publication is approved by all authors and tacitly or explicitly by the responsible authorities where the work was carried out, and that, if accepted, it will not be published elsewhere in the same form, in English or in any other language, including electronically without the written consent of the copyright-holder. In particular, translations into English of papers already published in another language are not accepted.

No other forms of scientific misconduct are allowed, such as plagiarism, falsification, fraudulent data, incorrect interpretation of other works, incorrect citations, etc. The National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan follows the Code of Conduct of the Committee on Publication Ethics (COPE), and follows the COPE Flowcharts for Resolving Cases of Suspected Misconduct (http://publicationethics.org/files/u2/New_Code.pdf). To verify originality, your article may be checked by the originality detection service Cross Check <http://www.elsevier.com/editors/plagdetect>.

The authors are obliged to participate in peer review process and be ready to provide corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. All authors of a paper should have significantly contributed to the research.

The reviewers should provide objective judgments and should point out relevant published works which are not yet cited. Reviewed articles should be treated confidentially. The reviewers will be chosen in such a way that there is no conflict of interests with respect to the research, the authors and/or the research funders.

The editors have complete responsibility and authority to reject or accept a paper, and they will only accept a paper when reasonably certain. They will preserve anonymity of reviewers and promote publication of corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. The acceptance of a paper automatically implies the copyright transfer to the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan.

The Editorial Board of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan will monitor and safeguard publishing ethics.

Правила оформления статьи для публикации в журнале смотреть на сайте:

www: nauka-nanrk.kz

ISSN 2518–1467 (Online),

ISSN 1991–3494 (Print)

<http://www.bulletin-science.kz/index.php/en>

Заместитель директор отдела издания научных журналов НАН РК *Р. Жәліқызы*

Редакторы: *М.С. Ахметова, Д.С. Аленов*

Верстка на компьютере *Г.Д. Жадыранова*

Подписано в печать 28.02.2023.

Формат 60x881/8. Бумага офсетная. Печать - ризограф.

27,5 п.л. Тираж 300. Заказ 1.

Национальная академия наук РК
050010, Алматы, ул. Шевченко, 28, т. 272-13-19